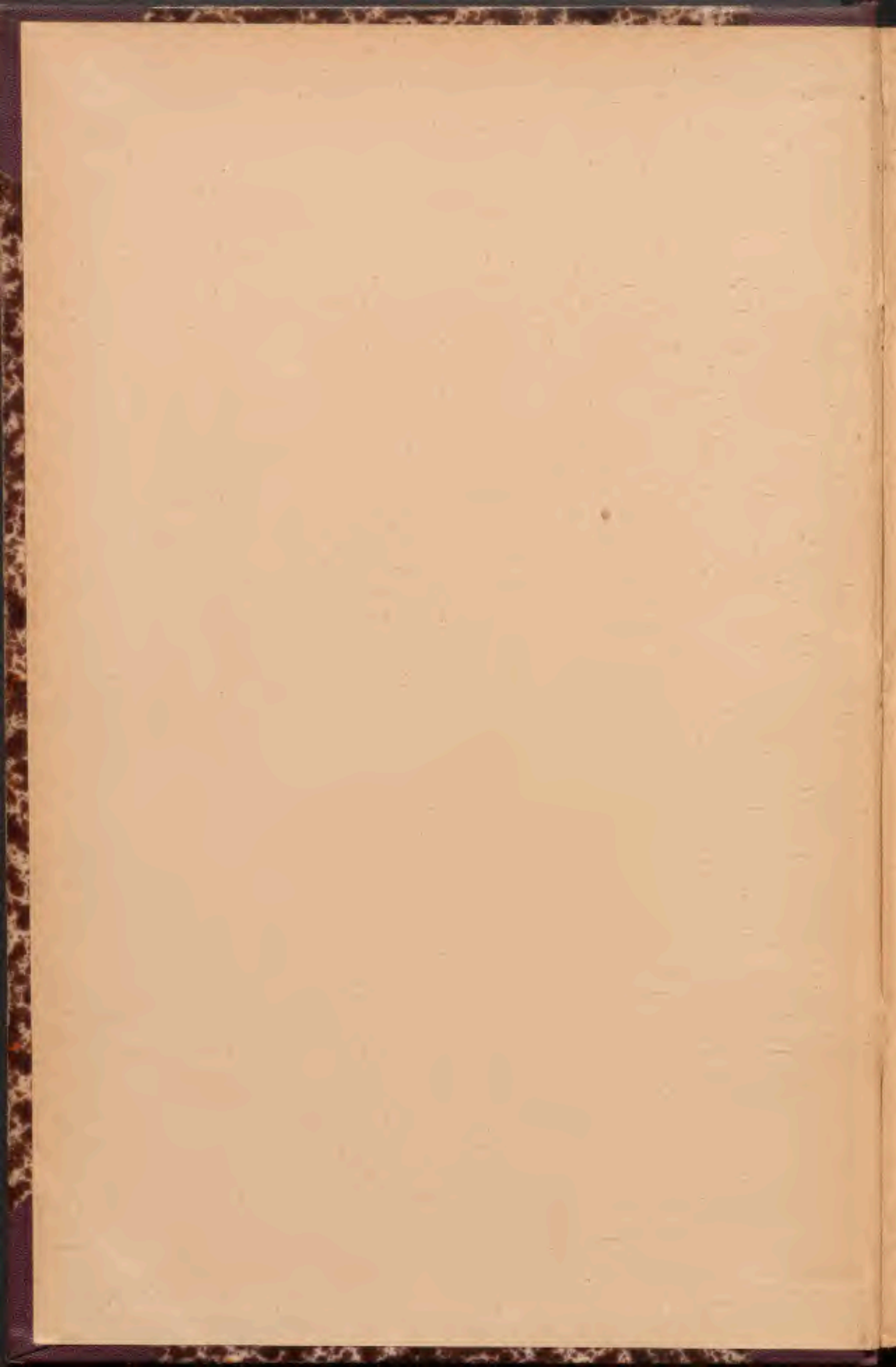
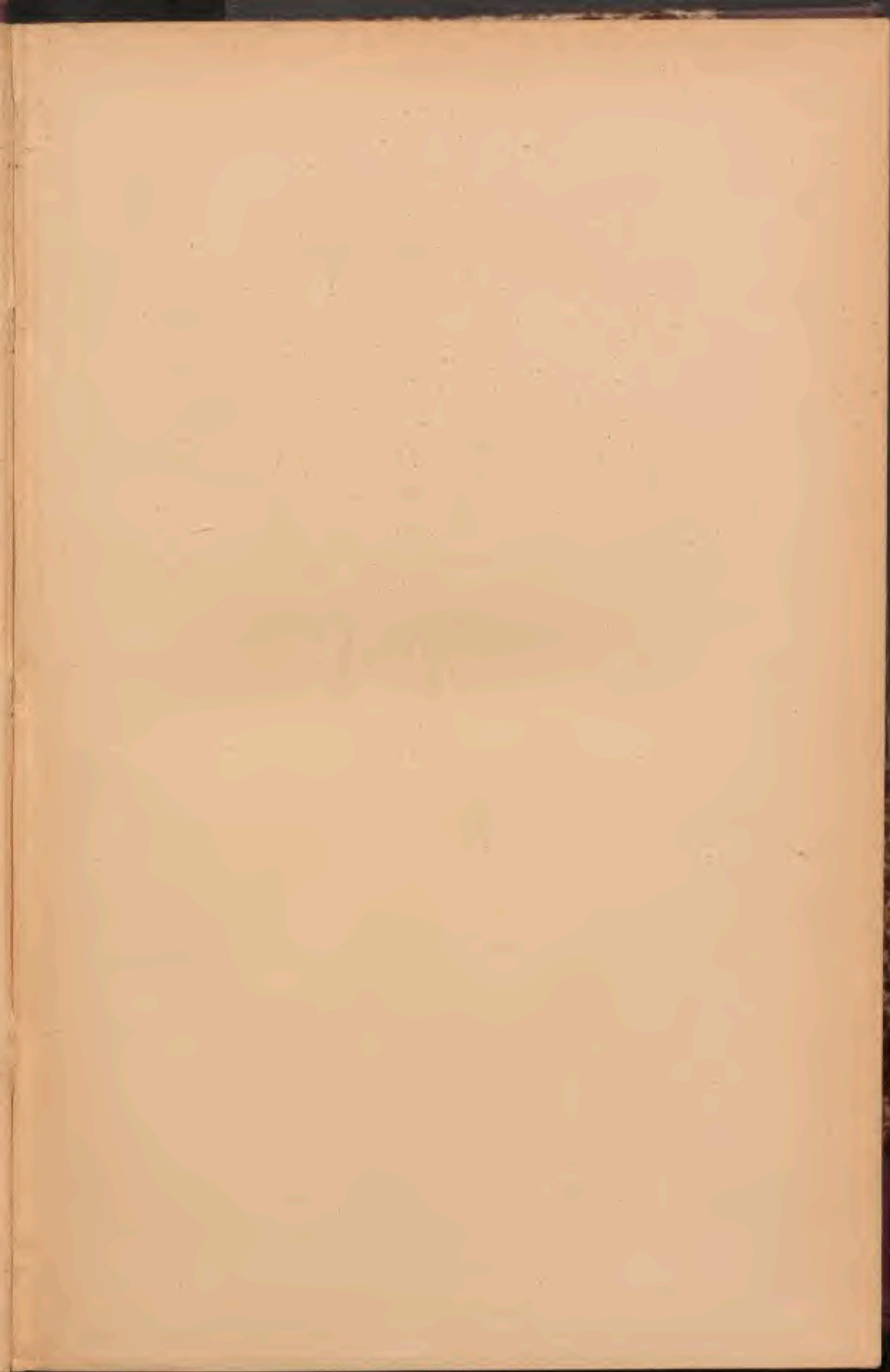

850

L. III. 5

ՀԱՐՑԱՆ

I ՏԱԲ

ԿՈՒՐՔ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 1

ՅՈՒՆՈՒԱՐ

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ենկերության
1901

№ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ.—5
2. ԿԵԱՆՔԻ ՍԱՂԱՌԱՆՈՒՄ, *բանաստեղծ. Լոնգֆելլոյի, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի.*—12
3. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԳԻԿ, *պատմութեամբ Լեօի.*—14
4. ԻՄ ԳԱՐԻԸ, *բանաստեղծ. Յովն. Թումանեանի.*—44
5. ՅՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ Ալֆոնս Դոդէի, թարգմ. Տ. Յովնան-նիսեանի.*—45
6. ՀԱՅՆԷԻ ՆՈՐ ԵՐԳԵՐԻՅ, *բան., թարգմ. Ջ. Բալուդեանի.*—70
7. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐ, *բան. Ա. Ծասուրեանի.*—71
8. ՈՒՇԱՅԱՆ ՍԷՐ, *պատմութեամբ Ա. Ահարոնեանի.*—73
9. ՍԱՐՍԱՓԵԼԻ ԴԷՊԷ, *պատմութեամբ Դի դը-Մոսլասանի.*—96
10. ԺՈՂՈՎ—*(Գրչի հանաք), բան. Ա. Ծասուրեանի.*—99
11. ՀԵՆՐԻԿ ՍԵՆԿԵԻԶ, *25-ամեակի առիթով, Սս. Լիսիցեանի.*—100
12. ՊՈԶՆԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑՁԻ ՅԻՇՏԱԿԱՐԱՆԻՅ, *պատմ. Սենկելիչի, թարգմ. Սս. Լիսիցեանի.*—111
13. ԵՂԲԱՅՐ ԷԻՆԻ, *բան. Արշ. Մխիթարեանի.*—130
14. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ. Գլ. I—*Մխիթար և Մխիթարեաններ, Լեօի.*—131
15. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐՈՒՄ, Սս. Մալխասեանի.—157
16. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, *առողջապահական էտիւզ, բժ. Վ. Արծրու-նու.*—170
17. ՊԱՐԻՁԻ ԿԱՆԱԼԻԶԱՅԻԱՆ, բժ. Գ. Ս.—194
18. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԻ ՄԷՋ 1900 Թ., Տ. Յ.—197
19. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ—1. Ա. Էպ. Սեդրակեան. Քահանայական խըն-դիր, Լ. Ս.—2. Գ. Լուսինեան. Նոր բաղդիք Ֆրանսահայ, Սս. Մ.—3. Հովիւնի. Քաղաքը Լուսիկ և Սեռն Հովիկ, Լ. Ս.—4. Ս. Զարեգ, Բանաստեղծութիւններ, Լ. Ս.—5. Գ. Тумановъ, Характеристики и Воспоминанія, Լ. Ս.—6. Ս. Շահադիդեան. Յիշողութիւններ Վարդա-նանց տօնի առիթով, Լ.—202
20. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ. Մեր կրկրի քնած ոյժերը, Ա. Քալան-բարի.—223
21. ԳԵՂԱՐՈՒՅՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ. Արեւելեան եղանակները եւրոպա-կան կրթչտութեան մէջ, Խ. Կարա-Մուրզայի.—230

სურ 292-ის I სურბი

ჰრათ. XIII სურბი

სობრძ

გრუზულ, ზუსტგრუზულ ები-ფილ-ფილ

ა. ს. ს. ს. ს.

№ 1

გობნობარ

1901

ბ ბ ზ ზ

Типография Груз. Издат. Т—ва. | ზაქარაძის ჟურნალ, გრუზულური
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 11-го января 1901 г.

№ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ.—5
2. ԿԵԱՆՔԻ ՍԱՂՄՈՍԸ, *բանաստեղծ. Լօնգֆելլօի, թարգմ. Կ. Կրասիկիկեանի.*—12
3. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԴԻԿ, *պատմուածք Լէօի.*—14
4. ԻՄ ԴԱՐԴԸ, *բանաստեղծ. Յովն. Թումանեանի.*—44
5. ՅՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ Ալօնս Դօդէի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի.*—45
6. ՀԱՅՆԷԻ ՆՈՐ ԵՐԳԵՐԻՅ, *բան., թարգմ. Զ. Բալուդեանի.*—70
7. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐ, *բան. Ա. Մասուրեանի.*—71
8. ՈՒՇԱՅԱԾ ՍԷՐ, *պատմուածք Ա. Ահարոնեանի.*—73
9. ՍԱՐՍԱՓԵԼԻ ԴԷՊՔ, *պատմուածք Գի դը-Մօպասանի.*—96
10. ԺՈՂՈՎ—*(Գրչի հանաք), բան. Ա. Մասուրեանի.*—99
11. ՀԵՆՐԻԿ ՍԵՆԿԵԻԻՉ, *25-ամեակի առիթով, Սս. Լիսիցեանի.*—100
12. ՊՕԶՆԱՆԻ ՈՒՍՈՒՅՁԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ, *պատմ. Սենկեիչի, թարգմ. Սս. Լիսիցեանի.*—111
13. ԵՂԲԱՅՐ ԷԻՆՔ, *բան. Արշ. Մխիթարեանի.*—130
14. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ. Գլ. I—*Մխիթար և Մխիթարեաններ, Լէօի.*—131
15. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ, Սս. Մալխասեանի.—157
16. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ, *առողջապահական էտիւդ, բժ. Վ. Արծրունու.*—170
17. ՊԱՐԻՉԻ ԿԱՆԱԼԻԶԱՅԻԱՆ, *բժ. Գ. Ս.*—194
18. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԻ ՄԷՉ 1900 Թ., Տ. Յ.—197
19. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ —1. Ա. Էպ. Սեդրակեան. Քահանադական խընդիր, Լ. Ս.—2. Գ. Լուսինեան. Նոր բողոքիք Ֆրանսահայ, Սս. Մ.—3. Հալկունի. Քաղաքի Լուսիկ և Սեռն Հովիկ, Լ. Ս.—4. Ա. Զարբգ, Բանաստեղծութիւններ, Լ. Ս.—5. Գ. Тумановъ, Характеристики и Воспоминания, Լ. Ս.—6. Ս. Շահադիդեան. Յիշողութիւններ Վարդանանց տօնի առիթով, Լ.—202
20. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ. Մեր հրկրի քնած սյգերը, Ա. Քալանթարի.—223
21. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ. Արեւիկեան եղանակները եւրոպական հրաժշտութեան մէջ, Խ. Կարա-Մուրզայի.—230

22. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Արտաքին անցքերի ազդեցութիւնը երկրի ներքին կեանքի վրայ. — Սամառայ ընթացքում հրատարակուած օրէնսդրական կարգադրութիւններ. — Մի քանի վերանորոգումների չեղումը. — Լուս. միջնորդի շրջաբերականը. — Նոր բարձրագոյն դպրոցներ. — Րէալիստներին համալսարանում ընդունելու հարցը. — Զինուորական միջնորդի կարգադրութիւնը՝ նորակոչներին զրազրիտութիւն սովորեցնելու մասին. — Աքսորի վերացումը. — Գլխահարկի վերացումը Կովկասում. — Մայրերի և կենտրոնի խնդիրը. — Հովանաւորեալ արդիւնագործներ. — Գոյութեան կռուի էթիկան. — Աղղու միջոց սանձահարկու շահագէտներին. — Նաթագործների ժողովներում ձաջնատութեան եղանակը. — Պետութեան տարրեր ցեղերը կապող զգացմունքներ. — Յօրեւեաններ և մահեր. — Հայոց հոգեորականութեան վերաբերմունքը զէպի իր ժողովուրդը. — Նորագոյն նմուշներ կոնսիստորիական իրաւագիտութեան, Լ. Ս. — Երէցփոխական հարց, Յ. Ս. — 235
23. ԳԱՒՍՌԱԿԱՆ ԿԵՄՆՔ, Մուսացում աշխարհ կամ «Մեռնող երկիր» — Մեր գիտումը մեր ընթերցողներին. — Ընդհանուր տեսութիւն անցեալ տարուայ. տնտեսական վիճակ, բնական աղէտներ — Ախալքալաքի երկրաշարժը. հասարակական լայն բարեղործութիւն. ժողովրդի մասնակցութիւնը. — Վաշխատութիւնը Ախալքալաքի գաւառում. մամուլի կատարած դերը. — Նոր դժբախտութիւն Ախալքալաքի գաւառում. հացի բղէղ. — Կարա. զիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմելու միտքը. — Սելէքսանդրօպօլ. Կարսի երկաթուղին. — Նրեան. հողաբարձական ընտրութիւններ. — Շուշի. ճնշանակովի» հողաբարձուներ. — «Մեռած կէտեր» — Կապուան. վէճեր հասարակութեան և բարերարի մէջ. — Բաթում. քահանայական ուճիկի հարցը. — Բագու. բանուորների ապահովագրութիւն. ձրի ճաշարան հայ աղքատների համար. թատրոն և դերասանական ճանապարհորդութիւններ. բարեղործութիւններ. մի դատաստանական գործ. Ա. — 253
24. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ա. Մ. — 267
25. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ, Նամակ Թէհրանից. * — 276
26. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ — 280
27. ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», Վէպ Լ. Տօլստօյի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի: 1 — 32
28. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մ Ե Ր Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ Ն Ե Ր Ի Ն

Դեռ ևս ամենահին ժամանակներում մարդկու-
թիւնը իր թէ բանաստեղծական և թէ կրօնափիլիսո-
փայական ստեղծագործութիւնների մէջ դուրս է բե-
րել բարին ու չարը պատկերացնող երկուներհակ ոյժե-
րի կոտորածի մաքառումը:

Այնուհետև անցել են դարեր, կործանուել են ու
ծնուել ազգեր, անթուրթիւններ, փոփոխուել են կրօն-
ներ և ստեղծուել նոր քաղաքակրթութիւններ, բայց
բարիի և չարի կռիւն այսօր ևս չէ դադարել:

Նւ դա բնական է:

Այնտեղ, ուր կայ հասարակական կեանք, ուր կայ
մտքի աշխուժութիւն՝ չեն կարող կեանքի զսնաղան
երևոյթների նկատմամբ չը լինել տարբեր տեսակէտեր
չարի և բարիի, լաւի և վատի մասին:

Այդպիսի մտաւոր աշխուժութիւնից, բարեբախ-
տաբար, դուրի չէ եղել և հայերիս կեանքը, նոյն իսկ
հին ժամանակներում, օրինակ՝ Հինգերորդ դարում:
Ի հարկէ ժամանակի ընթացքում փոփոխուեցին թէ
մեր կեանքի պայմանները և թէ մեր պահանջնե-
րը, ուստի և փոխուեցին նաև մաքառման առիթներն
ու խնդիրները:

Այդպէս ահա մեր նոր կեանքի վերածնութեան օրից որոշ գիշեր բռնեցին երկու տեսակէտեր. մէկը ձգտում էր հիմնովին նորոգել մեր լճացած կեանքը, եւրոպական առաջագէժ հասկացողութիւններէ համաձայն, իսկ միւսը՝ ամեն ճիշդ էր թափում պահպանել մեր նախնիներից մնացած ոչ միայն մագաղաթների լեզուն, այլև մեր պապերի նախաձրհեղեղեան հասկացողութիւնները՝ կնոջ, ընտանիքի, ազգայնութեան, կրօնի, արդարադատութեան, կրթութեան և եկեղեցա-վարչական կարգերի մասին:

Անխուսափելի էր երկու ուղղութիւնների ընդհարումը: Սկսուեց ճակատամարտը, որ մերթ սաստկանալով, մերթ մեղմանալով հասաւ անընդհատ հոսող ժամանակի սյն անջրպետին, որ ցնծութեամբ այսօր ամեն տեղ կանգնեցնում է մարդկութիւնը, կարծես վերացական այդ նոր սահմանով, այսինքն՝ նոր դարով, նա ցանկանում լինէր հաւատալ, որ այսուհետեւ սկսուելու է մի նոր կեանքի դարադաշտ: Բայց, ի հարկէ, այդ պայմանական շէմքի առաջ կեանքը կանդ չի առնիլ, և Քսաներորդ դարում ևս կը շարունակուի առաջագէժ հոսանքների մաքառումը նրանց կաշկանդող յետագէժ խոչընդոտների հետ:

Իսկն ասած, ինչպէս վարդապետն արշալոյսից մինչև առեւի վերջալոյսը և դրան յաջորդող գիշերային խաւարը անթիւ են արեգակի շողերի ու ժղնութեան ու փայլի նրբութիւնները, այնպէս և բազմաթիւ են մարդկանց հայեացքների տարբերութիւնների աստիճանները: Բայց այդ բոլոր բազմազանութիւնը կարելի է վերածել երկու հիմնական տեսակի—լոյսի և խաւարի, կամ՝ առաջագիմութեան և յետագիմութեան: Այն ժամանակ այդ երկու հակառակ բևեռների տրանքում կը մնայ դեռ տեղիւ միւս՝ շատ թէ քիչ տարբերուող աստիճանները: Ուրեմն, թէ առաջագիմական և թէ յետագիմական ուղղութիւններն ունին բազմաթիւ զանազանակերպութիւններ, սակայն մեր խօսքը՝ բնորոշ հայեացքների մասին է:

Այսպէս թէ այնպէս, մեր մօտիկ անցեալում թէև շատ ջանքեր անպտուղ կորան, շատ կորուստներ եղան և երիտասարդութեան շատ օգային ամբօցներ փուլ եկան, բայց, այնուամենայնիւ, այդ անցեալ զաղափարական կռուի շնորհիւ շատ նոր լուսաւոր մտքեր մտան մեր ժողովրդի մէջ և դառն իրականութիւնը շատ բան պարզեց մեր ինտելիգենցիայի համար:

Անշուշտ կենսական անաջողութիւնները և իրակա՜նութեան սարսափելի հարստածները չէին կարող վհա՜տեցնել առաջագէժ գործիչներին, որովհետև հայեացք ձգելով դէպի այն երկայն ճանապարհը, որ անթիւ զո՜հաբերութիւններով հասցրել է մարդկութիւնը ներկայ կացութեան,—ուր թէև դեռ լսում են թշուառութեան լացն ու հեծեծանքը, սակայն, այնուամենայնիւ, ակներև է հասարակական կարգերի բարւոքումը,—այդ գործիչները հիմք ունին հաւատալու, որ ճշմարտութեան և արդարութեան դաղափարները, միացած տօկուն և անձնուէր աշխատանքի հետ, կարող են ամայի անապատներն անգամ դեղեցիկ բուրաստաններ դարձնել:

Այդ հաւատը սակայն չէ ասում առաջագէժ մարդկութեան, թէ ձեռներդ ծալած սպասիր, որ ճակատագիրը տնօրինէ ապագագ և վերացնի յոռի պայմանները, այլ ստիպում է նրան՝ լաբել իր մտքի, զգացմունքի և կամքի բոլոր ոյժերը՝ իդէալների համար կռուելու նպատակով:

Եւ տիրող չարութիւնը չէ կարող յուսահատեցնել նրան:

Ծիշդ. է, գոյութեան կռիւն ընդհանուր բնական մի օրէնք է. նա անգութ է թոյլերի նկատմամբ և զժա՜խային տանջանքներ է պատրաստում անպաշտպանների համար, սակայն չը պէտք է մոռանալ, որ այդ նոյն ահեղ բնութիւնը մարդուն տուել է մի այնպիսի հզօր զէնք, ինչպէս նրա համարձակ միտքն է և անխորտակելի կամքը: Ղրանց շնորհիւ մարդը մինչև օրս մեծամեծ յաղթութիւններ է տարել բնութեան վիթխարի ոյժերի

վրայ և այսուհետև կարող է, նոյն ղէնքերին միայնելով ամենակարող սէրը, կերպարանափոխել նաև հասարակական այն պայմանները, որոնք մեծամասնութեանը տանջանքներ են պատճառում:

Այդպիսի փորձեր սկսուած են, և մենք հաւատում ենք, որ կը դայ մի երջանիկ օր, երբ գոյութեան կռուի արիւնալի ճանկերից կը խլուի մարդկանց՝ լինելւոյ լինելու խնդիրը:

Եւ դա ցնորք չէ:

Անշուշտ, մենք չենք մոռանում, որ տարբեր են կեանքի պայմանները երկրի զանազան մասերում, իրար նման չեն հասարակական կարգերը, պետական կազմակերպութիւնները, կրօնական հայեացքները, ցեղական ընդունակութիւնները, տնտեսական դրութիւնները և մտքի ու ճաշակի առանձնայատկութիւնները. բայց չը նայած այդ բոլոր զանազանութիւններին՝ մարդկութիւնն ունի և ընդհանուր կարիքներ, համամարդկային շահեր ու պահանջներ, որոնք ոտիպում են ազգերին օրէցօր աւելի և աւելի մօտենալ իրար, եղբայրական օգնութիւն հասցնել միմեանց և կամաց-կամաց ջնջել ազգերը բաժանող այն արուեստական անջրդեանները, որ կանգնեցրել է տգիտութիւնը՝ միացած չարութեան ու յիմարութեան հետ:

Բոլոր մարդիկ միեւնոյն մայր բնութեան զաւակներն են:

Եւ եթէ անհուն տիեզերքի ամենաչնչին կէտի (երկրի) վրայ ապրող մարդ-արարածը կարողացաւ իր մտքի, զգացմունքների և կամքի խիղախ թռիչքներով ստեղծել մի նոր աշխարհ և միայն մարդուն յատուկ՝ գաղափարների եւ իրերի մի նոր տիեզերք, այդ անկասկած նա արաւ հին և նոր մարդկութեան յաջորդական ու հաւաքական ջանքերով: Միայն այդպիսի ջանքերով էլ նա կարող է հասնել արդարութեան իդէալին, այսինքն՝ ընդհանուր բարօրութեան:

Իսկ թէ համամարդկային բարօրութեան գաղա-

փարը մի խորթ հասկացողութիւն չէ ազգերի համար և յոյս կայ մօտենալ ապագայում այդ փրկարար կատարելութեան, դա երևում է միջազգային շատ ձեռնարկութիւններից. դա երևում է նաև ամենավերջին քաղաքական անցքերից:

Անկասկած մեր խօսքերին հակասում են հեռուոր Զինաստանում կամ Աֆրիկայում կատարուող արիւնալի անցքերը: Բայց չը պէտք է մոռանալ այդ երևոյթների և միւս կողմը: Միթէ ոչ մի ուշադրութեան արժանի չէ այն ճիշդ իրողութիւնը, որ հակառակ կառավարողների համակրութիւններին կամ հակակրութիւններին՝ կառավարուող ժողովուրդների ահադին՝ խմբեր, բոլորովին անկախ և իրանց խղճի թելադրութեամբ վճիռներ են կայացնում, ներկայացնելով այդ ձևով երկրի վրայ երդուեալների մի տեսակ հսկայական համամարդկային դատարան:

Այդպէս, օրինակ, Անգլիայի հզօրութիւնը չարգելեց՝ ոչ միայն օտար ժողովուրդներին, այլև իր հարգատ դաւաճներից շատերին, պարսաւել նրա բռնած ընթացքը բօէրների դատում: Եւրոպական խոշոր կապիտալի շահերը չը կուրացրին նոյն Եւրոպայի հասարակական կարծիքը, որ չարդարացրեց չինացի ժողովուրդի դէմ գործ դրած բարբարոսութիւնները: Այդ նոյն կարծիքը չը ծափահարեց, երբ լսեց՝ Աֆրիկայի խորքերում, անպաշտպան սեամորթներին՝ գաղանային տանջանքների միջոցով «քաղաքակրթող» դերմանացի և ֆրանսիացի դահիճների խժդժութիւնների մասին: Քաղաքակիրթ ազգերն անտարբեր չը գտնուեցան և մի հրէայ Դրէյֆուսի դատում, չը նայած որ այդ փրանսիայի մի ներքին գործ էր և բռնաբարւում էր արդարադատութիւնը մի օտար երկրում:

Վերև յիշած երևոյթներն ի նկատի ունենալով, կարելի է հաւատալ, որ կամաց-կամաց կ'ոչնչանան մարդկանց բաժանող նախապաշարմունքներն ու մոլորութիւնները և համամարդկային բարօրութեան գաղափարը

ժողովուրդների հասկացողութիւնների մէջ, ժամանակի ընթացքում, աւելի ընդարձակ դրաւումներ կ'անէ:

Եւ այդ առաջագիմական հանգիսաւոր ընթացքի մէջ մամուլը մեծ դեր ունի կատարած և դեռ ևս աւելի մեծ դեր ունի իր առաջ:

Այդպէս ուրեմն՝ մամուլը մի նուրբ և զգայուն գործիք է, որ իր մէջ արտացոլում է ոչ միայն անհուն տիեզերքը իր արեգակններով և մոլորակներով, որ իր էջերում ցոյց է տալիս ոչ միայն լոյս աշխարհը իր բոլոր հրաշալիքներով, այլև պատկերացնում է այդ նոյն էջերում մարդկութեան լայնածաւալ և մշտափոփոխ կեանքի ծփող ովկիանոսը, լսելի է դարձնում թէ հարազատ և թէ մերձաւոր ու հեռաւոր ազգերի ուրախութիւններն ու ցաւերը, յոյսերն ու ձգտումները:

Ի հարկէ այդ նոյն մամուլը կարող է խաւար բռնութեան ձեռքում էլ գործիք դառնալ, բայց այդ դէպքում ևս չարիքի ամենազօրեղ թշնամին դարձեալ ազատ և առաջագէտ մամուլն է:

Միւս կողմից չը պէտք է մոռանալ, որ ժողովուրդների կեանքը օրէցօր բարդանում է, շատ խնդիրներ խճճւում և դժուարալուծ հանգոյցներ են դառնում, ուստի սրբան եռանդ, մտքի խորութիւն, գիտողութեան սրութիւն և մարդասէր անաչառութիւն է պահանջւում գրական գործիչից: Բայց նա լրջութեան հետ պէտք է միացնէ և կենդանութիւն, որպէսզի նրա խօսքը կարողանայ սթափեցնել աւօրեայ հողմերի մէջ մարդկանց մանրացած միտքը, կարողանայ բորբոքել նրանց մէջ մարած ազնիւ գգացմունքները և ոյժ տայ նրանց լքուած կամփիւն, զրդեղով ներգործական դեր կատարել շրջապատող հասարակական կեանքում՝ ի նպաստ արդարութեան ամենաբարձր իդէալին, այն է՝ անխտիր բոլոր աշխատող և խաղաղ ժողովուրդների բարօրութեան:

Եւ այդ վսեմ նպատակին հասնելու համար դրան
կան բոլոր առաջագէմ ոյժերը պէտք է հաւաքուեն մի
ազնիւ դրօշակի տակ, որոշ հանդէսների շուրջը, և հա-
մերաշխ ջանքերով աշխատեն՝ անշէջ պահել ժողովուրդ-
ների ուղին լուսաւորող առաջագիմութեան վիթխարի
ջահը:

Յանկանք և աշխատենք, ընթերցող, որ Մուրն
ամսագիրն էլ բախտ ունենայ այդպիսի մի հանդէս
դառնալու:

ԿԵԱՆՔԻ ՍԱՂՄՈՍԸ

(Լօնգճելլօ)

Ինձ մի՛ ասիր քո երգերում վճառք,
Թէ մեր կեանքը լոկ երազ է անցաւոր.
Ամեն բան էլ ունի իմաստ մի ներքին,
Մեռած է նա, ում մէջ նիրհում է ոգին:
Կեանքը կեղծիք եւ կասակ չէ կամ երազ,
Մահ, գերեզման նպասակ չեն անկասկած:
Այն խօսերը՝ „հող էիր դու, հո՛ղ դառնաս“,
Քո այդ անմահ հոգու համար չէ ասուած:
Վայելքների, վճիռ մէջ չէ կեանքը մեր,
Այս մեր ուղին ունի եւ սո՛ւրբ նպասակ,
Մեր ոյժի չափ սիրե՛լ, գործել բարիքներ,
Եւ ամեն օր յառա՛ջ գնալ անսայթափ:
Յառա՛ջ, յոյսով, աշխարհի մէջ գործ շա՛հ կայ,
Ժամանակը այնքա՛ն արագ է քոչում—
Մեր խեղճ սիրտն էլ, թէպէտ բաղխում է վստահ,
Բայց մեր կրծքում թաղման երգ է մե՛րք հնչում:
Ողջ աշխարհը կռուի դաւճ է մեզ անվերջ.
Ընդդէմ բաղդի՝ հեմարտութեան կռուի մէջ,
Դու՛ մունջ ստուկ, անկամփ գրաստ մի՛ լինիր,
Յառա՛ջ գնա՛ եւ սուրբ մարտում քա՛ջ մեռիր:

Թո՛ղ ապագայ երազանքը հանելի,
 Իսկ անցեալը մեռելներին թո՛ղ թաղէ...
 Ներկան է կեանք: Մարսնչողի նւարիս
 Նպասակն էլ ու կոչումն էլ ա՛յդսեղ է:
 Նրա գործը—օրինակ է ամենքին,
 Որ կարող եմք անարդարք մենք յաղթել.
 Եւ մտնելով մութ գերեզման, քանկագին
 Հետքեր թողնել: Եւ մահուանից յետ ապրել:
 Եւ կեանքի գոռ ալիքներից հալածուած,
 Գո՛ւցէ մի օր, մեր եղբայր մոլորուած,
 Թարմ հետքերով նա կը գտնի այդ ուղին,
 Եւ կը զարթնի նորից աշխոյժ վեհ հոգին:
 Դէ՛հ, վե՛ր կենանք, գործի զնանք մենք շուտով,
 Հերիք քնենք, արդէն ժամ է արթնութեան:
 Եւ թո՛ղ հոգին ապրի, գործի հաւատով—
 Յօգուտ բարու եւ նւարսի յաղթութեան:

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

I

Ա Յ Ծ Ա Ր Ա Ծ Ե Ղ Օ Ն

Ա.

Գարնան արձակուրդներին ես ստիպուած էի մնալ քաղաքում: Հեռու էր մեր գիւղը, բայց պատճառը հեռաւորութիւնը չէր, այլ այն, որ նա լեռնային գիւղ էր: Մեր դարունը գալիս է ուշ, գալուց յետոյ էլ երկար տանջում է մարդկանց իր ձիւնախառն անձրեւներով, թանձր մշուշներով, մանաւանդ անտանելի ցեխերով: Ոչինչ հրապոյր չը կար տարուայ այդ ժամանակ գիւղ գնալու մէջ:

Բայց մի տարի Ձատիկն ուշացաւ: Ապրիլի 15-ին մեզ արձակեցին մինչև 29-ը. իսկ դա մի ժամանակամիջոց էր, երբ նոյն իսկ մեր մառախլապատ ու ջրոզոզ սարերն էլ չորանում են: Նղբայրս եկաւ, ինձ համար ձի բերեց: Իմ դպրոցական կեանքի մէջ դա առաջին անգամն էր, որ Ձատիկն տուն էի գնում:

Հէնց այդ պատճառով էլ մայրս գրկեց ինձ մի առանձին, կրակոտ հրճուանքով: Նա հաշուել էր, որ վեց անգամ Ձատիկը մտել է մեր տան դռնով և ոչ մի անգամ չէ գտել ինձ մեր օջախի կողքին:

— Մահը մերն է, մենք մահինն ենք, աւելացրեց նա, իր արտասուհրոտ համբոյրները դրոշմելով իմ գէւքին:

Անցեալ տարի մայրս հաղիւ էր ազատուել մահից,

և այնուհետև այդ խօսքերը սովորական ասացուածք էին դարձել նրա բերանում: Ամեն մի նշանաւոր օր նա կամենում էր դուշակել, թէ արդեօք դա վերջինը կը լինի իր համար: Եւ այս անգամ էլ նա արտասանեց.

—Ո՛վ գիտէ, եկող տարի...

Բայց չը վերջացրեց: Մի ակնթարթում զգաց, որ ինձ տխուր մտքեր յայտնելու համար չէր բերել տուել և շտապեց քաղցրացնել իմ սիրտը, ինչպէս կարող էր: Հարցերի տարափ էր տեղում ինձ վրայ:—Ի՞նչպէս եմ քաղաքում, գլուխս հօ չէ ցաւել, անկողինս փափօն էր: Մայրական հետաքրքրութիւնը դեռ չը յագեցրած, նա յանկարծ ընդհատեց իր հարցութիւնը և յայտնեց, որ այժարած Եղօն պսակուել է:

—Հօ, բացականչեցի ես սաստիկ զարմացած:

Միայն մայրս գիտէր, թէ ինչ է ինձ համար այդ այժարածը: Նա, ի հարկէ, նկատեց, թէ որպիսի մեծ ախորժանքով եմ ես լսում այդ նորութիւնը, ու ինքն էլ ծիծաղկոտ և ուրախ էր: Կարծես պսակուել էր մեր տան անդամներից մէկը, կարծես այդ հարսանիքը մեր ընտանեկան կեանքի մէջ մի նոր շրջան պիտի բաց անէ:

Ես նոյն իսկ մոռացայ, որ քաղաքից ընծաներ եմ բերել իմ եղբոր երեխաների համար, որոնք շրջապատել էին ինձ, ձգձգում էին իմ աշակերտական ղգեստը, ճխտում էին իմ գլխարկը, աշխատելով իրանց բոլոր մասներով շօշափել և եթէ հնար է՝ նաև պոկել նրա վրայ կպրած պղնձէ նշանը: Հարցնում էի մօրս. երբ, ի՞նչպէս: Եւ նա պատմում էր, հիացած իմ վառ հետաքրքրութիւնից:

Այո, այդ գէպքը, որ տեղի էր ունեցել եօթը շաբաթ առաջ, բարեկենդանին, աւելի հետաքրքրական էր ինձ համար քան Զատիկը, որ արդէն սկսել էր իր աղմկալի գնացքը և որին ես վաղուց չէի տեսել:

Ամեն բան կարող էր պատահել: Բայց այժարած Եղօն ամուսնացած—դա անհաւատալի էր...

Բ

Ես նրան ճանաչում էի վաղուց, իմ մանկութեան օրերից:

Մեր բակի մեծ մասը Մէհրունց կտուրն էր: Մեզ համար մի երկրորդ տուն էր այդ կտուրը: Ամառուայ գիշերներն այդտեղ քնելը մի առանձին հրապոյր ունէր եղբայրներիս և ինձ համար: Այդտեղ էինք խաղում մենք, այդտեղից էինք տեսնում գիւղը և կամ երբ այլ ևս գործ չէր մնում անելու, մօտենում էինք Մէհրունց ահագին երգին և նրա ծակով նայում էինք ցած, տեսնում էինք թէ ինչ են անում այնտեղ:

Լեռնային հայ գիւղը զարմանալի դրացիասիրութիւն է սովորեցնում: Տեղաւորուած լինելով լեռան լանջի վրայ, նա այնպէս է սահմանում, որ մի տան կտուրը միւսի բակը լինի: Մեր կտուրն էլ ուրիշի բակն էր և մենք էլ տեսնում էինք երգի ծակով դէպի մեզ ուղղած հետաքրքիր աչքեր:

Ընդհանուր կանոն էր՝ բողոքել այդքան մօտիկ հարեանութեան դէմ միայն այն դէպքում, երբ երգի ծակից անզգուշութեամբ կամ դիտմամբ հող էին թափում: Խոստովանում եմ, այդ տեսակ չարութեան համար ես չատ անգամ եմ Մէհրունց պառաւի հայհոյանքներն ու անէծքները կերել: Մի անգամ նա տանից հանեց և մօրս մօտ բերեց մի մեծ կաթսա, որ լիքն էր նոր մէրած մածնով. իմ թափած հողը ծածկել էր մածնի երեսը: Այն օրուանից ես վախենում էի պառաւից:

Բայց և այնպէս, Մէհրունց տունը զարմանալի համբերող էր այն կողմով, որ նա դրացիական փոխադարձութիւնից զուրկ էր. նա չունէր իր առջև հարեանի կտուր, ուրեմն չէր կարող քնել ուրիշի կտրին, նայել ուրիշի երգից: Մէհրունց տանից ցած զառիվայրը այնքան ուղղաձիգ էր, որ տուն չլինել անհնարին էին համարել, և լայն տեղ էր մնացել փողոցի համար, որ պը-

տոյտ էր գալիս Մէհրունց մեծ ցանկապատի տակով ու երկու հինաւուրց մեծ ծառերի միջով գլորւում էր գէպի նեղ ու երկար ձորը:

Սակայն հարեանի կտուրի փոխարէն Մէհրունց տունն ունէր մեծ ու լայն, թէև շատ էլ զառիվայր բակ: Այնտեղ բուսած էին թթենիներ, դրանց տակ թափուած էին հին մեծ գերաններ, իսկ այդ գերանների վրայ էր լինում Նղօն:

Նա նրան այնտեղ էի տեսնում: Տեսնում էի ամեն երեկոյ, գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը:

Ինչպէս որ Մէհրունց բակից չէր կարող պակասել այծերի հօտը, այնպէս էլ այդ հօտից չէր կարող պակասել Նղօն:

Երբէք: Նա այժմ էլ աշխատում եմ յիշել գոնէ մի երեկոյ, երբ Նղօն իր տեղը չը լինէր: Բայց չը կայ իմ յիշողութեան մէջ այդպիսի բացառութիւն և ինձ թւում է թէ նա չէր հիւանդանում, գոնէ այն ամիսների ընթացքում, երբ նա այծեր էր արածացնում: Տեսնուած բան՝ չէր, որ նա իր հօտից յետ մնար արօտ գնալիս, թէ վերագառնալիս: Գնալը, քանի երեխայ էի, չէի տեսնում, բայց ամեն օր վերադարձը մեր աչքի առջև էր: Օրուայ որոշ ժամին եկեղեցու գաւթում երևում էին Նղօի առաջընթաց այծերը, երկու կամ երեք հատ: Ապա միմեանց ետևից լոյս էին ընկնում և միւս այծերը, իսկ յետոյ, անպատճառ բոլորից յետոյ, երևում էր ինքը Նղօն:

Նա չէր սխալւում նոյն իսկ այնպիսի օրերին, երբ արեգակ չէր լինում: Իսկ մեր գիւղը շատ ու շատ էր տեսնում այդպիսի օրեր: Մշուշը պատել է ամբողջ աշխարհը, չը գիտես՝ արդեօք մթնո՞ւմ է, թէ լուսանում է մուսլ, անլոյս, խոնաւ օրը: Գիտցողը Նղօն է: Այդպիսի օրերին մայրս քանի անգամ ուղարկել է ինձ Մէհրունց կտուրը, որպէսզի խմանամ՝ արդեօք եկե՞լ է Նղօի հօտը:

Միայն այն ժամանակ, երբ հաստատւում էր, որ

եկել է, կանայք վերջ էին դնում իրանց դորժին և վեր կենում, երեկոյեան պատրաստութիւններն սկսում:

Շատ հօտեր էին մոնում մեր գիւղը, բայց միայն Նզօն էր, որ երբեք չէր խաբում իր հարեաններին...

Գ.

Միջհասակ էր Նզօն, բարակ կազմուածքի տէր: Նա ջահէլ էլ չէր: Մայրս ասում էր թէ վաղուց է նրան այդպէս տեսնում:

Բացի այս տեղեկութիւններից, ինչ կարող եմ ասել՝ Նզօն նկարագրելու համար: Գուցէ այն, որ նա հագնում էր դեղնաւուն շալի չուխայ, մէջքին կապած սնէր հսկի գորշ, դորժած քսակը, որի մէջ, ի հարկէ, նրա հացն էր պահւում: Նա մի մեծ մահակ էլ ունէր: Բայց այդ բոլորը գիւղական աշխարհում շատ սովորական բաներ են:

Իսկ ինչ էր արտայայտում Նզօն գէմքը, ինչ տեսակ մարդ էր նա: Ահա այդ գոյնար է ասել: Մարդու հոգին նրա հայեացքի մէջ է երևան գալիս և այն արտայայտութեան մէջ, որ ստանում է ամբողջ գէմքը. իսկ Նզօն աչքերը տեսնել անկարելի էր. նրա գէմքի վերին մասը մշտապէս ծածկուած էր: Նզօն սովորութիւնն էր փափախը քաշել աչքերի վրայ, այնպէս որ երբ նա կամեցում էր քիչ գէպի վեր նայել, պիտի բարձրացնէր ամբողջ գլուխը:

Ինչո՞ւ էր այդպէս անում: Ահա այս հարցն էր, որ դրւում էր իմ մանկական հետաքրքրութիւնը: Նսանթիւ անգամ դիմել եմ մօրս, նա աշխատում էր բացատրել, բայց զանազան ենթադրութիւններից դէնը դնալ չէր կարողանում: Հաստատն այն էր, որ ոչ ոք չէ տեսել Նզօն ճակատը: Ոչ ոք, բայց, ի հարկէ, նրա մօրից, որ Մէհրունց պառաւն էր: Տարէնը երկու կամ երեք անգամ, ինչպէս պատմում էր իմ մայրը, պառաւին աջողում էր ամբողջ օրեր շարունակուող արշաւներ:

ներով ու յանդիմանութիւններով կակղեցնել Եղօին և լուսնալ նրա գլուխը: Այդ ժամանակ էլ նա տեսնում էր որդու ճակատը:

Միայն շատ ուշադրութեամբ նայողը կարող էր նկատել փափախի մազերի տակից երկու նեղ ու փոքրիկ աչքեր, որոնք անդադար ճպճպում էին, կիսախուփ, կարծես միշտ իրանց առջև փայլուն առարկաներ ունէին, որոնց չէ կարելի նայել առանց կոպերը կուշ ածելու:

Բաց էին մնում նրա բարակ ու մեծ քիթը, դուրս ցցուած, նիհար այտերը և միշտ կիսաբաց բերանը: Նա ունէր փոքրիկ բեղեր և շատ ցանցառ միրուք, որ կարծես երբէք չէր երկարանում:

Ձը դիտեմ դուք ինչպէս կը հասկանաք այսպիսի դէմքը, բայց ինձ վրայ նա միշտ թողնում էր մի խորհրդաւոր, դժուար հասկանալի տպաւորութիւն...

Գ.

Երևի հէնց այդ է պատճառը, որ ես այժմ էլ, այնքան տարիներից յետոյ, կարողանում եմ մոտաբերել Եղօին միայն մի տեսակ խորհրդաւոր քօղով ծածկուած միջավայրի մէջ:

Այն երեկոները, երբ ես տեսնում էի նրան, ի հարկէ, միանման չէին: Կային պարզ, աստղազարդ երեկոներ, կային միանգամայն խաւար ու մառախլապատ, ինչպէս նաև հրաշալի լուսնեակ երեկոներ: Բայց իմ յիշողութիւնը մի տեսակ երեկոներէ մէջ է ծրարել Եղօին ու այդպէս էլ պահել:

Խաղաղ է չորս կողմը. ամեն ինչ մի տեսակ սպասողութեան մէջ է, կարծես ուղում է վճռել՝ կը լինի՞ արդեօք թէ ոչ: Այդպէս տրամադրողը երկինքն է: Նա ծածկուած է ամպերով, տեղ-տեղ ծանր ու սև, շատ տեղ բարակ, կաթնադոյն ամպերով: Սպասում ես անձրևի, բայց բնութեան մէջ կայ մի առոյգ, յուսատու.

չեշտ, որ թեղադրում է թէ անձրեւ, երեւի, չի լինի. և ամբողջ գիւղը դուրսն է գտնուում:

Շների հաչոց անդամ չէ լսում, կարծես այդ տեսակ գիշերներին երկինքը ինքն է հրամայում լուռ ու հանգիստ մնալ: Հեռու հորիզոնի վրայ, մթութեան մէջ միայն իրանց անորոշ ուրուագծերը ցոյց տուող սարերի գլխին, եռանդով փայլատակում է կայծակը, բայց որոտ չը կայ: Նա յաճախ այնքան զօրաւոր է, որ լուսաւորում է և գիւղը, նոսր խաւարի միջից հանելով կամ Նղօի այծերի միրուքաւոր գլուխները, կամ կտրի ծայրին նըստած ալեորի դէմքը, կամ թէ շտապով ինչ-որ տեղ վազող շանը: Մեղմ կերպով, կարծես վախվախելով, օրօրւում են թթենիների տերեւները, և երկնային այս խաղաղութեան մէջ աղօթքի մրմունջների նման բարձրանում են մարդկանց հանդարտ ու հեղ խօսակցութիւնները: Նոյն իսկ աղաղակներն անդամ մի կերպ զսպուած ու մեղմ են հասնում՝ բնութեան պէս տրամադրուած մարդու ականջին...

Ձը գիտեմ ինչո՞ւ այդ տեսակ երեկոնների հետ իմ յիշողութեան մէջ կապուած է և գիւղական թոնիրը: Ահա այն բարձր բաղում, մեր տան կողքին, հաց են թխում: Հրեղէն սիւնը երբեմն դուրս է թուչում թոնրի միջից, տարածում է մի պայծառ լուսաւորութիւն, որ բաց է անում այսպիսի տեսարան. — այծերի հօտը դանդաղ որոճում է. Մէհրունց հարսը վերջին այծերն է կթում: մի քանի բարձրահասակ այծեր գերանների վրայ են և նրանց մէջ Նղօն իր կարճ երեկոն է անցկացնում:

Ի՞նչ էր նա անում այդպէս անշարժ ու անխօս, երեսը դարձրած դէպի գիւղամէջ: Ինձ թւում էր, թէ նա չէ կշտանում գիւղը գիտելուց. չէ որ միայն երեկոյեան մի քանի վաղանցուկ ժամերն են տուած նրան՝ աշխարհը, մարդկային աշխարհը տեսնելու համար: Մնացած ժամանակը նա բացակայ էր այդ աշխարհից և նրա համար ոչ տօն ու կիրակի կար, ոչ անձրեւ ու ցեխ:

Մտցնելով հօտը մեծ ու զառիվայր բակը, Եղօն չէր հեռանում այնտեղից մինչև վաղ առաւօտը, մինչև արօտ դնալու ժամը։ Կարծես իրաւունք չէր համարում գնալ գիւղամէջ, մարդկանց շարքերը մօտել։ Հեռու ամենքից, նա կարծես խորթ ու օտար էր հայրենի գիւղում և գիւղն էլ հաստատում էր, որ նա, այժ, այդպէս է։ Հարեան բակերում մարդիկ էին լինում կանգնած, շատերն անցնում էին փողոցով, բայց ոչ ոք «բարի երեկոյ» չէր ասում Եղօնին։ Նոյն իսկ շատ քիչ էր պատահում, որ Մէհրունց տանը ապրողներից մէկը մօտենար նրան՝ միջանի խօսք փոխանակելու համար...

Եւ նա գերանների վրայից, չըջապատւած իր սև նոխաղներով, նայում էր, նայում էր իր փափախի տակ կուչ եկած նեղլիկ աչքերով։ Այդ էր այն ամենը, ինչ մտցնում էր նրան մարդկանց հասարակութեան մէջ, թւում էր թէ նա շատ ուշադիր և հետաքրքրուող մէկը պիտի լինէր. ուղում էիր ասել թէ նրա ականջները մի առանձին քաղցրութեամբ, առանձին ախորժակով են ներս ընդունում գիւղական ձայները և նա այդ ծիծաղների, զանգատների, հայհոյանքների հետ մտքով մտնում է ապրող մարդկութեան ծոցը, ճաշակում է այն ամենը, ինչ կայ այդտեղ։

Բայց այդպէս էր—Չը գիտեմ։

Նրա նստած տեղից միջանի քայլ էր մինչև այն տունը, ուր ծնուել էր նա, ուր այժմ ապրում էին նրա ծերունի հայրը, երկու եղբայրները։ Բայց նա այդ տան շէմքով էլ շատ քիչ էր մտնում, երբ պէտք էր կամ ջուր խմել, կամ հաց վերցնել։ Մէհրունց տան մէջ պատահում էին ուրախ և տխուր դէպքեր. եղել էին հարսանիքներ, մահեր, բայց Եղօն իրանից այդքան մօտիկ կեանքի արտայայտութիւններին էլ սիրում էր նայել օտարի նման, իր գերանների գլխից։ Մայրս պատմում էր, որ իմ ծնուելուց մի տարի յետոյ մեռաւ Եղօի եղբայրը։ Նրիտասարգ մարդ էր, շատ տնաւրար. ծերունի Աւագը իրանց սրահից բառաչում էր,

Թէ քանդուեց Մէհրունց տունը. մեռածի մայրն անգաւար ուշաթափուում էր: Հարեաններն անգամ լաց էին լինում: Իսկ Եղծն: Նա ներս մտաւ, կանգնեց չէմքի մօտ, մի թէ երկու անգամ հառաչեց և ապա էլի դուրս գնաց: Միւս օրը թաղումն էր, բայց Եղծն սովորական ժամին քչեց իր հօտը դէպի արօտ: Դեռ և կեղեցու մէջ չէ եղել նա...

Եւ սակայն, նա չար մարդ չէր: Չարերին ամենից լաւ ճանաչում են երեխաները. իսկ մեր գիւղում չը կար երեխայ, որ վախենար Եղծից: Դեռ չէր պատահել, որ մի անգամ Եղծն մի երեխայից հաց խլէ կամ ծեծէ նրան, ինչպէս անում էին հովիւները, այն էլ այնպիսիները, որոնք Եղծի պէս տարօրինակ մարդիկ չէին:

Ահա հեղիկ անցնում է գիշերը: Թիւնիների տակ վնչում, հազում են այծերը, թոնրի շուրջը մի քանի կանայք են երևում: Ես տեսնում եմ մէկի գէմքը—մի պառաւ է դա, երկար շամփուրով խառնում է կրակը: Բոցերը մի անգամ էլ արծարծւում են ու ցած ընկնում: Ահա հրեղէն սիւնը բոլորովին վերջացաւ և միայն խաւարի մէջ երեացող թեփ կարմրութիւնն ու պառաւի գէպի առաջ խոնարհուելն ու յետ նստելը ցոյց են տալիս, թէ ինչ է կատարւում այնտեղ: Բարձրացաւ, մինչև գիւղի ծայրը տարածուեց նոր հացի սուր, ախօրժելի հոտը: Հարեաններին մի-մի հաց է ուղարկւում, չէ մոռացւում և Եղծն: Դա կարգ է, որ կատարւում են կանայք՝ իրանց միայն յատուկ ջերմեռանդութեամբ:

Հետզհետէ մարում են ճրագները. քունը մեղ քաշում է դէպի վափուկ անկողին: Բոլոր այծերը նստուեւ են միմեանց մօտ, գիշերային թոյլ լոյսի մէջ նըրանք երևում են իբրև անշարժ սև բծերի մի խումբ: Նրանց մէջտեղը, գերանների վրայ, երևում է մի նոյնպիսի անորոշ, բայց աւելի երկար բիծ: Դա այծարածն է, «անտառի մարդը», ինչպէս սովոր ենք մենք անուանել այդ տեսակ մարդկանց:

Բայց ես պէտք է ասեմ, որ «անտառի» բառը բա-

լորովին ճիշդ չէ Եղօի վերաբերմամբ: Մեր գիւղը ունի թանձր, լայնատարած անտառներ, որոնք ծածկում են մի քանի լեռնային բարձրութիւններ, ստուերների այդ հսկայական աշխարհը, ուր ման գալու համար պէտք է մի քիչ էլ հսկայ լինել, Եղօի համար չէր:

Երևակայեցէք մի ուրիշ, բայց աւելի ահագին ու երկար սար, լեռի, ամբողջովին ժայռեր, կազմուած սև, փխրուն քարից: Նա մեր գիւղի ետևումն է, մօտ երեք ժամ ճանապարհ հեռու նրանից: Տեղ-տեղ այդ սարը ծածկում են ցածրահասակ թփեր, իսկ ամեն տեղ միատաղաղ սև տարածութեան վրայ ցաք ու ցրիւ երևում են վայրի կարճահասակ բոյսեր, որոնք մի խղճուկ ու աղքատիկ կենդանութիւն են հաղորդում ընդհանրապէս չոր ու ցամաք քարային անհուն զանդուածին: Ապառաժների կրճքին, քարակոյտերի արանքներում վազվզում են միայն բարակ խլէղները և անճուռի քարաթօթօշները: Բայց ողորմած է բնութիւնը, կան միքանի ձորեր, որոնց մէջ պահուել է հողը, այդտեղ փոքրիկ ջրեր են բղխում և բուսականութիւնը մի քիչ հարստանում է. գոյներով աղքատ ծաղիկներ են ոլատահում նօսր ու կարճիկ խոտերի մէջ, իսկ մի երկու երեք տեղ էլ փոքրիկ անտառներ են գոյանում:

Դա էր Եղօի աշխարհը: Այդտեղ, ժայռից ժայռ թափառելով իւր այծերի հետ, նա անց էր կացրել ամբողջ տարիներ, ապրել, մեծացել էր այնպէս, ինչպէս այդ բնութիւնն էր կամեցել:

Ե

Նւ այդ մարդը ամուսնացել էր...

Դեղեցիկ Ջատիկ ունեցանք: «Ոսկի օրեր են», տաւում էին գիւղացիները: Նւ իրաւ, ամբողջ ժամանակ ժողտուն երկինքը ոսկի էր թափում, իսկ մեր սարերի բնութիւնը գիտէ այդ ճառագայթների առկա բաց անել մի ապշեցնող շուայութիւն:

Թաթախման օրը գիւղը գորդում էր աղաղակներից ու իրարանցումից: Բայց տօնի ամբողջ ծանրութիւնը կանանց վրայ էր ընկած: Մայրս շունչ քաշելու ժամանակ շունէր, մեր տունը մեծ է, շատ են մանաւանդ երեխաները, թէև օգնում էին հարսերը, բայց տան մեծի գործը միշտ կրկնապատիկ է: Այնուամենայնիւ, մայրս ժամանակ դատաւ ինձ մի հետաքրքրական նորութիւն էլ հաղորդելու: Նա ասաց, որ Նղօի հարսին էլ պիտի «ժամ հանեն»:

Նկեղիցում կանգնեցի քահանաների մօտ, որպէսզի կարողանամ տեսնել կանանց վերնատունը: Վերջապէս նկատեցի նրա երկու անկիւնում վառ մոմեր բռնած աղջիկներին: Երեւում էր, որ երկու հարս են ժամ բերել: Բայց ո՞րն էր Նղօինը: Ժամը վերջանալու վրայ ներս մտաւ հարսանիքի շորեր հագած մի երիտասարդ, ես նրան ճանաչում էի: Նկատեցի, որ նա անդադար նայում է դէպի ձախ անկիւնը: Ուրեմն Նղօի հարսը աջ անկիւնումն էր: Շատ հետաքրքրական էր—կրգմը արդեօք և Նղօն, որպէսզի ինքն էլ նայէ այդ երեկոյ իրան պատկանող անկիւնին:

Նա չեկաւ:

Ժամը արձակուած էր, բայց ծերունի քահանան ինձ պահեց բակում և հարց ու փորձ էր անում քաղաքի մասին: Այդ ժամանակ ես տեսայ սովորական պատուկերը, դալիս էին Նղօի այծերը, իսկ ամենքից յետոյ նա ինքը, ինչպէս միշտ, գլուխը բարձրացրած, որ մտիկ տայ փափախի տակից:

Յայտնի է, թէ ինչ վճիռ պիտի կայացնէի ես տուն վերադառնալիս. ամեն ինչ վկայում էր, որ նա չէ փոխուել և երկու կեանքերի միացումից մի նոր գրու-թիւն համարեա չէր ստեղծուել: Իսկ երբ տեսայ Նղօին թթնինների տակ, իր սովորական տեղը, բոլորովին անտարբեր դէպի գատկական երեկոյի յուզմունքները, ինձ համար գրեթէ այլևս կասկած չը մնաց, որ այդ ամուսնութիւնը մի թիւրիմացութիւն է եղել, որ Նղօն

ինքն էլ չէ իմացել, թէ ինչ է անում: Այդպէս էլ ես ասացի մեր տանը, դատական ընթրիքի վրայ, և ոչ ոք չասաց, թէ ես սխալում եմ:

Մարդուն ճանաչելը ամենադժուար բանն է աշխարհում—այս եղբայրացութեան վրայ էլ կանգ առանք ամենքս:

Այո, դա շատ ճիշդ էր:

Կիրակի առաւօտեան մենք, ի հարկէ, շատ վաղ վեր կացանք: Եկեղեցում մատաղ կար, իսկ գիւղին յայտնի էր, որ մեր տէրտէրներից մէկը սաստիկ շտապող է, սիրում է կարճ կտրել:

Արեգակը արդէն դուրս էր եկել: Ո՛րքան մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ, որ Նղօն այծերը դեռ բակումն են: Իրանք, այդ անբան անասուններն էլ, կարծես զգում էին, որ մի բան պատահել է, և առաջնորդ այծերն անհանգիստ կերպով գնում էին դէպի բակի այս ու այն կողմը, քաշելով իրանց ետեւից տափքով հօտը: Քիչ անցած, ես եկեղեցուց տեսայ աւելի զարմանալի բան: Նղօն գնում էր հօտի ետեւից, բայց ոչ իր սովորական շորերով: Այժմ նա հագել էր սև չուխայ, գլխին դրել էր «բուխարա» փափախ: Մի խօսքով—հարսանիքի շորերումն էր:

Ես դուրս եկայ այդ նոր մարդուն նայելու: Բոլորովին դժուար կը լինէր ասել, թէ դա Նղօն է, եթէ նրա թուխ ու բաւական գեղեցիկ փափախը էլի դէպի գէմքը քաշած չը լինէր: Հովուական մխրադոյն ու կոպիտ քսակն այլևս չէր երևում նրա մէջքին: Եւ ինչպէս կտրող էր երևալ, նա չէր սաղի տօնական զգեստին:

—Լաւ է, բացականչեցի ես ժպտալով.—նա, ուրեմն, մասնակցում է տօնին...

Անցնելով մի խումբ երիտասարդների մօտով, որոնք ձու էին խաղում, նա կանգ առաւ, և մի բոպէ կար, երբ ինձ թուում էր, թէ սև ժայռերի վրայ կազմուած այդ մարդը մտաւ կեանքի խնճոյքի մէջ, իր տեղը բռնեց այնտեղ: Դա մի բոպէ էր, կրկնում եմ, որովհետեւ

Նշօն իսկոյն էլի շարունակեց իր ճանապարհը: Բայց ես զգացի, որ տան մէջ կար մէկը, որ ուղղում էր նրան դէպի մարդիկ, դէպի օրուայ չարն ու բարին:

Եւ ես գիտէի, թէ ով է այդ մէկը...

Բայց հասարակական կարծիքն այդպէս չէր դատում: Հասարակական կարծիք... շատ մեծ չէ այդ անունը մի խեղճ ու կորած հովուի վերաբերմամբ: Ես չեմ ասում, թէ ամբողջ գիւղը մտածում էր Նշօի մասին և կարծիք կազմում: Բայց չեմ էլ կարող ասել, թէ մտածողներ բոլորովին չը կային: Մեր թաղի կանայք խօսում, դատում էին Նշօի և նրա «խեղճ ջահէլի» մասին. իսկ ով կարող է ասել, թէ գիւղում հասարակական կարծիքի առաջին հիմքը կանայք չեն դնում:

Այն հանգամանքը, որ Նշօի ջահէլը «խեղճ» անունն էր ստացել, մի վկայութիւն էր, որ այդ նորահարսը բախտաւորներից չէր: Ճիշդ է, ասում էին, նա խեղճ ու կորած ընտանիքից էր գուրս եկել, ճիշդ է, հասակն առած աղջիկ էր նա, բայց հօ Նշօն էլ մի բռն ու անխօս հովուից աւել չէր, իսկ տարիքով իր կնոջից երկու անգամ աւելի մեծ կը լինէր: Ո՛չ. հովուին էլ Աստուած չնորք, հասկացողութիւն է տուել, մինչդեռ Նշօն չը գիտէ, թէ ինչ է ընտանիքը: Այսպէս դատելու համար կանայք, ի հարկէ, ունէին իրանց փաստերը, փաստեր, որոնց աղբիւրը, ով գիտէ, զուցէ հէնց ինքը, «խեղճ ջահէլն» էր:

2

Ես այդ կարծիքն աւելի ևս հաստատ ու տարածում գտայ, երբ ամպռուայ արձակուրդներին առն վերադարձայ: Մայրս, չը նայած որ առաջ Նշօին անպայման դատապարտողներից չէր, այժմ նոյնպէս խըղճում էր նրա կնոջը: Նշօն իր երեկոները անց էր կացնում առաջուայ նման: Միակ տարբերութիւնն այն էր, որ առաջ նա, նայած եղանակին, քննում էր կամ բաց

երկնքի տակ կամ գոմում, մինչդեռ հիմա նրա համար պատրաստուած էր անկախ օջախ, առանձին տուն:

Դեռ փոքրիկ ու խախուտ էր այդ անկախութիւնը: Զառիփայրի գլխին, փողոցի այն տեղում, ուր երկու հին ծառերն էին բուսած, Մէհրունց ցանկապատն ընդհատուած էր, տեղի տալով ձորին նայող մի անակի, որ ունէր մի հատ փոքրիկ պատուհան և նրա կողքին մի դուռ: Ծինուած էր այդ բնակարանը մեծ խնայողութիւններով, դա համարեա խորանարդ մի արկղ էր, ցածրիկ կտուրով. նրա դռնով հաղիւ թէ մարդ կարողանար մտնել առանց կռանալու: Բայց հին շինութիւն չէր. առջևի պատը նոր էր, նոր էին և այն տախտակները, որոնցից շինուած էր պատուհանի փեղկը: Մի բան, որ չէին խնայել այդ տանը, անասունների աղբն էր: Մէհրունց բակի բարձր տեղից տարիների ընթացքում գէպի այդ կողմն էին սրբել այծերի, ոչխարների, տաւարի աղբը. կազմուել էր բաւական աչքի ընկնող մի երկայր կոյտ, որ ձգուած էր բակից գէպի ձորը և որի մէջ մինչև կէսը թաղուել էր անակը:

Մէհրունց Աւագը, ամուսնացնելով իր որդուն, այդ տեղը նշանակեց նրա բնակութեան համար: Եւ նրա նոր հարսը այդ աղբերի մէջ էլ վառեց գիւղական տան ճրագը: Յաճախ, երեկոները մեր պարտէպից վերադառնալիս, ես մի տեսակ քաղցրութիւն էի զգում, տեսնելով այն փոքրիկ ու համեստ լոյսը, որ երևում էր ուղիղ փողոցի վրայ բացուող դռան և պատուհանի փեղկի ճեղքերից: Նա զգալ էր տալիս, որ ներսում, պատուռոտած վաղասների վրայ նստած, հայ կինը՝ միայն իրան յատուկ յամառութեամբ հիւսում է գիւղական օջախ...

Մենակ էր այդ կինը. նա չունէր սեփական թոնիր, սեփական տաշտ՝ հաց թխելու համար: Այդ կողմից Եղօի տանը գեռ խառնուած էր նրա հօր տան հետ: Բայց կարելի էր կասկածել, թէ գեղջկուհուն չի աջողվի մի անկախ ծուխի բոլոր սեփականութիւնները մտցնել այդ խեղճ ու կրակ տան մէջ: Պատմում էին, թէ նա

շատ է աշխատում, բայց Նղօն ժայռի պէս անընկճելի էր: Նղօն սալօրեց այն փոքրիկ փոփոխութեան, որին ենթարկուեցին նրա գիշերելու տեղերը: Կամաց-կամաց նամի քայլ արաւ դէպի մարդկանց հասարակութիւնը, բայց կարծես վախենալով, կանգ առաւ և յամառութեամբ հաստատ մնաց իր գերանների վրայ:

Մի երեկոյ ես էլ Նղօնի նման մենակ անշարժացել էի կարի ծայրին: Նրկնքի մէջտեղից բոլորակ լուսինը կաթնային մի ծով էր փռել մեր հսկայական աշխարհի վրայ: Աննման էր բնութիւնը, իւրաքանչիւր ծառ, իւրաքանչիւր ձայն կախարդում էր...

Շուտով իմ ուշադրութիւնը խլեց մի արտասովոր ուրախ աղմուկ, որ այդ միջոցին մոռնում էր գիւղի ծայրով: Ես տեսայ բռնաւորութեամբ ջորիների երկար շարքը և նրանց ուղեկցողներին, որոնք, համարեա առանց բացառութեան, երեխաներ էին: Ջորիները, շարան ընկած, քայլում էին աշխոյժ և թւում էր, թէ նրանք այս գիշեր մի առանձին հաճութեամբ են շարժում իրանց բոժոժները: Նրանք սկսեցին բարձրանալ Մէհրունց փողոցով և ես նկատեցի մեր ջորիները, եղբօրս որդուն՝ փոքրիկ Արտաշին, որ մեծի հովեր առած, երկար ճիւղոտն ուսին դրած, քայլում էր իր ընկերակիցների հետ:

Առաջին խորձերն էին, որ արտերից փոխադրւում էին կալերը: Սկսուեց մի կատարեալ տօն բոլորակ լուսնի տակ, մէկն այն գիւղական տօներից, որոնք ծնւում են յանկարծ, ինքբաւոյն, առանց ծրագիրների և պատրաստութիւնների: Չեմ կարծում, թէ լինէր աչք սնեցող մի մարդ, որ դուրս չը գար սղոռնելու նոր հացի այդ բարեբախտ յաղթական մուտքը և ամբողջ օրտից չը ցանկար նրան ամեն բարիք: Այս ու այն կողմից հարցեր էին տալիս երեխաներին. որ արտից է, ի՞նչ են անում այնտեղ մնացած մեծերը... Մեր Արտաշը վազեց ինձ մօտ և տուեց ինձ ցօրենի մի խոշոր, չեղեցիկ փունջ: Ես համբուրեցի նրան և թոյլ տուի, որ դնայ իր գործին:

Ինձ բերած ընծան ամենատիրուն ապացոյցն էր, թէ ինչո՞ւ այնքան գեղեցիկ է գիւղական այս փոքրիկ տօնը, ինչո՞ւ նոյն իսկ շներն էլ, լեզուները կախ, վազում են ահաա ջրեպանների ետեւից և միմեանց հետ հաշա են ու բարեկամ։ Դեղին, չաղ, խոշոր հատկեր... Եւ այս բարիքի մի ամբողջ ծով ծվում էր գիւղի շրջականերում, հնձուորի մանգաղ հրաւիրելով...

Դիւղացու գոհունակութիւնը այն աստիճան յափշտակել էր ինձ այդ անմահական երեկոյին, որ բաւական ուշ նկատեցի իմ առջև բացուած փոքրիկ տեսարանը—Եղօի կարին էլ մարդ կար, բայց դա Եղօն չէր։ Մինչև կուրծքը հարստների կարմիր քօղով ծածկուած նորահարսն էր բարձրացել իր խղճուկ արկղի գլուխը, լուսինն ու խուրձերը տեսնելու համար։ Թէև ամեն տեղ մաշգիկ կային, բայց նա կարելի համարեց չամաչել ու ձախ ձեռքով քիչ բարձրացնելով քօղի ծայրը, մի փոքրիկ պատուհան բացեց իր աչքերի համար։ Նա նայում էր այս ու այն կողմը, իսկ ես հետևում էի նրա գլխի շարժումներին, որպէսզի իմանամ թէ ինչով է հետաքրքրւում այդ փակուած, անխօս լեզուն։ Եւ անտեսում եմ. երկար դէս ու դէն նայելուց յետոյ նա յանկարծ շուռ եկաւ դէպի այն կողմը, ուր գերաններն էին դարձած...

Այս անգամ երկար էր նրա հայեացքը—եւ մինչև անգամ կարողացայ նշմարել նրա գէմքի մի փոքրիկ մասը, սրբան թոյլ էին տալիս կարմիր ծածկոյցը և երկնքի լոյսը։ Մի քանի անգամ նա, ցոյց չը տալու համար թէ շարունակ մը կէտի է նայում, փոխեց իր գերքը, բայց իրողութիւնը նոյնն էր մնում—նա նայում էր իր ամուսնուն։

Եղօն պառկած էր թթեհու տակ, կիսով չափ ծածկուած տերևների ստուերներով։ Այժերը, երևի խրախուսուած երեկոյի պայծառ լոյսերից, թռչկոտում էին գերանների գլուխը և այնտեղից ցած։ Եղօն շատ քիչ էր համբերութիւնից դուրս գալիս և նրա սաստող ձայն

Նը շատ քիչ էր լուում: Միայն երբ նրա աչքի առաջ երկու շաբաճճի ջահէլներ կուռ բռնուեցին իրանց եղջիւրներով, նա մի ակնթարթում վեր ցատկեց և բռնելով երկու ախոյեանների ականջներին, տարաւ դէպի բակի ծայրը, ապա նորից յետ բերեց ու բաժանեց իրարից. իսկ լնքը էլի նստեց իր տեղը, էլի գլուխը դրեց դէպանին:

Ջորիները վերադառնում էին կալերից. նրանք դեռ մի անգամ էլ պիտի գնային արտերը և խուրձեր բերէին. ամառնային այսպիսի դիշերները գիւղացին ձեռքից չէ տալիս աշխատելու համար: Դարձեալ սխուեց աղմուկը. տներից հարցեր էին առաջարկում փոքրիկներին, պատուէրներ էին տալիս. ես էլ ասացի մեր Սյրտաշին որ վերադառնայ իր հօր հետ: Սյր միջոցին ինձ թուում էր թէ խեղճ նորահարսի հայեացքը աւելի ևս յամառութեամբ մեխուեց այծերի մէջ պառկած իր ամուսնու վրայ: Կարծես նա ուզում էր վեր կացնել նրան, տանել, եթէ կարելի է, իր մօտ, որ միասին նստեն, միասին նայեն արա դնացող երեխաներին, մի բան էլ իրանք ասեն:

Ես այդպէս հասկացայ այդ ծածկուած մարդու ծածուկ սիրտը, թէև, առհասարակ, սիրտ հասկանալը անկարելի է: Ո՛վ դիտէ, գուցէ նորահարսը աւելին էր ուզում ասել իր ամուսնուն, գուցէ այդ կաթնային ուլիկանոսի մէջ նա կը կամենար աւելի հեռու գնալ, բաց առնել զգացմունքների մի ամբողջ աշխարհ իր Եղօի, իր Նշանածի առաջ: Դիւղացին զգացմունքների մի զանգուած է— մի նայէք նրա կոշտ դէմքին, նրա անտաշ լեզուին:

Եղօն միևնոյն գրութեան մէջ մնաց— անտարբեր դէպի ամբողջ աշխարհը, որ ոչինչ առնչութիւն չունէր նրա այծերի հետ:

Ո՛չ: Նա մարդկային մի այլ, նախնական, չքայած կեցութեան ներկայացուցիչն էր: Ես հասկանում էի, որ դա հացի, գութանի անչարժ տան մարդը չէ: Նրա մէջ ապրում էր հին թափառական հովիւը, որի տան յարկը

երկնակամարն էր, իսկ հոգան ու հասկացողութիւնը—
իր մի քանի անասուններին ծառայել և փոխարէնը նրան-
ցից ուտելիք ստանալ:

Երբ այսպէս էր, կարելի էր զարմանալ որ այդ
մարդը այնքան ատում էր մարդկային հանրակեցութիւ-
նը, խորթ էր մնում նրա ազմուկին ու իրարանցումնե-
րին և ապրում էր գիւղի մէջ այնպէս, ինչպէս ապրում
էր իր սարի փխրուն, ամայի ապառաժների վրայ...

Եւ ես վճռեցի որ այլեւս հետաքրքրութիւն չէ ներ-
կայացնում մեր հարեան բախում ապրող նախնական
մարդու այդ բեկորը: Նա այնպէս էլ կը մնայ մինչև գե-
րեզման...

Է

Հետեւեալ ամառը ես ուշ գնացի տուն: Վերջին
քննութիւններս էին և ինձ յուզողը միայն ոսկետառ,
տռաջնակարգ վկայական ստանալու ակնկալութիւնը չէր:
Նա նրան շուտ ստացայ և առաջին օրերում նա ինձ հա-
մար ոսկէ ցնորքներ էր հիւսում, օգային ամբոցներ կա-
ռուցանում: Բայց շուտով ես սկսեցի կարգալ և այն՝
ինչ չէր գրուած իմ սիրուն վկայագրի մէջ, այլ երևում
էր նրա տառերի և թուանշանների ետեւից: Դա ծանր,
մաշեցնող հարցն էր՝ ինչ անել այժմ...

Իբրև գիւղացի տղայ ես պարտաւոր էի ժամանակ
չը կորցնել, պարտաւոր էի արագ և ճիշդ կերպով վճուել,
թէ՛ որ կողմից և ինչպէս մոնեմ կեանքի մէջ: Եւ այդ
պարտաւորութիւնը երկար պտըտեցնում էր ինձ քաղաքի
խեղդող ու կրակաւած փողոցներում: Նա դիմումներ էի
տնում, խնդրում էի, իսկ ինձ խորհուրդներ էին տալիս,
առաջարկում էին սպասել, այս ինչ օրը գալ, և այլն...

Յուլիսը վերջանում էր, երբ ես մտայ մեր գիւղը,
որ դոնէ այնտեղ մի բան վճռեմ: Նոյն երեկոյեան մեր
ընտանեկան խորհուրդը քննում, ծանր ու թեթեւ
էր անում իմ մտադրութիւնները, ակնկալութիւնները:

Հաստատ բան ես ինքս էլ չը գիտէի և յաճախ նեղ դուրսեան մէջ էի ընկնում մօրս կամ եղբայրներիս հարցերից։ Ես կարծեա կախուած էի օդի մէջ և միջից կիսում էի, որ ռաներս զնեւս մի յենակէտ գտնեմ մայր հօդի վրայ։

Անախորժ դուրսիւն... Բայց հայրենի բնութիւնը ինձ հանդստացնում էր, վստահութիւն ու անհոգութիւն էր ներշնչում իմ մէջ։ Եւ ես միւս օրը վերջրի հրացանս ու գնացի լոր օրտալու։ Սիրում եմ հանգարտ, անլսելի քայլերով թափառել նոր հնձած արտերի սահմաններում, երբ լորերը տեսանելի են դառնում, երբ նրանք գուրս են դալիս բաց տեղերը՝ հնձուորի թափած հատիկները կըտցահարելու համար։ Բայց այս անգամ ես ուշացել էի. արտերում այլևս չը կային դարսած խուրձեր և միայն բարակ քամիին էր խաղում կարճ ցօղունների երկար տարածութեան վրայ։

Իրիկնապահ էր արդէն, բայց ես որս համարեա չունէի։ Դնացի գէպի լեռնախորմերը, յոյս սնենալով գտնել այնտեղ կորեկի արտեր։ Թէև այդ միտքն էլ ինձ մի առանձին օգուտ չը տուաւ, բայց ես չը զղձացի։ Դեռ զարմանալի թարմ ու անուշաբոյր էին այնտեղի կանաչները. ի՞նչպէս էին նրանք աքանջացնում մարդուն տալու այս ժամանակին, երբ արեգակը այրած ու վերջացրած է լինում նոյն իսկ մեր գիւղի չափ բարձր տեղերի բուսականութիւնը։ Մի արիւնդուտ օրսորդից ես ակամայ դարձայ խաղաղ զբօսնող, որ բնութեան զարգեր է սրնում։

Ես ճանաչում էի մի այգալիսի զարդ և գա Ուռեհներին հոչակաւոր ձորն էր։ Հոչակաւոր էր ձորը նըրանով, որ այնտեղ ուռեհներով հովանաւորուած մամռաւոր քարերի միջից բղխում էր մի յորդ ու ցուրտ աղբիւր։ Ժողովրդի մէջ կար համոզմունք, թէ գա անմահական ջուր է և կարող է կենդանացնել նոյն իսկ ծանր հիւանդներին։ Եւ ես տեսել էի գիւղական գեղին մօմեր, կպցրած այդ հրաշագործ ջրի ակունքի քա-

ըերին. տեսել էի հաշուած հիւանդներ, որոնք եկել էին խմելու և առողջութիւն գտնելու:

Անտարբեր անցնել այդ սրբութեան մօտով չէր կարող ոչ մի զիւղացի: Քայլերս ուղղեցի դէպի Ուռնինիների ձորը: Բայց դեռ աղբիւրը չը տեսած՝ ես կանգ առայ: Աղբիւրի գլխին փռուած էր խոտերի և ծաղիկների մի մեծ դորդ. այդտեղ ծունկ չդրած և երկու ձեռքերի վրայ յենուած մի մարդ սողում էր մի փոքրիկ մանուկի հետ...

Ես իսկոյն ըմբռնեցի, որ դա ուխտաւոր հիւանդ չէ: Պարզ էր որ մենաւոր մարդը խաղում էր երեխայի հետ. աշխատում էր ամեն կերպ երեխայանալ, ինչ որ բան էր ասում նրան մի տարօրինակ խուլ ձայնով, յաճախ և ծիծաղում էր ու նրա ծիծաղը նման էր նեղ քարային խոռոչում գգնչող ջրի ձայնին:

Նայեցի ձորին: Այնտեղ ցրուած էր այծերի հօտը, իսկ ուռնիների մօտ կանգնած մի կին նայում էր թէ այծերին և թէ երեխայի հետ խաղացող տղամարդին: Աւելի վերջինիս էր նայում, և նրա ծաղկատուր, ընդհանրապէս տգեղ, շատ հաստ դէմքը յաճախ փայլում էր մի հրճուանքից: Ուշ նկատեց նա որ այծերից մի քանիսը աշխատում են դուրս գալ ձորից՝ նրա մի խիստ ուղղակի կողով: Շատ վառնգաւոր ճանապարհ էր դա, և կինը շտապով քարեր չարտեց դէպի այն կողմը, կանչեց իր զիւ ու սուր ձայնով, ապա և վազեց այդ կապը կտրածների ետևից: Այծերը վերջապէս յետ դարձան և կինը իր նախկին տեղն էր գնում, երբ տեսաւ ինձ ու իսկոյն ինչոր բան ասաց ոտով-գլխով երեխայութեան մէջ թաղուած տղամարդին:

Սա բարձրացաւ տեղից, նստեց, նախ երեխան դուռմը դրեց, ապա նայեց՝ ինձ:

Եղօն էր... վափախը յետ դրած, ճակատը բաց...

Ամենից անախնկալը, ամենից զարմանալին այդ էր — ճակատը բաց... Ամբողջ գիւղը համադրուած էր, թէ դեռ ոչ որ չէ տեսել Եղօի ճակատը, բացի, ի հարկէ,

նրա մօրից: Բայց ի՞նչպէս է, որ այժմ ես տեսնում եմ նրան, իսկ նա կարծես դիտմամբ չէ ծածկում, կարծես անպատճառ ուզում է, որ ամենքը տեսնեն: Մի զարմանալի ճակատ... Դէմքի միւս մասերի հետ համեմատած՝ նա սպիտակ էր, համարեա ձիւնափայլ: Քանի տարի էր, նա արևի երես չէր տեսել: Այժմ յուլիսեան արեգակը թափում էր իր ճառագայթները այդ սպիտակ ու քնքոյշ կաշու վրա, և Նզոն... ոչինչ, կնճիռնեւրով շրջապատուած իր նեղլիկ աչքերով նայում է ինձ, և նրա կարճ շրթունքները կարծես ժպտում են, կարծես հարցնում են ինձանից, թէ ի՞նչպէս է գոգի երեխան:

Դա այն Նզոն չէր, որին ես ճանաչում էի տասն և հինգ տարիներից ի վեր: Մօտենալով նրան, ես ասացի.

— Բարի օր, գրացի Նզօ:

— Աստուծու բարին, բարով եկար, իսկոյն պատասխանեց նա ատամների արանքով:

Առաջին անգամն էի լսում նրա խօսակցութիւնը, առաջին անգամն էի տեսնում նրան պատասխան տալիս: Բայց ի՞նչը չէր առաջին անգամ...

Անմահական ջրից կուշա խմելուց յետոյ, ես յետ դարձայ բախտաւոր հօր մօտ:

Ը

— Երեխան քնն է, գրացի Նզօ:

— Հն, մատաղ եմ, Աստուծու տուածն է:

Ես նստեցի նրա կողքին: Մի փափլիկ, սիրուն երեխայ էր՝ շատ աշխոյժ ու խոշոր աչքերով, որոնք իսկոյն յառուեցին ինձ վրայ: Սկսեցի մատովս խաղացնել նրա ուռուցիկ, փոքրիկ շրթունքները. նա յետ տարաւ իր լեզը թշերը և ծիծաղեց: Մի կատարեալ հրեշտակ էր: Նկատեցի որ հայրը կամացուկ սեղմեց նրան իր կրծքին և թեթև կերպով հառաչեց:

— Անունն ի՞նչ է, գրացի Նզօ:

— Անթառամ, քահանան գրեց:

—Դու համաձայն չէիր, ինչ է:

—Ասում եմ, Աստուծու տուած երեխայ է... անունն էլ քահանան դրեց...: Ասում եմ, անունը որ քահանան դրեց... Աստուծու կարգն է... Ուրեմն անունը այնպէս էլ կը լինի... Անթառամ...:

Նա կարծես զգում էր որ դժուար է իրան հասկանալ, ուստի աւելի ևս առաջ տարաւ իր բացատրութիւնները: Բայց որքան առաջ էր զնում, այնքան դժուարանում էր բանը. խօսքերը նա արտասանում էր գէժ ընկնելով, համարեա զօռով:

Խեղճ Եղօ... նոր էր սովորում խօսելը: Ես նկատեցի, որ նա հեշտ պատասխանում է կարճ հարցերին, երբ պատասխանն էլ կարճ է: Այդպէս նա վարժուել էր իր կեանքի ընթացքում: Բայց այժմ նրան յաւելւում էին զգացմունքներ, որոնց պէտք էր բացատրել, փխլխովայական հայեացքներ, որոնց պէտք էր արտայայտել: Առանց դրանց անկարելի էր այժմ եօղաւենալ, որովհետեւ այժմ այդ երեխան տակն ու վրայ էր արել նրա ամբողջ էութիւնը: Ահա այդ նոր, բարդ զգացմունքները նա սկսում էր «ասում եմ» բառերով, բայց էլի խառնւում էր, խօսքի տակն ու գլուխը չէր գտնում և գտածն էլ ճիշդ չէր արտասանում:

Ես այսքանն իմացայ, որ նա իր այդ կցկտուր, անկապ խօսքերով կամենում է ասել, թէ իր երեխան աշխարհ է եկել ամենայն օրինականութեամբ, տուել է Աստուծոյ, մկրտել է քահանան, հետեաբար Անթառամը Անթառամ պիտի լինի, ինչպէս մի ուրիշ Եղսօ է, Մարիամ է, կամ Հուռմսիմ:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, դրացի Եղօ, շտապեցի հաստատել ես—քո երեխան հրեշտակ է, մեր գիւղում հազիւ թէ դրա պէս մի ուրիշ տխրիկը լինի:

Եղօն ուրախութիւնից ձեռքը տարաւ յօնքերի վըրայով. միևնոյն ժամանակ ես լսեցի մի խեղդուած շննոց. «Աստուած քեզ պահէ»:

Այսպէս աստիճան արդէն Եղօն չէր, այլ ձորի կինը,

երեխայի մայրը, որ նստել էր մեզանից քիչ հեռու և կողքից նայում էր մեզ, աչքից չը գցելով և այծերին: Ամեն օր նա երեխան շալակած բերում էր այստեղ, իր ամուսնուն փոխարինելու համար. երեխան տալիս էր նրան, իսկ ինքը նայում էր հօտին:

Եւ Եղօն ոչինչ չէր լսնայում փոքրիկի համար: Տեսայ նրա կոշտ ձեռքերի ու նախնական մարդուն յատուկ հնարիմոցութեան նշանները: Անթառամի վզից կախած էր խոտերի մէջ փաթաթած մի խխունջ: Տեսայ, ինչպէս նա շարունակ ցոյց էր տալիս երեխային մի փայտի կտոր, որի վրայ նա դանակով փորփորել էր մարդու գէմքի նման մի բան, որ աւելի վախեցնել կարող էր իր այլանդակութեամբ:

Եղօն ճանաչում էր մօրս, ինչպէս նաեւ ուրիշ հարեաններին: Նա գովեց մօրս, բայց ես տեսնում էի, որ նրա բոլոր տեղեկութիւնները նորադոյն ժամանակից էին սկսում: Երեխայի ծնուելու օրից ոչ հեռու: Նա հետաքրքրուեց և ինձանով:

Երեկոյեան ստուերները շատ էին երկարացել: Մենք ճանապարհուեցիք դէպի գիւղ: Երեխային շալակեց մայրը: Եղօն քշում էր այծերը: Ես նրա հետ էի գնում: Յանկարծ նա կանգ առաւ, վերցրեց հրացանս, սկսեց տակին-գլխին նայել:

— Լաւն է. քաղաքի է, երևի, հարցրեց նա:

Ես ցոյց տուի ամեն ինչ, բացատրեցի: Բայց նա յանկարծ ընդհատեց ինձ մի նոր հարցով.

— Սա մարդ սպանո՞ւմ է:

Ստանալով դրական պատասխան, նա շտապով ինձ տուաւ հրացանը և առաջ դնաց:

— Ասում եմ երեխատէրը... չը պէտք է բռնէ... Որ սպանող է... Ասում եմ այսինքն չար է... Զի իմացուի...

Ես հանդատացրի նրան, ասելով որ դատարկ է հրացանը:

— Քաղաքում լաւ բաներ կան, հա՞... Ասում եմ

«Վ գիտէ, իսկի խեղճ չը կտրելի բաներ, զարմանալի... Ասում եմ՝ այնտեղ մարդ էլ են շինում...»

—Ինչ որ սիրադ ուզէ, դրացի Նղո:

Դրացիս մի անձկալից, ճնշուած հայեացք դցեց դէպի այն վիթխարի լեռնաշղթան, որ մեր գաւառի սահմանադրւոյն է կազմում: Մեր գիւղացիների համար դա ծանօթ աշխարհի վերջն էր և ամեն մի անծանօթ, անիմանալի բան նրանք տեղաւորում էին այդ շղթայի ետեւում: Նղոն էլ, երևի, կարծում էր թէ քաղաքը, ինչպէս այդքան զարմանալի աշխարհ, դարձեալ այնտեղ է գտնւում: Ես ձեռքով ցոյց տուի բոլորովին հակառակ ուղղութիւն: Բայց նա ուշադրութիւն չը դարձրեց. նրա համար իրողութիւնը չէր փոխւում այն հանգամանքից, թէ քաղաքը այս կողմում չէ, այլ այն կողմում:

Լսուեց երեխայի լացը: Մայրը մօտեցաւ, յայտնեց որ հօր համար է լաց լինում: Եւ նորից դերերը փոխուեցան: Հովուական ցուպը վերցրեց կինը, իսկ երեխային խտտեց Նղոն: Սա դեռ չէր էլ սովորել երեխայ խտտելը: Երկու ձեռքով սեղմել էր նրան իր կրծքին ճիշդ այնպէս, ինչպէս մի ութ տարեկան երեխայ կը խտտէր:

Հէնց որ փափլիկ մանուկը տաքացրեց հայրական կուրծքը, Նղոն էլի կարելի զգաց խօսելու, երկար խօսելու: Էլի կմկմալով, յաղթահարուելով բառերից, ամեն վայրկեան կորցնելով մտքի թելը, նա ասաց ինձ.

—Այսպէս հազար-հազար ուլեր եմ մեծացրել... Ասում եմ, գիտեմ... այսինքն թէ ինչ է փոքր երեխան... Տաք, փափուկ, ասում եմ, թոյլ, վայր դցես, հոգին կը տայ... Դժուար է պահելը... Ասում եմ... չը կայ այծի պէս սիրուն երեխայ ծնող... Բայց դէ մարդը ջուկ բան է... Ասում եմ՝ ճ, քանի ուլիկներ եմ պահել մեծացրել փէշիս մէջ, ծոցումս: Սովոր եմ Անլեզու, պոճուր են, մարդու սիրտը այրում են... Ասում եմ՝ դայից, թշնամուց, ցրտից պահել եմ շատերին: Բայց դէ մարդը ջուկ է: Ես տեսայ... Ասում եմ, Անթառամի պէս իսկի մի ուլ չեմ տեսել...

Ահա որտեղից էր այդ մարդը վերցրել այնքան սէր գէտի փոքրիկները: Նորածին ուլերին խնամողը ամբողջովին յափշտակութիւն էր դարձել, երբ ծնունդ էր ոչ մի ուլի նմանութիւն չունեցող Անթառամը...

Դիւղի վերեւում մենք բաժանուեցանք միմեանցից:

Մեր տանը վաղուց գիտէին որ Եղօն փոխուել է, տանու մարդ դարձել: Երեկոները այլևս Եղօն չէր կարելի տեսնել թթենիների տակ: Նա կտրել էր բակի մեծ մասը մի բարձր ցանկապատով, ուր և գիշերները վախում էր այծերին: Ինքը կամ իր տան շէմքումն էր լինում նստած, կամ կտուրի վրայ: Եւ շատ քիչ էր պատահում որ հրաշագործ փոքրիկը նրա մօտ չը լինէր:

Օգոստոսի կէսին, ստանալով նամակ, որի մէջ ինձ առաջարկում էին ուսուցչի պաշտօն մի մեծ գիւղաքաղաքում, ես այլևս աւելորդ համարեցի տատանուելը ու ճանապարհ ընկայ իմ պաշտօնատեղին:

Եղօնն այլևս չը տեսայ: Իսկ այն, ինչ որ հիմա պիտի պատմեմ, ես վերցնում եմ մօրս հաղորդածներէից:

Թ

Աշնանը խիստ փոփոխական և վատ էին եղանակները մեր գիւղում: Եկաւ վաղժամանակ ձիւն. նա հալուեց մի տաք քամուց, ապա սկսուեցին անվերջ լսոնաւ օրեր: Գալիս էին անընդհատ անձրևներ, ամեն տեսակ անձրևներ, կամ մանր, ասղի ծաղրերի չափ մանր, կամ յորդ-գարնանային, կամ ձիւնախառն—կատարեալ բոլոր ու բոքան...

Ամեն ինչ փտում, լուծւում էր: Հիւանդութիւններ երեւցին անասունների մէջ, իսկ շատ չանցած, սաստկացան և մարդկանց հիւանդութիւնները:

Պարզ նրկինք չէին տեսել շաքաթներէից ի վեր: Ողբում, հառաչում էր Եղօի տնակը: Աղբային խոր ցեխերի մէջ թաղուած, ցուրտ ու ջրողող էր նա և անց էր կացնում մնայլ ու յուսահատ օրեր: Նրա մէջ չը կար

մի ափ տեղ, որ չոր լինէր. ջուրը ծլլում էր կտուրից, կաթոցը չէր դադարում մի քաղէ անգամ, որպէսզի տանը աչք բաց անեն: Վառւում էր փոքրիկ օջախը, բայց ծովիւր խեղդում էր այնպէս, որ նոյն իսկ գիւղացին էլ չէր գիմանում նրան. բաց էին անում դուռն ու պատուհանը, այժմ էլ ցուրտն էր ներս թափւում: Տան ներսը ոչնչով չէր զանազանւում փողոցից:

Ահա այդ թշուառ յարկի տակ էլ մտաւ, այն հիւանդութիւնը, որ սկսել էր գերեզման տանել երեխաներին: Բիւռռց...

Սարսափահար էր ամբողջ գիւղը: Խնչպէս ընդհանուր գժբախտութեան ենթարկուած մի հօտ, գիւղացիները աւելի մօտենում էին միմեանց, աւելի սեղմւում էին իրար: Ո՛րքան կուրծքեր էին ծեծւում, որքան արտասուք թափուեց: Կտրուած ամբողջ աշխարհից, գլխի վերև ունենալով մի պղտոր, ցուրտ ու լացկան երկինք միայն, գիւղը երեխայի նման հեկեկում էր, ողորմութիւն էր հայցում յուսահատ, մատաղներ էր մարթում: Նդօն իր ձեռքով մի լաւ նսխազ մարթեց իր տան շէմքում: Բայց հիւանդութեան չար սգին ոչինչ պաղտաւնք ու արիւն չէր ընդունում:

Պատի մէջ շինած մի փոքրիկ խորշում, ուր գիւղերները նաւթի ճրագն էր վառւում, պառկած էր Անթառամը: Ամբողջ տան մէջ միայն այդ անձուկ տեղն էր, ուր չէին համսում կտուրից ներս ծծուող ջրի կաթիլները: Հազիւ էին կարողացել տեղաւորել այնտեղ երեխային, որ առանց այդ էլ սարսափելի դժուարութեամբ էր շունչ քաշում:

Գիշեր է: Նաւթի ճրագը ձեռքին, կանգնած է Նդօն իր սիրուն ուրիշի դիմաց և նայում է, անվերջ նայում: Կարծես նա լաւ զգում է որ երեխային տղատելու համար միայն այդ միջոցն է մնում — նայել, նայել...

Երբորդ անդամն էր, ինչ նա գիմսւմ էր իր կընոծը.

—Մաթու աղջիկ, դեղ չե՞ս իմանում... Դու այսպէս շատ կը լինես տեսած...

Բայց Մաթու աղջիկը միայն կարկուտի պէս արտասուքներ էր թափում. նա ոչինչ չը գիտէր:

Արդէն կապտել է սկսում պատի մէջ դրած երեւիսայի սիրուն, լիբը երեսը: Նրան խեղդում են: Այդ լաւ է տեսնում հայրը և այս ու այն կողմ է նայում, ձեռքը մտցնում է պատի խորշը, ուզում է գտնել այն ձեռքը, որ խեղդում է, ուզում է կռուի բռնուել այդ անգուլթ խեղդողի հետ:

Նա յետ նայեց. կինն արդէն ծեծում էր ծնկները և մորմոքուելով ասում էր, թէ երեխան ձեռքից զնաց:

—Ջան, Մաթու աղջիկ, դու էլ ես ցաւ իմանում...

Ասաց նա, գլուխը դրեց կնոջ ուսին և իր արտասուքները, իր առաջին արտասուքները, խառնեց նրա արտասուքների հետ:

—Խեղդեցին, խեղդեցին, միմիջաց Մաթու աղջիկը: Եղօն մի անգամ էլ նայեց մորթուող հաւի պէս թրպրտացող երեխային: Եւ այս անգամ նա դռաց.

—Այն ո՞վ է, որ խեղդում է երեխայիս:

Ու ճրագը տալով կնոջը, ինքը դուրս վազեց:

Դնում էր խեղդողի գէմ մարդ կանչելու: Սարսափելի մութ գիշեր էր: Ամեն տեղ միայն անձրևի խուլ, միանման վշտոցն էր տիրում:

Եղօն ծեծեց տանուաւերի դուռը, ուշագրութիւն չը դարձնելով շնահաչոցին, որ բարձրացրեց այդ տաքաժամ աղմուկը: Դուռը բացուելուն պէս՝ Եղօն ներս ընկաւ և հեալով ասաց.

—Երեխայիս խեղդում են. ես թագաւորի հսկատակ եմ, մի տարի է, առանձին գլուխ էք գրել ու հարկ էք առնում:

Տանուաւերը նոյնպէս ցաւոտ մարդ էր և շուտ հասկացաւ Եղօնին: Արտասուքները կուլ տալով, նա ասաց թէ երեք օր է ինչ այդ նոյն անգուլթ խեղդողը տարել է իր մի թոռանը, իսկ միւսը հիմա էլ պառկած է:

Յետ է գնում Եղօն, գիտէ որ այդ կողմից օգնութիւն չը կայ:

Բայց նրա միտքը գործում է տենդային եռանդով ու նա նոր միջոցներ է գտնում: Գալիս է, մեր դուռն է ծեծում:

—Մի ճանր, Առուշանենց հարս, ասում է նա մօրըս.—քաղաքում մարդ ունիք... Ասում եմ՝ դուցէ քաղաքի մի հնարք իմանաք... Այնտեղ իմանում են, այնտեղ—քո տղան էր ասում—ինչ ուզում ես...

Քաղաքն էլ ոչինչ չէ տալիս: Բայց Եղօն չէ էլ սպասում մօրս պատասխանին: Յանկարծ նա յիշում է անմահական ջուրը: Ու վերցնելով մեր սրահում դրած փոքրիկ ամանը, վազում է դէպի Ուռենիների ձորը:

Սարսափելի է մտածել որ գիշերուայ այդ ժամին այդպիսի եղանակին, կը լինի մէկը, որ դուրս գայ մեր գիւղից, միշտ և միշտ դէպի բարձր, դէպի սարերը կը գնայ: Բայց Եղօն մանկութիւնից լսել էր մեծից ու փոքրից, թէ անմահական է այդ ձորի ջուրը, թէ նա դեղ է բոլոր հիւանդութիւնների դէմ: Այժմ նա միայն այն գիտէր, որ ուշ է յիշել, որ պէտք է վազել, սար ու ձոր կտրել, որ կարելի լինի մի ժամ առաջ հասնել, մի ժամ շուտ հասնել անմահական ջուրը Անթառամին:

Յիշում էր նա կապտած փափլիկ թշերը, փոքրիկ բերանը, կրծքի վրայ դրած թաթիկը: Իսկ սարերում ձիւն էր գալիս, բուքն էր բոլորում...

Եղօն էլ բոլորում էր բուքի հետ, բայց վազում էր, վազում...

Երբ ջրով լցրած ամանը ձեռքում բարձր բռնած՝ մօտենում էր նա իր տնակի դռան, արդէն առաւօտեան լոյսը բացւում էր: Բայց և ամեն ինչ վերջացել էր...

Երեք հոգի էին Անթառամին գերեզմանատուն տանողները—քահանան, տիրացուն, որ խտտել էր երեսային, և ինքը՝ Եղօն: Փոս փորողը դեռ չէր վերջացրել գործը, անձրեւը մաղում էր անդադար. սրբան ցեխոտ

էր Անթառամի յաւիտեանական բնակարանը, իսկ նա արկղիկ էլ չունէր...

Քահանան այժմ մանաւանդ շտապում էր։ Ո՞վ գիտէ, եթէ նա այնքան չը շտապէր, գուցէ Եղօն աւելի ժամանակ ունենար իր սրտին մխիթարանք գտնելու։ Նա մնաց գերեզմանատանը մենակ։ Արդեօք ինչ էր անում այնտեղ։ Պոկեց իրանից մի բան ու դրեց Անթառամի խոնաւ ծոցում թէ ինչ էր, բայց այն օրուանից Եղօն սկսեց, ինչպէս ասում են, «բարակ մանեղ»։

Տանջուեց ամիսներ, չէր պառկում, չըջում էր իբրեւ ստուեր։ Մարդուն գուրս էին հանել այն աշխարհից, ուր նա ապրել էր երեսուն տարիներ՝ փափախը աչքերին քաշած։ Յնդումները այնքան ուժգին էին, նոր, անծանօթ կեանքը այնպէս անողորմ կերպով սկսեց տակն ու վրայ անել նրա խեղճ միտքն ու հոգին, որ նա դարձաւ մի փրփուր աման, վայր ընկաւ ու ջարդուեց, զնաց պառկելու իր ուլիկի կողքին։

Ժ

Նորից եկաւ ամառը, նորից նա իր կախարդական հմայքներով ծածկեց թէ արտերը, թէ գերեզմանները, թէ կեանքի գեղաժպիտ յոյսերը, թէ անկենդան աւերակները։

Ես ախուր էի տուն վերադառնում։ Մեր գիւղը գեռ չէր մոռացել իր կորուստները։ Այս անգամ ինձ գիմաւորեցին լացով, ընդհանուր աղէտը մեզ էլ շատ միասնեք էր տուել, մեր երեխաներից մէկն էլ մեռել էր։

Բայց, խոստովանում եմ, ամենից շատ ինձ ցաւեցնում էր այն աւերանքը, որին ենթարկուել էլ այժմարած Եղօի տունը։

Մնացել էր միայն Մաթու աղջիկը, նա վերցրել էր ծնօտի վրայ կապած կարմիր կտորը, դա սուգի նշան էր։

Փակ էին Նղօի դուռն ու պատուհանը: Ես առաջ էլ, շատ էի տեսել այդպէս փակ. բայց այժմ—գերեզմանը, յաւիտենական ոչնչութիւնն էր այդպէս կանգնել այդ խեղճ տան մէջ, ուր նոր սկսել էր մի գիւղական օջախ հաստատուել:

Իմ այս տպաւորութիւնը հաղորդեցի մօրս: Իսկ նա ցոյց տուեց ինձ եկեղեցու մօտ ցցուած ահագին ժայռը և ասաց.

—Տե՛սն՝ սե՛ւմ ես այն քարը: Դիր նրա մէջ սիրտ, և նա էլ կը հալուի...

Լ է Օ

Ի Մ Դ Ա Ր Դ Ը

—Ինչո՞ւ այդպէս ինձ մոռացար,
Ասաւ աղջիկն ինձ մի օր.

—Ինչո՞ւ այդպէս մեզ մոռացար,
Գանգատեցին սար ու ձոր:

—Ո՞հ, մի՛ հարցնէ՛ք, հին ընկերներ՝
Ինչո՞ւ էլ չեմ երգում ձեզ,
Շատ եմ փոխուել այն օրից վեր,
Այնպէս մի ցա՛ւ ունեմ ես...

—Ի՞նչ է ցաւըդ, մի հար անենք,
Ասաւ սիրունն անձնուէր.
—Ի՞նչ է ցաւըդ, տո՛ւր մենք տանենք,
Ասին սարեր ու ձորեր:

—Ո՞հ, չէ՛, սիրուն, էլ ոչ մի սէր
Ճար չի անիլ իմ սրտին.
Դուք էլ, անուշ սար ու ձորեր,
Ձեք դիմանալ էս դարդին:

Ա՛խ, իմ դարդը... բայց ո՞նց անեմ,
Որ իմ դարդը իմանա՛մ,
Սիրքս խորն է, թէ բաց անեմ,
Սիրքս խորը, լեզուս փակ...

ՅՈՎՀ. ՔՈՒՄԱՆԵԱՆ

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԷՐ ԱԻԱԳ

(Ալֆոնս Դոդէի)

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

I

Մի հարսանիքի վեճուրի հիւրանոցում:

—Տիկին Շէք:

—Ի՞նչ է, որդիս...

—Շատ գոհ եմ...

Քսաներորդ անգամը կը լինէր այդ օրը, որ Ռիսլէրն ասում էր, թէ շատ գոհ է, և միշտ միևնոյն խանդավառ ու անդորր կերպարանքով, միևնոյն ծորուն, խոր ու խուլ ձայնով,—ձայն, որ ճնշում է յուզմունքից և չէ համարձակում շատ բարձր խօսել, որ մի գուցէ յանկարծ խղուի արցունքից:

Ի հարկէ, Ռիսլէրը աւելի լաւ կը համարէր զետինը մտնել, քան լալ այդ բոսէին,—հիւ է տեսել, որ նորափեսան լայ հարսանիքի խնջոյքում: Սակայն սիրտը շատ լիքն էր: Երջանկութիւնը խեղդում էր նրան, սղմում էր կոկորդը, կապում էր լեզուն: Այնքան էր կարողանում միայն, որ երբեմն-երբեմն մըմնջում էր փոքր ինչ դողուն չրթունքներով՝ «Շատ գոհ եմ... Շատ գոհ»...

Եւ իրօք հիմբ ունէր նա գոհ լինելու:

Առաւօտից ի վեր խեղճ մարդը երազի մէջ էր կարծում իրան, այն չնայ խարհիկ երազներից մէկում, որոնցից մարդ վախենում է զարթնել յանկարծ՝ չլացած աչքերով: Ըայց՝ սրա երազը անվերջանալի էր թւում իրան: Առաւօտեան ժամի հինգին էր սկսուել այդ և երեկոյեան ժամի տասին, ուղիղ տասին վէճուրի մեծ ժամացոյցով, զեռ շարունակում էր այդ...

Ի՞նչ բաներ էին անցել այդ օրը, և ի՞նչպէս պարզ աչքի առաջն էին ամենաչնչին մանրամասները:

Նա սկսեալ էր իրան՝ լուսարային, իր սենեակում, այդ՝ ծեր-ամուրիի սենեակում, որ նա չափչփում էր անհամբերութեան ու հրճուանքի խառն զգայմունքով, միրուքն արդէն չխօլած, ֆրակը հագած ու երկու զոյգ սպիտակ ձեռնոց զրպանումը պատրաստ... Յետոյ անա մի շաքը հանդիսային կառքեր և այն առաջին՝ սպիտակ ձիերով, սպիտակ եր սառններով և դեղին դաճակի աւառոտով կառքում նորահարսի զարդաբանքը, որ սպիտակին է տալիս ամալի պէս... Այնուհետև մուսքը եկեղեցի՝ երկ-երկու և դարձեալ առջևում այդ սպիտակ ամալը՝ սաւառուն, թիթիս ու շլացուցիչ... Ապա երգեհոնը, լուսարարը, քահանայի քարոզը, մոմերի լոյսում փայլող զուքսերն ու դարձանային զգեստները... և բազմութեան խանուկը խորանում, որի ընթացքում սպիտակ ամալիկը կորչում է, թաղւում, չբժապատում, զրկից զիրկ անցնում, մինչդեռ նորափեսան փոխէփոխ ձեռք է տալիս Փարիզի ամբողջ բարձր առևտրականութեան, որ եկել է այդտեղ պատուելու նրա հարսանիքը... Եւ երգեհոնի վերջին ուժգին բախումը, աւելի ևս հանդիսաւոր՝ շնորհիւ եկեղեցւոյ լայնարայ դռան, որ աւելորջ փողոցը մասնակից է դարձնում ընտանեկան ծէսին, և հնչիւնների անցքը գաւթով միաժամանակ թափօրի հետ, և թաղի բնակիչների բացականչութիւնները, և նրանց մէջ այն մեծ դողնոցաւոր կնոջ բարձրաձայն նկատողութիւնը՝ «փեսան գեղեցիկ է, բայց հարսը շատ սիրունն է...»:—Նորափեսայ պէտք է լինէր, որ խմանաք, թէ ի՞նչպէս է այդ հսկարտութեամբ լցնում մարդու սիրտը...

Յետոյ նախաճաշը դործարանի՝ պատասնիրով ու ծաղիկներով դարդարուած արհեստանոցում, զբօսանքը Բուլժոնեան անտառում, կատարուած ի հաճոյս զբանչի, որ, իբր ֆարիզի մանր բուրժուազիային պատկանող կին, չէր հաւատալ, թէ աղջիկը պսակուել է, եթէ չերթային պատուել լճի շուրջը և այցելելու ջրվեժը... Ապա վերադարձը անտառից ճաչին, այն ժամանակ, երբ լապտերները վառում էին բուլվարում, ուր բոլորը շուռ էին գալիս նայելու հարսանիքին, այդ իսկապէս ճոխ հարսանիքին, որ վարձկան ձիերը հասցրին մինչև Վէֆուրի սանդուխները:

Իր երազի այդ կէտումն էր նա:

Եւ այժմ, յոյնութիւնից ու երջանկութիւնից թմրած, Ռիսէրը մտամուրր նայում էր այդ անպին, ութսուն սարքաւոր սեղանին, որ վերջանում էր պայտած և ծալերով և չրջապատուած էր ժպտուն ու ծանօթ գէպերով,—և թոււմ էր նրան, թէ բո-

լորի աչքերումն էլ արտավայլում է իր բախտաւորութիւնը: Ճաշը վերջանալու վրայ էր: Մասնաւոր խօսակցութիւնները աղկերը ծփում էին սեղանի շուրջը: Նրեում էին դէմքեր՝ դարձած դէպ իրար, ֆրակի սև թեքեր՝ ծաղկազամբիւղների յետևից, մի ծիծաղուն մանկական երևո՜թեքուած պաղպաղակի ափսէի վրայ, և գէշերի բարձրութեամբ շարուած գէսէրտը, որ հըրճուանք, գոյներ ու շողքեր էր տարածում ամբողջ սփռոցի շուրջը:

Այո, այո, շատ գոհ էր Ռիսլէրը:

Բացի եղբորից՝ Ֆրանցից, այդտեղ էին նրա բոլոր սիրելիները: Նախ և առաջ նրա գէմ ու գէմ նստած Սիգօնին, երէկուայ փոքրիկ Սիգօնին, որ այսօր նրա կիներ էր արդէն: Ճաշին նստելիս նա հանել էր քօղը, դուրս էր եկել իր սպիտակ ամպի մէջից: Այժմ նրա մետաքսէ միահարթ և սպիտակ հագուստից վերև երևում էր նրա սիրուն գէմը, որի սպիտակութիւնը աւելի մեղմ էր և փայլատ, քան մետաքսինը, և նրբահիւս ծաղկէ պսակի տակ՝ մազերի պտակը, որ թռչելու պատրաստ փետուրների կենսալից խրատումներ ու ցոլեր եռնէր: Բայց ամուսինները երբ են նկատում այդպիսի բաներ:

Սիգօնից ու Ֆրանցից յետոյ Ռիսլէրի ամենասիրելի մարդը աշխարհումս՝ տիկին Ժօրժ Ֆրօմօնն էր, — «տիկին Շօրչը», Ռիսլէրի արտասանութեամբ, — նրա առեարական ընկերակցի կինը, նրա առաջուայ պատրօնի ու կուռքի, հանգուցեալ Ֆրօմօնի աղջիկը: Նա նստացրել էր տիկնոջը իր կողքին և խօսում էր հեալ տկներև քնքշութեամբ ու ակնածութեամբ: Բոլորովին ջահէլ կին էր այդ, գրեթէ տարեկից Սիգօնիին, բայց աւելի կանոնաւոր, աւելի անդորր գեղեցկութեամբ: Նա քիչ էր խօսում, խորթ զգալով իրան այդ խառնակ հասարակութեան մէջ, սակայն աշխատում էր լինել սիրալիր:

Ռիսլէրի միւս կողքին նստած էր նորահարսի մայրը՝ տիկին Շէրը, որ պլպլում, ֆրֆում էր իր՝ վահանի պէս պսղղան կանաչ սատինէ զգեստում: Առաւօտից ի վեր նրա բոլոր մտածմունքները նոյնքան փայլուն էին, որքան այդ խորհրդաւոր գոյնով զգեստը: Բողբէ չէր անցում, որ նա չասէր ինքն իրան՝ «Աղջիկս պսակում է Վիէյլ-Օդրիէտ փողոցի Ֆրօմօն կրտսերի և Ռիսլէր աւագի հետ...»: — Նրա խեղճով, միայն Ռիսլէր աւագը չէր, որ կնութեան էր առնում նրա աղջկան, այլ այդ ամբողջ հուշակաւոր առեարական տունը: Եւ ամեն սնդակ, երբ տիկին Շէրը հաւաստում էր այդ վառաւոր գէպը, աւելի ևս ձգւում էր, այնպէս որ վահանանման զգեստի մետաքսը ճրճում էր վրան:

Ի՜նչ հակադասակեր այն գիրքին, որ բռնել էր մի քանի

աթոռ դէնը նստած պարոն Շէքը: Ընտանիքում, ընդհանրապէս, միևնույն պատճառներն առաջացնում են բոլորովին տարեր հետևանքներ: Այդ փոքրիկ մարդը, որ ունէր ուսուպիտտի մեծ ճակատ՝ ուռուցիկ ու դատարկ, ինչպէս պարտէզ զարդարող դուռնուտերը, նոյնքան զայրացած էր երևում, որքան ուրախ-ուրախ ցնծում էր իր կինը: Ասեմք՝ այդ ամենին փոփոխութիւն չէր քցում պարոն Շէքի մէջ, որովհետեւ նա զայրացած էր լինում ամբողջ տարին: Այդ երեկոյ, սակայն, նրա դէմքը այնպէս թթուած ու թօշնած չէր, ինչպէս առհասարակ, և նա չունէր հագին իր լայն ու ծիւռն վերարկուն, որի գրպանները միշտ ուռած էին լինում այլ և այլ ձէթերի, զինիների կամ քացախների նմուշներից, նայելով թէ այդ ապրանքներից որ մէկն էր նա դնում նրանց մէջ: Նրա ֆրակը, հոյակապ ու նոր, կարող էր մրցել կնոջ կանաչ զգեստի հետ, բայց դժբախտաբար նրա մտածմունքներն էլ սև էին ֆրակի նման... Ինչո՞ւ նրան չէին նստացրել նորահարսի կողքին, ինչպէս պահանջում էր հարկը... Ինչո՞ւ էին բազմեցրել նրա տեղը ֆրոմոն կրտսերին... Եւ ծեր Գարդինուան, ֆրոմոնների պապը, ինչ էր չինում նա Սիդոնիի կողքին... Այդպէս է, այդպէս: Ամեն բան ֆրոմոնների համար և ոչինչ Շէքերի համար... Եւ դեռ զարմանում են, որ մարդիկ յեղափոխութիւն են անում...

Բարեբախտաբար՝ այդ զայրացած փոքրիկ մարդու կողքին նստած էր իր բարեկամ Դըլօրէլը, — մի անգործ հին դերասան, որի առաջ նա թափում էր սրտի դառնութիւնը և որ լսում էր նրան իր՝ մեծաշուք օրերի վեհ ու անգործ դէմքով: Շատ էլ մարդ, թատրոնականների չարակամութեան չնորհիւ, տանհինգ տարի հեռացած լինի բեմից, այնուամենայնիւ, պէտք եղած ժամանակ, նա կարող է գտնել գէպքերին պատշաճող բեմական դիրքեր: Եւ իրաւ՝ այդ երեկոյ Դըլօրէլի զլուխը կատարելապէս հարսանիքային էր, կերպարանքը՝ կիսալուրջ, կիսաժպտուն, ներողամիտ դէպի փոքրիկ մարդիկ, միաժամանակ և անբռնադրօսիկ և հանդիսաւոր: Կ'ստես բեմի վրայ լինէր, մի որևէ առաջին գործողութեան խնջոյքի ժամանակ, նստած ստուարաթիղթէ կերակուրները չըջապատող դերակատարների շարքում, հանդիսատեսներով լի դահլիճի առաջ, և այդպէս դեր կատարողի կերպարանք ունէր այդ տարօրինակ Դըլօրէլը ևս աւելի այն պատճառով, որ կարծելով թէ անշուշտ երկույթի ընթացքում կ'օգտուեն իր տաղանդից, սեղան նստելու ընթացից կրկնում էր մտքում իր ուշադրութեան ամենասիրուն կտորները, որ տալիս էր նրա դէմքին մի տեսակ անորոշ, չինծու և մտամոլոր արտայայտութիւն, այն կեղծ ուշադիր կերպա-

բանքը, որ ունենում են առհասարակ բնութւմ զտնուող դերասանները, որոնք ձեանում են, թէ լսում են իրանց հետ խօսողին, բայց ամբողջ ժամանակը իրանց տալիք պատասխանի մասին են միայն մտածում:

Տարօրինակ բան,—նորահարսի դէմքի արտայայտութիւնն էլ մի քիչ այդպէս էր: Ինչ որ զաղտնի հոգս էր երևում այդ ջանէլ ու սիրուն երեսի վրայ, որ աշխոյժ էր ստացել երջանկութիւնից՝ առանց պայծառանալու, և ժամանակ առ ժամանակ մի թուցիկ ժպիտ էր խաղում նրա բերնի անկիւնում,—կ'սես թէ՛ խօսելիս լինէր ինքն իրան:

Նոյն թուցիկ ժպիտովն էր պատասխանում նա իր աջակողմը նստած Գարգինու պապի փոքր ինչ համարձակ կատակներին:

—Այ քեզ աղջիկ, ասում էր ծերուկը ծիծաղելով... Երկու ամիս չը կայ, ինչ ասում էր, թէ կուսանոց է մտնելու... Ի՞նչ գիտենք այդ ջանէլ աղջիկներին կուսանոցները... Ելդ սոց որ մեր դիւղայիք ասում են—կուսանոցի խցի մեջ՝ չորս ոսնաման քախսի քալ:

Եւ բոլոր սեղանակիցները սրտանց ծիծաղում էին, լսելով զոհնիկ կատակները այդ ծերունի գեղջուկի, որի կեանքում վիթխարի հարստութիւնը փոխարինում էր ամեն բան՝ և՛ սիրտ, և՛ կրթութիւն, և՛ բարութիւն, բայց ոչ խելք, որովհետեւ խելք ունէր այդ ազուէս ոսմիկը, և նոյն իսկ աւելի, քան այդ բոլոր բուրժուաները միասին: Այն սակաւաթիւ մարդկանցից, որոնք փոքր ի չատէ համակրութիւն էին ներշնչում նրան, Գարգինու այլն առանձնապէս դուր էր գալիս այդ փոքրիկ Շէրը, Սիդոնին, որին նա ճանաչում էր նրա երեխայ ժամանակից: Սիդոնին էլ, որ, իբր դեռ նոր հարստացած, չէր կարող առանց ակնածութեան վերաբերուել դէպի հարստութիւնը, ակնյայտի պատկառանքով և կօքէտութեամբ էր խօսում իր աջակողմեան հարեանի հետ:

Իւր ձախակողմեան հարեանի, իւր ամուսնու ընկերակից Ժօրժ Պրօմօնի վերաբերմամբ, ընդհակառակը, շատ զուսպ էր ցոյց տալիս նա իրան: Նրանց խօսակցութիւնը չէր անցնում սեղանակիցների մէջ պարտադիր քաղաքավարութիւնների սահմանից, և նոյն իսկ մի տեսակ շինծու անտարբերութիւն էր նկատուում նրանց մէջ:

Յանկարծ բազմակամներն մէջ սկսուեց այն թեթիւ իրաբանցումը, որ ցոյց է տալիս, թէ չուտով վեր են կենալու,—մեաքսի խելոց, աթոռների աղմուկ, խօսակցութիւնների վերջին բառերը, ծիծաղների ընդհատումը,—և այդ կիսալուրթեան

մէջ տիկին Շէքը, որի լեզուն բացուել էր, ասում էր իր դաւառացի աղաքականներից մէկին, որ հիմնում էր, թէ ինչպէս զուսպ ու հանգիստ է պահում իրան, այդ բողեքին պ. Գարգինուայի հետ թևանցուկ կանգնած, նորահարսը.

—Տեսնո՞ւմ էք այդ երեխային... Երբէք ոչ սը չէ կարողացել իմանալ, թէ ինչ կայ դրա մտքումը:

Այդ ժամանակ ամենքը վեր կացան և գնացին մեծ դահլիճը:

Մինչ պարահանդէսին հրաւիրուածները խումբ-խումբ դալիս խտնւում էին ճաշի հիւրերի հետ, և նուագախումբը լարում էր գործիքները, իսկ վալս պարող մանսխոցաւոր (մօնօկլաւոր) երիտասարդները քրքրւում էին անհամբեր օրիորդաների սալիտակ զգեստների առաջ, նորաշիեստն, որ սաստիկ քաշւում էր այդ անաղին բաղմութեանից, իր բարեկամ Պլանուսի հետ,—երեսուն տարիից ի վեր Ֆրամօնների առևտրական տան գանձապահ Սիլվիզմունդ Պլանուսի հետ,—պատըսպարուել էր այն փորթիկ ծաղկաղարդ սրտաշամբում, որ իր ծաղիկներով ու պատերի թղթի պատատուկաբոյսերի նկարներով մի տեսակ կանաչաղարդ նկարահիմք է կաղմում Վէֆուրի սոկեղօծ դահլիճների համար: Գոնէ այնտեղ նրանք մննակ էին, կարող էին խօսել:

—Սիլվիզմունդ, սիրելիս... շատ դո՞ւ եմ...

Սիլվիզմունդն էլ շատ դո՞ւ էր, բայց Ռիպէրը ժամանակ չէր տալիս նրան այդ ասելու: Այժմ, երբ նա այլևս չէր վախնում, թէ կարող է լալ բաղմութեան առաջ, սրտի ամբողջ ուրախութիւնը զեղւում էր անզուսպ:

—Մէկ մտածիր, սիրելիս... Ո՛րքան տարօրինակ բան է, որ նրա պէս մի ջահէլ աղջիկ ինձ հաւանեց: Առանց այսօրուայ այն բնեղևոս կնոջ ասելուն էլ՝ ես վաղուց գիտէի, որ դեղեցիկ չեմ: Այս էլ կայ, որ քառասուն երկու տարեկան եմ... Իսկ նա այնքան սիրուն է... Փանի-քանի ուրիշներ կային, որոնց նա կարող էր ընտրել, աւելի ջահէլ, աւելի լաւ, էլ չեմ խօսում մեր խեղճ Ֆրանցի մասին, որ այնքան սիրում էր նրան... Բայց չէ, լսւորին թողեց ու իր ձեռ Ռիպէրին ջսկեց... Եւ որքան տարօրինակ կերպով եղաւ այդ... Շատ ժամանակ էր, տխուր էր երևում աչքիս, բարտովին փոխուած: Անպատճառ սիրահարուած կրկնի աղջիկը, ասում էի ինձ ու ինձ... Ես ու մայրը խեղճ խեղճի էինք տալիս, ջարդում էինք զլախներս, որ իմանանք, թէ ո՞վ կը լինի այդ... Եւ ահա մի առաւօտ տիկին Շէքը մտնում է սենեակս ու ասում ինձ լալով.—«Ինչ է սիրում աղջիկս, իմ ագնիւ բարեկամ, քեզ...»: Ի՞նձ... հասկանո՞ւմ ես, ինձ... Հը՞, ում մտքովը կ'անցնէր այդպիսի բան: Աստուած երկու ձե-

ռով է տալիս ինձ այս տարի... Ֆրոմոնների տան առևտրական ընկերը դարձայ և Սիդոնիի ամուսինը... Օճ...

Այդ բողեին՝ վաղս պարտքների մի զոյդ պոսյո գալով մոտա փոքրիկ գահլիճը: Նորահարան էր այդ՝ Ռիսլէրի ընկերակից ԺօրԺ Ֆրոմոնի հետ: Երկուսն էլ ջահէլ, երկուսն էլ նրբաշնորհք, նրանք խօսում էին կիսաձայն, պարփակելով իրանց խօսքերը վալսի նեղ շրջաններում:

—Սոստ էք ասում... պնդում էր Սիդոնին, մի քիչ գունատումած և դարձեալ թուուցիկ ժպտը բերանին:

Ֆրոմոնը, աւելի գունատ, պատասխանում էր.

—Սոստ չեմ ասում: Հօրեղբօրս կամքովն եղաւ ամուսնութիւնս: Նա միտնելու վրայ էր... դուք պնայել էիք... Ձը համարձակուելի չէ ասել...

Ռիսլէրը հեռուից հիանում էր նրանց վրայ.

—Ռբբան սիրո՞ւն է կինս, որքան լաւ են պնրում...

Բայց պարտքները, նրան նկատելով, բաժանուելին իրարից և Սիդոնին աշխուժով մօտեցաւ նրան.

—Վա՛, այստեղ էք եղել: Ի՞նչ էք անում այստեղ... Ձեղ ամեն տեղ վնասում են: Ինչո՞ւ այնտեղ չէք...

Այդպէս խօսում էր հետը ու միմնոյն ժամանակ՝ անհամբեր կնոջ սիրուն շարժումով շիտկում էր նրա փողպատի հանգոյցը: Ռիսլէրը հիացել մնացել էր ու աչքի պոչով ժպտում էր Սիդոնիին և աչքան երջանիկ տրամադրութեան մէջ էր, զգալով կնոջ փոքրիկ ձեռնոցապատ ձեռքի շփումը իր վզին, որ չէր կարող նկատել, որ այդ ձեռքը դողդողում էր իր բոլոր նուրբ մասներով:

—Տուէք ինձ ձեր թիւը, ասաց նրան կինը, և նրանք մօտան միասին գահլիճները: Կնոջ երկարատուտ սպիտակ զգեստը աւելի ևս նկատելի էր դարձնում մարդու՝ վատ ձեքի և վատ նստող ֆրակի անշնորհութիւնը. բայց ֆրակը փողպատ չէ, որ շիտկուի,—ուղէր չուղէր, պէտք է հաշտուէր այդ պակասութեան հետ... Մինչ նրանք, անցնելիս, բարևում էին բոլոր հիւրերին, որոնք շտապում էին բարեկէ նրանց, Սիդոնիի սիրտը մի բողեցուեց հպարտութեամբ և մնալիաութիւնը յագուրդ ստացաւ: Դժբախտաբար երկար չը տեկց այդ: Դահլիճի մի սնկիւնում նստած էր մի ջահէլ ու սիրուն կին, որին ոչ որ չէր հրաւիրում պարելու և որ դիտում էր պարերը առաջին մայրութեան հըրձուամբով վայլող սնդորը հայեացքով: Հէնց որ նրան նկատեց, Ռիսլէրը գնաց ուղիղ դէպի նա և ստիպեց Սիդոնիին նստել նրա կողքին: Աւելորդ է ասել, որ տիկին «Ծօրչն» էր այդ էլ ուրիշ ում հետ կարող էր Ռիսլէրը խօսել այդպիսի գորովալից

պատկառանքով: Էլ ուրիշ ում ձեռքի մէջ կարող էր նա դնել իր սիրունիկ Սիդօնիի ձեռքը, ասելով. «Դուք կը սիրե՞ք սրան, այնպէս չէ: Այնքան բարի էք դուք... Սա այնքան կարօտ է ձեր խորհուրդներին, ձեր աշխարհածանաչութեան...»:

— Բայց չէ՞ որ, իմ բարի Ռիսէր, պատասխանում էր տիկին Ժօրժը, — Սիդօնին ու ես հին բարեկամներ ենք... Եւ հազարաւոր պատճառ կայ, որ մենք այսուհետեւ էլ շարունակենք սիրել միմեանց...

Եւ նրա հայեացքը, անկեղծ աւանդորդ, աշխատում էր հանդիպել իր հին բարեկամուհու հայեացքին, բայց ի դուր...

Ռիսէրը, որ ամենեւին չէր ճանաչում կանանց և սովոր էր երեխայի տեղ դնել Սիդօնիին, շարունակեց նոյն եղանակով.

— Սրան օրինակ չինիր քեզ, փոքրիկս... Տիկին Շօրշի հատը չը կայ աշխարհումս... Տեղն ու տեղը հանդուցեալ հայրն է իր աննման սրտով... Իսկական Ֆրօմօն է...

Սիդօնին, աչքերը քաշ քցած, լուռ ծռում էր գլուխը, անշնամարեկի սարսուռ զղալով, որ անցնում էր նրա ամբողջ մարմնով մետաքսէ հողաթափերի ծայրից սկսած մինչև ծաղկէ պըտակի վերջին շիւղը: Բայց Ռիսէրը ոչինչ չէր տեսնում: Սրտի յուզմունքը, պարերը, երաժշտութիւնը, այդ բոլոր ծաղիկները, այդ բոլոր ճրագները... Նա հարբածի պէս էր, ցնորուածի պէս: Նա կարծում էր, թէ ամենքն էլ իր պէս չնչում են այն աննման երջանկութեան միջնորդութեամբ, որ չըջապատում էր իրան: Նա չէր զգում, թէ ինչ մրցութիւններ և մանր ատելութիւններ են անցնում դռնում այդ բոլոր պճնազարդ ճակատներից բարձր:

Նա չէր տեսնում բուխարիին կոթնած Դըլօրէլին, որ արդէն յողնել էր միշտ միևնոյն գիւրքում մնալով, ձեռքը ժկլէալ արանքում ու գլխարկը ազգրի վրայ պահած, մինչդեռ ժամիր էին անցնում և ոչ ոք չէր մտածում շահագործել նրա տաղանդները: Նա չէր տեսնում պ. Շէրին, որ մոայլ կուչ էր երկել երկու դռան արանքին, աւելի քան երբեկից կատաղած՝ Ֆրօմօնների դէմ... Օհ, այդ Ֆրօմօնները... Ի՞նչ մեծ տեղ էին բռնում նրանք այդ հարսանիքում... Նրանք ամենքը այստեղ էին իրանց կանանցով, իրանց երեխաներով, իրանց բարեկամներով ու իրանց բարեկամների բարեկամներով... Հէնց իմանաւ նրանցից մէկի պատկը լինէր... Ո՞վ էր հարցնում Ռիսէրների կամ Շէրերի մասին... Իրան նոյն իսկ չէին ներկայացրել հիւրերին, իրան, նորահարսի հօրը... Բայց այդ փոքրիկ մարդու կատաղութիւնը աւելի ևս սաստկացնողը, կրկնապատկողը՝ իր կնոջ վարամունքն էր, իր կնոջ, որ, կանաչ ու կարմրին տուող զգեստը հաղին, մայրաբար ժպտում էր ամենքին:

Պէտք է տաւո՞ծ, որ այդտեղ էլ, ինչպէս զրեթէ լսւոր հարսանիքներում, երկու տարբեր հոսանքներ կային, որոնք չրփուում էին իրար՝ առանց խառնուելու: Այդ հոսանքներից մէկը շուտով տեղի տուեց միւսին: Պ. Շէրին այնքան զրդուող և հարսանիքի աղնուական դասը կազմող Թրոմօնները՝ առեարտական ստեաննի նախագահը, հաւատարմատարների աւագը, Օրէնսդրական ատենանի *) պատգամաւոր յայտնի շօխուատ արդիւնաբերողը, ծեր միլիոնէր Գարդինուան—դրանք ըստըր քաշուեցին դնային կէս դիւերից մի փոքր անցած: Նրանց յետևից Ժօրթ Թրոմօնն ու իր կիներն էլ տուն գնացին կառքով: Այնուհետև մնացին միայն Ռիպլերն ու Շէրերը, իրանց ծանօթ ու բարեկամներով, և երեկոյթը, անմիջապէս փոխելով տեղը, զարձաւ տակի սոլմիլի:

Հռչակաւոր Դըլօբէլը, տեսնելով, որ ոչ ոք ոչինչ չէ խնդրում իրանից, ծանծրացաւ ու վճռեց ինքն իրանից խնդրել մի բան և գողանջող ձայնով սկսեց Ռիպլե-Բլաւի մենախօսութիւնը՝ «Bon appétit, messieurs!..» («Բարեցր ախարժակ, պարոններ...»), մինչդեռ հարսանիքաւորները խռնում էին սեղանի մօտ շօխուատի ու փունչի բաժակների տաւջ: Խնայողաբար կարած կանայցի զգեստներն սկսեցին ազատ փռուել աթոռների վրայ, ուրախացած, որ վերջապէս իրանք էլ կարող են մի տպաւորութիւն գործել, և քրքրուան ջանքէլ խանութպանները, սերտ աւսած, սկսեցին քաղրիլ պարել այստեղ այնտեղ: Նորահարսը վաղուց ուզում էր տուն գնալ: Վերջապէս նա անյայտացաւ Ռիպլերի և տիկին Շէրի հետ: Ինչ վերաբերում է պ. Շէրին, որ այժմ ձեռք էր բերել իրան վայել ամբողջ կարեւորութիւնը, — անկարելի էր նրան տուն տանել: Վա՛, հօ չէ կարելի, որ ոչ մի հարսանիքատէր չը մնայ հարսանիքում: Եւ պէտք է տաւո՞ծ, խնդը իրան մորթում էր հարսանիքաւորներին զբաղեցնելու համար: Պէտք է տեսնէ՞ք, ինչպէս էր կարմրատակել՝ ըորդըսել, կրակ կարել, ինչ աղմկաբար, զրեթէ խոտկարար էր դարձել: Ներքեից լսում էր, որ նա վէճիւրի հիւրանոցապետի հետ քաղաքական հարցերի մասին էր խօսում և սոյնալիս յանգուղն բաներ էր ասում **):...

...Հարսանիքային կառքը, որի թմրած կառապանը մի քիչ թոյլ էր պահում սպիտակ երասանները, ծանր-ծանր գնում էր ամալի փողոցներով դէպի Մարէի կողմը:

*) Նապօլէօն III-ի ժամանակ պատգամաւորների ժողովը կոչում էր Օրէնսդրական ատենան (Corps législatif): Ե. Թ.

**) Վէպի նիթը վերաբերում է Նապօլէօն III-ի կայսրութեան ժամանակին: Ե. Թ.

Տիկին Շէրը անկերջ խօսում էր, թուելով այդ յիշատակելի օրուայ բոլոր սքանչելիքները, զմայլումած մանաւանդ ճաշից, որի ամենասուլորական կերակուրները շռայլութեան ամենաբարձր արտայայտութիւնն էին նրա աչքում: Սիդօնին երազում էր կառքի ստուերում, իսկ Ռիսէրը, նստած նրա դիմացը, եթէ այլ ես չէր էլ ասում՝ «չառ գոհ եմ»... մտքումը կրկնում էր այդ ի բոլոր սրտէ: Մի անգամ նա ուղեց բռնել Սիդօնիի փոքրիկ սպիտակ ձեռքը, որ նա դէմ էր տուել բարձրացրած ապակուն, լայց ձեռքը իսկոյն յետ քաշուեց, և նա մնաց անշարժ իր տեղում, խորատուգումած անբարբառ երկրպագութեան մէջ:

Անցան շուկաները ու բանջարաւաճառների սալերով լի Ռամբլետօ փողոցը, յետոյ, Ֆրան-Բուրժուա փողոցի ծայրում, ծռեցին Արչիվների անկիւնի մօտով ու մտան Բրաքի փողոցը: Այնտեղ նրանք մի քիչ կանգ առան, և տիկին Շէր իջաւ կառքից իրանց դռան առաջ, որ շատ նեղ էր տիկնոջ սքանչելի կանաչ մետաքսէ զգեստի համար, որ պառտկուեց սրահանցքի մէջ խողովածայն խշխշոցով և բոլոր ծալքուծուքերի մրմռոցով... Մի քանի րոպէ անց՝ Վիէյլ-Օդրիէտ փողոցում կրունկի վրայ բացուեց ու ճանապարհ տուեց հանդիսային կառքին մի ահագին կուռ դարպաս, որի հին ապարանային վահանակը, կիսով չափ եղծուած տոնամանիչի տակ, կրում էր կապոյտ տառերով գրած «Ռիմաթիլեր» ցուցատախտակը:

Այս անգամ, նորահարսը, անշարժ ու քնածի պէս, կարծես յանկարծ դարձնեց և, եթէ բակում ձողուող ահալին չէնքերի, արհեստանոցների ու պահեստների բոլոր ճրագները հանդերձ չը լինէին, Ռիսէրը կարող էր տեսնել, թէ ինչպէս միանգամից մի յաղթական փախտ պայծառացրեց այդ հանելուկային սիրուն դէմքը: Անիւնների ձայնը մեղմացաւ մանր աւազի վրայ և կառքը շուտով կանգ առաւ մի երկյարկանի փոքրիկ սալարանքի մուտքի առաջ: Այդտեղ էր սպրում ջահէլ Յրօմօնների դպրը, և Ռիսէր աւազը իր կնոջ հետ բնակութիւն էր հաստատուել նրանց վերելում: Բնակարանի սարք ու կարգը մեծալայել էր: Այդտեղ հարուստ վաճառականութիւնը իր սլքը հանում էր խաւար փողոցից ու յետ ընկած թաղից: Մի ահագին դորդ սանդուղքի ներքեից տանում էր մինչև նրանց կացարանը, որի նախասենեակը դարձարուած էր ծաղիկներով, և ամեն կողմից երևում էին սպիտակափառ մարմարներ, շողշողուն հայելիներ և կոփուած պղնձեղէն:

Մինչդեռ Ռիսէրը հրճուալից սրտով պտտում էր իր կացարանի բոլոր սենեակները, Սիդօնին մնացել էր մենակ իր սենեակում: Առիթից կախուած փոքրիկ կապտագոյն լամպի լոյսով

Նա նախ և առաջ մի հայեացք գցեց հայելիի վրայ, որ ցոլացնում էր նրան սուրբ մրնչե գլուխ, և բոլոր այդ թարմ շռայլութեան վրայ, որին այնքան անսովոր էր նա. յետոյ, փոխանակ պառկելու, նա բայ արեց պատուհանը և մնաց անշարժ, յենում ճաղերի վրայ:

Գիշերը պայծառ էր ու տաք: Նա պարզ տեսնում էր ամբողջ գործարանը, նրա անթիւ անվանդակափեղկ պատուհանները, նրա շողուն ու բարձր ապակիները, նրա երկար ծխնելոցը, որ կորչում էր երկնքի խորութեան մէջ, և աւելի մօտ՝ այդ փոքրիկ ճոխ պարտէզը, փարուած հինաւուրց ապարանքի հնամաշ պատին: Ու չորս կողմը՝ տխրատես ու աղքատիկ տանիքներ և խաւսր, խաւսր փողոցներ... Յանկարծ սարսուռ անցաւ նրա մարմնով: Այնտեղ, այդ կարծես աղքատութեան ծանրութեան տակ իրար կուչ եկած, իրար կռթնած վերնատուններից մէկում, որ ամենամուսկն էր ու ամենատճեղ, երևում էր հինգերորդ յարկի մի լուսամուտ, լայն բացուած ու լի խաւարով: Նա իսկոյն ճանաչեց այդ պատուհանը: Իր ծնողների բնակարանի սրահի պատուհանն էր այդ:

Սրահի պատուհանը...

Ո՛րքան բաներ էր յիշեցնում նրան լոկ այդ անուրը: Ո՛րքան ժամեր, որքան օրեր է անցրել նա այնտեղ, նայելով գործարանի կողմը, կռացած այդ լուսամուտի անյենարան ու անվանդակ խոնաւ չուրթի վրայ: Հէնց այդ բոլէին էլ նրան թւում էր, թէ տեսնում է այնտեղ, վերևում, փոքրիկ Շէքի սիրունիկ դէմքը, և նրա աչքի առաջ՝ այդ աղքատիկ պատուհանի չրջանակում տնցնում էր իր ամբողջ մանկական կեանքը, իր տխուր ջանքերութիւնը փարիզեցի աղջկայ:

II

Փոքրիկ Եեփի պատմութիւնը:—Եեփ ընտանիք մի սրանի շուրջը:

Փարիզում, աղքատ ընտանիքների համար, սրանք շատ նեղուածք են զգում իրանց չափազանց փոքր բնակարաններում, բնդհանուր սրահը աւելորդ սենեակի տեղ է բռնում, մի տեսակ յաւելուած է կազմում կացարանին կից: Այնտեղն է ներս թափանցում ամառը մի փոքր օդ դրսից, այնտեղ են կանայք զրոյց անում, երեխաները՝ խաղում:

Երբ փոքրիկ Շէքը շատ էր աղմուկ անում տանը, մայրը ասում էր նրան—«է՛, գլուխ տարար... Գնա սրահում խաղարա»: Եւ երեխան խփոյն վազում էր այնտեղ:

Այդ սրահը, որ դանւում էր վերջին յարկումը մի հին ստան, որի չինողները ամենեւին չէին խնայել տեղը, կազմում էր մի տեսակ մեծ ու բարձրադիր միջանցք, պաշտպանուած՝ սանդուխտի կաշմից երկաթալուռ ճաղերով և լուսաւորուած մի լայն պատուհանով, որի մէջից երևում էին չրջակայ սանիքները, բաղկերը, ուրիշ պատուհաններ և հետում՝ ֆրոմօնների դործաբանի պարտէզը, որ կանաչին էր տալիս հնաշէն ու հսկայակերպ պատկերների պատկերներ:

Շատ էլ ուրախ տեսք չունէր այդ բոլորը, բայց երկխային այդտեղ աւելի էր դուր գալիս, քան ներսեւում, որովհետև նրանց առանին կեանքը չափազանց ավուր էր, մանաւանդ անձրև օրերը, երբ Ֆէրդինանդը տանն էր մնում:

Ֆէրդինանդ Շէրը ծնւլ ու ծրագրամուլ բուրժուաներից մէկն էր, որոնցից այնքան շատ կայ փարիզում, և նրա գլուխը միշտ լինէր էր նոր-նոր ծրագիրներով, որոնք դժբախտաբար երբեք չէին իրագործուում: Նրա կենը, որին նա կարողացել էր շրջանակ սկզբում, շատ շուտով նկատեց՝ նրա ոչնչութիւնը և ի վերջոյ սովորեց միակերպ համբերութեամբ տանել նրա մշտական երազանքները հարստանալու մասին և այդ երազանքներին անմիջապէս հետևող ձախորդութիւնները:

Կնոջ օժիտ բերած և մարդու ձեռքով անհնթեթ ձեռնարկութիւնների վրայ վասնուած ութսուն հազար ֆրանկից մնում էր միայն մի փոքրիկ հասոյթ, որ դեռ բարձր էր պահում նրանց իրանց հարեաններից, ինչպէս նաև տիկին Շէրի՝ բոլոր փորձանքներից ազատած կաշմիքէ չալը, հարսանիքի ժանտակները և երկու շատ մանր, շատ համեստ աղամանդէ կոծակները, որ Սիդօնիի աղաչանքով մայրը երբեմն-երբեմն ցոյց էր տալիս նրան պահարանի աչքի խորքում, սպիտակ թաւիչով պատած մի հին սուփի մէջ, ուր դո՛ւրապաճառի երեսուն տարի առաջ ոսկետառ դրոշմած անունը գրեթէ ջնջուել էր բոլորովին: Միակ չապլուծեան առարկան էր դա այդ խղճուկ բնակարանում:

Երկար, շատ երկար ժամանակ պ. Շէրը տեղ էր փնտռում իր փոքրիկ հասոյթը աւելացնելու համար: Բայց այդ տեղը նա վնասուած էր միայն, ինչպէս ինքն անուանում էր, ոսկկայ առեւտրի մէջ, որովհետև նրա առողջութիւնը չէր դիմանում նրատական պարապմունքի:

Կարծեմ, խեղճը, ճիշդ՝ ուր, ամուսնութեան սկզբի ժամանակները, երբ խոշոր առեւտրի մէջ էր և յատուկ ձի ու փոքրիկ կառք ունէր վաճառատան գործերի համար, մի օր սաստիկ վայր էր ընկել կառքից: Այդ փորձանքը, որի մասին նա խօսում էր

տեղի անտեղի, արդարացնող պատրուակ էր նրա ծուլութեան համար:

Անկարելի բան էր, որ մարդ հինգ բողե մնար պ. Շէքի հետ և նա չ'ասէր դադանախորհուրդ և զանախով:

«Յայտնի է ձեզ Օրէլանի դուքսին պատահած փորձանքը...»

Ու յետոյ չ'աւելացներ, թիթիկացնելով իր ճաղատ գանգը:

«Իմ գլխին էլ նոյն փորձանքն է եկել ջահէլ ժամանակս»:

Այդ հոգակաւոր անկումից յետոյ՝ ամեն տեսակ զլխակոր աշխատանքից նրա աչքերը միմեռւմ էին, ուստի նա ճակատագրորէն ստիպուած էր բաւականանալ ոսկեայ առեւտրով: Այդպիսով նա հետզհետէ դարձել էր վաճառամիջնորդ գինու, գրքերի, թայլի, *) ժամացույցի և հազար ու մի տրիչ բաների առևտրի մէջ: Դժբախտաբար նա չուտ զգում էր գործից, երբէք բաւարար չը գտնելով իր գիրքը՝ երբեմն յատուկ կառք ունեցած վաճառականի համար, և այդպէս քիչ-քիչ, սովորելով միշտ իրանից ստոր համարել ամեն մի պարտաւճար, ծերացել էր ու դարձել մի անպէտք ու անգործ արտրած, զրաշուած միայն փողոց չափելով ու քամի կուլ տալով:

Շատ են յարձակուել արտիստների վրայ նրանց տաբօրինակ վարմունքների, նրանց բնաւորութեան քմահաճոյքների և դէպի պատշաճականութիւնը տածած ստեղծութեան համար, որ նրանց մղում է դէպի կողմնակի շաւիղներ, բայց ո՞վ կարող է նկարագրել այն բոլոր ծիծաղելի երեակայանքները, այն բոլոր յիմար տաբօրինակութիւնները, որոնց կարող է հասնել մի անգործ բուրժուա իր կեանքի դատարկութիւնը լցնելու համար: Պ. Շէքը որոշ օրէնքներ ունէր անից դուրս գալու և զբօսանքների համար: Սեւաստօղօլեան բուլվարը շինելիս, սկզբից մինչև վերջը, նա օրը երկու անգամ գնում էր տեսնելու, թէ ինչպէս է, «առանջ է գնում գործը»:

Ոչ դը նրանից լաւ չէր ճանաչում յայտնի իտանութները և յատուկ վաճառատները, և յաճախ, երբ տիկին Շէքի համբերութիւնը հատնում էր, տեսնելով իր ամուսնու տուտուց գլուխը կտրած պատուհանի աստիւտն, մինչդեռ ինքը ժրաջան կարկատում էր տանու սպիտակեղէնը, նա գլխիցը կորցնում էր հոգեւորին, ուղարկելով նրան այն կողմերը... «Դու գիտես է այնտեղ, ճիշդ են ասում, այն փողոցի անկիւնում, ուր այնպէս համով խմորեղէն են ծախում... Գնա մի քիչ առ ճաշի համար»:

Եւ մարդը գնում էր, չափելով էր բուլվարը, թրե էր գալիս խանութների առանջ, սպասում էր հանրակառքին, օրուայ

*) Տօմբօլան, տրիֆֆէլ:

կէսը դրսն էր անցկացնում հասը երեք սու *) արժող երկու խմորեղէնի համար, որ ի վերջոյ բերում էր տուն յաղթական կերպով ճակատի քրտինքը սրբելով:

Պ. Շէրը պաշտում էր ամառը, կիրակիները, երկար դրօսանքները ոտով Կլամարի կամ Ռօմէնիլի փոշոտ ճանապարհով և տօնօրեայ ամբոխի աղմուկը: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք օգոստոսի 15-ից մի ամբողջ շաբաթ առաջ գնում էին զիտելու ապագայ հրավառութեան պատրաստութիւնները: Եւ կինը չէր տրանջում այդ բանից: Գոնէ առ ժամանակ նրա հոգին ազատւում էր այդ անվերջ ախ ու վախ անող արարածից, որ ամբողջ օրերով պտոյտ-պտոյտ էր գալիս նրա աթոռի շուրջը հսկայական ձեռնարկութիւնների ծրագրիչներով, առաջուց ձախորդութեան մատնուած կօմբինացիաներով, հին դարմանը քամուն տալով և զայրոյթը թափելով, թէ ինչո՞ւ չէ կարողանում փող վաստակել:

Խեղճ կինը ինքն էլ փող չէր վաստակում, բայց նա այնքան լաւ խնայել գիտէր, նրա հիւանալի տնաբարութիւնը այնքան լաւ կարողանում էր ամեն պակաս լրացնել, որ աղքատութիւնը, նրանց մեծ կարօտութեան դեպքին, երբեք չէր կարողացել մտնել այդ երեք՝ միշտ մաքուր սենեակներն ու փչացնել այդ խնամքով կարկատած չորեղէնները, այդ չապկած հին կահ-կարասիները:

Շէրերի դուռն զէմ, որի պղնձէ բռնակը բուրժուաբար փայլում էր սրահի մէջ, բացւում էին երկու ուրիշ, աւելի փոքր դռներ:

Դրանցից առաջինի վրայ, արհեստաւոր նկարիչների սովորութեան համեմատ՝ չորս մեխով ամրացրած մի այցետուռն կրում էր «Գործարանի զժաղրիչ Ռիսլէր» անունը: Միւսից կպցրած էր մի փոքրիկ կաշետախտակ հետեւալ ոսկետառ մակագրութեամբ.

Տ Ի Կ Ն Ա Յ Ք Դ Ը Լ Օ Բ Է Լ

քոչուններ ու ճաններ զարդարանքի համար

Դրօբէշների դուռը բաց էր մնում յաճախ և ցոյց էր տալիս մի մեծ սալայատակ սենեակ, ուր երկու կին, մի մայր ու աղջիկը (զրեթէ մի մանուկ), մէկը միւսից դունատ, մէկը՝ միւսից յոգնած, պարապում էին այն հաղարաւոր փոքրիկ քամածին ար-

*) Սուն հինգ սանտիմ է: Սանտիմը ֆրանկի հարիւրերորդ մասն է: Մի սուն ուսաց փողով կ'անէ երկու կոպէկ:

հետանկրկյ մէկտի, որոնցից կազմուած է «l'Article de Paris *)» կոչուող բանը:

Այն ժամանակ մօղա էր զարդարել կանացի զլսարկները և պարահանդիսային զգեստները հարաւային Ամերիկայի այդ գոհարի գոյն ու ակունքների շողք ունեցող թռչնիկներով ու միջատներով: Այդ արհեստն էին բանեցնում տիկին Դըլօրէլները:

Մի խոշորալճառ առևտրատուն, որ ստանում էր ապրանքը ուղղակի Անտիլլեան կղզիներից, անբանալ ուղարկում էր Դըլօրէլներին երկար ու թեթեւ արկղներ, որոնց մէջից, խուփերը պոկելիս, բարձրանում էր մի անախորժ հոտ ու մլնդիզի փոշի, որի մէջ փայլում էին քորոցուած ճանճերի շեղջեր և իրար հուպ տուած ու թևերը բարակ թղթի հանդոյցներով կապած թռչուններ: Պէտք էր սարքել այդ բոլորը, այնպէս անել, որ ճանճերը չողողան արօյրի թևերի վրայ, ըզկտել կօլիբրիների փետուրները, փայլ տալ նրանց, կարկատել մետաքսի թելով կարմրագոյն թաթիկների կոտրուածքները, երկու պսպղան ուլունքներ դնել մարած աչքերի տեղ, տալ միջատին կամ թռչնիկին իրան յատուկ զոդարիկ ու կենդանի գիրքը:

Մայրը բանում էր ազնկայ ղեկավարութեամբ, որովհետև Դէզիրէն, դեռ բոլորովին ջահէլ, ունէր նուրբ ճաշակ ու յաւերժահարսի հնարաղիտութիւն և ոչ ոք չէր կարող նրա նման՝ ուլունքէ աչքեր անցկացնել թռչունների վաքրիկ գլուխներին կամ բանալ նրանց ընդամացած թևերը:

Մանկութիւնից ի վեր կաղ, շնորհիւ մի պատահարի, որ ամենեւին չէր վնասել կանոնաւոր ու նուրբ դէմքի սիրունութեանը, Դէզիրէ Դըլօրէլը ծուլանում էր առհասարակ դուքս զաւ տանից: Նրա այդ ծուլութեան և գրեթէ հարկազիր անշարժութեան հետևանքն էր անշուշտ նրա դէմք մի տեսակ արիատօկրատական գոյնը և ձեռների առանձին սպիտակութիւնը: Միշտ կօքէտաւար սանրուած, նա անցնում էր ամբողջ օրեր իր մեծ լազկաթոռի մէջ, մօղային պատկերներով ու գոյնզգոյն թռչնիկներով ծանրաբեռնուած սեղանի առաջ, գրտնելով իր արհեստի քմածին ու աշխարհիկ զոդարիկութեան մէջ մոռացութիւն իր վշտի և մի տեսակ վրեժառութեան միջոց իր շնորհագուրկ կեանքի համար:

Թոււմ էր նրան, թէ բոլոր այդ փոքրիկ թևերը թռիչք են առնելու իր անշարժ սեղանի վրայից, որպէս զի իսկական ճանապարհորդութիւններ կատարեն Փարիզիան աշխարհում ու չող-

*) Փարիզեան մանրունքներ:

չողան տօնախմբութիւնների մէջ, ջահերի լոյսում. և բաւական էր տեսնել միայն այն, թէ ինչպէս էր նա ցցում իր ճանճերն ու թռչնիկները, որպէս զի մարդ կարողանար գուշակել նրա մարերի զարձուածքը: Վհատութեան ու տխրութեան օրերում թռչնիկների երկարուկ կտուցները ձգւում էին առաջ, թեւերը լայն բացւում, կարծես կատաղի թափ ստանալու համար դէպի հեռու, շատ հեռու հինգերորդ յարկի բնակարաններից, երկաթէ վառարաններից, զրկանքներից, չքաւորութիւնից: Ուրիշ օրեր, երբ նրա սիրան ուրախ էր լինում, թռչնիկները կենսադմայլ տեսք էին ունենում, կատարեալ խիզախ ու չարածճի տեսքը մօզային քմայքի...

Երջանիկ թէ դժբախտ, Դէղիրէն աշխատում էր միշտ մի և նոյն եռանդով: Լուսաբացից մինչև ուշ գիշեր նրա սեղանի վրայ լիքն էր լինում բանաւածքը: Արևի վերջին շողերը մարելիս, երբ ամեն կողմից ակւում էին հնչել չրջակայ գործարանների զանգերը, տիկին Դըլօրէլը վառում էր լամպը և, աւելի քան թեթև ընթրիքից յետոյ, մայր ու աղջիկ նորից նստում էին գործի:

Այդ երկու անիոնջ կանայք մի նպատակ, մի յարակայ գաղափար ունէին, որ թոյլ չէր տալիս նրանց զգալ հարկադիր տքնութիւնների ծանրութիւնը: Հռչակաւոր Դըլօրէլի գերատանական փառքն էր այդ:

Այն օրից ի վեր, երբ թողել էր գաւառական թատրոնները և եկել ֆարիզ այնտեղ բեմերում խաղալու համար, Դըլօրէլը միշտ սպասում էր, որ մի բանիմաց թատրոնապետ, — հանձարեւեր յայտնադործող իդէալական և նախախնամաւոր թատրոնապետներից մէկը, — գայ դանի նրան ու առաջարկի նրա ձիրքին վայել մի դեր: Թեւեա նրան յաջողէր դանել, մանաւանդ սկզբներում, մի միջակ պաշտօն երրորդակարգ թատրոններից մէկում, լայց Դըլօրէլը չէր ուզում իր արժէքը իջեցնել:

Նա աւելի լաւ էր համարում սպասել, մաքառել, ինչպէս ինքն տտում էր... Եւ ահա թէ ինչպէս էր նա հասկանում այդ մաքառումը:

Առաւօտեան, իր սենեակում, յաճախ նոյն իսկ դեռ անկաղնում, նա կրկնում էր իր հին սէպերաուսալի գերեզը, և մայր ու աղջիկ գողգոթում էին, լուլուլ, թէ ինչպէս միջնորմի յետւում թնդում էին «Անտօնի» և «Մանուկների բժիկի» նշանաւոր հատուածները, արտասանուած որոտալից ձայնով, որ խառնելու էր Փարիզի ահաղին հազարաբհեատ փեթակի աղմուկին: Յետոյ, նախաճաշից վերջը, դերասանը ամբողջ օրով դուրս էր գալիս տանից և դնում կատարելու իր սովորական «պոտյոյը»,

այսինքն փոքրիկ քայլերով զբօսնելու Շառո-դ'Օն և Մադըլէնի միջև, առամիտրիկը բերնին, գլխարկը մի քիչ թեւ դրած, միշտ ձեռնոցները հազին, սրբած ու կոկած:

Հաղնուածքի հարցը մեծ կարեւորութիւն ունէր նրա աչքում: Այդ նրա յաջողութեան ամենամեծ գրաւականներից մէկն էր, այն խայծն էր, որ հրապուրելու էր թատրոնապետին, այդ հռչակաւոր բանիմաց թատրոնապետին, որի մոքովն անգամ չէ կարող անցնել գերասան վարձել անշնորհը հաղնուած թերմաշի մէկին:

Եւ ահա տիկնայք Դըլօբէլները ամեն կերպ հագս էին տալու, որ ոչինչ չը սրահաւի նրան: Երեւակայեցէք, թէ որքան ճանճ ու թռչուն էր հարկաւոր, սրպէս զի խեղճ կտնայք կարողանային գութիկ այդ զովի մարդուն: Դերասանը չառ բնական էր գտնում այդ:

Նրա կարծիքով, կնոջ ու աղջկայ դործ դրած ջանքերն ու քաշած զրկանքները ուղղակի իրան չէին վերաբերում, այլ այն խորհրդաւոր ու անյայտ հանճարին, որի մի տեսակ աւանդապահն էր համարում իրան:

Որոշեալ նմանութիւն կար Շէբերի ու Դըլօբէլների ընտանեկան դրութեան մէջ: Միայն թէ Դըլօբէլների տանը այնքան տխուր չէր, որքան Շէբերի տանը: Շէբերը զգում էին իրանց փակուած մանր հասոյթատէրերի միշտ միակերպ և անհորիզոն կիտնքի շրջանակում, մինչդեռ գերասանի ընտանիքում յայտը և պատրանքը հրաշալի տեսարաններ էին բանում ամեն կողմից:

Շէբերը նմանում էին անանցիկում (impasse, тупикъ) բնակող մարդկանց: Դըլօբէլները ապրում էին փոքրիկ ու կեղտոտ, անխոյս ու անօդ փողոցում, որի միջով չուտով պէտք է անց կ'ացնէին մի մեծ բուլվար: Բացի այդ, տիկին Շէբը հաւատալու էր այլ ևս իր մարգու վրայ, մինչդեռ նրա հարեանուհին, լոկ «գեղարուեստ» մոզական բառի չնորհիւ, երբէք չէր երկմակ իր ամուսնու նկատմամբ:

Եւ սակայն երկար տարիներից ի վեր այդ Դըլօբէլը բոլորովին անօգուտ մէրմուտ էր խմում թատրոնական գործակալների հետ, օչինդր՝ վարձկան ծափահարների պարագլուխների հետ, ընտաւէր՝ վօդըվիլիստների, դրամատուրգների և թատրոնական հռչակաւոր մեքենապետի հետ: Հրաւիրող չը կար ու չը կար: Այնպէս որ, դեռ ոչ մի անգամ ընթ դուրս չ'եկած Փարիզում, խեղճ մարդը քիչ-քիչ անցել էր առաջին սիրահարների գերերից զօրեղ դրամատիկական շէքերի, յետոյ Ֆինտնախաների, յետոյ աղմիւ-

հայրերի, յետոյ սլարզամիտների զերերի...

Այդտեղ նա դէմ էր առել:

Երկու-երեք անգամ ծանօթները միջոց էին տուել նրան իր ապրուստը փաստակելու, փորձելով տեղաւորել նրան իւրեւ տնօրէն ժողովարանում կամ սրճարանում, կամ իւրեւ վերակացու մեծ խանութներում, Phares de la Bastille-ում, Colosse de Rhodes-ում: Դրա համար բաւական էր միայն ունենալ վայելուչ ձևեր, իսկ ինչ պակասէր, պակասէր Դըլօբէլին, այդ չէր պակասի: Եւ սակայն ամեն անգամ, երբ այդպիսի առաջարկութիւն էին ա- նում, մեծ մարդը պատասխանում էր հերոսական մերժումով.

— Ես իրաւունք չունեմ հրաժարուել թատրոնից... ասում էր նա:

Այդ անպընդի բերնում, որ տարիներից ի վեր ուր չէր դրել բեմի վրայ, սաստիկ ծիծաղելի էր այդ, բայց կարող էր ծիծաղի սիրտ մնալ, երբ մարդ տեսնում էր, թէ ինչպէս նրա կլինէր ու աղջիկը օր ու գիշեր կուլ էին տալիս մկնդեղի փոշին, երբ մարդ լսում էր, թէ ինչպէս նրանք եռանդուն կերպով կըր- կնում էին, կոտորատելով ասեղները թռչնիկների արոյրէ թեւերի վրայ.

— Ո՛չ, ո՛չ: Պ. Դըլօբէլը իրաւունք չունի հրաժարուել թատ- րոնից:

Երջանիկ մարդ,—միշտ գիջողաբար ժպտուն կոկոն աչքերը և դրամաներում թաղաւորելու սովորութիւնը ընդ միշտ ստեղ- ծել էին նրա համար՝ երես տուած ու հիացմունքով չըջապա- տուած արքայամանուկի մի բացառիկ զիբբ: Երբ նա զուրս էր գալիս տանից, Ֆրանս-բուրժուա փողոցի խանութպանները, իւրեւ իսկական վարիդեցիներ, որոնք սիրում են ամեն ինչ, որ առըն- չութիւն ունի թատրոնի հետ, գլուխ էին տալիս նրան յարգալից կերպով: Այնքան լաւ էր հաջնուած լինում նա միշտ: Եւ բա- ցի այդ, այնքան բարի էր, այնքան սիրալիր... Եւ արի տես, որ ամեն չաբաթ երեկոյ նա, Ռիւյի Բլասը, Անտօնին, Մարմառէ աղջիկների Ռաֆայէլը, Սալանի հեհերի Անգրէն, զուրս էր գա- լիս տանից մօզիստուհու թղթէ արկղը կոնասակին և տանում էր կնոջ ու աղջկայ աշխատանքը Սէնտ-Դենի փողոցի արհես- տական ծաղիկների խանութը...

Բայց նոյն իսկ այդպիսի յանձնարարութիւն կատարելիս՝ այնքան աղնուական տեւք ունէր անպիտանը, այնքան բնական վեհութիւն, որ հաշիւը ստուգող զործակատարուհին սաստիկ քաշուում էր վճարել մի այդպիսի անաղարտ ջէնարմէնի այն ջնջին զուսմարը, որ հասնելու էր նրան և որ սակայն նրա կնոջ ու աղջկայ ամբողջ չարաթուայ չարաբանքների վարձն էր:

Ինչ խօսք, որ այդ երեկոնները դերասանը ընթերիքին տուն չէր վերադառնում: Տնեցիք առաջուց գիտէին այդ: Նա միշտ հանգիւպում էր բուլբարում հին ընկերներից մէկին, իր նման մի անաշուղտիւթեան զոհի,—անքան անաշուղտիւթեան զոհեր կան այդ սրբազան արհեստում,—որին հրաւիրում էր ճաշարան, սրճարան... Յետոյ, ամենայն ճշտութեամբ,—և սնեցիք շատ շնորհակալ էին նրանից դրա համար,—նա տուն էր բերում մնացած փողը, երբեմն էլ հետը մի փունջ կնոջը, մի փոքրիկ ընծայ Դէզիրէին, մի դատարկ, մի սէինչ բան: Ի՞նչ արած: Թատրոնական սովորութիւններ են այդ: Ի՞նչ արժի մէլօդրամաներում մի բուռը ոսկի չպրտել պատուհանով:

«Է՛յ, հաստագլուխ, առ անքատակն ու դնա տիրուհուդ ասա, որ սպասում եմ իրան»:

Եւ այդպիսով, չը նայելով իրանց մեծ արիութեանը և բանեցրած արհեստի բաւական չահաւէտութեանը, տիկին Դըլօքէլները յաճախ փողի նեղութիւն էին կրում, մանաւանդ փարիզեան մանրուներ խոտորի մեծած շրջաններում:

Բարեբախտաբար, հետո չէր բարի Ռիսէրը, որ միշտ պատրաստ էր օգնել իր բարեկամներին:

Գիլիօմ Ռիսէրը, արքայից սահմանը, ապրում էր իր Ֆրանց և դրօր հետ, բայց մօտ տանհինգ տարով փոքր էր նրանից: Այդ բարձրահասակ, չէկ, յաղթանդամ ու կարմրերես չվէյցարացիները գեղջուկ և առողջ գէւքեր էին մտցնում այդ մուսլ աշխատատեղ տան խեղդուկ մթնոլորտի մէջ: Մեծ և լիքալից գծագրիչ էր Ֆրոմօնների գործարանում, իսկ փոքրը մեծի հաշուով պատրաստում էր Շապտալի վարժարանում Կենտրոնական զըպոցը մտնելու:

Երբ Գիլիօմը նոր էր եկել Փարիզ և չը գիտէր ինչպէս սարքէր իր փոքրիկ բնակարանը, տիկնայք Շէրերը և Դըլօքէլները օգնում էին նրան խորհուրդներ ու տեղեկութիւններ տալով և առհասարակ ցոյց էին տալիս ամեն տեսակ աջակցութիւն, որ անհրաժեշտ էր այդ միամիտ, ամաչկոտ ու մի քիչ ծանրաշարժ խելքի տէր տղային, որ աստիկ քաշում էր իր օտարական արտասանութեան ու կերպարանքի պատճառով: Մի քիչ ժամանակուայ հարկանութիւնից ու փոխադարձ ծառայութիւններից յետոյ, Ռիսէրը և զըպոցները այդ երկու ընտանիքների անդամները դարձան:

Տօն օրերին նրանք միշտ ճաշում էին այդ ընտանիքներից մէկում կամ միւսում, և մեծ ուրախութիւն էր այդ երկու պանդուխտների համար ընտանեկան կեանքի ու գործի մի սնկիւն զանել այդ հարկանների տներում, որքան էլ համեստ ու

խզճուկ լինէր նրանց ապրումսը: Իր արհեստում շատ վարպետ գծադրելէլ առձիկը թայլ էր տալիս Գիլիօմին օգնել Դըլօրէշներին տան վարձի պայմանաժամերին և այցելել Շէքերին, իրր մեծ հօրեղբայր, միշտ ծանրաբեռնուած սիրալիրներով ու ընծաներով, այնպէս որ փոքրիկ Շէքը նրան տեսնելուն պէս՝ վազում էր մօտը, տնոգում գրականները, թռչում ծնկների վրայ:

Կիրակի օրերը նա բոլորին տանում էր թաարոն և զրեթէ ամեն երեկոյ պ. Շէքի ու Դըլօրէշի հետ գնում էր Բլօնդէլ փողոցում գտնուող մի գարեջրատուն, ուր հիւրասիրում էր նրանց գարեջրով ու աղած պրախէկներով: Գարեջուր ու պրախէկ, — այդ նրա թայլ կողմն էր:

Նրա համար չը կար աւելի մեծ բախտաւորութիւն, քան գարեջրի գաւաթն առաջին նստել այդ երկու բարեկամների արանքին ու ականջ դնել նրանց զրոյցին, կուշտ-կուշտ ծիծաղով ու զլխի թօթումով միայն խառնուելով նրանց խօսակցութեան մէջ, որ առհասարակ բազկացած էր լինում անվերջ տրտունջներով հառաքակութեան գէմ:

Շնորհիւ իր մանկական ամօթխածութեան և գերմանաբանութիւններին *) որոնցից ժամանակ չէր ունեցել աղտոտուել իր անընդհատ աշխատանքով լի կեանքում, նա շատ դժուարանում էր մտքերը արտայայտելիս: Բայց գրանից, ալդ երկու բարեկամները պատկառանք էին աղւում նրան: Նրանք այն ահագին գերազանցութիւնն ունէին նրա համեմատութեամբ, որ ունենում են առհասարակ ոչինչ չանող մարդիկ աշխատաւորների համեմատութեամբ, և պ. Շէքը, նուազ վեհանձն քան Դըլօրէշը, առանց քաշուելու զգալ էր տալիս այդ նրան: Շատ բարձրից էր վերաբերւում նրան պ. Շէքը: Նրա աչքում՝ Ռիպլերի պէս օրը տաս ժամ աշխատող մարդը անընդունակ էր այգբան աշխատանքից յետոյ մի խելքը գլխին կարծիք յայտնել: Նրբեմն գծադրիչը, բոլորովին ջարդուած ատեն զալով գործարանից, պատրաստում էր գիշերը լուսացնել մի որ և է վաղ աշխատանքի վրայ: Պէտք էր տեսնել այն ժամանակ պ. Շէքի վրդովմունքը:

— «Որ քաշովս մէկ ոսկի տային, այգպիսի արհեստով չէի պարտալիլ»՝ ասում էր նա միքուելով և յետոյ աւելցնում, նայելով ուղիղ Ռիպլերի երեսին՝ այցելու բժշկի ինքուիզլիտօրական հայեացքով. «Ա՛յ, երբ որ կաթուածահար կը լինէք...»

Դըլօրէշը այգբան վայրագ չէր, բայց աւելի ևս բարձրից էր վերաբերւում նրան.

*) Ռիպլեր Շվեյցարիայի գերմանախօս մասին էր:

«Le cèdre ne voit pas une rose à sa base *)»:

Դըլօբէլը չէր տեսնում Ռիպէրին իր ոտներին մօտ:

Երբ, պատահմամբ, այդ մեծ մարդը բարեհաճում էր նկատել նրա ներկայութիւնը, մի առանձին ձև ունէր, որով թեքւում էր դէպի նա ականջ դնելու համար և ժպտում նրա խօսքերին, ինչպէս ժպտում են երեխաների խօսած ժամանակ, կամ թէ զուարճանում էր չլացնելով նրան զանազան պատմութիւններով դերասաններին կեանքից և խրատ ապիս, թէ ինչպէս պէտք է իրան սրահի, մոմ մօտից առնի հաղուստեղէնը, չը կարողանալով հասկանալ, թէ ինչպէս այդքան փոք վստահող մի մարդ միշտ հաղնուած է լինում տարրական գալրոցի մի հասարակ վերակացուի նման: Բարի Ռիպէրը, համոզուած իր նուաւստութեան մէջ, աշխատում էր նրանց ներողամտութեանը արժանանալ անվերջ հաճոյակատարութեամբ, հաղար ու մի մանր ծառայութիւններով, պարտաւոր լինելով ամեն կերպ սիրալիր վերաբերուել նրանց, որովհետեւ—չէ՞ որ—նա էր նրանց մշտական բարերարը:

Այդ երեք արահտից տներն մէջ փոքրիկ Շէրը միացման գլիճ էր անց կացնում իր անվերջ երթևեկութեամբ:

Օրուայ ինչ ժամին էլ որ լինէր, նա սպրդում էր Դըլօբէլների արհեստանոցը, զուարճանում էր նրանց աշխատանքով, մօտիկ էր տալիս ճանձ ու թռչնիկներին և, արդէն աւելի կօքեալ քան խաղաղէր, եթէ մի ճանձ ճանապարհին կորցրած էր լինում իր թեւերից մէկը կամ մի կօլիբրի՝ իր ազուամառ վաճառքը, նա փորձում էր խելոյն զարդ չինել իր համար այդ բեկորներից, խրել այդ վառ գոյնը իր նուրբ մազերի խողովակներին մէջ: Դէպիբէն ու մայրը ծիծաղում էին, տեսնելով, թէ ինչպէս նա կոտրատուելով ու խաղաղալով ձգուում է ոտների ծայրի վրայ՝ նսեմացած հայելուն հասնելու համար: Յետոյ, ինքն իր յիշադմայելուց կշտացած, երկտան բաց էր անում դուռը իր մատիկների ամբողջ ոյժով և, մազերը խառնուելու ահից, գլուխը ցից բռնած, ծանր-ծանր գնում էր ծեծելու Ռիպէրների դուռը:

Յերեկը այնտեղ ոչ ոք չէր լինում բացի գալրոցական Ֆրանցիէ, որ խելօք նստած պատրաստում էր դասերը, գլուխը քաշ իր գրքերի վրայ: Բայց հէնց որ Սիդօնին մտնում էր, էլ մնաս բարով պարապմունք: Պէտք էր ամեն բան թողնել ու ընդունել այդ կօլիբրիաղարդ մաղերով պեղեղուհուն, որ, իբր մի իշխանուհի, այցելելու էր նրան Շապտալի գալրոցում, որպէս զի իր համար փեսացու ուղէր նրան տեսչից:

*) Մայրի ծառը չէ նշմարում վարդը իր ստորոտում:

Շատ տարօրինակ էր, յիրաւի, տեսնել, թէ ինչպէս այդ շատ արագ հասակ առած ահագին տղան խաղում էր այդ ութ տարեկան երեխայի հետ, ինչպէս ինքն էլ փոքր երեխայ էր դառնում նրա քմահաճայքներին բաւարարութիւն տալու համար, ինչպէս պաշտում էր նրան ու զիջում ամեն բանում, այնպէս որ երբ աւելի ուշ բոլորովին սիրահարուեց նրա վրայ, ոչ ոք չէր կարող ասել, թէ իսկապէս ինչ ժամանակ էր սկսուել այդ:

Ինչքան էլ դուրգութում էին փոքրիկ Շէքին այդ երկու ընտանիքներում, այնուամենայնիւ գալիս էր միշտ մի բողբոջ, երբ նա փախչում էր դէպի վերնագաւթի պատուհանը: Այդտեղ էր նա գտնում իր ամենամեծ զուարճութիւնը, մի մշտաբաց հորիզոն, կարծես մի սալագայի տեսիլք, որ փոքրիկը դիտում էր հետաքրքրութեամբ, կուսցած դէպի նա առանց երկիւղի, որովհետեւ երեխաները զլիւի պտոյտ գալ չուէին:

Դէպի իրար թեքուած հերձաքարէ կտուրների արանքին, գործարանի բարձր պատը, պարտէզի սօսիների կատարները և ապակեպատ արհեստանոցները երևում էին նրա աչքին իբր մի աւետեաց երկիր, իբր իր երազների աշխարհ:

Այդ փրօմօնների տունը հարստութեան վերջին խօսքն էր նրա համար:

Այն տեղը, որ այդ տանը բռնում էր Մարէի ամբողջ այդ անկիւնում, որ որոշ ժամերին կտրուած էր լինում նրա ծիւղի և լինրա արհեստանոցների ժխորով, Ռիպէրի յափշտակուած առասպելանման պատմութիւնները փրօմօնի կարողութեան, բարութեան ու ճարտիկութեան մասին, հետաքրքրութիւն էին զարթեցրել երեխայի մէջ, և, ինչ որ կարելի էր տեսնել բնական չէնքերից՝ կտրտած փայտէ նուրբ վանդակափեղկերը, կլոր գաւիթը, որի առաջ շարած էր պարտէզի կահկարասիքը, սպիտակ արդրից շինած ու սկեզօծ լարերով թռչնափանդակը, որ փայլում էր արևում, ծծուած կապոյտ կապը բակումը, — երեխայի հիացման մշտական առարկաներն էին այդ բոլոր բաները:

Նա գիտէր այդ տան բոլոր սովորութիւնները, — զանգը տալու ժամը, բանուորների ելքը, շարաթօրերի վարձավճարումը, որի չնորհիւ գանձապահի փոքրիկ լամպը վառ էր մնում այդ օրերը մինչև ուշ երեկոյ, և երկար ու ձիգ ժամերը կիրակիները կէսօրից յետոյ, արհեստանոցները փակ, փառարանը հանգած, չորս կողմը խորին լռութիւն, որի չնորհիւ նրա ականջին էին հասնում պարտէզում խաղացող ու վազվզող Կլէրի ու նրա հօրեղբօր որդու, Ժօրժի ձայները: Մանրամասնութիւններն էլ Ռիպէրիցն էր իմանում:

«Ցնյց տուր ինձ հիւրասնեակի սպասուհանները, ասում էր նա նրան... իսկ Կլէրի սենեակը...»:

Ռիսլէրը, հիացած այդ արտասովոր համակրութ իւնից դէպի իր սիրելի գործարանը, բացատրում էր վերեւից երեկային շէնքերի դասաւորութիւնը, ցոյց էր տալիս նրան տպելու, ոսկեգօծելու, գոյն տալու արհեստանոցները, այն սենեակը, ուր ինքը զբաղւում էր գծադրութեամբ, չողեչարժ մեքենաների սրահը, որտեղից բարձրանում էր վիթխարի ծխնելոյզը, որ իր եռանդուն ծխով սևացնում էր բոլոր չրջակայ սպասերը և չէր կասկածում անշուշտ, թէ դրացի յարկերից մէկի տակ ծածկուած մի փոքրիկ կեանք խառնում է իր ամենանուիրական մաքերը նրա անխնջ աշխատանքի ուժղին չնչառութեանը:

Մի օր վերջապէս Սիդօնին մուտք գործեց այդ հեռուից նշմարուած դրախտը:

Տիկին Ֆրոմօնը, որի մօտ Ռիսլէրը յաճախ խօսում էր իր փոքրիկ հարեանուհու սիրունութեան ու խելօքութեան մասին, ինքեց նրան բերել փոքրիկին այն պարահանդէսին, որ ինքը պատրաստում էր Ծննդեան տօների համար: Սկզբում պ. Շէրը մերժեց շատ չոր կերպով: Արդէն այն ժամանակն էլ այդ Ֆրոմօնները, որոնց անունը միշտ Ռիսլէրի բերնումն էր, զրգռում ու ստորացնում էին նրան իրանց հարստութեամբ: Բայց այդ պարահանդէսը ղզկատաւոր էր լինելու, իսկ պ. Շէրը—որ Ֆրոմօնների պէս որմաթուղթ չէր ծախում—միջոցներ չ'ունէր իր աղջկան թուկոտանի հալուստ հագցնելու: Բայց Ռիսլէրը շատ պնդեց, յայտնեց, որ իր վրայ է վերցնում ամեն բան ու ձեռաց-ձեռ սկսեց գծադրել մի չվէյցարական ղզկատի օրինակ:

Յիշելիք երեկոյ էր այդ:

Տիկին Շէրի սենեակում, որ լիքն էր զանազան կտորնեքով, քորոցներով և առհասարակ հագուստեղէնի հազար ու մի մանր մունր առարկաներով, զուքում զարդարում էին Սիդօնին Դէյլիրէ Դըլօբէլի ղեկավարութեամբ: Պատլիկ Սիդօնին, որ աւելի մեծ էր երեւում չվէյցարական հագուստի կարճ չրջալգեստով (իւրկա), ուղիղ ու անչարժ կանգնած էր հայելու առաջ, չողչալով իր զարդարանքի մէջ: Աքանջելի էր նա: Սև-սև չերտերով կարմիր ասուեակէ (ֆլանէլ) չրջաղգեստը, սովորակ կրծկալը ու կրծկալի վրայից իրանքի (կօրսաժ) խաչկապ արած թաւիչէ ժաղաւէնները, յարդէ գլխարկի տակից բաց թողած չազանակադոյն մազերի հրաշալի երկար հիւսերն ու առհասարակ չվէյցարուհու հագուստի փոքր ինչ գոհիկ մանրամասները մի առանձին վրայ էին ստանում չնորհիւ այդ երեկայի խելացի

կերպարանքին ու հաղանի չնորհալիութեանը, որ շատ սաղուս էր այդ թատրոնական պատճառների վառ գոյներին:

Բոլոր հարեանները հաւաքուել էին ու հիանում էին բե-
րանալաց: Ուղարկելին պ. Դրլօբէլին կանչելու Մինչև նրա դալը
կաղիկ օրիորդը շիտկում էր փոքրիկի շրջագրեալի ծաղերը ու
հողաթափների ժապուէնները և վերջին ակնարկն էր գցում իր
արածի վրայ, առանց սակզը ձեռքից վայր գնելու, սրովհետեւ
խեղճն էլ կենդանացել էր, յափշտակուած այդ յուզիչ հանդէսից,
ուր ինքը չէր գնալու: Մեծ մարդը եկու: Նա կրկնել տուեց Սի-
դօնին առաջուց սովորեցրած երկու-երեք գեղեցիկ ծնրողջայններ
(ռէվերանս), ինչպէս և քայլելու, գլրը ընդունելու և ծալալու
ձևը, այնպէս ժպտալու, որ կլորիկ լացուած բերանում ուղիւ
մի ճկութ գնելու տեղ մնայ: Շատ ծիծաղելի էր տեսնել, թէ
ինչպէս ճշտութեամբ կատարում էր այդ բոլոր փոքրիկը:

— Դերասանուհու արիւն կայ երակներումը... յափշտակուած
ասում էր հին դերասանը, չը կարողանալով հասկանալ, թէ ինչու
այդ ահագին էջ Ֆրանցը քիչ էր մնում լայ...

Այդ երջանիկ երեկոյից մի տարի անցած Սիդօնին ամե-
նայն ճշտութեամբ կարող էր ասել ինչ ծաղիկներով էին դար-
դարուած Ֆրոմօնների նախասենեակները, ինչ գոյնի էին կահ
կարասիքները, ինչ պար էին նուագում նրա ներս մանկու բո-
ւէին, — այնքան խոր էր եղել նրա հաճոյքի սովաւորութիւնը:
Նա ոչինչ չը մոռացաւ, ոչ իր չուրջը պտոյտ-պտոյտ եկող զգեստ-
ները, ոչ մանկական ծիծաղները, ոչ նրբատախտակ սօթիլի
յատակի վրայ խոստացող փոքրիկ քայլերը: Մի բաւէ, երբ մի
մեծ կարնթամետաքս բաղմոցի պոռնզին հասած, իր սառնը
զանուող մատուցարանից վերցնում էր խմելու առաջին օշարակը
իր կեանքի մէջ, նա յիշեց յանկարծ իրանց մութ սանդուխը և
օղազուրկ փոքրիկ բնակարանը, և ընդ միշտ թողնուած հեռաւոր
երկրի տպաւորութիւն զգաց:

Այն էլ պէտք է ասել, որ ամենքը հիանում էին և զմայլում
նրա վրայ, և չորս կողմից փայփայում նրան: Սիրունիկ Կէր
Ֆրոմօնը, նորմանդուհու ժանեակապատ զգեստով, ներկայացրեց
նրան իր հօրեղբորորդի Ժօրժին, որ հիւանալի հուսար էր զարձել
և ամեն քայլափոխում շուտ էր գալիս տեսնելու, թէ ինչ տալ-
ւորութիւն է զործում իր գօտուց կախուած պայուսակը:

— Լսիր, Ժօրժ, սա իմ ընկերուհին է... Կիրակի օրը կը գայ
մեզ հետ խաղալու... Մայրիկը թոյլ տուեց:

Եւ երջանիկ երեկոյի միամիտ սրտաբացութեամբ նա
համբուրեց փոքրիկ Շէրին ի բոլոր սրտէ:

Սախայն պէտք էր տուն գնալ... Դեռ երկար ժամանակ,

մութ փողոցում, ուր հալչում էր ձիւնը, ճրագները հանդցրած սանդուխի վրայ ու նիրհած սենեակում, ուր սպասում էր նըրան մայրը, դահլիճների շողշողուն լոյսը փայլում էր Սիդօնի շրացած աչքերի առաջ:

— Հը՞, ի՞նչպէս էր, լմու էր... լմու ուրախացար, կամայ ձայնով հարցնում էր նրանից տիկին Շէրը, մի առ մի արձակելով նրա փայլուն զգեստի ճարմանդները:

Եւ Սիդօնին, յոգնութիւնից թմրած, առանց պատասխանելու քնում էր կանգնած տեղը, սկսելով տեսնել մի գեղեցիկ երազ, որ տեսնու էր նրա ամբողջ ջահէլութեան ընթացքում և որ այնքան արտասուք էր խլելու նրանից:

Կլէր Ֆրոմօնը կատարեց իր խօսքը: Սիդօնին շուտ-շուտ գնում էր խաղալու աւազած սիրուն պարտէզում և կարող էր մօտիկից տեսնել կտրտած փայտէ նուրը պատուհանածածակերը և ոսկեղօծ լարերով վանդակը: Նա ծանօթացաւ ահալին գործարանի բոլոր խորշերին ու անկիւններին և շատ կիրակիներ, կէսօրից յետոյ սիրող խաղաղութեան մէջ, տափկեալուով էր խաղում տապաքական սեղանների յետեին: Տօն օրերին նրա համար միշտ աման էր դրած լինում մանկական սեղանի վրայ:

Ամենքը սիրում էին նրան, բայց ինքը երբեք առանձին սէր չէր ցոյց տալիս ոչ ոքի վերաբերմամբ: Քանի որ այդ վարժամութեան մէջն էր լինում, նա իրան դորովայից էր զղում ու երջանիկ և կարծու գեղեցկացած, բայց հէնց որ վերադառնում էր տուն ու սկսում սրահի պատուհանի նսեմ ապակիների միջով նայել գործարանին, ինչ որ կսկիծ էր զարթնում սրտում, ինչ որ անբացատրելի դայրողի:

Եւ սակայն՝ Կլէր Ֆրոմօնը բոլորովին ընկերաբար էր վերաբերւում նրան:

Երբեմն Ֆրոմօնները իրանց երեւելի կապոյտ կառքով նրան տանում էին զբօսանքի Բուլօնեան անտառը կամ Տիւյլլըրի, և կամ գիւղը, մի ամբողջ շարաթ սնց կացնելու Գարդինուս պապի գղեակում, Սալինի-սիւր-Օրփում: Ռիալէրը շատ հպարտաւորում էր իր փոքրիկ յաջողութեամբ և նրա տուած ընծաների չնորհիւ փոքրիկ միշտ հագնուած էր լինում սիրուն ու չնորհքով... Այդ պատուի խնդիր էր տիկին Շէրի համար, իսկ սիրուն կաղիկն էլ աշխտող պատրաստ էր ծառայեցնելու իր բարեկամուհու օգտին իր ընածին կօքէտութեան բոլոր անշահագործ մնացած զանձերը:

Գալով պ. Շէրին, որ միշտ թշնամաբար էր վերաբերւում Ֆրոմօններին, նա ծուռ աչքով էր նայում այդ հետզհետէ սաստկացող մտերմութեանը: Դրա իսկական պատճառն այն էր, որ

իրան չէին հրաւիրում, բայց նա միշտ ուրիշ պատճառներ էր բերում և ասում էր կնոջը.

— Ձեռ տեսնում, ի՞նչ է, որ աղջիկդ այնտեղից վերադառնալուց յետոյ տխուր է լինում ու ժամերով երազում է պատուհանի մօտ կանգնած:

Բայց խեղճ տիկին Շէբը, որ այնքան անբախտ էր ամուսնանալուց ի վեր, աննախատես էր դարձել դրա չնորհիւ: Նա պնդում էր, թէ ապագայի ահից պէտք է աշխատել օգտուել ներկայից և ձեռքից բաց չը թողնել երջանկութեան վաղանցուկ բողբոջները, որովհետեւ մարդս յաճախ ուրիշ ոչ մի նեցուկ ու սփոխանք չէ ունենում իր կեանքում բացի երջանիկ մանկութեան քաղցր յիշատակից:

Այս մէկ անգամին այնպէս դուրս եկաւ, որ պ. Շէբի ասածն էր ճիշդ:

(Կը տարուցակուի)

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՀԵՅՆԵՒ ՆՈՐ ԵՐԳԵՐԻՑ

*
* *

Ջրի Շուշանն ծովի ափին
Մըսփամուր վեր նայեց,
Գունաս դէմքով մաշուած լուսինն
Բարեւ նորան ուղարկեց:

Ամաչեալուց Շուշանն իսկոյն
Գըլխիկը ցած խոնարհեց,
Բայց խեղճ լուսնի դէմքը չըժգոյն
Իր ոտի քակ նրկասեց...

Ջ. ԲԱՆՈՒՂԵԱՆ

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն. Հ. Ա. Մ. Բ. Ո. Յ. Ր.

(Խորհրդի պրոսֆից)

—

Խորին ցնծութեամբ նայում եմ, ինչպէս
Հարաւի արեւն գարնան երկնքում
Ժպտում է եւ, ջերմ սիրահարի պէս,
Երկրին առաջին համբոյր է դրկում:

Եւ լոյս-համբոյրից ա՛յնքան ոսկեվառ
Յընցում, զարթնում է քրմած բընութիւն,
Զարթնում է սիրով նոր կեանքի համար
Եւ գգում իր մէջ մի նոր գօրութիւն:

Հալւում է ձիւնը—սարալանջերից
Աւագ, անհամբեր վազում դէս ու դէն.
Յաղթուած արեւի հզօր շողերից,
Փախչում է ձրմեռն անգօր ու անգէն:

Եւ ես լքում եմ մօտակայ ձորից,
Ինչպէս յորդացած, անհանգիստ գէտակ,
Ագաս կարկաջով, դուրս ելած ավից,
Ասես, երգում է գարնան յաղթանակ:

Եւ մեղմ ծըփալով կենսաշունչ հովիկ
Գեհակի պրդսոր երեսն է շոյում.
Մեղմ յուզում ջրեր, օրօրում ալիք,
Եւ անոյշ սուլում դալար ավերում:

Եւ նորափրփիք ծաղիկներ գարնան
Գեհակի ափին զրաւի՜չ շարուած,
Փըպսում են իրնոյշ, բուրում դուրեկան,
Հէնց նոր արեւից վառ համբոյր փաղած:

Օդն է մեղմանում, պարզում է եթեր,
Երկրի երեսին նախում ծիծեռնակ.
Կանաչ են հագնում սարեր ու դաշտեր,
Գեղջուկին կանչում դէպի սուրբ վաստակ:

Խորին ցնծութեամբ նայում եմ, ինչպէս
Կեանքն է նորոգում մայր-երկրի կրծքին.
Եւ ջերմ, սրտաբուլիս օրհնում եմ ես քեզ,
Կենսաբեր գարնան համբո՜յր առաջին:

ԱԼ. ՇԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՈՒՇԱՅԱԾ ՍԷՐ

Իղճը և ջանքը, որոնք մարդու ամբողջ էությունն են կազմում, նման են անլազ, աչրող ծարախի. մարդկային գոյութեան հիմունքը կարիքն է, պակասը և տանջանքը... Վեանքը՝ ահա նա. «ցանկանալ՝ առանց պատճառի, շարունակ տանջուել, շարունակ մաքառել, չետոյ մեռնել և այսպէս անվերջ դարեր և դարեր, մինչև որ մեր մոլորակի կեղևը պատառ-պատառ ճաքճքոտի և ցրիւ գայ մանր կտորներով»...

Շօպենհաուեր

Տարուայ չորս եղանակներից ես ամենից շատ աշունն եմ սիրում և այն ուշ աշունը, երբ բնութեան մռայլն այնքան մեղմ գրաւչութիւն ունի, երբ արցունքը քաղցր է, վիշտն ակորժ, դուրեկան:

Այս առաւօտ նկատեցի, որ իմ լուսամտի տակ եղած ծառը իսպառ տերեւաթափ է եղել. խեղճ, դեռ երէկ նա զարդարուած էր. դաշտերն էլ այժմ մահուան վսեմ գեղեցկութիւնն ունին: Ես շտապ հազնւում եմ և դուրս եմ գնում:

Հեռ՛ւ, հեռ՛ւ. ինչ որ կտրուած է մարդկային բնակութիւնից, այն է գրաւիչ: Ես քայլում եմ մենակ մերկացած դաշտերում թօշնած խոտերի վրայ. չորացած սաղարդը ոտներիս տակ մեղմ խշխշում է, ասես երգում է իր օրհասական մեղեդին. գլխիցս վեր, վեր չուող կռունկները մեղամաղձոտ կղզիւնով անիծում են բնութեան անողոք օրէնքների յաջորդականութիւնը, որ կեանքերի սահմանները որոշելու գերագոյն իրաւունքներն ունի:

Շուրջս ամեն ինչ գունատ է, մահատեսիլ. համա-
տարած այդ մռայլ պատկերի վրայ կանաչ մի ծիլը, մո-
ռացուած մի խղճուկ ծաղիկը սրբան շատ բան են ա-
սում մարդկային սրտին, սրբան անհուն է նրանց պօէ-
զիան, որ խօսում է կեանքի խորհրդից, նրա ամենա-
ծածուկ ծաղբերից, նրա անլուծելի առեղծուածներից:
Մահամերձ կեանքի վերջին ճիգերն են նրանք, ապրել
ուզող, արև, ջերմութիւն, վայելք հայցող վերջին մըր-
մունջը, որով աղբրսում է յետաձգել անսղոք անխուսա-
փելին, խնդրում է էլի մի վայրկեան, էլի մի տաք շող.
էլի... էլի...

Ամեն ինչ որ միայնութիւն է, ինչ որ յիշեցնում է
մոռացութիւն, խեղճութիւն, յատուկ է աշնանը և գրա-
ւիչ է: Օրինակ այս ծառը, այս մենաւոր ուռենին կար-
ծես դողում է մի անորոշ սարսափից. մահու երկիւղն
է այն, որ խաղում է օդի մէջ: Պատկերը և՛ տխուր է,
և՛ գեղեցիկ. առաջին ցրտերը կապտել են ուռենին իր
ղարդերից, հաղիւ են երևում մի քանի խղճուկ կանաչ
տերեւներ, որոնք յուսահատ ճիգով կպած մայր ծառի
կրճքին, օրօրում են չուրա քամու առաջ, ասես աղբը-
սում են խնայել իրանց... Նրանց մեղմ սօսափիւնի մէջ
ես լսում եմ կեանքի նոյն անկուշտ կոչը, մահից դո-
ղացող արարածի յաւիտենական երգը՝ «էլի... էլի»...

Ծառի տակ ես նկատում եմ մի գերեզման. «Այս-
տեղ հանդչում է գնդապետ Գլօբբ, ծն. 1810-ին և ըն-
կաւ Սադովայի ճակատամարտում՝ 1866»։ Տապանա-
գիրը կարդում եմ երկու անգամ և 1866 թ. գլխիցս
չէ անցնում, դա իմ ծննդեան թուականն է. մի բոպէ
ինձ տարօրինակ է թւում, որ ես ծնուել եմ նոյն տա-
րին, երբ այս անծանօթ գնդապետն ընկել է կռուի
դաշտում. ո՞վ գիտէ, գուցէ և նոյն ժամին, նոյն վայր-
կենին, երբ իմ առաջին ճիչն է լսուել, նրա վերջին
հառաչանքը սառել է չրթունքին: Անհունութեան մէջ
խրաբքանչիւր վայրկենում սրբան վերջին մրմունջներ են
մարում և սրբան նոր ճիչեր են լսում: ապրում են,

ընկնում, տեղ տալիս ուրիշներին և այսպէս դարձնելով
 ուր է դնում տիեզերքը, ուր է դոյութեան խորհուրդը...
 վախճանը: Վերից թափուած տերեւները գունատ սիւռո-
 ցով պատում են գերեզմանը, շուրջը չորացած խոտեր,
 և սակայն տեղ-տեղ դուրս են ցցւում տակաւին մի
 քանի կանաչ ծիւեր, գունատ ծաղիկներ, նրանք կրում
 են իրանց վրայ մահու գէմ մղուող պայքարի դրոշմը,
 նրանք ոլորուած, այլանդակուած են իրանց վերջին
 ճիգերով և թւում է, թէ ես դարձեալ լսում եմ նոյն
 անվերջ աղերսը՝ «էլի... էլի...»: Օ՛, կեանքը շատ է
 քաղցր և բնութեան օրէնքները շատ են անողորմ, ան-
 դարձ:

Ես նստում եմ սաղարդապատ այս տապանադարի
 վրայ և մտածում եմ հազար ու մի բաներ. սրբան ա-
 խորժելի է ուշ աշնանը ամայի դաշտի մէջ՝ երազել:
 Մնցեալ յուշեր և պատկերներ շարան-շարան դալիս
 անցնում են աչքիս առաջից: Յիշում եմ, ճիշտ մի այս-
 պիսի օր և մի այսպիսի ծառի տակ թաղեցինք իմ մի
 ծեր բարեկամին, մի ուրիշ գնդապետ: Խեղճ, գուցէ
 ոչ ոք նրա պէս իր կեանքի վերջալուսին այնքան ու-
 ժով չէ փարել փախչող վայրկեաններին, ոչ ոք այնպէս
 խորը չէ զգացել մեռնող բնութեան անհուն ցաւը: Եւ
 այժմ յիշելով նրան այս դաշտի ամայութեան մէջ, երբ
 շուրջս ամեն ինչ մեռնում է լացով, ես աւելի խորն
 եմ զգում՝ ապրել ուզող, վարկեաններ աղերսող արա-
 րածի այդ անբուժելի ցաւը, հոգեվարքի վերջին մըր-
 մանը: Ինչպէս մայր մտնող արեւի վերջին շողերը մի
 առանձին մեկամաղձոտ քնքշութեամբ են փարում լեռ-
 ների կառարներին, ճիշտ այդպէս ուշ աշնանը ամեն
 ինչ իւր ոյժերի վերջին թափով փարում է կեանքին և
 ես լսում եմ իմ չորս կողմում նոյն թախծալի աղերսը՝
 «էլի... էլի...»:

Պարոն Արիօղը, այսպէս էին անուանում նրան այն
 պանսիօնում, ուր ես պատահեցի նրան առաջին ան-
 դամ, այն ծերերից մէկն էր, որոնք չեն հաւատում

իրանց տարիքին, խոյս են ապրիս հայելուց՝ ճերմակ մաղերն ու դէմքի կնճիռները չը տեսնելու համար և մանաւանդ առում են սպիտակ միրուրը։ Նա փոքրահասակ էր, մի քիչ կուացած, թէև աշխատում էր ուղիղ պահել իրանը, մանաւանդ՝ երբ կանանց հասարակութեան մէջ էր։ Փոքրիկ, խոր ընկած աչքերում մի ուշացած կրակ կար, որ իւր արագաշարժ թերթերունքները կարծես բորբոքում էին անդադար, որ չը մարի և հաստ վաւաչոտ չրթունքների շուրջը անցեալ խեղադար կեանքը մի քանի ծալքեր էր թողել։ Նրա դէմքը միշտ ածկւած էր, միայն վարի չրթունքի տակ և քունքերի վրայ միմի փոքրիկ կօքէտ փունջ կար. սպիտակ մաղերը միշտ կարճ կտրած և խնամքով սանրուած ու վրձինած։ Նա հագնում էր ամենավերջին տարազով, շապկի սպիտակ օձիքի վրայ կրում էր լայն, գունաւոր փողպատ, սրի վրայ ցցուած էր մի ականազարդ սկեայ գնդասեղ։ Խօսում էր արագ-արագ, քայլում էր մանր, արագ քայլերով, ուրախ, անհոգ, զուարճախօս մի ծերունի, որ անում էր ամեն ինչ՝ ջահել երևալու համար, և այդ յարասե հոգսը բռնել էր նրա ամբողջ էութիւնը. երեսում էր, որ տարիներն ու հասակը հալածում, տանջում են նրան, բայց նա բոլոր ուժով ծածկում էր իր անհանգստութիւնը։ Իր տարիքից երբէք չէր խօսում, այդ մոտին եղած խօսակցութիւնն աշխատում էր փոխել, բայց նրան համարում էին վաթսուհուհինգ տարեկան։ Ասում էին նոյնպէս, որ պ. Արիօլըը հարուստ է, անժառանգ և կենսասէր։

Այստեղ էր նաև մի գերմանացի ուսանող, բոլորովին երիտասարդ, վերին չրթունքը հազիւ խաւապատ, բայց հասուն մարդու յաւակնութիւններով. նա հպարտ էր մանաւանդ իւր այտի վրայի սպիտի, որ հետեանք էր մի մենամարտի՝ գերմանական ուսանողների աւանդական յիմարութեան։ Նա քիչ էր խօսում, իսկ երբ խօսում էր, նիւթը կամ Բիսմարկն էր, կամ Վիլհելմը և շատ յաճախ զինավարժութիւնն ու պարերը, որ նա սո-

վորում էր մասնագետների մօտ: Յետոյ խմացայ, որ նա ապրում էր պանսիօնից դուրս և միայն ճաշերին և ընթրիքներին էր գալիս՝ իբր ֆրանսերէն սովորելու համար հասարակութեան մէջ:

Հետաքրքիր դէմք էր նաև մի հարուստ տիկին, մի ամերիկուհի, որ «ճանապարհորդում էր հին աշխարհում յիշողութիւններ տանելու՝ նորում երազելու համար», ինչպէս ասում էր ինքը կատակով: Կօքէտ, տղամարդկանց հասարակութիւն փնտրող, ինչպէս լինում են առհասարակ կանայք և մանաւանդ ճանապարհորդող և արկածներ փնտրող կանայք: Ըստ երևոյթին համեստ, բայց ինքն իրան համար անհամեստութեան սիւրպրիզներ ստեղծող, մեղանխօլիայի ներկայացումներ տալու շատ յաջող գերաստնուհի, թեթև «միւր», անսրոշ «ուհի» շարունակ խամրած չրթուներին, հաճոյակատար, սիրալիր, և այդ բոլորով հանդերձ միշտ մոռացուած, միշտ լքուած, որովհետև իր բոլոր պակասութիւնների հետ երիտասարդ հայեացքները շատ շուտ նկատեցին, որ ձախ աչքը ապակուց է: Նա այն տարիքումն էր, երբ կանայք նմանում են իսպառ բացուած և խամրած ծաղիկների, որոնց թերթիկները հեշտութեամբ տարւում են քամու առաջին շնչով: Կինն այդ տարիքում խորհրդաւորութիւնը կորցրած անհետաքրքրութիւնն է ներկայացում, յայտնի գաղտնիքը, և վնդ նրան, եթէ ըմբոստէ անխուսափելի դէմ, նա տանջւում է անվերջ: Այս ամերիկուհին ըմբոստներից էր և տանջւում էր:

Պանսիօնի զարդը և ամենքի հետաքրքրութեան առարկան աղջացի մի ջահէլ օրիորդ էր, որ եկել էր շվեյցարական Ալպերի օդով կաղդուրուելու: Ուրախ կենսալից աշարած, շարժուն՝ ինչպէս թիթեռը և շատախօս՝ ինչպէս կաշաղակ, առաւօտից մինչև երեկոյ նրա ըրքիջը, ուրախ բացականչութիւնները լսում էին պարտիզում կամ պատշգամբի վրայ այս կամ այն երիտասարդի հետ, որին նա կամ ծաղրում էր, կամ բարակ,

գալար ճիպոտով քնքոյշ հարուածներ էր տալիս ու վախ-
չում: Առանձին, ուժեղ տպաւորութիւն էր գործում
այդ աղջկայ մանաւանդ գլուխը: Հարուստ, շաղանակա-
գոյն խոպոպները գեղարուեստական անկարգութեամբ
ցաք ու ցրիւ ծածանւում էին նրա կրտ, լեքը ուսերի
վրայ, երբ նա վազում էր կամ սաստիկ ծիծաղում, իսկ
երկու սիրուն ոլորներ մի տեսակ պսակ էին կազմում
գրաւիչ ճակատին: այդ խոպոպների հովանու տակ նրա
բոցոտ և մի քիչ խորամանկ աչքերն ստանում էին ինչ
որ խորհրդաւոր և զօրեղ արտայայտութիւն: «Մեղուղա»,
մտածեցի ես առաջին անգամ նրան տեսնելով, և ճշմա-
րիտ, այդ գլուխը, այդ սիրուն, արտայայտիչ աչքերը
մի բան ունէին, որ գլութել, քաբաջնել կարող էր ինչ-
պէս առասպելական Մեղուղան:

Սրանցից և ոչ մէկի անցեալն ինձ չէր հետաքրք-
րում, այնուամենայնիւ նրանցից երկսի՛ ալգասցի օրի-
որդի և պարոն Արնօդի պատկերը գեռ վառ է իմ
յիշողութեան մէջ, շնորհիւ այն տարօրինակ սիրոյ, որ
ծեր դնդապետը տածում էր գէպի գեղեցիկ ալգասու-
հին, կամ Մեղուղան, ինչպէս անուանեցի նրան, և ահա
թէ ինչպէս.

Դեռ առաջին օրը՝ երբ ի միջի այլոց ինձ ներկայ-
ացրին օրիորդին, սեղանակիցները մի ճնշւած ծիծաղ
բարձրացրին, օրիորդը կարմրեց, նստեց և գլուխը քաշ
ձգեց: Ես վիրաւորուեցի այս տարօրինակ ընդունելու-
թեամբ, բարեբախտաբար տանտիկինը՝ մի հասակ ա-
ռած և փորձուած կին, այդ զգաց և մէջ ընկաւ.

— Դիտէ՛ք, պարոն, ասաց նա ժպտալով, այստեղ
մենք ամենքս մի տան պէս ենք, նորեկին էլ ընդու-
նում ենք ընտանեբար, ինչպէս նոյն տան անդամ (ծա-
նօթ լեզու էր, բոլոր պանսիօներում մի տան պէս են).
օրիորդը, որի հետ դուք այժմ ծանօթացաք, սիրում է
անուններ դնել իր բոլոր ծանօթներին, մինչև այժմ
մեր բոլոր փորձերը՝ նրան մի լաւ անուն թխելու, ան-
յաջող են անցել: Բայց մենք դեռ չենք յուսահատուել և

ամեն անգամ, երբ նոր պանսիօնէր է յայտնուում, ամենքս էլ ուրախանում ենք, յուսալով, թէ նոր անձը կարող է վերջապէս մեզ դժացնել՝ սրան մի լաւ անուն դնելով: Ահա թէ ինչո՞ւ ամենքը ծիծաղեցին, երբ օրիորդը ներս մտաւ և ձեզ հետ ծանօթացաւ: Այժմ հերթը ձերն է. մտածեցէք այսօրուանից օրիորդին մի յաջող անուն, եթէ ձեզ անախորժ չէ այդ աշխատանքը:

— Տիկին, ասացի, դա կարող է անախորժ լինել օրիորդին իրան և ոչ ինձ:

— Ամենեւին, պարոն, մէջ ընկաւ օրիորդը, ինձ համար այդ բոլորովին մի և նոյն է, անուանեցէք ինձ, ինչ կ'ուզէք, և կը տեսնէք, որ ինձ չի կպչի: Գիտցէք սակայն, որ մի քանի օրից ես կը փորձեմ ձեզ մի այնպիսի անուն դնել, որ դուք դո՛ւ կը մնաք ինձանից:

— Ա՛խ, եթէ այդպէս է օրիորդ, պատասխանեցի, թո՛յլ տուէք ասել, որ ես ամենեւին կարէք էլ չտեսնմ մի քանի օր սպասել ձեզ անուն դնելու համար, ես կարող եմ ասել հէնց այժմ, եթէ կամենաք:

— Միանգամայն ազատ էք, և ինձ մեծ հաճոյք կը պատճառէք:

— Ասացէք, ասացէք, ձայն տուին այս ու այն կողմից միւսները:

— Մեղուզա՛:

— Մեղուզա՛, Մեղուզա՛, բացականչեցին ամենքը. ինչ լաւ է, սրբան յաջող, վերջապէս... Մեղուզա՛, Մեղուզա՛:

Օրիորդը կարմրեց այդ ընդհանուր բացականչութիւններից, դուրսը նորէն քաշ ձգեց, ժպտաց, ինձ նայեց դժուրթեամբ. նրան հաճելի էր այդ անունը:

— Շնորհակալ եմ, պարոն, ասաց նա, ես վրէժիւրնս դիր կը լինեմ նրանով, որ կ'աշխատեմ առաջինը ձեզ քարացնել:

— Փոյթ չէ, օրիորդ, հայեացքներ կան, սրտնցով քարանալը կենդանի մնալուց շատ աւելի արժէ:

Օրիորդը դարձեալ կարմրեց և լռեց. այն օրուա-

նից նրա անունը մնաց Մեղուզա և նա հպարտութեամբ էր կրում իր այդ նոր անունը:

Այնուհետև սեզօնն անցնում էր միշտ ուրախ, միշտ աղմկալի. խօսակցութեան նիւթը գլխաւորապէս օրիորդ Մեղուզան էր և նրանից առաջ եկած ընդհանրացումները համեմատ բարոյագիտական և գեղագիտական մերթ կարկատուն, մերթ յաջող խորհրդածութիւններով: Սէրը քննւում էր բազմակողմանի ձևով և դրա հետ միասին փոքրիկ ակնարկներ էին ուղղւում արական կամ իգական սեռին՝ նայելով թէ խօսողը կին էր թէ տղամարդ, ինչպէս այդ սովորաբար տեղի է ունենում ամեն անգամ, երբ երկու սեռից բազկացած մի ուրախ հասարակութիւն խօսում է սիրուց և մօրալից: Մեղուզան և իր առասպելը անսպառ նիւթ էր տալիս սրախօսութիւնների, հաճոյախօսութիւնների և օրիորդը իր յաջող պատասխաններով զուարճացնում և ընդհանուր գոհութիւն էր պատճառում: Այս ընդհանուր ուրախութեանն ամենից քիչ մասնակցողը գերմանացի ուսանողն էր, մանաւանդ՝ երբ խնդիրն օրիորդի շուրջն էր դառնում, նա մեծաւ մասամբ լուռ էր մնում, աշխատում էր չը նայել Մեղուզային, բայց նրա փոխարէն ամենից աւելի աղմուկ հանողը, ուրախացողը ծեր դընդապետն էր, պ. Արնօլդը: Գերերի մի տարօրինակ փոփոխութիւն կար այդ երիտասարդի և այդ ծերունու մէջ, սրտնցից առաջինը կարծես դիմամբ ուխտել էր ծեր ձեւնալ և միւսը՝ երիտասարդ, զարմանալի էր:

Գնդապետը սովորաբար տեղ էր բռնում օրիորդ Մեղուզայի կողքին, և աշխատում էր ըստ ամենայնի հաճելի լինել, ծառայել նրան, նախատեսել նրա ամենաճշին ցանկութիւնները, ափսէ մատուցանել, հաց մեկնել, գինի ածել նրա բաժակը: Այդ ժամանակ իմ կողքին նստած ամերիկուհին սովորաբար կամացուկ ինձ ատում էր.

— Ծերունին կը խելագարուի, այ կը տեսնէք:

Ապա խորհրդաւոր տոն ընդունելով աւելացնում էր, առողջ աչքը արագ-արագ թարթելով:

— Ձը գիտէք, թէ ինչ մութ բան կայ այդ յարաբերութեան մէջ. կապը կտրած աղջիկը այդ խեղճ ծերունուն խապառ դժուացրել է:

Եւ ճշմարիտ ծերունին խելագարի պէս էր, երբ օրիորդը նրա կողքին էր: Երբեմն նա մոռանալով հասարակութեան ներկայութիւնը, իր մանր, կլբոտ աչքերը սեւեռում էր օրիորդին, մանաւանդ երբ սա խօսում էր. այդպէս նայում էր երկար անթարթ, յափըշտակուած նրա դէմքով, մազերով, ձայնով շատ ժամերով. կանացի այդ հմայիչ պատկերից ասես մի անուշահոտ բուրմունք էր արձակում և չլմեցնում այդ ծեր ուղեղը, նրան կաշկոտեում, գերի դարձնում: Օրիորդն առանց նայելու, լաւ գգում էր իր վրայ ուղղուած այդ հայեացքը, նա դառնում էր յանկարծ, նոյն ձևով նայում էր իր ծեր սիրահարին մի երկու վայրկեան, ապա ցընցում էր իր սիրուն խոսողները և յետ ընկնելով աթոռի վրայ բարձրաձայն ծիծաղում:

— Սրան պիտի քարացնեմ. չէ՞ որ ես Մեդուզան եմ, բացականչում էր նա:

Այդ բոպէներին սեղանը ընդհանուր ծիծաղով ձայնակցում էր նրան բացի ամերիկուհուց, որ «այդ անախորժ քրքիջը անվայել էր դառնում մի ջահէլ օրիորդի համար»:

— Աներեւս, միթմրթում էր նա:

Ամերիկուհին նախանձում էր, և այն կանացի թունոտ նախանձով: Նա նախանձում էր այդ աղջկայ ջահէլութեանը, նրա գեղեցկութեանը, նրա մազերին, աչքերին, մի խօսքով այն բոլորի համար, ինչ որ գրաւիչ էր դարձնում նրան և ինչից որ ինքը զուրկ էր: Համոզուած եմ, որ նա ատում էր նաև բոլոր սեղանակից տղամարդկանց, որովհետեւ ոչ իր ամեն օր փոփոխուող զարդերը, ոչ իր պչրանքն ու անուշահոտ իւղերը և ոչ իր դիտաւորեալ խօսքի դարձուածքները չէին կարողա-

նում նրան ընդհանուրի ուշադրութեան առարկայ դարձանել: Օրիորդ Մեղուդայի ամենեկին փոյթն էլ չէր ամերկիւոհու թունոտ հայեացքները, նրա մըթմըթոցը, սրա նշա ականջին փափսաք: Այդ չարահասի աղլիկը կարծես պայքարի հրաւերը սիրով յանձն առած և իր հակառակորդուհուն աւելի կատաղեցնելու համար կապուել էր ծերունու հետ, թողել էր անուշադիր երիտասարդներին, կամենալով ասել՝ «Ասպարէզն աղատ է, եթէ կարող ես»: Բայց հակառակորդուհին անդօր էր, չէր կարողանում, միայն նախանձում էր և զայրանում, աշխատելով որ և է կերպով վրէժխնդիր լինել, խայթել: Մի անգամ խօսում էին այն մասին, թէ կանայք աւելի սէր են տա՞ծում երբեմն դէպի տանու կենդանիները, քան թէ դէպի տղամարդիկ:

— Իրաւունք ունին, ասաց ամերիկուհին, տանու կենդանիներ կան, սրոնք տղամարդկանցից աւելի հաւատարիմ են: Ինձ գալով, օրինակ, ես սիրում եմ ամեն մի շուն, որ մեծ է, շատ մեծ, որ առիւծ է յիշեցնում: յոյժն ու հաւատարմութիւնը միացած է մի այդպիսի շան մէջ. ի՜նչ աւելի դրաւիչ բան:

— Իսկ ես, ասաց օրիորդը, ատում եմ շներին, ես սիրում եմ մեծ, սիրուն աքաղաղներին:

— Մէկ չէ, փետրաւոր կամ անփետուր, վրայ բերեց ծերունին և ոտի կանգնելով բարձրաձայն խօսեց աքաղաղի պէս:

Այս արդէն որքան սրամիտ էր, նոյնքան և անսպասելի էր և չափազանց անպատշաճ. ամերիկուհին լաւ առիթ գտաւ:

— Օրիորդ, լաւ որ դուք էլ ինձ պէս շուն չը սիրեցիք, ասաց նա հեգնութեամբ. պ. Արնօլդը չը պիտի կարօցանար դուցէ նոյն հաճոյքը պատճառել ձեզ իր գեղեցիկ ձայնով:

Ակնարկը չափազանց կծու էր. ծերունին խոժոռուեց, օրիորդը վերաւորուեց և զայրացած շեշտով պատասխանեց.

— Տիկին, դուք պիտի գիտնաք, որ մենք երկսով երբեք չենք կարող մեր սիրոյ առարկայի մէջ որ և է նմանութիւն ունենալ. ձեր տարիքը, ձեր փորձառութիւնը և ձեր ճաշակը ձեզ անպայման առաւելութիւն են տալիս. դ՞հ էք այժմ:

Երկու կանանց մէջ թշնամութիւնն այնուհետեւ բացարձակ եղաւ:

Կասկած չը կար, որ ծեր գնդապետը խելագարի պէս սիրում էր օրիորդին, բայց ինչ որ ամենիս զարմանքն էր շարժում և հանելուկ թւում, այդ այն էր, որ օրիորդն էլ ըստ երևոյթին անտարբեր չէր գէպի այդ ուշացած սէրը և նոյն իսկ չէր աշխատում թաղցնել այդ: Ամեն օր ընթրիքից յետոյ նա ծերունու հետ մի երկու ժամ անց էր կացնում պարտիզում և շատ անգամ մինչև ուշ գիշեր ծառերի տակից լսում էր նրա ուրախ քրքիջը, նրա ոտնաձայնը: Նա վաղվընդում էր այս ու այն կողմը, կախկախում էր ճիւղերից և օրօրում, կամ ստիպում էր ծերունուն, որ նոյնն անի, նրան վազեցնում էր, քրքշալով ծիծաղում նրա շարժումների վրայ և ապա հրամայում, որ նստի անշարժ և քարանայ իր հայեացքի առաջ: Ծերունին հնազանդւում էր վարժուած շան պէս:

Ոչ ոք չը գիտէր այդ յարաբերութիւնների գաղտնիքը, բոլորը ինչ որ յայտնի էր, այդ այն էր որ նրանք միասին էին յայտնուել պանսիօնում, որպէս ընկեր ճանապարհորդներ: Ամերիկուհին սակայն ամենքիս հաւատացնում էր որ, այդ Մեղուղան ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի «սովորական աղջիկ, և ոչ թէ օրիորդ», որ կապուել է ծեր գնդապետի հետ, նրան խօսք է տուել հետն ամուսնանալու՝ նրա ժառանգը դառնալու պայմանով, և որ ծերունին էլ համաձայն է իր հարստութիւնը նրան կտակել. այժմ սպասում են գնդապետի պառակտումը մահուան, որի օրերը համարուած են մի ծանր օպերացիայից յետոյ:

— Այսպէս են տղամարդիկ, աւելացնում էր նա, այդ «քաւթաւ» կիսախելագարը կեանքից դեռ չէ կշտացել,

իր խեղճ մահամերձ կնոջը թողել է հիւանդանոցում և ինքը ճանապարհորդում է այս կապը կտրածի հետ:

Ճիշտ էր ասում այդ բոլորը ամերիկուհին, թէ ոչ, և եթէ ճիշտ էր, նա սրտեղից գիտէր այդ բոլորը, այդ գոռար էր իմանալ, ով կարող է սահման որոշել կանացի հնարամտութեանը. իսկ երբ կինը կամենայ վրէժխնդիր լինել, ով կարող է մեղմել նրա լեզուի թոյնը: Ամերիկուհուն չէինք հաւատում, հանելուկը հանելուկ մնաց և անցան դարձեալ մի քանի օրեր:

Մի գեղեցիկ առաւօտ միտք ծագեց վերելք կատարել Մօն-Պելլըէն լեռան կատարը: Պանսիօնի բոլոր հասարակութիւնը յանձն առաւ. մեղ ընկերացան նաև մի քանի հարեաններ: Լեման լճի վրայ չրջող նաւերը մեղ շուտ տեղափոխեցին լեռան ստորոտը: Վերելքը շատ հեշտ չէր, բայց ոչ մէկը չէր ուզում միւսից յետ մնալ, մանաւանդ որ հասարակութիւնը բաղկացած էր երկու սեռից: Վերելքի այդ պայքարի մէջ ամենից ծանրը գնդապետի վիճակն էր. նա աշխատում էր անպատճառ Մեդուզայի կողքին գտնուել, բայց հակառակի պէս կայտառ ու արագաշարժ օրիորդը ցատկոտում էր այծեամի պէս և ամենից առաջ էր: Խեղճ ծերունին մի առ ժամանակ հեալով, քրտնած հետևում էր նրան, բայց վերջ ի վերջոյ յետ մնաց, կանգ առաւ, մինչդեռ աղջիկը մի հարիւր քայլ աւելի բարձրանալով յետ դարձաւ նայեց և սկսեց ծիծաղել: Նա ձեռքում բռնած ունէր մի լեռնային ծաղիկ:

— Նրան՝ ով ամենից շուտ կը հասնի ինձ, կանչեց նա:

Ամենքս էլ համոզուած էինք, որ այդ մրցութեան հրաւերը բացառապէս երիտասարդներին է ուղղուած, որովհետև ծեր գնդապետն ըստ երևոյթին խալառ ու ժասպառուած նստել էր մի քարի վրայ, հանգստանում էր: Մի քանի երիտասարդներ և գերմանացին չափ ընկան լեռն ի վեր, բայց որչափ մեծ եղաւ բոլորիս զարմանքը, երբ ծերունի Արնօլդը վեր ցատկեց տե-

ղից և վերջին ճիգերը հաւաքելով, նոյնպէս վազել սկսեց դէպի վեր: Այս տեսնելով վազողները բոլորը կանգ առան ծիծաղելով բացի գերմանացուց, որ շարունակում էր բոլոր ոյժով վեր ելնել: Մեղուղան վերից ծիծաղում էր ծաղիկը մեկնած, ներքևից ծիծաղում էր մնացած բազմութիւնը. իսկ լեռնալանջի վրայ երկու հոգի՝ մէկը ծեր, իսկ միւսը երիտասարդ, վազում էին հս վազում: Սերունդների մի մրցութիւն էր կատարւում, հինը չէր ուզում տեղի տալ, նա աշխատում էր դեռ իր տեղը պահել արևի տակ, դեռ վայելել կեանքը. իսկ նորը՝ այդ անակնկալ դիմադրութիւնից կարծես աւելի ղայրացած, կատաղի ոտիւններ էր գործում դէպի որսը՝ երիտասարդին յատուկ բոլոր կութով, բոլոր ուժով: Տեսարանը յուզիչ էր. մարդկային երկու սերունդներ խելագարի պէս վազում էին դէպի վեր, վեր, կեանքի խաբուսիկ իլլիւզիան գրկելու, մի վաղանցուկ, մի խղճակ ծաղիկ, որի թերթերը շուտով տարուելու էին քամու շնչով դէպի եթերի անսահմանութիւնը:

Ծեր դնդապետի մէջ դարթնել էր զինուորականի բիրտ, չը զիջող ոգին. նա տարօրինակ էր, նա զարմացնում էր եռանդի այդ յանկարծական բռնկումով. թւում էր, թէ այդ ծաղիկ ստացողը կը խլի նբանից իր հոգին, իր կեանքի էութիւնը, այդ գեղեցիկ աղջիկը և իր գերեզմանը կը փորի: Եւ նա վազում էր յուսահատ, օրհասական թափով: Թէ վերևում և թէ ներքևում ծիծաղը դադարեց. այդ տեսարանը մի բան ունէր, որ արգելում էր ծիծաղել, այդ ոտների արագ, ջղուտ շարժումների մէջ, այդ հեղցների մէջ, այդ քրտնաթոր ճակատների, այդ ծռմուռող մէջքերի վրայ մի ինչ որ խիստ բան կար, յաւիտենական տրագիդիան էր կրկնւում, սեռի յարատւութեան համար կոյր եռանդի, կոյր կամքի հզօր պոռթկումն էր, որ իշխում էր թէ գերակատարների և թի հանդիսատեսների մտքերի վրայ. անհնա-

րին էր ծիծաղել: Վազում էր երիտասարդը, յետ չէր մնում և ծերունին...

Էլի մի քանի վայրկեան և նրանք երկուսով էլ քրտնաթոր, հեալով կանգնած էին Մեղուղայի առաջ, ով առաջ հասաւ, այդ դժուար էր որոշել, և օրիորդը շուարած, մտախոհ մնացել էր, սպասելով մեզ, որպէս զի հասարակութիւնը որոշում կայացնէ:

— Ես չը գիտեմ ով առաջ հասաւ, ասաց նա մեզ. որին ուրիշի տալ ծաղիկը:

— Ինձ, որովհետեւ, ես հեռուից վաղել սկսեցի, ասաց գերմանացին:

— Ո՛հ, պ. Արնօլդին կը հասնի, մէջ ընկայ ես. նա թէեւ աւելի մօտ էր, բայց մի մոռացէ՛ք ձեր և նրա տարիքի տարբերութիւնը:

Ծերունին շնորհակալութեան մի ակնարկ ձգեց ինձ վրայ. խեղճ, սրբան շատ արժէր նրա համար այդ ծաղիկը: Մեղուղան շարունակում էր անվճռական մնալ. նա զգում էր, որ խնդիրը սովորական զուարճութեան սահմանից դուրս է եկել և լուրջ բնաւորութիւն է ընդունել. նա դարձեալ մի բոպէ մտախոհ նայեց այդ երկու տանջուած դէմքերին, որոնցից իւրաքանչիւրն իր քրտինքի վարձն էր ուզում, ապա մէկէն ցնցեց իր խոպոպները, կարծես մի անախորժ միտք հալածելու համար, ձեռքի մի շարժումով փետեց ծաղիկը և նրա թերթիկները ցանեց երկրի գլխին և ինքը փախաւ անյայտացաւ դէպի վեր:

— Դե՛, բացականչեց ամերիկուհին:

— Բրնձ, ծափահարեցին միւսները. արդար բաժանեց:

Երկու մրցակիցները շուարած գլխակոր մնացին, բայց ծերունին մանաւանդ առանձնապէս խոժոռուեց:

Քիչ յետոյ խումբը հասաւ օրիորդին, որ նստած հանգստանում էր անդադար յետ-յետ տանելով քրտնած ճակատից մազերի փնջերը: Նա մտախոհ էր:

— Գիտէ՞ք ինչ, ասաց նա յանկարծ գլուխը բարձ-

ըացնելով. ես այնպէս յոգնած եմ, այնպէս յոգնած, որ էլ բարձրանալ չեմ կարող, մի քիչ գնացէք, ես կը հանգստանամ և ձեզ կը հասնեմ:

— Եկէք օրիորդին ձեռնափայտի վրայ բարձրացնէք տանէք, առաջարկեց մի երիտասարդ:

— Տանէ՛ք, տանե՛ք, բացականչեցին մի քանի հոգի:

Գերմանացի ուսանողը մեկնեց իր ձեռնափայտը. ընդհանուր ծիծաղ բարձրացաւ, երբ գնդապետը առաջ անցաւ շտապով և բռնեց ձեռնափայտի միւս ծայրից: Ի զուր անցան իմ ջանքերը նրան յետ կանեցնելու այդ մտադրութիւնից: Նրանք փայտի վրայ դրին մի վերարկու, օրիորդը նստեց, երկու ձեռքը ձգեց իր երկու կողմի պարոնների ուսերին և այսպէս սկսեցին բարձրանալ: Ուրեմն պայքարը դեռ չէր դադարել. տարօրինակն այն էր, որ միշտ լուռ և անտարբեր գերմանացին այսօր առանձնապէս ճակատող դիրք էր ընդունել և ծերունին զինուորականի հոտառութեամբ այդ զգալով, կարծես որոշել էր մինչև վերջին շունչը կռուել: Նրանք մի տասն րոպէ այսպէս գնացին, ծերը կամաց-կամաց սկսում էր երերալ, օրիորդի փոյթը չէր, նա շարունակում էր նստած մնալ. դարձեալ մի քանի րոպէ, ծերունու ոտքը մի քարի դիպաւ, նա ընկաւ երեսի վրայ, օրիորդը հետը: Ամենքը խառնուեցին. գերմանացին չարացաւ, գնդապետը կարմրեց, երբ տեսաւ մանաւանդ որ օրիորդի մատը քերցուած է և արիւն է դնում: յուզմունքի մէջ նա մօտեցաւ, բռնեց օրիորդի ձեռքը, բայց չը դիտէր ինչ անէր, գերմանացին հանեց իր մետաքսէ թաշկինակը, պատռեց և վէրքը փաթաթեց: Ծեր գնդապետի դրութիւնը դարձաւ անտանելի, ամօթահար ու յոգնած. նա կատաղաբար նայեց ուսանողին և այնուհետեւ բոլոր զբօսանքի ժամանակ ընդհանուր տրամադրութիւնը չը վերականգնուեց. մի բան կար, որ ճշում էր ամենքին, ճշուած էր երևում նաև օրիորդը: Ամենքն շտապում

էին շուտ վերադառնալ և հազիւ կատարին հասած՝ ըսկսեցինք ցած գալ և դէպի տուն գնալ: Ուրախ գնացինք, անտրամադիր վերադարձանք:

Օրեր անցան. ծեր գնդապետի անհանգստութիւնը էլ չը փարատուեց, նա նոյն իսկ աւելի և աւելի մռայլուում էր: Թէև սեղանի ժամանակ նա աշխատում էր նոյնպէս ուրախ, նոյնպէս հաճոյակատար երևալ, ինչպէս առաջ, բայց չէր կարողանում թագցնել իր ներքին խռովութիւնը, սրտում մի որդ էր բուռն դրել և կրծում էր: Նա կասկածում էր գերմանացի ուսանողից, այդ պարզ էր, բայց այդ երիտասարդը ոչ մի բոլոր օրիորդի հետ մենակ չէր մնում և ես չը գիտէի, թէ ինչի վրայ է հիմնուած այդ կասկածը. մտածում էի, որ ամերիկուհին դեր է խաղում հաւանականաբար, և ճշմարիտ, որքան աւելի էր անհանգստանում ծերունին, նոյնքան աւելի էր ուրախանում ամերիկուհին. կարծես նա սպասում էր մի շատ ուրախ բանի:

Դեռ առաջին օրերում մի անքուն անցրած գիշեր ես նկատեցի, որ իմ սենեակից անմիջապէս վեր դռնն ող սենեակում ինչ որ իրարանցում է կատարում: Կէս գիշերից յետոյ մի լուսամուտ բացուեց, փակուեց զգուշութեամբ, մի դուռ հազիւ բացուեց և խփուեց նոյն զգուշութեամբ, ապա ամեն ինչ լռեց: Չիմանալով թէ ով է ապրում այնտեղ, ես անտարբեր եղայ դէպի այդ բոլորը: Օրեր յետոյ, երբ իմացայ որ դա օր. Մեզուզայի սենեակն է, ակամայ ինձ զգացի այն մարդու յիմար դրութեան մէջ, որ գիտէ թէ պատի յետևում մի բան է կատարում, իսկ թէ ինչ, այդ չի կարողանում իմանալ և սրտատրոփ նայում է անթափանցիկ ու համր պատին: Արդեօք ծեր գնդապետն էր ներս գնում այնտեղից կէս գիշերին, թէ՞ օրիորդն էր դուրս գնում մի ուրիշի մօտ: Առաջին ենթադրութիւնն ինձ խփոյն թուաց անհիմն, ծերունին իմ հարեան սենեակումն էր և ես ամեն երեկոյ լսում էի, թէ ինչպէս օրիորդին նախասենեակում բարի գիշեր ասելուց յետոյ նա ներս

էր մտնում և իսկոյն յետոյ լսում էր խումփոցը, որ այն-
պէս յատուկ է ծերերին, և համարեա մինչև լոյս նա
խռխռացնում էր: Երկրորդ ենթադրութիւնն աւելի հա-
ւանական էր. բայց ուր էր գնում այդ օրիորդը կէս
գիշերին մենակ, ում մօտ, և ինչպէս: Այս հարցերը
կամաց-կամաց ինձ զբաղեցնում էին, ինչո՞ւ, ես այդ
չը գիտէի, ես ոչ մի կապ չունէի այդ օրիորդի հետ,
ոչ մի զգացմունք չէի տածում գէպի նրան, չէի նա-
խանձում ոչ ոքի, ում կը պատկանէր նա, այդ իմ փոյթը
չէր, ինչո՞ւ էի ուղում անպատճառ իմանալ, թէ ի՞նչ է
անում, ուր է գնում, ում հետ... Պարզ հետաքրքրու-
թիւն է երեւի իմ կողմից, մտածում էի ինքս ինձ. մի
բան, որ յատուկ է ամենին, ուրիշ ի՞նչ կարող է լինել:
Ո՛չ, կ'ասեմ ես այժմ. դա պարզ հետաքրքրութիւն չէր,
որովհետեւ պարզ հետաքրքրութիւն չը կայ աշխարհիս
երեսին: Այն՝ ինչ որ դարերի գործադրութիւնից պարզ,
անմեղ հետաքրքրութեան կերպարանը ունի մեր աչ-
քում, այժմս էլ մենք սիրում ենք այդպէս ընդունել, դա
խկապէս նոյնքան եսական, նոյնքան անձնական հի-
մունքներ ունի, որքան և ամենաչար հետաքրքրութիւ-
նը: Ես անգիտակցաբար, առանց ինքս ինձ լաւ հաշիւ
տալու, երեւի նախանձում էի, այլապէս ինչի՞ս էր հարկա-
ւոր իմանալ, թէ ուր է գնում այդ օրիորդը: Երբէք,
երբէք մի սղամարդ անտարբեր չէ, թէ ում է պատ-
կանում մի գեղեցիկ կին, հակառակ բացատրութիւն-
ները փարիսեցիական են և կեղծ բարոյագիտութեան
արգասիք: Խանդոտութիւնը իւրաքանչիւր արուի, ինչ-
պէս և իւրաքանչիւր եղի գոյութեան հիմքերից մէկն է.
յարատեւ, անողորմ պայքար կայ արունների մէջ էգերի
համար և էգերի մէջ արունների համար: Իւրաքանչիւր
կին չարաչար տանջում է, երբ նկատում է մի ուրիշ
կնոջ որ և է առաւելութիւն սղամարդ գրաւելու հա-
մար. գեղեցիկ սեռի երկու անձանօթ ներկայացուցիչ-
ներ իրար պատահելիս ուշադիր հայեացքով նախ քն-
նում են իրար զգեստն ու զարդերը, հագնուելու ձևը,

գլխի սանրուածքը, ինչո՞ւ. որովհետեւ նրանք հակառակորդներ են, դարաւոր պայքարն է այն արուի տիրապետութեան համար, ինչպէս որ ոչ մի տղամարդ չի կարող առանց գէթ մի փոքր նախանձի տեսնել մի ուրիշ տղամարդի հետ թեանցուկ մի գեղեցիկ կին: Ահա թէ ինչո՞ւ համար էի ես հետաքրքրուած այդ օրիորդի գիշերային արկածով. այժմ ես այդ շատ լաւ զգում եմ, այն ժամանակ անդիտակից էի, ինքս ինձ լռաբուժ էի: Եւ այսպէս ես ուզում էի իմանալ, թէ ո՞ւր է գնում օրիորդը, և ինչ որ ամենից տարօրինակն է, որոշել էի յարմար առիթին հետեւել նրան, յագեցնել ինձ այրող հետաքրքրութիւնը: Բայց բախտին հաճելի եղաւ, որ այդ բանը ես իմանամ առանց անձնական ձեռներէցութեան, առանց ինձ անախորժութեան ենթարկելու:

Մի երեկոյ ես լաւ լսեցի, թէ ինչպէս ծեր գնդապետը ներս մտաւ իր սենեակը նախասենեակում օրիորդի հետ իրար «բարի գիշեր» մաղթելուց յետոյ, լսեցի, թէ ինչպէս նա հանեց ոտնամանները և հազաւ հողաթափերը, ինչպէս մարեց իր ճրագը, բայց չը քնեց: Երկար ժամանակ ես պարզ ու որոշ լսում էի նրա ոտնաձայնը. նա քայլում էր դռնից մինչև պատուհան, այնտեղ մի փոքր կանգ էր առնում, երեւի նայում էր դէպի դուրսը, ապա յետ էր դառնում և կրկին քայլում դէպի դուռը և այսպէս շարունակ. նա անհանգիստ էր, ինչո՞ւ...

Ես որոշեցի անկողին չը մտնել, սպասել և տեսնել, թէ ի՞նչ է լինելու, ինչո՞ւ է թափառում ծերը խաւար սենեակում: Երկար նստած էի դուրս քաշ արած և մտածում էի հազար ու մի բաներ: Քիչ առաջ այս անհանգիստ ծերը և այն օրիորդը իրար շատ բնական, շատ քաղցր տոնով բարի գիշեր ասացին, մտածում էի ես, իրար չը խաբեցին արդեօք:

Յետոյ աչքս ընկաւ անկողնիս վերև կախուած մի պատկերի. ես երբէք ուշադրութիւն չէի դարձրել, թէ

ինչ է ներկայացնում այն, գիտեի, որ պանսիօնների և հիւրանոցի պատերի զարդերը միայն զայրոյթ կարող են զարթեցնել, ուստի չէի նայել: Այժմ նայեցի մի կերպ ժամանակն անցկացնելու համար, նիւթը վերցրած էր հիւզօի հերնանիից. այն մօմենտը ներկայացրած, երբ ծեր ու սիրահարուած դուքս Դօն-Դօմեցը՝ իր ջահէլ նշանած գեղեցիկ Դօնա-Սօլային բռնում է նրա սիրականի՝ երիտասարդ հերնանիի հետ: Դուքսը կանգնած է շէմքի վրայ, ձեռները ծալած կրծքին, մազերը և միրուքն անկարգ, աչքերից կայծեր են ցայտում, մինչդեռ յանցաւոր զոյգը՝ օտնատակ տնոյվ ամուսնութեան ընդունուած կարգերն ու ամօթխածութիւնը, շարունակում է օրօրուել հեշտութեան և վայեքիի գրկում, երկու սիրահարների շրթունքները մի երկար, կրքոտ համբոյրով դեռ միացած են. նրանք ոչինչ չեն տեսնում, ոչինչ չեն լսում, երիտասարդ կեանքն է խօսում: Ինչ ասել է նրա հօգի թափի առաջ մի ծերի զայրոյթ, ընկերութեան ստեղծած կարգեր: Պատկերն ինձ դրաւում է, ես մօտենում եմ և նրա տակ կարդում եմ հետեւեալ տողերը նոյն դրամայից. Դօն-Դօմեց. — «Ինչ հեզնութիւն, ծեր օրերի կաղ սէրը դնում է մեր սրտում այսքան բոց և հեշտութիւն, վերակենդանացնում է հոգին, մոռանալով մարմինը»:

Որքան տխուր զուգադիպութիւն. հարեւոյն սենեակում այդպէս անհանգիստ քայլողը նոյնպէս մի ծերունի Դօմեց չէ... յոգնած, ուժասպառ մարմնի մէջ բոցավառող հոգին չէ, որ խլել է այդ թշուառ ծերունու քունը և արգեօք սա էլ չէ աշխատում բռնել իր նշանածին մի հերնանիի հետ: Երկար տեւեց այդ դրութիւնը. կէս գիշերն անցաւ արդէն, ծեր գնդապետը դեռ քայլում էր խաւար սենեակում: Նայեցի ժամացոյցին, առաւօտեան ժամի 1-ն էր. յանկարծ վերի սենեակում լսուեց ինձ ծանօթ թրխկոցը, եւ ցնցուեցի և շտապով ճրագ սմարեցի. մի լուսամուտ բացուեց և փափուկ նոյն զգուշութեամբ, ապա ես լսեցի կանաչի

Թեթև ոտնաձայներ, չրջագդեստի խշխշոց իմ բաց լուսամուտի տակ և ամեն ինչ լռեց: Երկու բողբոջ ես լսեցի, թէ ինչպէս ծեր գնդապետը զգուշութեամբ դուրս գնաց և իջաւ պարտէզ: Ես կամացուկ մտեցայ լուսամուտին. աշնանային տխուր գիշեր էր, երկինքը տեղ-տեղ պատած էր մութ ամպերի պատառներով, որոնց տակ մերթ թափնում և մերթ յայտնում էր լուսինը, պաղ-պաղ լուսաւորելով պարտէզը և տխուր ու խորհրդաւոր ստուերներ կաղմելով ծառերի նօսրացած սաղարգների տակ. երբեմն էլ նա իսպառ ծածկում էր մի թանձր, սև ամպի տակ, այդ ժամանակ ընդհանուր խաւարի մէջ ծառերն ընդունում էին սև ու այլանդակ պատկերներ: Թեթև, բայց ցուրտ աշնանային հովը վըշում էր, սլալացնում էր ծառերի գեղնած տերևների վերջին մնացորդները և նրանք մէկիկ-մէկիկ ընկնում էին հազիւ լսելի խշշոցով: Լուսինը մէկ էլ լուսաւորեց պարտէզը և այդ ժամանակ ինչպէս մի վայրկեանական աչքի երևոյթ ես նկատեցի ծառերի տակ մի զոյգ մարդկային ստուերներ, որոնք և շտապով դիմեցին գէպի մի մութ ծառախումբ, ուր շինուած էր բաղեղապատ վերանդառ. այնտեղ, այն վերանդառում ծածկուեցին հաւանականաբար: Ո՛չ մի կասկած չը կար, մէկը Մեդուզան էր, իսկ միւսը՝ երիտասարդ գերմանացին, և այսպէս հանելուկը լուծւում էր. կէս գիշերից յետոյ նա պարտէզ էր գալիս և օրիորդը ցած էր իջնում ու նրանք տեսակցում էին: Ապա քիչ յետոյ ես տեսայ ծեր գընդապետին ծառերի մէջ, նա քայլում էր դարան մտած կառուի զգուշութեամբ և աշխատում էր մնալ ստուերներում: Նա մերթ կանգ էր առնում, կարծես շունչ առնելու և ականջ դնելու համար, մերթ ծնկների վրայ էր ընկնում, մերթ սողում էր չոր գերանների և խոնաւ գետնի վրայ և երբեմն էլ կուչ է կուչ էր առաջ գնում գէպի նոյն վերանդան, ուր թաղնուեցին սիրահարները: Խանդոտութիւնն ու վիշտը որ բռն էին գրել նրա սրբաւորում օձի պէս, այդ ծեր ջարդուած մարմնին տուել էին

նաև օձի ճկունութիւն. նա դաւարւում էր ոստերի մէջ, սողում էր գետնին և շարունակ առաջ էր գնում առանց ուշք դարձնելու ցրտին, խոնաւութեանը, չը նայելով որ գլխաբաց էր երևում: Վերջապէս նա մօտեցաւ և թաղնուեց ծառերի յետևում: Ես դուրս եկայ պատշգամբ. ծառախումբն ու վերանդան, ուր թաղնուեցին նրանք, հեռու չէր պատշգամբից և քամին գիշերային խաղաղութեան մէջ բերում էր միհնչև ինձ սիրահարների փսիսոցն ու համբոյրների ձայները:

—Ա՛խ, ինչպէս անխոհեմ եղար դու անցեալ օրը Մօն-Պիլլըէնի զբօսանքի ժամանակ, ասաց Մեղուզան:

—Ես չէի անխոհեմը, այլ դճւ, իմ հրեշտակ. ինչո՞ւ էիր մեղ հրաւիրում ծաղիկն ստանալու համար. ես չը կարողացայ տեսնել, թէ ինչպէս այդ ծեր բազն օրօրուելով վազում էր դէպի քո ծաղիկը:

—Հապա ձեռնափայտի պատմութիւնը, ասաց առաջին ձայնը:

—Ձեռնափայտի պատմութիւնը... քեզ ո՞վ էր առում յոգնած ձեւանաս. ես դիտէի, որ դու յետ մնաս, ծերն էլ պիտի մնայ, ես էլ ուղեցի քեզ անպատճառ տանել: Արդարանում ես, չէ՞, դու կարող էիր չը նստել. ինչո՞ւ ընդունեցիր:

—Օ՛, դու չը դիտես, այդ անպիտան ծերուկը իր խանդոտութեամբ, իր անվերջ զղուելի քնքշութեամբ հոգիս բերանս է բերել, դիտմամբ նայեցի, որ տանջեմ, տանջեմ, հոգին դուրս դայ. քթիս տակ միշտ յցուած է:

—Բայց ի՞նչ վարպետն ես, ի՞նչ չարածճին ես, իմ սիրունիկ Մեղուզա. ի՞նչպէս կարողացար հեշտ լուծել ծաղկի ինդիլը:

Լռութիւն տիրեց, լսում էր միայն փոքրիկ համբոյրների ձայն, փոքրիկ խեղդուած բացականչութիւններ, փսիսուկ:

—Ծերունին հաւատում է քեզ, ասաց երիտասարդը:

—Առաջ աւելի էր հաւատում, այժմ չնորհիւ քո

անխոհեմութեան մի քիչ թթուել է. լաւ որ դու այստեղ չես ապրում:

— Զգուշացիր ամերիկուհուց միայն, նա բեզ նախանձում է, որովհետեւ գեղեցիկ ես, իմ հրեշտակ, և քեզ ատում է, որովհետեւ ամենքը սիրում են քեզ, հոգիս. նա կարող է ծերունուն գայթակղեցնել և մի հարուածով քանդել քո ծրագիրը:

— Անհոգ կաց, հեշտութեամբ կը հանդստացնեմ, ծերին խաբելը դժուար է, միայն թէ աչքով չը տեսնի. մի համբոյր և մնացածը...

— Օ՛հ, դաւաճան, ճշաց յանկարծ ծերը մի այնպիսի ձայնով, որ կարծես կուրծքը պատառուեց, ապա կանդնած տեղում օրօրուեց և ծառի բնին յենուած, սողալով ընկաւ գետին թուլացած:

Ես շտապով ցած իջայ, վազեցի պարտէզ. նա կրծկուել էր ծառի տակ և ամբողջ մարմնով դողդողում էր տենդով բռնուածի պէս. բռնեցի, բարձրացրի և նըստեցրի մօտիկ նստարանի վրայ:

— Ա՛խ, որքան բարի էք, պարոն, ասաց նա, չարը այնքանք են, նա մատը մեկնեց գէպի վերանդան, որտեղից հէնց նոյն րոպէին դուրս եկան երկու ստուերները և անյայտացան զանազան կողմեր:

Ես փորձեցի ներս տանել ծերունուն, յիշեցնելով, որ պարտէզը խոնաւ է, ինքը թեթեւ հագնուած, հողաթափերով, գլխաբաց:

— Ինչո՞ւ համար ասրել այսուհետեւ, ասաց նա, գլուխը ձեռքերի մէջ տուտ և դառն կերպով հեկեկալ սկսեց: Ծերութիւնից և վշտից երեխայ դարձած, նա էլ հպարտութիւն չունէր, և լալիս էր ինչպէս լաց կը լինէր մի մոռացուած, մայրը կորցրած մանուկ: Ես բըռնեցի նրա վախտ, դողդողուն ձեռքը, չիմանալով՝ ինչպէս մխիթարեմ այդ ջարդուած ծերունուն:

— Որքան էի սիրում նրան, Տէր Աստուած, և ինչպէս խաբեց ինձ. չար, չար, խորամանկ օձ, թունաւոր օձ: Կտակն էր շտապեցնում... եթէ ամերիկուհին չը գրէր

ինձ... Ապրւշ, ապրւշ գլուխ, վաթսուենուհինդ տարին
քեզ ոչինչ չէ սովորեցրել. ես հաւատում էի, թէ ինձ
սիրում է...

Նա կրկին հեկեկաց:

— Չոր, չար է աշխարհը, այնպէս չէ, պարոն...

Խեղճ, նա մոռացել էր, որ աշխարհի չարն ու բա-
րին այստեղ գործ չունեն, որ տիեզերական օրէնքներն
են անողոք, անփոփոխելի. նա չէր տեսնում այս կա-
մաց-կամաց մեռնող բնութիւնը, չէր նկատում իր ճեր-
մակ գլխին թափուող դեղնած տերեւերը, որոնք տեղ
էին բաց անում նոր, կանաչ տերեւերին, նա դեռ ապ-
րել էր ուղում: Վայելել, սիրել, էլի, էլի... և լալիս էր
երեխայի պէս, որ չի կարողանում բռնել լուսնի շողը,
վերջալոյսի փայլը, փախչող ստուերը: Իր անզօրութեան
մէջ նա անիծում էր բախտը, արտասւում էր իմ կրծքի
վրայ և ողբում էր իր անցած օրերը, իր վառ անդարձ
երիտասարդութիւնը, երբ կեանքը խինդ էր և ծերութիւնն
ու ցաւերը թւում էին անհնարին: Ես խորին ցաւով էի
նայում այդ հեկեկացող վշտահար ծերունուն. այդ յոգ-
նած, մաշուած սրտում բուն դրած սէրը յիշեցնում էր
ինձ վերջալոյսի մի ուշացած շող, որ խեղդւում է վրայ
հասնող համատարած խաւարից. յիշեցնում էր ինձ գե-
րեզմանի ամուլ կրծքից դուրս ցցուած մի ծիլ, աշնա-
նը ծառի վրայ օրօրուող մի կանաչ տերեւ, չոր խոտերի
մէջ կծկուած մի վտիտ ծաղիկ, որոնք բոլորն էլ ասես
հոգեվարքի վերջին օրհասական ցնցումները լինին:

Քամին փչում էր պաղ-պաղ, վերից մեռած տե-
րեւերը շարունակում էին թափուել այդ վշտաբեկ ծեր
գլխի վրայ և իրանց մեղմ փսփոցով ասես կրկնում
էին՝ «էլի էլի», և ծերունին արտասւում էր այդ տե-
րեւերի հետ, մեռնող բնութեան հետ և նրա հեկեկացի
մէջ ես լսում էի բոլոր հոգեվարք արարածների յաւի-
տենական երգը՝ «էլի, էլի»...

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՍԱՐՍԱՓԵԼԻ ԴԵՊՔ

(Դի դը-Մօպասանի)

Բաւական մեծ թուով սեղանակիցներ նստած էին ամա-
րանոցում, կլոր սեղանի շուրջը, որի վրայ շարուած էին փոք-
րիկ թատեր և բաժակներ: Նոր էին վերջացրել մի սարսափելի
դէպքի պատմութիւն, որ պատահել էր նախընթաց օրը:

—«Սարսափելի» բառը իր լիակատար նշանակութեամբ
չը պէտք է շատ յաճախ դործ ածել,—ստաց այդտեղ նստած գե-
ներալ Ժ.—մեռելների, արիւնահեղ պատերազմների, նոյն իսկ
մեծ մատամբ ամենակատաղի յանցանքների մասին եղած պատ-
մութիւնները կատարելապէս արժանի չեն այդ սնունդին: Ահա
ես կը պատմեմ ձեզ մի դէպք, որի մէջ անձամբ մասնակցութիւն
եմ ունեցել և որ ինձ բացատրեց այդ խօսքի իսկական նշա-
նակութիւնը:

Դէպքը տեղի ունեցաւ 1870 թուականի պատերազմի ժա-
մանակ: Մենք նահանջում էինք: Մեր զօրքի դրութիւնը յուսա-
հատական էր: Շատ էին յետ մնացողները, որոնք բնդունակու-
թիւն չունէին առաջ շարժուելու. տանջւում էին սովից, ցրտից,
սարսափելի յոգնածութիւնից... Հաղիւ-հաղ էին շարժւում...

Այդ ժամանակ, ճանապարհից քիչ հեռու, ես նկատեցի եր-
կու ժանդարմների, որոնք բռնել էին մի օտարոտի մարդու
թևերից, մի փոքրիկ, ծեր, անմօրուս մարդու, որ, իսկապէս,
զարմանալի դէպք ունէր:

Ժանդարմները որոնում էին մի օֆիցէրի, կարծելով թէ
լրտես են բռնել:

«Լրտես» բառը մի ակնթարթում տարածուեց յետ մնացած-
ների մէջ, և գերին իսկոյն շրջապատուեց: Մէկն աղաղակեց.
«Պէտք է դրան հրացանի բռնել»: Եւ բոլոր ղինուորները, որոնք
մինչև այդ ժամանակ ընկնում էին ուժասպառութիւնից և կա-
րողանում էին սաքի վրայ մնալ միմիայն յենուելով հրացանի
վրայ, յանկարծ զգացին կատաղի բարկութեան մի ոյժգին
ցնցում, որից ամբողջ վայրագութեան է հասնում եւ պատրաստ
է ամեն տեսակ յանցանք ու դադանութիւն գործելու:

Ես ուզում էի խօսել: Ես բառալիծնի հրամանատար էի, բայց այդտեղ այլևս իշխանաւոր չէին ճանաչում: Ինձ էլ կը խըփէին, եթէ ես մտածէի հակառակուել:

Ժանդարմներից մէկն ինձ ասաց.

—Երեք օր է, ինչ սա հետևում է մեղ: Ամենքից ուզում է տեղեկութիւններ դուրս քաշել թնդանօթածիզ զօրքերի մասին: Ես փորձեցի հարց ու փորձ անել այդ էակից.

—Ի՞նչ ես անում դու այստեղ: Ի՞նչ է հարկաւոր քեզ: Ինչո՞ւ ես դնում զօրքի ետեւից:

Նա մի քանի խօսք վնթվնթաց մի անհասկանալի բարբառով:

Դա, իսկ որ, մի տարօրինակ մարդ էր, նեղ ուսերով, յօնքերը կիտած: Նա այնքան շփոթուեց իմ առջև, որ ես այլևս չէի կասկածում. մի լրտես էր դա: Տեսքով նա շատ հասակաւոր էր և շատ թոյլ: Ինձ նայում էր պարզահոգութեամբ:

Չորս կողմում կանչում էին.

—Կախել, կախել:

Ես գիմեցի ժանդարմներին.

—Դուք պատասխանատու էք դերու համար...

Ես դեռ չէի վերջացրել խօսքս, երբ ուժեղ կերպով հրեցին ինձ և ես ընկայ: Ես տեսայ, թէ ինչպէս այդ մարդուկին մի ակնթարթում բռնեցին կատաղած ղինուորները: Նրանց ցած զլորեցին և սկսեցին ծեծել անթիւքար. ասլա քարչ տուին ճանապարհի ծայրով և գէլին մի ծառի տակ: Նա ընկաւ ձիւնի մէջ համարեա մեռած:

Մի ակնթարթում նրան հրացանի բռնեցին: Գնդակահար անելով նրան, ղինուորները նորից լցնում էին հրացանները և նորից գնդակահար անում զաղանների վայրագութեամբ: Նրանք վիճում էին միմեանց հետ դիակի մօտով անցնելու հերթի համար, որպէսզի գնդակ խփեն նրան, ինչպէս անցնում են զաղի մօտով՝ օրհնած ջուր սրսկելու համար:

Բայց յանկարծ մի աղաղակ լսուեց.

—Պըսւսացիները, պըսւսացիները...

Եւ ես լսեցի գլուխը կորցրած և վախչող ամբոխի յուսահատական աղմուկը:

Աստանդական մարդու վրայ պարպած հրացանների ձայները սաստիկ վախ էին պատճառել, որ խեղճահաճ արին հէնց այդ զահիճներին: Նրանք չըմբռնեցին, որ իրարանցման պատճառը հէնց իրանք են, թողեցին փախան և անյայտացան խաւարի մէջ:

Ես մնացի մենակ զիակի մօտ երկու ժանդարմների հետ,

որոնք ինձ մօտ մնային ծառայութեան պարտաւորութիւնից դրդուած:

Նրանք բարձրացրին այն մտային զանգուածը, որ տրորուած էր, ծուէն-ծուէն դարձած, արիւնոտ:

—Պէտք է դրան խուղարկել, ասացի նրանց:

Ես գրպանիցս հանեցի մօմէ լուցկիների տուփը: Մի զինուորը լոյս էր անում միւսին: Ես կանգնած էի երկուսի մէջտեղը:

Դիակը խուղարկող ժանդարմը զեկուցանում էր.

—Հագած է կապոյտ բլուզա, սպիտակ շապիկ, վարտիկ, կօշիկներ...

Առաջին լուցկին հանգաւ. վառեցին երկրորդը: Դուրս հանելով գրպանները, նա շարունակեց.

—Եղջիւրից շինած դանակ, չի՛ է աղլուխ, ծխախոտի աման, բարակ թուրի կտոր, մի պատառ հայ...

Երկրորդ լուցկին վերջանում էր: Վառեցին երրորդը: Ժանդարմը, դիակը երկար շօշափեւուց յետոյ, յայտնեց.

—Էլ չը կայ:

—Մերկացրէ՛ք դրան, ասացի. գուցէ մի բան գտնենք մարմնի վրայ:

Եւ որպէսզի երկու զինուորներն էլ գարծ տեսնեն, ես ինքս սկսեցի լոյս անել: Լուցկիի արագ հանդչող լոյսի մէջ ես տեսայ ինչպէս են հանում չորերը միմեանց ետեւից, մերկացնելով դեռ տաք, մեռած մարմնի այդ անձեւ արիւնային բեկորը: Յանկարծ նրանցից մէկն ասաց.

—Գրո՞ղը տանէ... Պարոն հրամանատար, կի՛ն է...

Ես չեմ կարող ասել ձեզ, թէ թախիծի սրտիս օտարոտի եւ սուր զգացմունքը շարժուեց իմ սրտի մէջ: Ես չէի կարողանում հաւատալ, ուստի ծունկ չորեցի ձիւնի մէջ, մախ այդ կտորի առաջ, որ, նայեմ. այն դա կին էր:

Երկու ժանդարմները անշարժ և չլկլուած, սպասում էին որ ես ասեմ առաջին խօսքը:

Բայց ես չը գիտէի՝ ի՞նչ մտածեմ, ի՞նչ ենթադրեմ:

Այն ժամանակ աւագ ժանդարմը դանտաղ կեպով արտասանեց.

—Գուցէ նա որոնում էր իր որդուն, որ զինուոր էր թնդանօթածի՞դ զօրքի մէջ և որի մասին նա լուր չունէր:

Միւսը սրտասխանեց.

—Շատ կարելի է:

Ես իմ կեանքում շատ սարսափելի բաներ եմ տեսել, բայց այստեղ չը կարողացայ չարտասուել: Ես զգացի այդ մեռածի

առաջ, այն ցուրտ ու մութ տափարակի մէջ, այս սպանուած
անյայտ կնոջ զաղանձքի առաջ այն, ինչ անուանուած է բառովս՝
«սարսափ»...

Ժ Ո Ղ Ո Վ

(Գրչի հանաք)

Հաւաքուել էինք բազմաթիւ հայեր
Մի շատ կարեւոր, մեծ գործի համար.
Ժողովում կիրքը—մեզ նախագահ էր,
Ուշուցը—հոնքս, Ոխը—փառսուղար:

Եւ ակնթարթում մենք իրար անցանք,
Քիչ մնաց բանն հասնէր տուրուղմփոցին...
Վերջն էլ ժողովը թողինք, հեռացանք,
Մագի չափ մի շահ չը բերած գործին...

Միայն դուրս գալիս, դրուան մօտ անձայն
Տեսանք մի էակ՝ վիզը ծուռ կանգնած.
Արդարութիւնն էր այդ հալածական,
Ուրի՛ն նախագահն ժողով չէր թողած...

ԱԼ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԵՆՐԻ Կ ՍԵՆԿԵԻՒԶ

«Մի մարդ, որ ձգտում է գիտութեան, պէտք է իրան բացառապէս միայն նրան նուիրէ, մոռանայ աշխարհն էլ, երջանկութիւնն էլ, մարմնանայ նրա մէջ և լինի նրա զօրավիգն, նրա հիմքը, նրա խօսքը», ճգնում է ապացուցանել մի ինչ-որ փրկսփայ, Սեկնկիչի առաջին մանրավէպերից մէկի մէջ («Իզուր»), աւելի աչքի առջև ունենալով տպաւորութիւն գործելը, քան թէ՛ ճշմարտութիւնը:

դպրոցը (այժմեան համալսարանը), իր ուսանողութեան տարիներում յաճախ առիթ էր ունենում տեսնելու, թէ ինչ անծայր հիասթափմունք է տիրում շուրջը բոլոր խաւերի մէջ և որպէս մութ է, անորոշ է ապագան... Այդ միջոցին արդէն նա մասնակցում էր գրականութեանը, լոյս ընծայելով զանազան պարբերական հրատարակութիւններ ի մէջ իր առաջին, քննադատական ու հրապարակասօսական յօդուածները, որոնք սակայն շուտով սկսեցին տեղի տալ գեղարուեստական երկասիրութիւններին Լիաուոս (լիտւացի) ծածկանուան տակ: Բայց նրա առաջին մանրավէպերը չը կարողացան ընդհանուրի ուշադրութիւնը դարձնել իրանց վրայ. այդ ժամանակ լեհացոց հասարակութեան ամբողջ հետաքրքրութիւնը գրաւել էին Կրաչևսկու բաղմահատոր պատմական վէպերը, որոնք, տեղափոխելով ընթերցողների երեակայութիւնը տժգոյն ներկայից պայծառ անցեալը, կարծես փոփոխում էին խոցուած զգացմունքները: Բայց ահա լոյս են տեսնում Սենկեիչի «Երգիծաբանական նկատողութիւնները Վարշիլլայի պայուսակից», յետոյ՝ «Կեանքից ու բնութիւնից» պատկերները, ապա՝ «Հանեա», «Պատկերներ ածուխով»: Պարզ էր, որ ծագում էր արտասովոր մի տաղանդ. բոլորն էլ սկսեցին հարց ու փորձ անել, թէ ով է այդ Լիաուոսը: Այնուհետև հետզհետէ սկսեցին տղադրուել նրա հուշակաւոր ճարտարհորդական նամակները Ամերիկայից, որոնց մէջ զարմանալի գեղարուեստական հմտութեամբ նա իր անձնական ճանապարհորդական միջնադէպերի նկարագրութեան հետ հիւտում է այցելած տեղերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը: Միջնադէպերից մի քանիսը մի-մի ամբողջական մանրավէպի տպաւորութիւն են թողնում, միւսները վառ պատկեր են ներկայացնում ամերիկական կեանքի զանազան կողմերի, զանազան դատակարգերի, զանազան տեղերի: Այս ճանապարհորդութիւնն ընդլայնեց Սենկեիչի հասարակական աշխարհայեցողութիւնը, ծանօթացնելով նոր մարդկութեան այնպիսի որսրանների հետ, ուր քաղաքակրթութիւնը զարգացել է ողջապատմական, աւանդական սովորութիւններից, լայնարձակ տարածութիւնների վրայ: Այն ռամկասիրական դաշտափայտները, որոնք արդէն մինչև այդ ոգևորում էին նրան, այժմ միայն ամրապնդուեցին նրա մէջ՝ նոր Աշխարհի կար-

գերի բաղմակողմանի ուսումնասիրութեան շնորհիւ, և արտասահմանից վերադառնալով՝ նա առաւել ևս մեծ եռանդով սկսեց գործել այն ընկերական շրջանի մէջ, որ յայտնի է լեհացոց գրականութեան մէջ «Երիտասարդ մամուլ» անունով: Այս խումբը հետզհետէ մի բանի թերթեր հրատարակեց, որտեղ աշխատակցում էր, երբեմն նոյն իսկ իմբագրական պարտականութիւններ էր կատարում Սենկևիչը: Ընկերների մեծագոյն մասը կրթուել էր Գլխաւոր Դպրոցում նրա հետ միասին, և նրա ընդարձակ գիտութիւնն ու զարմանալի հեղ, հաշտ, գրեթէ կանացի բնավորութիւնը, որի շնորհիւ իր կեանքում ոչ մի անձնական թշնամի չէ ունեցել, դարձնում էին նրան այս խմբի կենդրոն: Այս շրջանում նա գրեց Եանկօ երաժիշտ, Հացի համար, Պօզնանի ուսուցչի յիշատակարանից, Բարտեկ յաղթող և բանի մի ուրիշ զրոյցներ, որոնց մէջ նկատուում է թախիժ ու խորին յոռետեսութիւն: «Հաղիւ թէ կարելի է հերքել, որ Սենկևիչի յոռետեսութեան հիմնական գիծը սրտամաշ գիտակցութիւնն է, թէ մեր անձնական ջանքերը ոչինչ են ընդհանուրի բարօրութեան գործում, հաւատի բացակայութիւնն է, թէ գոյութիւն ունեցող պարագաները երբ և է լաւանալու են, գիտակցութիւնն է, թէ իրողութիւնները իրանց անողոք տրամաբանութիւնն ունեն, որ մեր տրամաբանութեան հետ չէ հաշտուում, և մի ծանր զգացում է, թէ մենք ստրուկ ենք արտաքին, երբեմն նոյն իսկ մեքենայական հանգամանքների» (Շեպելիչ): Առաքելութիւնը ոտնհարուած է անողորմ ոյժից, և մենք պէտք է անտարբեր նայենք այդ ոյժի յաղթանակին—ահա Սենկևիչի մտածողութեան վերջակէտը:

«Երիտասարդ մամուլը» վաթսուներկան և եօթանասնական թուականներին տեսնում էր շուրջը թէև ճորտութիւնից ազատուած, բայց դեռ ևս մտաւոր թանձր խաւարի, յետին աղքատութեան, վայրենութեան մէջ ընկղմուած գիւղական ու քաղաքային ստորին դասակարգ, կեանքից կտրուած ինտելիգենցիա, որի միջից դուրս էին գալիս ժողովրդական տգիտութիւնը շահագործող մարդիկ, կամ ազգասիրական գիմակով փայլող «փրկողներ», կամ, վերջապէս, ինքնահաւանութեամբ մոլեգնած, մեքենայաբար իրանց պարտականութիւնները կատարող բթամիտներ: Տեսնում էր հոգեւորականու-

թիւն, որ խօստւում էր միջնադարեան աղանդի, վերջին դատաստանի, գոթիքի մասին, իսկ երբ գիւղացին նրան դիմում էր օգնութիւն խնդրելով ամենազաղրելի բռնութեան դէմ, կարողանում էր միայն մի խորհուրդ տալ՝ դիմել Աստուծուն և իր անբախտութիւնը նկատել իբրև արդարացի հատուցումն մեղքերի համար: Շրջանի հայեացքների ամենաթունգ արտայայտիչն էր Սենկեիչը, և այս անկեղծ ժողովրդասիրութիւնը շուտով նրա համար հռչակ հանեց: Յարձակումները ազնուակա՛նութեան ու հոգևորականութեան դէմ՝ բազմաթիւ գըրականական հակառակորդներ ստեղծեցին, որոնք սկսեցին մեղադրել նրան, թէ աշխատում է խորտակել լեհական կեանքի դարևոր նեցուկները: Սակայն նրանք չը կարողացան նրա այն համոզմունքը խախտել, թէ ամեն մէկը պէտք է աշխատի «ժողովրդի օգնականը լինել և ոչ թէ բեռը»:

«Մարգիկ պէտք է մտածեն տրամաբանօրէն, և որովհետև նրանք կամենում են ապրել, ուստի պէտք է օգու աշխուժութիւն մթերեն», ասում է Սենկեիչը իր մի քննադատութեան մէջ: Ինքն ուղղում էր ապրել, ուղղում էր, որ իր ժողովուրդն էլ ապրէ, ուստի յոռետեսութեան, հիասթափմունքի վրայ կանգ առնել չէր կարող:

Մի քանի անգամ իր հայեացքը լեհական գիւղը ձգելով ու նրա ներկայի մէջ ապագայի իդէալներ չը գտնելով, նա դիմեց անցեալին: «Այնտեղ ամենը այնպէս ապշեցնում է կորովութեամբ ու վեհութեամբ՝ ժամանակակից կեանքի ոչնչութեան հետ համեմատած», գրում էր նա իր բարեկամներից մէկին նամակի մէջ: Վաղուց է, որ նրան գրաւում էր XVII դարի լեհական արիւնալի պատերազմների ժամանակը, և ահա 1884 թուից սկսում է երևալ նրա «Հրով ու սրով» պատմական վէպը, որին յաջորդեց իբրև շարունակութիւն «Ջրհեղեղ» և ապա «Պան Վօլօդիյովսկի»: Բոլորովին ապահովուած նիւթական վիճակը թոյլ էին տալիս նրան լիովին անձնատուր լինել պատմական աղբիւրների բազմակողմանի ուսումնասիրութեանը և իր մեծ տաղանդի գեղարուեստագիտական հակումներին:

«Հրով ու սրով» վէպի առաջին գլխի տաղադրելուն պէս չը տեսնուած ոգևորութիւն տիրեց լեհացի հասարակութեան մէջ: Ծառաներ, դռնապաններ, մանր աստի-

ճանաւորներ, ուսանողներ, ազնուազարմ մեծաւորներ, կառապաններ—խոնւում էին տպարանի առջև փողոցում, կանգնեցնելով անց ու դարձը և սպասելով թերթի համարի լոյս տեսնելուն, որտեղ տպագրւում էր վէպը։ Ոչ մի խօսակցութիւն չէր լինում այնպէս, որ չը սկըսուէր կամ չը վերջանար վէպի առիթով ծագած վիճաբանութիւններով։ Հերոսների մասին այնպէս էին խօսում, կարծես նրանք ներկայումս դեռ կենդանի լինէին. աշակերտները, իրանց ծնողներին նամակներ գրելիս, անպատճառ հաղորդում էին, թէ ինչ է արել պան Սկրթեւորակին կամ ասել պան Զաքարեան (վէպի հերոսները)։ Կանայք նամակներ էին գրում հեղինակին՝ աղաչելով, որ փրկի Սկրթեւորակուն, մեռած հերոսների յիշատակին հոգեհանգիւստ էին կատարել տալիս և այլն։ «Հրով ու սրով» վէպի մէջ նկարագրւում է Լեհաստանի կռիւը կաղախների ու Ռօզդան Խմելնիցիու դէմ, որի օրով Մալօբուխի անցաւ ռուսաց թագաւորների ձեռքը. «Ջրհեղեղ» մէջ՝ Եան Կաղմիր թագաւորի կռիւը շվեդացոց դէմ՝ քաղաքական և գրական աղատութիւնը պաշտպանելու նպատակով, իսկ «Պան Վլօք գլխովակի»-ի մէջ տրւում է XVII դարի ազնուականութեան ընտանեկան կեանքի պատմութիւնը։ Նորերս Սենկևիչը հրատարակել է նաև «Սուսերակիրներ» պատմական վէպը, որ գրւած է նախօրդ երեքի ուղղութեամբ և նկարագրում է լեհացիների կռիւը Տետոնեան ասպետական ուխտի դէմ, որ բուն էր գրել Վիսլայի գետաբերանի մօտ։

Բայց ինչո՞վ էր ոգևորում նրան այս արիւնաշաղախ դարը, որտեղ իշխում են ֆիզիքական ոյժն ու ճարպիկութիւնը։ Ի՞նչպէս կարող էր XIX դարու կրթւած մարդու երեւակայութիւնը որ և է բաւականութիւն, յազուրդ գտնել այս դէպքերի մէջ, որտեղ լսւում է վիրաւորների հռոտչանքը, ջախջախւած սակորների ճռռիւնն ու գետին տապալուող թշնամու գրմիսցը, որտեղ գլուխները թռչում են, լեզուս փրփրով է ծածկւում, չրթուներից ցայտում է արեան «ալիքը»։

Ի հարկէ՝ թէ ընթերցողներին և թէ մանաւանդ հեղինակին այս աեսարանները չէին, որ հիացնում էին։ Սենկևիչը չէր գտնում ներկայում մի այնպիսի գործ, որի մէջ «անհատական հոգին ձուլուելիս լինէր ընդհանրական հոգու հետ», իսկ այն հեռաւոր անցեալը, իր

վայրենութեամբ հանդերձ, վարանում չը գիտէր, այլ կոտորած, աւեր ու մահ սփռելով, ջղերին սարսափելի աշխատանք տալով՝ ծառայում էր ոչ թէ անհատական բարօրութեանը, անհատական երջանկութեանը, այլ արդարութեան գաղափարին, որպէս այս արդարութիւնն այն ժամանակն էր հասկացում, ծառայում էր ընդհանուր բարօրութեան, հայրենասիրութեան, որ բոլոր գործիչների զգացմունքները ի մի էր ձուլում, դրդում էր մի ընդհանուր աշխատանքի, յափշտակում էր, ոգեւորում էր մինչև հերոսութիւն։ Ահա Սենկեիչին գրաւում էր այն ժամանակուայ մարդկանց այս անդրդուելի հաւատը դէպի իրանց գործի սրբութիւնը, հաւատը, որ չունի ժամանակակից հասարակութիւնը։

Կարծես, հէնց հին և նոր մարդու հակադիր լինելը ընդգծելու համար, Սենկեիչը շատ շուտով իր պատմական վէպերից յետոյ ձեռնամուխ եղաւ «Առանց դաւանանքի» վէպի ստեղծագործութեան *)։ Այս գործը, նկարագրելով լեհացի ազնուատոհմ, ապահովուած մարդու հոգեկան վիճակը, միաժամանակ տալիս է մի համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող տիպարի պատկեր, որ բնորոշ է առհասարակ մեր «գարավերջի» կրթուած հասարակութեան համար։ Այս վէպի մէջ Սինկեիչի տաղանդը լիովին ցոյց տուեց իր բոլոր լաւագոյն յատկութիւնները—գարմանալի զարգացած գեղարուեստական ճաշակ, նկարագրութեան անաչառութիւն (օբեկտիւիսմ), իրական կեանքի խորին ըմբռնողութիւն, ռէալական ոգի և նուրբ հոգեբանական դիտողութիւն։ Գրուածքի ձևը—յիշատակարանականը—ամեն հնարաւորութիւն էր տալիս հեղինակին իր գլխաւոր հերոսի ներքին կեանքի ամեն մի ելիէջին հետեւելու և լիակատար կերպով լուսաբանելու այն հիւսնդութիւնը, որ թոյլ չէ տալիս ժամանակակից մարդուն ամենայն անձնասիրութեամբ մի գաղափարին ծառայելու։

Վէպի հերոս Լէօն Պլօշովսկու փիլիսոփայաբար զարգացած միտքը չէ կարողանում ոչ մի գործի, ոչ մի համոզմունքի վրայ հանգչել, որովհետև վերլուծական ուժով քրքրում է ամեն ինչ—և՛ փառքը, և՛ սէրը, և՛ մահը, և՛ յաւիտենականութիւնը, և՛ ամեն տեսակ հաւատալիքները, և ամենը հերքելով՝ հարցնում է ինքն

*) Հայերէն թարգմ. պոլ. Տ. Յովհաննիսեանի և Ն. Քաղիանոսեանի

իրան՝ որն է ուրեմն ճշմարիտ, ու տարեկուսուած կանգնում է՝ «չը գիտեմ»-ի վրայ: «Երբ խօսում եմ սիրոյ կամ կեանքի մի ուրիշ գէպքի մասին, ես ասում եմ ու գրում եմ այն, ինչ որ այսօր եմ մտածում,— նկատում է նա,— իսկ ինչպէս վաղը կը նայեմ նոյն հարցի վրայ—չը գիտեմ: Ա՛հ, եթէ գիտենայի, թէ որ և է իմ հայեացքը, որ և է համոզմունքը, որ և է կանոնը կը գիմանայ թերահաւատութեան (սկեպտիցիսմի) վաղուայ փշելուն, երկու ձեռքով կը բռնէի նրանից, իմ կրօնը կը ստեղծէի նրանից և կը լողայի՝ բոլոր առաքաստներս արձակած, արեւի պայծառ լոյսով, փոխարէն խաւարի և դատարկութեան մէջ՝ խարխափելու»: Պօշովսկին մեր ժամանակի համէտն է, բայց համէտը գոնէ սիրոյն, գոնէ ընկերական զգացմունքին է անձնատուր լինում, իսկ նա այս էլ չէ կարող, որովհետեւ այս էլ է ենթարկում իր թերահաւատութեան, ու անվերջ անբախտ է: Անբախտ է նրա համար, որ «չը գիտէ կամենալ», որ իր կամքի առջև անկարող է մի այնպիսի նպատակ գնել, որ վաղը իր վերլուծութեամբ չը տապալէր: Նա միայն երազումն է տեսնում մի կեանք, որ տարբեր է «մերինից. լոյսն այնտեղ աւելի պայծառ էր ու շոյլէ. օգի մէջ զգացում եր քաղցր զով, և գլխաւոր տարբերութիւնը նրա մէջն էր, որ անհատական հոգու և ընդհանրական հոգու կապը այնտեղ աւելի սերտ էր — սերտ այն աստիճան, որ անկարելի էր ջոկել՝ հրտեղ է վերջանում անհատը և հրտեղ է սկսւում ամբողջը»: Եւ կեանքի մէջ չէր գտնում այս կապը, որ կարողանար իրան հաւատ ներշնչել գէպի ձեռնարկած գործը և հանգստութիւն տալ վարանող սրտին: Այսպիսի մարդիկ չէին կարող «օգնական» լինել ժողովրդին: Նրանք ծծում էին հէնց իրանց հիւթերը:

«Առանց դաւանանքի»-ից յետոյ Սենկևիչը հրատարակեց «Պօլանեցիկների ընտանիքը» մեծ վէպը: Այստեղ հերոսը պակաս բնատուր ընդունակութիւններ ունի և աւելի սահմանափակ զարգացում, քան թէ Պօշովսկին. նա էլ ազատ չէ եղել կասկածներից ու թերահաւատութիւնից, բայց կեանքի դրական ու լաւագոյն նպատակը գտել է անձնական բարօրութեանը ձգտելու մէջ: Եթէ չէ կարելի կտրական կերպով պատասխանել բոլոր «ինչի՞» հարցերին, պէտք է ձեռները ծալած նստել, այլ պէտք է աշխատել—ինքը գործը

պատասխան կը տայ կեանքի հարցերին: Պօլանեցիկին ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէ առնում իր նիւթական ապահովութիւնը հիմնելու համար, և վերջը տոկոսնութեամբ ու հաստատամտութեամբ սարքում է և բախտաւոր ընտանեկան կեանք, որից յետոյ սկսում է նրա համար «կեանքի միակերպութիւնը կամ, աւելի ճիշտն առած, պայծառ անդորրութեան և երջանկութեան միակերպութիւնը»: Բայց իսկապէս ինչ հասարակական նըշանակութիւն ունի այս անդորրութիւնն ու երջանկութիւնը: Այստեղ ևս «անհատական հոգին չէ ձուլում ընդհանրական հոգու հետ», այստեղ ևս տեսնում ենք «մի հսկայական բարոյական այլանդակութիւն հերոսի մէջ, որ մի ստոր շահագործող է, զուրկ ամեն բարոյական կապից ժողովրդի հետ, որի դժբախտութիւններէն օգուտ է քաղում սովի սարին հացի վաճառումը շահագործելով» (Հօֆշտետտէր): Պօլանեցիկներին անձնական ու դասակարգային եռականութիւնը չէր կարող Սենկեի իգէալը համարուել և այս եռականութեան մէջ նա չէր կարող գտնել լեհական ազգի տաղաքայի գրաւականը: Եռականութիւնը չէ, որ «ամրացնում է կեանքը»: «Հագար տարի մեղանից առաջ արդէն գիտէին, որ բարի և բարոյական կարելի է համարել միայն այն, ինչ որ ամրացնում է կեանքը, իսկ դատարկութիւնն ու ոչնչութիւնը չարի սահմանների մէջ են», — ասում է մի տեղ Սենկեիչը, և իր ամենամեծ հռչակ ստացած «Յոերթա» վէպի մէջ ցոյց է տալիս, որ իսկական երջանկութիւն տուողը այն է, ինչ որ հաստատ համոզմունքի, կեանքի պարզորոշ նպատակի և մանաւանդ եռանդուն հասարակական դործի հետ է շաղկապուած: Վէպի մէջ նկարագրուած քրիստոնէական աշխարհն ապրում է մէկ զգացմունքով և կատարելապէս ձուլում է անհատական կեանքն ընդհանրական կեանքի հետ — ոչ մի վարանում, ոչ մի տատանում չը կայ, կեանքի նպատակը պարզ է: Այս գրուածքի «հանրամարդկային սիրոյ» մի հոյակապ փառաբանութիւն է սկզբից մինչև վերջ, մի սրտաբուլղիս պահանջ, որ ժամանակակից մարդու անձնական և հասարակական կեանքը վերանորոգուի քրիստոնէական ճշմարտութեան և սիրոյ պատուիրանների համաձայն: Դեռ «Պօլանեցիկներին ընտանիքը» վէպի մէջ հերոսներէն մէկն ասում էր. «քրիստոնէութիւնը դեռ միայն իր ճանապարհի կէսն է արել և մասնաւոր յա-

րաբերութիւններէց այժմ պէտք է անցնի հասարակական յարաբերութիւնների մէջ: Մտցնել Քրիստոսին պատմութեան մէջ, նրա վրայ հիմնել պատմական իրողութիւնները—ահա այն նպատակը, որին պիտի ծառայի սլաւոնական ուշիարհը: Առհասարակ լեհական ներկայ հեղինակների մեծագոյն մասի մէջ նկատուած է այն հիասթափմունքը, թէ եսականութեամբ և բռնի ուժով կարելի է հասնել երջանկութեան, ու լուսւմ է ընդհանրական սիրոյ քարոզչութիւն:

«Յո երթասը» արտաստւոր ընդունելութիւն դառնոյ միայն լեհական, այլ և օտարազգի հասարակութեան կողմից, մանաւանդ Անգլիայում, Ամերիկայում ու Իտալիայում: Մի քանի տեղ փորձեր եղան նրա հետեւողութեամբ վէպեր գրելու կամ վէպի բովանդակութիւնը բեմական դրուածքի վերածելու: Միայն Անգլիայում տարածուել է մօտ 400 հազար օրինակ, իսկ իտալական ժողովրդական բեմի վրայ սիրելի ներկայացումներէց մէկն են այդ վէպի մի քանի պատկերները:

Անկասկած, բրիտոնէական սիրոյ վարդապետութիւնը այժմեան հանդումանքների մէջ ամենաանհրաժեշտն է «քաղաքակիրթ» աշխարհի համար, եւ եթէ զեկտ. 9-ին Վարչաւոյում տեղի ունեցած՝ Սենկեւիչի 25-ամեայ դարձունէութեան յօբելեանին մասնակցել է ոչ միայն նրա ազգը, այլ եւ ուսը, անգլիացին, ֆրանսիացին, գերմանացին, իտալացին, հայը, առհասարակ բոլոր եւրոպական ազգերը, պատճառն հէնց այն է, որ Սենկեւիչը կարողացել է զարնել ամեն մի քաղաքակիրթ մարդու հոգեկան լարերին, ցոյց տալով նրան նրա այժմեան խարխափող վիճակը ու կանչելով միահամուռ ոգեւորութեան՝ յանուն սիրոյ դէպի ճշդուածները, զրկուածները, թոյլերը,—յանուն բոլոր անձնական, ազգային, եսամոլական ձգտումների ձուլման ընդհանրական բարօրութեան հետ...

Սենկեւիչը ունի նաեւ մի քանի բեմական հեղինակութիւններ, բայց սրանք համեմատաբար թոյլ բաներ են: Այժմ լուրեր են պտտում, թէ նա սկսել է մի մեծ վէպ ժամանակակից կեանքից, նոյն իսկ դրամատիկական դրուածք: Յամենայն դէպս, նա գեւ. այն հասակի (54 տարեկան) մէջն է, որ հեռու է զաւամբութիւնից, և նրա տաղանդը գեւ. ցոյց է տալիս զարդանալու ընդունակութիւն: Տաղանդի մեծ դաղանիքն է՝ կարողանալ ընթեր-

ցողի միտքը խել շրջակայ իրական կեանքից ու տեղափոխել երևակայական կեանքը, որ աւելի իրական է, բան թէ ինքը իրականութիւնը. այս գաղտնիքին լիովին տիրում է Սենկեիչը:

Իսկապէս յօբելեանը պիտի կատարուէր 1897 թ., որովհետեւ նրա «Իզուր» առաջին վէպը լոյս է տեսել 1872 թ.: Բայց այդ միջոցին լեհացի հասարակութեան ամբողջ ուշադրութիւնը գրաւած էր Ալբամ Միցկևիչի ծննդեան հարիւրամեակի տօնախմբութեամբ, և նոյն իսկ ինքը Սենկեիչը ուղղակի յայտարարեց, որ իրանց աղբային մեծ բանաստեղծի ծննդեան հարիւրամեայ տօնախմբութեան տարին ոչ մի ուրիշ անուն չը պիտի յիշուէ, բացի Միցկևիչի անունից, ու ինքն էլ մտաւ տօնախմբութիւնը կարգադրող յանձնաժողովի մէջ: Այժմ երախտագէտ լեհացիք հաւաքել են մի գումար ու գրենել Սենկևիչի համար մի կալուածք (Օբլենհուրէկ) Լեհաստանի ամենագեղանկար մասում: Դեկտեմբերի 9-ին տօնախմբութիւնն սկսուել է մի մաղթանքով Ս. Խաչ եկեղեցում, ապա քաղաքային տան մէջ հաւաքուել են բոլոր պատգամաւորները ու իրանց շնորհաւորանքների հետ մատուցել են կալուածատիրական թղթերը: Ուղերձներ են ստացուել քաղաքակիրթ աշխարհի ամեն ծայրից: Պատասխանելով ուղերձներին, Սենկևիչն ասել է.

«Դժուար թէ կարողանամ խօսքերով արտայայտել իմ ներկայ զգացմունքներս: Նախկին ժամանակները այսպէս վարձատրում էին պատերազմի դաշտում երևելի դարձած զինուորներին, իսկ այժմ պիտք է ծառայել հասարակութեանը առօրեայ տոկոսն աշխատանքով: Աստուած օրհնել է իմ աշխատանքը. մի բան էր ինձ պակասում՝ մի կտոր մեր հողից, Հայրենի երկիրը այս էլ է ինձ տալիս: Ո՞րտեղից դանեմ նոյնչափ բուռն բառեր, որչափ բուռն է իմ երախտագիտութիւնս: Սրտիս խորքից կը դուռնայ շնորհակալութիւն Հայրենի երկրին և թող ապրի այն մեծ ժողովրդական սիրտը, որ՝ գիտէ այսպէս զգալ, այսպէս վարձատրել»:

Այս խօսքերի վրայ, որոնք ցոյց են տալիս թէ ինչպիսի վառ սիրով սիրում է Սենկևիչը իր հայրենի հողը, կարող ենք տեսլացնել այն բառերը, որ նա դնում է «Աւանց դաւանանքի» վէպի մէջ մի յայտնի գրողի

բերանը.— «Փառքը մի ինքնախաբէութիւն է, որով միայն բարոյական բախտախնդիրը կարող է իր կեանքը լցնել ու փոխարինել երջանկութեան մնացած տեսակները: Ուրիշ բան է համոզմունքը, որ գործդ ապարդիւն չէ, որ նա արձագանք է զարթեցնում հասարակութեան մէջ,— սրանով հասարակական գործիչը կարող է գոհ լինել»:

Այո, Սենկեիչը կարող է գոհ լինել, որովհետեւ նրա գործը հէնց այսպիսի արձագանք է զարթեցնում հասարակութեան մէջ:

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԵԱՆ

ՊՈԶՆԱՆԻ ՌԻՍՈՒՑՉԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

(Հեճուիկ Սեճկեիցի)

... Լամպի, թէեւ մի փոքր բնաշխարհ, լոյսը զաբոյնում էր ինձ և յաճախ ժամի երկուսին կամ երեքին կէս զիշերից անց տեսնում էի Միխայիլի գեղաշինարանը: Նրա փոքրիկ և ուժասպառ կերպարանքը, միայն ճերմակեղէնը հազին, կոպտած էր լինում զբքի վրայ, իսկ զիշերային խաղաղութեան մէջ քնատար ու տանջուած ձայնը մեքենայաբար կրկնում էր լաւինակսն կամ յունակսն խոնարհումները նայն միակերպութեամբ, որով և կեղեցում կրկնում են «Տէր ողորմես»-ի բառերը: Եւ եբբ կանչում էի նրան, որ գնայ քնի, տղան պատասխանում էր ինձ. «Դեռ դասը չը գիտեմ, պան Վալրժինկիչ»: Պատրաստած էի լինում սակայն նրա հետ դասերը ժամի չորսից մինչև ութը, իսկ յետոյ ժամի իննից մինչև տասնեկուսը, և ինքս չէի մանում անկողին, առաջ քան համոզուէի, որ ամենը գիտէ. բայց ճշմարիտ՝ այս ամենը շատ շատ էր: Աւարտելով վերջին դասը, տղան մոռանում էր առաջինը, իսկ յունակսն, լաւինակսն, զերմանակսն խոնարհումներն ու զանազան տեղերի անունները այնպիսի խոնարհութեան մէջ էին ձգում նրա խեղճ գլուխը, որ քնել չէր կարողանում: Գուրս էր պրծնում այն ժամանակ վերմակի տակից, վառում էր լամպը և նստում նորից սեղանի առջև: Երբ նրան սաստում էի, ինչպիսի էր և արտասուում: Յետոյ այն աստիճան ընտելացայ այս զիշերներով նստելուն, լամպի փայլին և խոնարհումների մթնոլորտին, որ եբբ սրանք չէին լինում, ինքս քնել չէի կարողանում: Գուցէ ես պէտք է թոյլ չը տայի, որ երեխան չարչարուէր ուժից վեր, բայց ինչ պիտի անէի: Չէ՞ որ պէտք է ամեն օր այսպէս թէ այնպէս դասերը սովորէր, որովհետեւ հակառակ դէպքում նրան զարդից կը հեռացնէին, և Աստուած միայն գիտէ, թէ որպիսի հարուած կը լինէր այս բանը պանի Մարիայի համար, որ ամուսնու վախճանելուց յետոյ մնալով երկու որբուկները ձեռքին՝ լողոր յոյսը զրկել էր Միխայիլ վրայ: Դրութիւնս ճշմարիտ որ անկանե-

լի էր, որովհետեւ միւս կողմից տեսնում էի, որ մտաւոր չափազանց լարումը խորտակում է տղայի առողջութիւնը և կարող է վտանգաւոր լինել նրա կեանքի համար: Հարկաւոր էր դնել նրան ֆիզիքապէս ամրապնդել, մարմնամարզութեամբ զարգացնել, ստիպել երկար զբօսնել կամ ձի հեծնել, բայց ժամանակ չը կար այս բաների համար: Երեկոան այնքան աշխատութիւն ունէր, այնքան բան անդիր սերտելու, որ ձեռքը խզէին ասում եմ՝ ժամանակ չը կար: Տղայի ուրախութեան, առողջութեան և կեանքի համար հարկաւոր ամեն բոլէն խլում էր լսողներէնը, յունարէնը և... գերմաներէնը: Առաւօտները, երբ նրա գրքերը դարսում էի պայուսակի մէջ և երբ տեսնում էի, ինչպէս նրա նիհար ուսերը ծռւում էին այն բիւզանդական հասորների ծանրութեան տակ, սիրտս ուղղակի ճնշւում էր: Երբեմն խնդրում էի, որ ներողամիտ ու ղիջող լինեն նրա նկատմամբ, սակայն գերմանացի ուսուցիչները ինձ միայն պատասխանում էին, որ երեխային փչացնում եմ և երես եմ տալիս, որ Միխայիլ երեխ բաւական չէ աշխատում և «զոււմ է» չնչին առիթով: Ինքս էլ կրծքացաւ ունեմ, մենակ մարդ եմ և դիւրագրգիռ, ուստի այս յանդիմանութիւնները քանի-քանի վայրկեաններս են թռնաւորել: Ամենքից աւելի ես գիտէի, արդեօք Միխայիլ բաւականի չէ աշխատում: Նա մի միջին ընդունակութիւնների տէր երեխայ էր, բայց մի այնպիսի սնխոնջ և, ամեն քաղցրութեամբ հանգերձ, կամքի այնպիսի ուժով օժտուած, որպիսին առիթ չեմ ունեցել պատահելու ոչ մի ուրիշ տղայի մէջ: Խեղճ Միխայիլը բռն և կոյր կերպով պաշտում էր իր մօրը, և որովհետեւ նրան ասել էին, որ մայրը սաստիկ դժբախտ է, տկար է և որ եթէ ինքն էլ դեռ վատ սովորի, կարող է նրան սպանել, ուստի տղան դողում էր այս մտքից ու ամբողջ գիշերներ նստում էր գրքերի վրայ, միայն թէ մայրիկին չը վշտացնէ: Ազիտորմ լաց էր լինում, երբ վատ թուանշաններ էր ստանում, բայց ոչ որի գլխով չէր անցնում, թէ ինչու էր լաց լինում և թէ որչափ տարտափելի պատասխանատւութիւն էր զգում նա այդպիսի վայրկեաններում: Վա՛, ու՛ն ինչ դորձ: Ես նրան չէի փչացնում, ոչ էլ երես էի տալիս, միայն թէ ուրիշներից լաւ էի հասկանում նրան և եթէ, փոխարէն յանդիմանելու նրան անաջողութիւնների համար, աշխատում էի մխիթարել, այդ արդէն իմ բանն է: Ինքս քիչ չեմ աշխատել, չարչարուել կեանքիս մէջ, փեսել քաղցածութիւն և սե օր, բախտաւոր չեմ եղել, չեմ լինի բախտաւոր և—Գրողը տանի—մինչև անգամ արդէն առասններս էլ չեմ սեղմում, երբ այս բանի մասին մտածում եմ. չեմ հա-

ւաստում, որ արժ լինի ապրել, բայց դուք է այս պատճառով ճշմարիտ կարեկցութիւն համ դուրս գէպի ամեն տառապողը:

Ես գտնէ Միխայիլ հասակում, երբ վաղվում էի փողոցներում աղաւնիների հտեից կամ վէզ էի խաղում քաղաքային տան առջև, ունեցել հմ ուրախութեան և առողջութեան իմ ժամերը: Հաղը ինձ չէր տանջում, երբ ճանն էի բնկնում, լաց էի լինում, քանի որ ծեծում էին, խկ բնդհանրապէս ծախ պէս աղատ հմ եղել և ոչ մի հոգս չեմ ունեցել: Միխայիլ նոյն խկ այդ չունէր: Կեանքը նրան էլ կը դնէր զնգանի վրայ ու կը ծեծէր մտրճով, բակայն աչքան գոնէ չահած կը լինէր, որքան երեխայ հասակում սրտանց ծիծաղած այն բանի վրայ, ինչ որ մանուկներին դուրսնում է, դժութիւններ արած էր լինէր ու վաղված բայց օգուտ արեի ճառագայթների մէջ: Բայց այսպիսի միաւսրում աշխատանքի ու մանկութեան՝ չունէի աչքիս առջև: Ընդհակառակը, տեսնում էի ինչպէս երեխան գնում էր ուսումնարան և վեհադասնում աշխատելից դէպքը խոստում, զբոքերի ծանրութիւնից կոպտած, ուժասպառ, խորշոմները աչքերի անկիւններում, շարունակ կաբժեա լացի բոկուրը դապած, ուստի կարեկցում էի նրան ու ուղում էի նրա համար ապստէն լինել:

Ինքս վարժապետ հմ, թէն մանաւոր, և չը գիտեմ, ինչ պիտի անէի աշխարհիս երեսին, եթէ դեռ հասաւու էլ կորցրած լինէի դէպի ուսման արժէքն ու այն օգտակարութիւնը, որ նրանից առաջ է գալիս: Սակայն ուղղակի կարծում հմ, որ ուսումը չը պէտք է սղբերգութիւն լինի մանուկների համար, որ լատիններէնը չէ կարող նրանց առողջութեան տեղը բռնել, խկ լաւ կամ վատ արտասանութիւնը չը պէտք է փոքրիկ էակների ճակատագրի ու կեանքի խնդիրը վճար:

Կարծում հմ նոյնպէս, որ մանկավարժութիւնն աւելի լաւ է իրադարձում իր նպատակը, երբ երեխան զգում է՝ իրան քաղցրութեամբ առաջնորդող ձեռքը, ոչ թէ իր կուրծքը ճնշող ու այն ամենը կոխտող սուր, ինչ որ սովորել է պաշտել ու սիրել տանը... Մի այնպիսի խաւաբամիտ մէկն հմ, որ երեի չեմ փոփոխիլ արդէն իմ համոզմունքս այս բանի մասին, որովհետեւ աւելի ու աւելի ամբապնդւում հմ նրա մէջ, քանի յիշում հմ իմ Միխայիլն, որին այնպէս անկեղծօրէն սիրում էի: Վեց տարի էր որ նրա ուսուցչին էի, սկզբում սրպէս դատաւարակ, յետոյ, երբ մտաւ երկրորդ դասարան, որպէս դասերը հետ կրկնող (ռեպետիտոր), ուրեմն ժամանակ ունէի նրան սիրելու: Վերջապէս, ինչու պիտի ծածկեմ ինքս ինձնից, ինձ համար թանկագին էր իբրեւ ինձ համար ամենաթանկագին էակի:

որդի: Երբէք նրա մայրը չը գիտէր այս բանի մասին և երբէք չի գետնալ: Յիշում եմ, որ ես... մի ինչ որ պան Վալրօֆինիկի եմ, մասնաւոր վարժապետ, այն էլ տկար մարդ, իսկ նա՝ հարուստ ազնուական տան աղջիկ, մի խօսքով՝ պանի (տիկին), որի վրայ չէի համարձակուիլ աչք բարձրացնել: Բայց որովհետեւ կեանքից մաշուած մենակ սիրտը վերջ ապէս պէտք է մի բանին կաշի, ինչպէս մի բանի է կաշում ալիքով օրօրուող խեցին, ուստի իմ սիրտը նրան է յարել: Ի՞նչ ա՜նեմ. և վերջապէս ի՞նչ է այս նրան վեասում: Չեմ ուզում նըրանից աւելի լոյս, քան թէ արևից, որ գարունքին իմ տկար կուրծքն է տաքացնում: Վեց տարի նրա տան մէջն եմ եղել, ներկայ եմ եղել նրա ամուսնու մահուան րոպէին, տեսել եմ նրան դժբախտ ժամանակ մենակ, բայց միշտ հրեշտակի պէս, բարի, զաւակասէր, գրեթէ սուրբ՝ իր որբւայրութեան մէջ ուստի պէտք է այս տեղը հասնէր: Բայց սա սէր չէ իմ մէջ, սա աւելի շուտ իմ հաւատն է:

Միխասը շատ յիշեցնում էր մօրը: Յաճախ, երբ աչքերն ինձ վրայ էր բարձրացնում, թւում էր ինձ թէ նայում եմ մօր վրայ: Հէնց նոյն նուրբ դիմագծերն էին, նոյն ձակաւոր՝ խիտ մազերից ընկնող ստուերով, հէնց նոյն յօնքի մեղմ նկարը, և մանաւանդ գրեթէ միատեսակ ձայնը: Մօր ու որդու տրամադրութեան մէջ նոյնպէս կար մի ընդհանուր բան, մի որոշ հակում գէպի զգացմունքների ու հայեացքների անզուսպ գրգռում: Երկուսն էլ այն տեսակ նեարդային, դուրազզաց, ազնիւ ու սիրող էակների շարքին էին պատկանում, որոնք ընդունակ են ամենամեծ անձնութիւնների, բայց որոնք քիչ բախտաւորութիւն են գտնում կեանքի ու նրա իրականութեան հետ ընդհարուելիս, առաջուց տալով աւելի, քան թէ կարող են ստանալ: Այս տեսակ մարդիկ անհետանում են այժմ, և կարծում եմ, որ մի որ և է այսօրուայ ընագէտը կարող էր տեսլ նրանց մասին, որ այս գլխից մահուան են դատապարտուած, որովհետեւ աշխարհ են գալիս սրտի արատով—չափազանց սիրում են:

Միխասի ընտանիքը մի ժամանակ շատ ունեւոր էր, բայց—չափազանց սիրում էին... ուստի զանազան փոթորիկները ցիր ցան արին կարողութիւնը, իսկ այն, ինչ որ մնացել էր, ուղիղ է կարիք չէ, չէ նոյն իսկ աղքատութիւն, սակայն նախկին ժամանակների հետ համեմատած մի չափաւորութիւն¹է, Միխասը վերջինն էր տոհմի մէջ, և սրա համար էր, որ պանի Մարիան սիրում էր նրան ոչ միայն իբրեւ իւր հարազատ զաւակի, այլ և միաժամանակ իբրեւ ապագայի իր ամբողջ յոյսը. դժբախտաբար, մայրերին յատուկ կուրութեամբ նկատում էր նրա մէջ արտասու-

վոր ընդունակութիւններ: Տղան ուղիղ որ բխամիտ չէր, սակայն այն տեսակ երեխաներիցն էր, որոնց ընդունակութիւնները, սկզբում միջակ, զարգանում են միայն մի քիչ ուշ, ֆիզիքական ոյժերի և առողջութեան հետ միասին: Ուրիշ հանգամանքների մէջ նա կը կարողանար դպրոցն ու համալսարանը աւարտել և օգտակար աշխատաւոր դառնալ ամեն ասպարէզի վրայ: Բայց այն հանգամանքների մէջ, որոնք գոյութիւն ունէին, միայն չարչարուում էր և՛ լաւ իմանալով թէ ինչ բարձր դադափար ունէր մայրը իր ընդունակութիւնների մասին, իզուր լարում էր ուժերը:

Շատ բան են տեսել իմ աչքերը աշխարհիս երեսին, և վճռել եմ ոչնչի վրայ չը դարմանալ, բայց խոստովանուում եմ, դժուարութեամբ հաւատացի, թէ կարող է գոյութիւն ունենալ մի այնպիսի խառնաշփոթ մթնոլորտ, ուր երեխային չարիքի հասցնէր հաստատամտութիւնը, կամքի ոյժն ու աշխատասիրութիւնը: Մի ինչ-որ անառողջ բան կայ այս բանի մէջ և եթէ խօսքերը կարողանային սփռիւն իմ կսկիծն ու դառնութիւնը, ես ճշմարիտ՝ կ'ասէի Համլէտի հետ միասին, որ աշխարհիս երեսին կատարուում են բաներ, որ փիլիսոփաները երազումն էլ չեն տեսել...

Աշխատում էի Միխայիլ հետ, կարծես այն թուանշաններից, որ նա էր ստանում առաջադիմութեան համար, իմ սեփական ապագան էր կախուած, որովհետեւ երկուսս էլ՝ ես ու իմ անգլիսի տղաս, ունէինք մի նպատակ, այն է՝ չը կոտրել մայրիկի սիրտը, ցոյց տալ լաւ երկամեակներ, երջանկութեան ժպիտ արծարծել նրա չրթունքների վրայ: Երբ աջողում էր լաւ թուանշանն ստանալ, փոքրիկը գալիս էր ուսումնարանից փայլող աչքերով ու երջանիկ: Թւում էր ինձ, թէ այնպիսի գէպերումնա յանկարծ մեծանում էր, թէ մէջքը ուղղւում էր. նրա՝ սովորաբար արտում աչքերը ծիծաղում էին այն ժամանակ անկեղծ, մանկական ուրախութեամբ և պսպղում էին երկու ածուխների պէս: Իսկոյն վայր էր նետում իր նեղ ուսերից դրքերով ծանրաբեռնուած պոյուսակը և աչքերն ինձ վրայ թարթելով՝ ասում էր դեռ չէմքից.

—Պան (պարոն)՝ Վալրժինիկիչ, մայրիկը դո՛ւ կը լինի: Այսօր աշխարհագրութիւնից ստացայ... ապա իմացէ՛ք՝ որքան:

Եւ երբ ձեռնում էի թէ չեմ իմանում, մօտ էր վաղում ինձ հպարտ դէմքով և, վզովս փաթաթուելով, ասում էր կարծես սկսնջիւս, բայց շատ բարձր ձայնով.

—Հի՛նգ, ճշմարիտ հի՛նգ:

Երկուսիս համար դրանք երջանիկ վայրկեաններ էին: Այդ

երեկոները Միխայիլը երազում էր և երեակայելով իրան, թէ ինչ կը լինի, եթէ բոլոր թուանշանները գերազանց ստանայ, առում էր կէսն ինձ դիմելով, կէսն ինքն իրան.

—Ծննդեան տօնին կ'երթանք Ջալեսին, ձիւն գալիս կը լինի—ձմեռուայ սովորութեան պէս—ուրեմն սահնակով կ'երթանք: Տուն կը հասնենք միջուով. բայց, ճ, մայրիկն ինձ սպասելիս կը լինի, կը գրկի ինձ, կը համբուրի, իսկ յետոյ կը հարցնի թուանշաններու: Ես գիտամբ դէմքս կը թթուացնեմ, իսկ մայրիկս կը կարգայ.— կրօնից գերազանց, գերմաներէնից՝ գերազանց, լատիներէնից՝ գերազանց, բոլորը գերազանց. Օ՛, պան Վալթրփինկիչ:

Եւ խեղճ աղայի աչքերին արտասուքներ էին երևում, և փոխարէն նրան զսպելու, ինքս էլ հետեւում էի նրան իմ յոյնած երեակայութեամբ և մտաբերում էի Ջալեսինի տունը, նրա սպասիստի խաղաղութիւնը, այն բարձրագոյն, ազնիւ էակը, որ այնտեղ տիրուհի էր, և այն երջանկութիւնը, որ նրան կ'ազդի աղայի վերադարձը գերազանց թուանշաններով:

Օգուտ էի քաղում այդ բողէններից և խորհուրդներ էի առլիս Միխայիլին, բացառելով նրան, որ մայրիկին համար մեծ նշանակութիւն ունի նրա առաջադիմութիւնը ուսման մէջ, բայց նոյնպէս և առողջութիւնը, և որ ուրեմն չը պէտք է լայ լինի, երբ ես իրան զբօսանքի եմ ասնում, պէտք է քնի այնքան, որքան իրան ասում եմ, և յամառութեամբ չը նստի գիշերներով: Սրտաշարժուած ազան գրկում էր իմ վիզս ու կրկնում.

—Շատ լաւ, իմ անդին պան, այնպէս, այնպէս առողջ կը լինեմ որ... և կը դառնամ այնպէս մեծ, որ ոչ մայրիկը, ոչ էլ փոքրիկ Լօրեան ինձ չեն ճանաչիլ:

Ստանում էի նաեւ յաճախ նամակներ պանի Մարիայից, որոնք պատուիրում էին ինձ, որ խնամք տանեմ երեխայի առողջութեանը, բայց յուսահատութեամբ ամեն օր համոզւում էի, որ հաշտեցնել ուսումը առողջութեան հետ ճիշտ որ անհնարին էր: Եթէ աւանդած առարկաները գծաւար-լինէին, ես մի ճար կը դանէի, տեղափոխելով Միխայիլին երկրորդ դասարանից առաջինը, սակայն նա այդ՝ թէև անպէտք առարկաները չատ լաւ էր հասկանում, ուրեմն ցաւը ուսումը չէր, ցաւը միայն ժամանակն էր և այն դժբախտ գերմանական լեզուն, որին երեխան չէր տիրապետում բաւականաչափ: Այս բանի ճարն արդէն ոչ մի կերպ չէի կարող դանել և միայն յոյս ունէի, որ երբ կը հասնեն տօները, հանգստութիւնը կը լրացնի աղայի առողջութեան այն պակասորդները, որոնք առաջ էին եկել չափազանց աշխատելուց:

Եթէ Միխայիլ լինէր աւելի անտարբեր երեխայ, աւելի քիչ կ'անհանգստանայր նրա համար, բայց նա խելագէտ աւելի եւ սաստիկ էր զգում ամեն անաջողութիւն, քան թէ աջողութիւնները: Ուրախութեան եւ այն ճիւղերի վայրկեանները, որոնց մասին յիշեցի, սակաւագէտ էին, գոյախտաբար:

Այնպէս սովորել էի նրա զէմքից կարգով, որ հէնց որ ներս էր մտնում, առաջին հէնց հայեացքից հասկանում էի, երբ աջողութիւն ունեցած չէր լինում:

—Վատ թուանշան եւ ստացել, հարցնում էի:

—Այո:

—Ձը դիտէիր:

Երբեմն պատասխանում էր.

—Ձը դիտէի.—բայց աւելի յաճախ.—Գիտէի, բայց չէի կարող բացատրել:

Եւ փոքրիկ Ովկիկին, երկրորդ դասարանի առաջին աշակերտը, որին դիտեմք հրաւիրել էի, որպէսզի Միխայիլ հետ միասին պարապի, ասում էր, որ Միխայիլ զլինաւորապէս նրա համար է վատ թուանշաններ ստանում, որ չի կարողանում... միայն արտայայտել:

Քանի աւելի էր երեխան իրան յոգնած զգում մտքով եւ մարմնով, այնքան անաջողութիւնները աւելի յաճախ էին կրկնուում: Նկատել էի, որ երբ կուշտ լաց լինելուց յետոյ նստում էր այնուհետեւ դասեր սերտելու, հանդարտ էր լինում եւ կարծես հանգիստ, բայց այն կրկնապատկուած եռանդի մէջ, որով ձեռնամուխ էր լինում դասերին, մի ինչ որ յուսահատական եւ միաժամանակ տենդային բան էր լինում: Երբեմն էլ գնում էր անկիւնը, երկու ձեռներով սեղմում էր զլուխը եւ լուռ մընում. զրգուած երեակայութեան տէր տղան երեակայում էր, թէ գերեզման է փորում սիրած մօր սոսկերի տակ, եւ չէր իմանում, ինչ ճար անէ իր զլխին, եւ ուղղակի մի պատուող անուի մէջ էր զգում իրան, որից ելք չը կար:

Նրա դիչերով նստելը դառնում էր աւելի ու աւելի յաճախակի: Վախենալով, չը լինի թէ զարթնելով հրամայեմ նրան գնալ ու քնել, վեր էր կենում կամայուկ, մթնութեան մէջ, դուրս էր տանում լամպը նախասենեակը, այնտեղ վառում էր ու նստում աշխատելու: Առաջ քան եւ նրան բռնեցի, մի քանի դիչեր անց էր կացրել այս կերպով չը վառած չորս պատի մէջ: Ոչ մի ուրիշ հնար չունէի, բացի այն, որ վեր կենայի, ներս կանչէի նրան սենեակը եւ հետը նորից աչքի անցնէի բոլոր դասերը նրան համազելու համար, թէ բոլորը դիտէր եւ թէ զուր իրան ենթարկում էր մրսելու վտանգին: Բայց նա

արդէն ինքը վերջ ի վերջոյ չէր իմանում, ինչ գիտէր և ինչ չը գիտէր: Երեխայի ոյժերն սպառուում էին, նիհարում էր, դեղնում: Երբեմն այնպիսի մի բան էր պատահում, որ ինձ համոզում էր, թէ սակայն ինքը աշխատանքը չէր որ ծծում էր նրա ոյժերը: Մի անգամ, երբ աւանդում էի նրան աղբային պատմութիւնը, ար «Պատը իր թռոններին է պատմել»—մի բան, որ ամեն օր անում էի սանի Մարիայի պատուէրով—Միխայիլ վեր թռալ ցողացող աչքերով, իսկ ևս գրեթէ սարսափեցի, տեսնելով նրա դէմքի քննող և մոռյալ արտայայտութիւնը, որով գոչեց.

—Պան, տրեմն այդ ճշմարիտ որ հեքեաթ չէ, որովհետեւ...

—Որովհետեւ ինչ, Միխայիլ,—հարցնում էի ևս ապշած:

Պատասխանելու փոխարէն, ատամները սեղմեց, իսկ վերջը այնպիսի բուռն լացով լացեց, որ երկար չէի կարողանում նրան հանգստացնել:

Հարցրի Ուլիցկուց այս բռնկման պատճառը. չէր կարող, կամ չէր ուզում ասել. հասկացայ՝ սակայն ինքս: Ոչ մի կասկած չը կար, որ լեհացի երեխային պատահում էր լսել դերմանական դպրոցում շատ բան, որ խոցոտում էր նրա զգացմունքները: Այսպիսի խօսքեր ուրիշ տղաների մէկ ականջից մտնում էին, միւսից դուրս գալիս, ոչ մի հետք չը թողնելով բացի դժկամակութիւնից դէպի ուսուցիչը և նրա ամբողջ ցեղը, բայց Միխայիլ պէս դիւրազգաց տղան հիւանդագին զգում էր այդ խօսքերը, բայց չէր համարձակւում հակաճառել: Երկու ոյժեր, երկու ձայներ, որոնց լսելը երեխայի պարտականութիւնն է, բայց որոնք հէնց այս պատճառով պէտք է իրար հետ հաշտ լինեն, քաշում էին Միխայիլին երկու հակառակ կողմեր: Ինչ որ մէկ ոյժը անուանում էր սպիտակ, առաքինի, սիրելի, միւսը արատաւորում էր բորոտալի և ծիծաղաշարժ կոչումով, ինչ որ մէկը առաքինութիւն էր անուանում, միւսը՝ յանցանք: Եւ այս երկպառակութեան մէջ երեխան գնում էր այն ոյժի ետեւից, դէպի որը քաշում էր նրան սիրտը, բայց պէտք է ձեռնար, թէ լսում է ու արտի մէջ է պահում հակառակ խօսքերը, պէտք է ձեռնար առաւօտից մինչև երեկոյ և ասրէր այս տաժանելի լռնադրօսութեան մէջ օրեր, շաբաթներ, ամիսներ... Այս ինչ դրութիւն է... երեխայի համար:

Տարօրինակ էր Միխայիլ ճակատագիրը. կեսնքի ողբերգութիւնները սովորաբար սկսում են աւելի ուշ, երբ առաջին տերիները թափւում են երիտասարդութեան ծառից.—իսկ նրա համար այն օրերն էին, ինչ որ անբախտութիւն է կազմում—բարոյական բռնութիւն, քողարկուած դառնութիւն, անհանգստութիւն, զուր ճիւղեր, մարտնչում դժուարութիւնների դէմ, յոյսի

առտրճանաբար խորտակում,—այս ամենը սկսուել էր կեանքի տառնումէկամեայ հասակում։ Ոչ նրա քամած կերպարանքը, ոչ նրա քամած ոյժերը չէին կարող տանել այսպիսի ծանրութեան։ Անցնում էին օրեր, չաբաթներ, խեղճը կրկնապատկում էր ճիգերը, իսկ արդիւնքը օրէց օր աւելի փոքր էր լինում, աւելի էա ողորմելի։ Պանի Մարիայի՝ թէև քնքոյշ նամակները աւելի էա ծանրացնում էին այս բեռը։

«Աստուած քեզ օժտել է, Միխայ, արտասովոր բնդունակութիւններով—գրում էր մայրը.—ուստի յոյս ունիմ, որ չեա խաբիլ այն յոյսերը, որ քեզ վրայ եմ դրել, և որ միտթարանք կը դառնա մեր երկրի ու ինձ համար»։

Երբ տղան առաջին անգամ առացաւ այսպիսի մի նամակ, քանեց ցնցողաբար իմ ձեռները և, պատրաստուելով լաց լինել՝ սկսեց կրկնել.

—Ի՞նչ անեմ, պան Վալրժինիկիչ. ի՞նչ կարող եմ անել։

Իրաւ որ՝ ի՞նչ կարող էր անել. ի՞նչ ելք կարող էր գտնել, քանի որ չէր եկել այս աշխարհ բնատուր լեզուագիտական բնդունակութիւններով և քանի որ չը գիտէր արտայայտել իր մտքերը գերմաներէն։^{*)}

Հասաւ Ամենայն Սրբոց տօներին^{**)} ժամանակը, երկամսեակի թուանշանները բոլորովին մի բան չէին. երեք ամենաւկարկոտ առարկաներից ունէր չափաւոր։ Նրա ամենախիստ աղաչանքներին ու պաղատանքներին ղիջանելով, չուղարկեցի պանի Մարիային։

—Իմ անդին պան, —աղերսում էր նա, ձեռները ծալելով.—մայրիկը չը գիտէ, որ Բոլոր Սուրբերի տօներին եմ տալիս թուանշանները, իսկ մինչև Միունդը դուցէ Աստուած ինձ ուղորմի։

Խեղճ երեխան իրան զուր յոյսով խաբում էր, թէ այդ վատ թուանշանները կ'ուղղի, մի բան էլ ճիշտ է, ես էլ էի ինձ խաբում։ Մտածում էի, որ կ'ընտելանայ զպրոցական կարգերին, որ կ'ընտելանայ ամեն բանին, կը տիրապետի լեզուին և կ'ուղղի արտասանութիւնը, և նախ և առաջ, որ աւելի և աւելի քիչ ժամանակ կը պահանջի ուսման համար։ Եթէ այս չը լինէր, վաղուց դրած կը լինէի պանի Մարիային և ներկայացրած իրերի վիճակը։ Եւ իրաւ, թւում էր թէ յոյսերս զուր չէին։ Իս-

*) Պօզնանեան դպրոցներում գերմաներէնն է դաստառութեան լեզուն և աւելի է պահանջուում, քան թէ լեհերէնը, որ ոչնչի տեղ է գլխում և արհամարում է, որպէս և իրանք լեհացիք։

**) Նոյեմբերի մէկին։

կոյն «Ամենայն Սրբոց»-ից յետոյ Միխասը ստացաւ երեք գերազանց թուանշաններ, որոնցից մէկը լատիններէնից: Դասատան բոլոր աշակերտներէից միայն նա էր, որ գիտէր որ gaudeo բայի անցեալ ժամանակն է՝ gavisus sum, իսկ գիտէր նրա համար, որ ստանալով դրանից առաջ երկու գերազանց, հարցրել էր ինձ, ինչպէս է լատիններէն՝ «ուրախանում եմ» կարծում էի տղան երջանկութիւնից կը ցնարուի: Գրեց մայրիկին մի նամակ, որ սկսում էր այս խօսքերով.

«Անգին ու անուշ մայրիկ, արդեօք իմ սիրելիս գիտէ, որ gaudeo-ից կայ perfectum, ի հարկէ չը գիտէ ոչ մայրիկը, ոչ Լօլեան, որովհետեւ ամբողջ դասատան մէջ միայն ես գիտէի»:

Միխասը ուղղակի աստուածայնում էր մայրիկին: Այդ օրից ի վեր նա ամեն բայէ հարցնում էր ինձնից զանազան perfekta (անցեալներ) և participia (բայածականներ): Ստանալ այդ գերազանցները դառաւ այժմ նրա կեանքի նպատակը: Բայց այդ միայն երջանկութեան կարճատե փայլ էր: Շուտով օրհասական լեհական արտասանութիւնը քանդեց սոյն, ինչ որ կառուցել է աշխատասիրութիւնը, իսկ առարկաների չափազանց քանակութիւնը թոյլ չէր տալիս երեխային նուիրել նրանցից ամեն մէկին այնքան ժամանակ, որքան պահանջում էր նրա ուժաւառ յիշողութիւնը: Մի դէպք եւս նպաստեց անաղուքեանց աւելանալուն: Միխասն ու Ուիլյէկին մոռացել էին ինձ ասելու մի գրաւոր դասի մասին և չէին պատրաստել: Ուիլյէկին դուրս ուրծաւ, որովհետեւ որպէս առաջին աշակերտ նրան նոյն իսկ չէին հարցրել՝ արդեօք պատրաստել է թէ ոչ, իսկ Միխասը հրապարակական յանդիմանութիւն ստացաւ դպրոցում և միաժամանակ նրան սպառնացին որ կ'արձակուի:

Ակներեւ էր որ ենթադրել էին, թէ դիմամբ է ինձանից զասը թաղցրել, որ չը պատրաստի, իսկ տղան, որ ամենաչքնչին ստախոսութեան ընդունակ չէր, հնար չունէր իր անմեղութեան մէջ համոզելու: Կարող էր, ուղիղ է, իրան պաշտպանելու համար ասել որ Ուիլյէկին էլ էր մոռացել իր պէս, բայց այս թոյլ չէր տալիս աշակերտական պատուասիրութիւնը: Իմ հաւատացնելուն դերմանացիք պատասխանեցին նկատելով, թէ խրախուսում եմ տղայի ծուլութիւնը: Այս ինձ վրայ քիչ սրտնեղութիւն չը նստեց, բայց աւելի մեծ անհանգստութիւն պատճառեց ինձ Միխասի ասեքը: Այդ օրը երեկոյեան նկատեցի, ինչպէս նա սեղմելով զլուխը երկու ձեռներով, չչնջում էր, կարծելով որ իրան չեմ լսում. «Յաւում է, ցաւում է, ցաւում է» Մօր նամակը, որ ստացուեց յաջորդ առաւօտ կանուխ և որի մէջ պանի

Մարիան քնքոյշ խօսքերով զուրգուրում էր Միխայիլին նախորդ գերազանցների համար, տղայի համար մի նոր հարուած էր:

—Ո՛հ, լաւ կը մխիթարեմ մայրիկին, — կանչում էր նա, ծածկելով գէմբը ձեռներով:

Յաջորդ օրը, երբ ուսերին ⁷⁰էի ձգում պայուսակը դռքերով, տարուբերուեց ու քիչ մնաց՝ ընկնէր: Ուղում էի չը թողնեմ՝ գնաց ուսումնարան, բայց ասաց, որ ոչինչ չունի: Խընդրում էր միայն, որ իրան ճանապարհ ձգեմ, որովհետեւ վախեւորում էր դէսի պոռոտ դալուց: Կէսօրին վերադարձաւ նոր չափաւորով: Ստացել էր մի աշնայիսի դասի համար, որ հիանալի զիտէր, բայց Ուլիկու ասելով, գէմ էր ընկել ու չէր կարողացել խօսել: Նրա մասին հաստատուել էր վերջնականապէս այն կարծիքը, թէ «հակառակ կարծիքներով և բնագզումներով ներշնչած մի տղայ է, ըթամիտ և ծոյլ»:

Վերջին երկու նկատումների գէմ, որոնց մասին զիտէր, մաքառում էր, ինչպէս խեղդուողը ալիքի գէմ, — կատաղի, բայց աղարդիւն կերպով:

Վերջ ի վերջոյ Կորցրեց ամեն հաւատ գէպի ինքը, ամեն վստահութիւն սեպհական ոյժերի վրայ. հասաւ այն համոզմունքին, որ ջանքերն ու աշխատութիւնը զուր են, որ պէտք է վատ սովորի, և միաժամանակ երեւոյցում էր իրան, ինչ կ'ասի այս բանի վրայ մայրիկը, ինչ ցաւ կը լինի նրա համար այս, ինչպէս կարող է այս նրա առողջութիւնը խորտակել:

Ջալեսինի քահանան, որ երբեմն նամակներ էր դրում նրան, մի շատ քաղցրաբարոյ, բայց անշնչանկատ մարդ, ամեն գիրը վերջացնում էր խօսքերով:

«Միխայիլ, յիշիր միշտ, որ մայրիկիդ ոչ միայն ուրախութիւնը, այլ և առողջութիւնը կախուած է քո առաջադիմութիւնից ուսման ու բարոյականութեան մէջ»: Յիշում էր, յիշում էր: Մինչև անգամ չափից դուրս յիշում, որովհետեւ նոյն իսկ երազի մէջ կրկնում էր ողբալի ձայնով. «Մայրիկ, մայրիկ», — կարծես նրանից թողութիւն էր աղերսում:

Իսկ արթուն ժամանակ ստանում էր աւելի ու աւելի վատ թուանշաններ: Մինչ այդ՝ Գրիգորոսի Ծնունդը արագ մօտենում էր և ինչ վերաբերում էր երկամեակին, անկարելի էր մոլորուել: Գրեցի պանի Մարիային, կամենալով այս առիթով նրան նախադրուչացնել բացարձակ և հաստատ կերպով ասացի, որ երեխան թոյլ է և ծանրաբեռնուած, որ, հակառակ իր անչափ աշխատասիրութեան, չէ կարողանում գլուխը դուրս բերել և որ հաւանական է տօներից յետոյ հարկաւոր կը լինի նրան ուսումնարանից վերցնել պահել, զիւղում ու նախ և առաջ ամ-

բացնել նրա առողջութիւնը: Թէեւ պատասխանից ղպայի, որ մայրական ինքնասիրութիւնը մի փոքր խոցուած է, այնուամենայնիւ գրում էր, որպէս խելացի մի կին և սիրող մայր: Չասացի Միխայիլն ոչինչ այս նամակի մասին և որ մտադիր ենք իրան ուսումնարանից հանելու, որովհետեւ խոյս էի տալիս նրան որ և է սաստիկ յուզմունք պատճառելուց: Երէցի միայն, թէ՛ ինչ էլ որ լինի, մայրիկը գիտէ որ աշխատում է, և կը կարողանայ հասկանալ որդու անաջողութիւնը: Այս բանը ականքն թեթեւութիւնն պատճառեց նրան, որովհետեւ երկար ու ազիւզում լաց եղաւ, մի բան, որ մի յայտնի ժամանակից ի վեր չէր պատահել: Լաց լինելիս, կրկնում էր. «Ո՞րքան կսկիծ եմ պատճառում մօրս»: Սակայն մտածելով, որ չուտով գնալու է գիւղը, որ տեսնելու^օ է մօրը, և փոքրիկ Լօլեային, և Չալեսին, և քահանայ Մաշինսկուն, յատում էր արտասուքի միջից: Ես էլ նոյնպէս շատում էի Չալեսին, որովհետեւ արդէն բոլորովին չէի կարողանում աանել երեխայի տիրութիւնը: Այնտեղ նրան սպասում էր մօր սիրտը, և մարդկանց քաղցրութիւնը, և խաղաղութիւնը, և հանդստութիւնը: Այնտեղ ուսումը նրա համար ունենալու էր հարազատ ու գրաւիչ, ոչ թէ օտար ու ետ մըղող կերպարանք, այնտեղ ամբողջ միջնորդը հաբաղատ էր ու մաքուր, և նրանով մանկական կուրծքը կարող էր լի շունչ քաշել:

Ուստի սպասում էի նրա համար տօներին, որպէս փրկութեան՝ և մասներով համարում էի բողէները, որոնք մեզ նրանցից բաժանում էին և որոնք Միխայիլն օրէցօր աւելի վիշտ էին բերում: Թւում էր թէ ամենը նրա դէմ էր երգուել: Միխայիլ, որպէս թէ ուրիշներին անբարոյականացնող, կրկին հրապարակական յանդիմանութիւն ստացաւ: Այս բանը արդէն գրեթէ հէնց տօներից առաջ էր, ուստի առաւել ես մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Թէ ինչպէս ինքնատէր ու գիւրադպաց երեխան վերաբերուեց այս պատահարին, յանձն չեմ առնում նկարագրել. ինչ խառնչութիւն պիտի տակըծուէր նրա գլխի մէջ: Պատառ-պատառ էր լինում ամեն բան նրա մանկական կրծքի մէջ ու իր աչքերի տողն նա տեսնում էր, լոյսի փոխաբէն՝ լուսար: Թեքում էր, որպէս հասկը քամուց: Վերջը այս տառնամէկամեայ երեխայի դէմքն ընդունեց ուղղակի սղբերգական արտայայտութիւն. այնպիսի երես ունէր, կարծես լացը շարունակ խեղդում էր նրա կոկորդը և կարծես բռնի զսպում էր հեկեկանքը. երբեմն նրա աչքերը նայում էին հիւանդ թռչնակի աչքերի պէս, սպա նրան ավրեց տարօրինակ մի մոռալոհութիւն ու քնածութիւն. նրա շարժումները կարծես անզիտակցական

դառան, իսկ ձայնը զարմանալի դանդաղ: Եղաւ անսովոր կերպով խաղաղ, հանդիսաւ ու մեքենայաբար հնազանդ: Երբ իրան առում էի, որ ժամանակ է դրօսանքի գնալու, առաջուայ պէս չէր հակառակում, այլ վերցնում էր զգալը և հետևում էր լուռ ու մունջ: Մինչև անգամ դո՛ւ կը լինէի, եթէ այս մի անտարբերութիւն լինէր, բայց տեսնում էի, որ անտարբերութեան դիմակի տակ ծածկուած է լարւած, ցաւազար ինքնուրացում: Նստում էր դասերի, պատրաստում էր տուածը առաջուայ պէս, բայց արդէն աւելի ըստ սովորութեան: Երեւում էր, որ մեքենայաբար կրկնելով խոնարհումները, մտածում էր մի ուրիշ բանի մասին, կամ աւելի ճիշտ՝ ոչնչի մասին չէր մտածում: Մէկ անգամ, երբ իրան հարցրի, արդեօք արդէն բոլորը վերջացրել է, պատասխանեց ինձ իր դանդաղ և կարծես քնաթիթախ ձայնով՝ «կարծում եմ, պահ, որ ամենը ի դուր է»: Վախենում էի մինչև անգամ յիշել նրա ներկայութեանը մօր սնունը, դառնութեան այն բաժակը չը լցնելու համար, որից խմում էին նրա մանկական չրթունքները:

Օրէջօր աւելի էի անհանգստանում նրա առաջնութեան համար, որսփնտս անդադար նիհարում և վերջը դառաւ իսկ որ ուրուականի նման: Նուրբ երակների ցանցը՝ որ առաջ երևում էր քունքերին, երբ շատ էր յուզւում կամ սպեռւում, աժմ նկատւում էր շարունակ: Գեղեցկացաւ այն աստիճան, որ դառաւ բոլորովին մի տեսակ սուրբ պատկերի նման: Մարդու սիրտը մղիտում էր այս մանկական, կիսով չափ հրեշտակային զլխին նայելիս, որ թառամող ծաղիկի ազգաւորութիւն էր թողնում: Արաւըրտատ կարծես ոչինչ չուներ, բայց մարում էր և ոյժերը կորցնում: Չէր կարողանում արդէն բոլոր գրքերը կրել իր պայտասիւտ, ուստի մէջն էի դնում միայն մի քանիսը, մնացածը ինքս էի վերցնում, արտփնտս այժմ սովին օր ինքս էի տանում ու բերում գարոցից:

Տօները վերջապէս վրայ հասան: Ջաշխիճից եկած ձիերը երկու օր է, որ սպասում էին, իսկ որանի Մաբիայի նամակը, որ նրանց հետ միասին եկաւ, յայտնում էր, որ այնտեղ մեզ տմենդն սպասում են սնհամբեր: «Լսել եմ, որ, Միխաս, գարծնդ ծանր են գնում,—վերջացնում էր որանի Մաբիան,—արդէն գերազանցների յոյսը կարել եմ. կ'ուղէի միայն որ քս ուսուցիչներդ էլ այնպէս մտածէին, որպէս ես, որ ինչ որ ոյժերդ պատում էին բոլորը արել ես և որ լաւ. վաղըով աշխատում էիր լրացնել անբաւարար առաջադիմութիւնդ»:

Բայց ուսուցիչները ամեն կողմից այլ կերպ էին մտածում, ուստի երկոստակոր ի պերհ հանեց և այս յոյսը: Վերջին հրապար-

բակական յանդիմանութիւնը վերաբերում էր ուղղակի աղայի վարքին, որի մասին սրանի Մարիան նոյնպէս հիանալի կարծիք ունէր: Գերմանական ուսուցիչների աչքում այն երկիւան միայն իրան լաւ էր պահում, որ ծիծաղով էր պատասխանում նրանց՝ «լեհական ետա՛մնացութեան», լեզուի ու աւանդութիւնների ծաղր ու ծանակ անելուն: Այսպիսի բարոյադիտական հասկացողութիւնների չնորհիւ, Միխայիլ, որպէս այնպիսի մէկը, որ յոյս չէր տալիս, թէ ապագայում կարող կը լինի արդիւնաւոր կերպով լսել դասատուութիւնը, և որ իզուր ուրիշներից տեղ էր խլում, արձակուած էր դպրոցից: Այս դատաւճիռը բերեց եւրեկոյեան գէմ: Սկսեալուամ արդէն գրեթէ մութ էր, որովհետեւ դուրսը շատ խիտ ձիւն էր դալիս, և այս պատճառով չը կարողացայ երեխայի երեսը գննել: Տեսայ միայն, որ գնաց գէպի պատուհանը, կանգնեց նրա մէջ և անմիտ հայեացքով լուռ նայում էր ձիւնի վաթիւններին, որոնք պտտւում էին օդի մէջ: Ձէի նախանձում խեղճի մտածողութիւններին, որոնք այն վաթիւնների պէս պէտք է որ պտտուելիս լինէին նրա գլխի մէջ, և աւելի լաւ էի համարում չը խօսել հետը երկամսեակի ու վճռի մասին: Այս կերպով անցաւ մի քառորդ ժամ ծանր լուութեան մէջ, որի միջոցին գրեթէ բոլորովին մթնեց: Պատրաստուելի իրերը դարձնուելու սնդուկի մէջ, բայց տեսնելով, որ Միխայիլ շարունակ կանգնած է պատուհանի մօտ, վերջապէս ասացի.

— Ի՞նչ ես անում, Միխայիլ:

— Ծջմարլիտ է,— պատասխանեց մի ձայնով, որ դողում էր ու կանգ էր առնում ամեն մի վանկի վրայ,— մայրիկը այժմ նստած է Էօլեայի հետ կանաչ առանձնատեսեակում կրակի առջև և իմ մասին է մտածում:

— Գուցէ ձգմարիտ է: Ի՞նչու է ձայնդ այդպէս դողում, հիււանդ հօ չե՞ս:

— Ոչինչ չունեմ, պան, միայն թէ սաստիկ մրտում եմ:

Շորերը հանեցի և խօսոյն պտուկեցրի անկողնի մէջ, իսկ հանելիս, կարեկցութեամբ տեսայ նրա նիհարացած ծնկներն ու եղեգնու ցողունի պէս բարակ թևերը, թէյ լամպերի ու ծածկեցի ինչով որ կարելի էր:

— Մի փոքր տաքացար:

— Այո՛, գլուխս մի փոքր ցաւում է:

Խեղճ գլխիկ,՝ ցաւելու պատճառ ունէր: Տանջուած երեխան շուտով քուն մտաւ և ծանր չունչ էր քաշում քնի մէջ իր ննդ կրծքով, իսկ ես վերջացրի նրա և իմ իրերի դարսելը, յետոյ, որովհետեւ ինքս էլ ինձ անառողջ էի զգում, խօսոյն պտուկեցի: Հանգցնելով մօմը, քնեցի գրեթէ նոյն վայրկեանին:

Կէս զիշերին, մօտ ժամի երեքին, զարթեցրեց ինձ լոյսն ու միակերպ՝ ինձ լաւ ծանօթ միթմրիոյը։ Աչքերս բաց արի, ու սիրտս անհանգիստ սկսեց բաբախել։ Սեղանի վրայ վառուած էր լամպը, իսկ սեղանի առջև բաց արած գրքերի վրայ կոացած նստած էր Միխայիլ միայն չապկանց։ Նրա այտերը այրուած էին, աչքերը կիսով չափ փակուած էին՝ կարծես յիշողութիւնն աւելի լարելու համար, զուխը մի փոքր ետ էր ձգուած, իսկ քնատար ձայնը կրկնուած էր։

—Conjunctivus. Amem, ames, amet, amemus, ametis...

—Միխայիլ։

—Conjunctivus. Amem, ames...

Բռնեցի նրա ուսից։

—Միխայիլ։

Զարթնեց ու սկսեց աչքերը թարթել զարմացած, այնպէս նայելով ինձ վրայ, կարծես չէր ճանաչուած։

—Ի՞նչ ես անում. ի՞նչ է, տղաս։

—Պան, —պատասխանեց, ժպտալով, —կրկնում եմ ամենը սկզբից. փաղը պէտք է գերազանց ստանամ։

Առայժմ նրան թեքիս մէջ ու տարայ անկողին. նրա մարմինն ինձ այրում էր կրակի պէս։ Բաբելոնաւորաբար բժիշկը կենում էր հէնց միւնտյն տան մէջ, ուստի իսկոյն հրաւիրեցի նրան։ Մի բոսէ ձեռքում պահեց երեխայի զարկերակը, յետոյ արիւր գրեց նրա ճակատին, —Միխայիլ ուղեղի բորբոքում ունէր։

Ահ, երեւի շատ բաներ չէին կարողացել նրա գլխում տեղադրուել։

Տկարութիւնը արագ ընդունեց անհանգստայնող ծաւալ։ Հեռագրեցի՝ պանի Մարիային և միւս օրը նախասնեակում սաստիկ քաշած զանգը յայտնեց ինձ նրա գալուստը։ Եւ իրաւ, բաց անելով դուռը, տեսայ նրան քաթանի պէս զուսուտուած, սեքօղը ձգած. նրա մատները անսովոր ուժով յենուեցին իմ ուսիս, և ամբողջ հոգին դուրս ցցուեց ինձ վրայ յառած աչքերի մէջ, երբ կարճ խօսքերով հարցրեց։

—Կենդանի է։

—Այո։ Բժիշկն ասում է որ աւելի լաւ է։

Ետ քաշեց քօղը, որի վրայ նստել էր շնչառութեան կշեռմը, և ներս վաղեց երեխայի սենեակը։ Խարում էի. Միխայիլ իրաւ որ կենդանի էր, բայց աւելի լաւ չէր։ Չը ճանաչեց մինչև անգամ մօրը, երբ սա կողքին նստեց և ձեռքը բռնեց։ Միայն երբ գլխի վրայ թարմ սառույց դրի, սկսեց թերթերուհրները թարթել և ուշի ուշով ղննել իր վրայ կոացած դէմքը։ Ակներն էր

որ նրա միտքը լարւում էր, մաքառելով տաքութեան և խեղացնորութեան դէմ, իսկ վերջը նրա շրթունքները չնշացին.

— Մայրիկ...

Մայրը բռնեց նրա երկու ձեռներից և նստած մնաց այսպէս նրա կողքին մի քանի ժամ, վրայից չը ձգելով նոյն իսկ ճանապարհի զղեստը: Միայն երբ այս բանի վրայ նրա ուշադրութիւնը դարձրի, առայ.

— Ճշմարիտ որ, մոռացայ զլիսարկա հանել:

Երբ գլխարկը հանեց, սիրտս ձմրուեց տարօրինակ զգացմունքից. ահա այս երիտասարդ, գեղանի զուխը զարգարող չէի մտղերի մէջ խիա-խիտ փայլում էին արծաթէ թելեր: Երեք օր առաջ զուգէ նրանք այնտեղ չը կային:

Այժմ ինքն էր փոխում աղայի սառուցը և դեղերը տալիս: Միխայիլը ետից աչքերն էր ման ածում, ուր էլ որ շարժւում էր, բայց նորից նրան չէր ճանաչում: Երեկոյան տաքութիւնը սաստկացաւ: Զառանցանքի մէջ կարգում էր Ժօղիկակու «եղեղներով» նեմօնիկի ոտանաւորներից, երբեմն խօսում էր գերմաներէն լեզուով, մէկ էլ հոլովում խոնարհում էր զանազան լատինական բառեր: Ամեն բառէ դուրս էի փախում բենիակից, որովհետեւ չէի կարողանում այս բոլորին ականջ դնել: Երբ դեռ առողջ էր, ծածուկ սովորել էր ministrantur *), կամենալով մօրը յանկարծակիի բերել, երբ պիտի դնար գլուղը. — և այժմ մարմինս փշաքաղւում էր, երբ գիշերային խաղաղութեան մէջ լսում էի այս տանումէ-կամեայ երկնային մահից առաջ միակերպ, հանդիպող ձայնով կրկնելիս. Deus meus, quare me repulisti et quare tristis incedo, dum affligit me inimicus **)

Ջեմ կարող ասել, որպիսի ողբերգական տալաւորութիւն էին անում այս խօսքերը: Գրիտտուի Ծննդեան նախատօնակն էր: Փողոցից մեր ականջներին էր հասնում մարդկանց աղմուկն, աղաղակը և սահնակների բոժոժների ղնդղնդոցը: Գաղաքը ստանում էր տօնական և ուրախ կերպարանք: Երբ բոլորովին մըթնեց, պատահանի միջով փողոցի միւս կողմից երևում էր վառած մոմերով պողպատ մի տօնածառ, որի վրայ կախուտուած էին ոսկեղօծ ու արծաթաղօծ փայլուն ընկուզներ, իսկ ծառի չուրջը սպլտակ և թուխ մանկական զլխներ, օդի մէջ ծածանուող դանդաղներով, թռչկոտում էին կարծիս զսպանակների վրայ:

*) Պատարաղից առաջ կարգացուող աղօթք, նոյնպէս պատասխաններ, որ դասից տրւում են պատարաղին:

**) Տէր Աստուած, ի՞նչու մերժեցիր ինձ և ի՞նչու տխուր շրջում եմ, մինչդեռ թշնամին ինձ մօտենում է:

Պատուհանները չողշողում էին լոյսից, իսկ ամբողջ ներսը հրնշուժ էր ուրախութեան ու զարմանքի բացականչութիւններից: Փողոցից համող ձայներէ մէջ բացի ուրախ ձայներից ուրիշ ոչինչ չը կար, և ուրախութիւնն ընդհանուր էր դառնում. միայն մեր փոքրիկն էր, սր կրկնում էր, կարծես մեծ կակիժով. *Deus meus, Deus meus, quare me repulisti?* Դարպասի մօտ կանգ առան տղաներ տապանը *) ձեռներին, և շուտով մեզ հասաւ նրանց երգի ձայնը. «Մաւրի մէջն է պառկած, ով կը վաղի, Մանկան փառքը երգելու են»: Ծննդեան գիշերը մօտենում էր, իսկ մենք զողում էինք, չը լինի թէ դա մահուան գիշեր լինի:

Մի բոպէ սակայն թւում էր մեզ, թէ տղան ուշքի է եկել, որովհետև սկսեց կանչել Լօլեային և մայրիկին, բայց այս կարճ տեւեց: Նրա արագ շնչառութիւնը երբեմն բռնորովին կը տրոււմ էր: Այլիս խնայախաբէութեան համար տեղ չէր մնում: Այս փոքրիկ հոգին արդէն միայն կիսով չափ էր մեզ մօտ: Նրա հոգին արդէն թռել էր, իսկ այժմ ահա ինքն էլ հեռանում էր դէպի մի ինչ որ խաւար անդորրութիւն ու յաւիտենականութիւն, և արդէն ոչ ոքին չէր տեսնում և ոչինչ չէր զգում, նոյն իսկ չէր զգում մօր գլուխը, որը մեռածի պէս ընկած էր նրա ոտների վրայ: Անտարբեր էր դառել ու արդէն ետ չէր նայում մեզ, նրա կրծքի ամեն շնչառութիւնը հեռացնում էր նրան ու կարծես մոյցնում խաւարի մէջ: Տկարութիւնը հանդգնում էր կեանքի մէկ կայծը միւսի ետեւից: Նրեիան ձեռները վերմակի վրայ ընկած՝ արդէն զծաղրւում էին մեռած իրի ծանր անշարժութեամբ. քիթը սրանում էր, իսկ գէմքն ստանում էր մի ինչ որ սառն լրջութիւն: Ծնչառութիւնը աւելի ու աւելի արագանում էր և վերջ ի վերջոյ դառաւ ծխախոտի շվիւղի նման: Մի բոպէ ես, մի չունչ ես, ու աւաղի վերջին հատիկը վայր էր թափուելու աւաղէ ժամացոյցից, վերջ էր լինելու:

Կէս գիշերին մօտ հասաւստ թւում էր մեզ, թէ արդէն մեռնում է, որովհետև սկսեց խոխալ ու հառաչել, որպէս մի մարդ, որի չրթանքները ջուրն է կալնում, իսկ յետոյ յանկարծ լռեց: Բայց հայելին, որ բժիշկը մօտեցրեց նրա չրթանքին, ծածկուեց դեռ եւ շնչառութեան զուրչիւով: Մի ժամից յետոյ տաքութիւնը յանկարծ սղակասեց, բոլորս կարծում էինք, թէ արդէն փրկուած է: Ինքը բժիշկը մի փոքր յոյս ունեցաւ: Խեղճ պանի Մարիան ուրախութիւնից թուլացաւ:

*) Տապանը մի տնակ է Քրիստոսի Ծննդեան պատմութիւնը ներկայացնող պատկերներով: Ծննդեան տօներին լեհացի տղաները տնէ տուն են պտտեցնում տապանը ու տօնը շնորհաւորում:

Նրկու ժամուայ ընթացքում նա աւելի ու աւելի լաւանում էր: Առաւօտեան դէմ, որովհետեւ արդէն չորրորդ դիշերն էր, որ անքուն անց էի կայնում երեխայի անկողնու մօտ, և որովհետեւ հագս աւելի և աւելի էր ինձ խեղդում, զուրա եկայ նախասենեակը և, պառկելով խոտէ մահճի վրայ, քուն մտայ: Զարթեցրեց ինձ պանի Մարիայի ձայնը: Կարծեցի թէ ինձ է կանչում, սակայն զիշերային խաղաղութեան մէջ պարզ լսեցի. «Միխայ, Միխայ»: Մազերը զլիւիս վրայ բիզ-բիզ կանցնեցին, երբ հասկացայ այն սարսափելի եղանակը, որով կանչում էր երեխային. բայց նախ քան տեղիցս վեր թռչելը, ինքը զուրա վազեց նախասենեակը, ձեռքով մօմը պաշտպանելով և ցնցուող շրթունքներով արտասանեց.

—Միխայ, մեռաւ:

Շնչապառ վազեցի տղայի մահճակալի մօտ: Այդպէս էր: Գլխի ճնշումը բարձի վրայ, բայց շրթունքները, մի կէտին անշարժ բեկում աչքերը և լարուած դիմագծերը ամենափոքր կասկած չէին թողնում: Միխայը մեռած էր:

Ծածկեցի նրան վերմակով, որ մայրը՝ անկողնուց վեր թռչելով, նրա նիհարած դիակից քարշել էր, ու փակեցի նրա աչքերը, իսկ յետոյ պէտք է սիրտ տայի պանի Մարիային: Տօնի առաջին օրն անցաւ յուղարկաւորութեան պատրաստութիւնների մէջ, որոնք ինձ համար մի սարսափելի բան էին, որովհետեւ մայրը չէր կամենում զիջանել դիակը և շարունակ ուշաթափ էր լինում: Սիրտը գնաց, երբ եկան դադաղի չափն առնելու, յետոյ՝ երբ սկսեցին դիակը հագցնել, վերջապէս՝ երբ դրին դիասեղանի վրայ: Նրա յուսահատութիւնը ամեն րոպէ հանդիպում էր յուղարկաւոր ծառաների անտարբերութեան, որոնք ընտելացած էին այդպիսի տեսարաններին, և փոխում էր զրեթէ խելագարութեան: Ինքը փռում էր տաշեղը դադաղի մէջ մետաքսի տակ, զսուսնցելով կարծես տարութեան մէջ, որ երեխայի զըլուխը շատ ցածր կը լինի: Իսկ Միխայը այդ միջոցին պառկած էր մահճակալի վրայ, արդէն նոր չքաղցեսան ու սպիտակ ձեռնոցները հագին, ձգուած, անտարբեր ու պայծառ:

Դրինք վերջապէս մարմինը դադաղի մէջ և տեղաւորեցինք դիակասեղանի վրայ, իսկ չուրջը երկու շաք մօմեր: Սենեակը, որի մէջ խեղճ երեխան այնքան լատինական խօսքեր էր հլուովել ու խոնարհել և դասեր սերտել, կարծես մատուռի փոխուեց, որովհետեւ փակուած փեղկերը ներս չէին թողնում ցերեկուայ շողը, իսկ մօմերի դեղին աղօտ լոյսը տալիս էր պատերին մի ինչ որ եկեղեցական ու հանգիստաւոր տեսք: Երբէք, այն ժամանակից ի վեր, երբ ստացիլ էր վերջին դերագանցները, չէի տե-

սեղ Միխասի դէմքը այսչափ պայծառացած. նրա նորր կիսադէմը, առաստաղին դարձրած, քաղցր ժպտում էր, կարծես տղան ասիորժում էր մահուան այդ ներկործութիւնից ու իրան բախտաւոր էր զգում: Լոյսի պսպղոցը նրա դէմքին ու այդ ժպիտին տալիս էին կեանքի ու քնի կերպարանք: Կամայ-կամայ սկսեցին հաւաքուել նրա ընկեր տղաները, որոնք քաղաքից չէին մեկնել տօներին:

Երեխաների աչքերը լայնանում էին զարմանքից, տեսնելով մոմերը, դիասեղանն ու դադաղը: Գուցէ այդ փոքրիկներին զարմացնում էր դասընկերոջ լրջութիւնն ու դերը: Ահա դեռ նոր իրանց մէջն էր, իրանց պէս մէջքը ծռում էր դերմաներէն գրգըրով լցրած պայուսակի ծանրութեան տակ, ստանում էր վատ թուանշաններ, ենթարկւում էր նախատինքների ու հասարակական յանդիմանութիւնների, իրանցից ամեն մէկը կարող էր քաշել նրա մազերից կամ ականջից, իսկ այժմ պառկած էր այնչափ իրանցից բարձր, հանդիսաւոր, հանդիսատ ու լոյսով պատած: Բոլորն էլ մօտենում էին նրան պատկառանքով ու մի տեսակ շփոթութեամբ — և նոյն իսկ Ուլիցկին, այն ստաջին աշակերտը, ոչինչ էր նրա առջև: Տղաները միմեանց թե հրելով, փափսում էին իրար մէջ, որ նա այժմ ոչնչի հոգ չունի, որ եթէ մինչև անգամ Herr Inspector-ը դար, նա այլ ևս տեղից վեր չէր թռչել, չէր սարսափել, այլ կը ժպտար հէնց այսպէս հանդիսատ — որ նա այնտեղ բոլորովին, բոլորովին կարող է անել այն, ինչ որ իրան հաճելի է, աղմուկ բարձրացնել, որչափ սիրան ուզում է, և խօսել փոքրիկ թեաւոր հրեշտակների հետ:

Այսպէս չնշալով, մօտենում էին մոմերի շարքին և «Հոգւոյն հանգուցելոց» էին ասում Միխասին:

Յաջորդ օրը ծածկը դրին դադաղի վրայ, բեկեղեցին մեխերով ու տարան գերեզմանատուն, ուր ձիւնի հետ խառնուած աւազէ կոշտերը չուտով ծածկեցին նրան իմ աչքերից... յաւիտեան:

Այժմ, երբ այս գրում եմ, անցել է արդէն այդ ժամանակից մօտ մի տարի, բայց յիշում եմ քեզ ու խղճում եմ քեզ, իմ փոքրիկ Միխաս, իմ վաղաթառամ ծաղիկս: Չը գիտեմ, ո՞ր ես, լսում ես արդեօք ինձ. դիտեմ միայն, որ քո առաջնայ ուսուցիչը օրէց օր աւելի է հազում, որ նրա սիրտը օրէց օր աւելի է ծանրութիւն զգում ու մենակութիւն, որ գուցէ նա էլ չուտով հեռանայ, ինչպէս դու հեռացար...

Թարգմ. լեհերէնից ՍՏ. ԼԻՍԻՑԵԱՆ

ԵՂԲԱՅՐ ԷԻՆՔ ՄԵՆՔ...

Եղբայր էինք մենք. եւ մի ժամանակ
Խըմբուած իրար հետ անբաժան սիրով
Մի հայրենական անշուք յարկի տակ՝
Գոհ էինք նոյն իսկ եւ ցամաք հացով:
Եւ հրնչուում էին մեր ուրախ երգեր
Մեր տնակի շուրջն Արափի ափին,
Երբ զարնան արեւն իր ոսկի շողեր
Խըփում էր հեռու սարի կաթարին.
Երբ դեռ վառւում էր մարզը ցողալից
Ու մենք դաւժ էինք շապում խըմբով,
Երբ ջրում էինք Աստուծու աշխարհից
Մեզ բաժին տուած արօր քրտինով.
Երբ շոգ կէտօրի արեւից այրուած
Հանգչում էինք մենք անոյժ ստուերում,
Երբ դառնում էինք ձեռք ձեռքի տուած
Ու մի յարկի տակ նորից բոլորում:
Եւ այդ սիրելի, քաղցր օրհանում
Նոյն էին եւ մեր վեժերն ու հոգեր,
Եղբայրն իր եղբօր ցաւովն էր տանջւում,
Նոյն արտասուքն էր քջում մեր աչքեր:

Մեր դաւժ ու ձորում բացւում է նորից
Գարունը ահա իր արդ ու զարդով,
Նոյն անուշ հովն է փչում սարերից,
Նոյն կանաչ մարգերն են փայլում ցօղով:
Բայց իսկուր եւ լուր է մեր յարկի տակ,
Եւ նրա շուրջը չեն հնչում երգեր,
Լոկ եւ եւ՛ շրջում այստեղ միայնակ
Ու մենակ քրտում հին ու նոր ցաւեր:

ԱՐՇ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում *)

ԳԼ. Ա

ՄԽԻԹԱՐ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐ

I

Յիր ու ցան ապրող, ընդհանուր շահերի հասկացողութիւնը կորցրած հայ ազգը XVIII դարի սկզբին ներկայացնում էր մի գրութիւն, որ ոքքան ժպտուն ու յուսատու հանդամանքներ ունէր իր մէջ, նոյնքան էլ ցաւալի ու ողբերգական էր:

Այդ միջոցին Արեւիկան Հայաստանի ծայրը կազմող մի լեռնաստան սպասողութեան մէջ էր: Ղարաբաղի մի քանի մէլիքների լիազօրութեամբ Իսրայէլ Օրին ճանապարհորդում էր Եւրօպայում և իր բոլոր ընդունակութիւնները դործ էր դնում, որպէսզի կարողանայ ազատութեան դուռ բաց անել հայութեան համար: Օրին մեծամեծ խոստումներ էր անում, հաւատացնում էր թէ հայերը պատրաստ սպասում են և հէնց որ եւրօպական մի զօրաբաժին կ'անցնէ նրանց երկիրը, իսկոյն կը բարձրացուի ռաւստամբութեան դրօշակը, որի տակ կը հաւաքուեն տասնեակ հազարաւոր զինուած հայեր: Հայ պատգամաւորի ծրագիրները բարեհաճ ուշադրութեան արժանացան նախ Պֆալցի կուրֆիւրստի մօտ, ապա Պետրոս Մեծի արքունիքում: 1701 թուականին Օրին Մոսկուայում էր և այդտեղ թէ գաղտնի խօսակցութիւնների միջոցով, թէ գրաւոր բացատրութիւններով մշակւում էր առևտական արշաւանքի ծրագիրը. ինչ ճանապարհներով պէտք է գնալ, ինչպէս պիտի կերակրուի զօրաբաժինը, չարձակողական ինչ զիրքեր կարելի է դրաւել և հայերը ինչպէս պիտի օգնեն արշաւող բանակին:

*) Ներկայ գործը կազմում է իմ «Հայկական Տպագրութիւն» աշխատութեան երկրորդ հատորը: Սույն հատորը նոր լոյս տեսաւ Ե. Հ.

Սա պատկերի ժպտուն, յուսատու կողմն էր: Միւս կողմը, ողբերգականը, ցաւալին՝ ներկայացնում էր արեւմտեան հայութիւնը, որ հէնց միկնոյն միջոցին ալեկոծւում էր կրօնական երկպառակութիւնների մէջ:

Իրարանցումների գլխաւոր բեմը Կ. Պօլիսն էր, բայց նրանք հաւասար չափով յուզում էին Թիւրքիայի այն բոլոր տեղերը, ուր կային հայ-լուսաւորչականներ և հայ-կաթօլիկներ: Դեռ երբէք այդ երկու դաւանութիւնների մէջ ընդհարումը այն աստիճան կատաղութեան չէր հասել, դեռ երբէք կրօնով բաժանուած աղփակիցները այնքան մոլեռանդութեամբ միմեանց չէին ծուլասել: Եփում եռում էր կղերական կրքերի ծովը: Թիւրքացի բանտերը, թիարանները լցուած էին այնպիսի հայերով, որոնք մեղադրւում էին իբրեւ ֆրանկներ, այդտեղ էին ուղարկւում և այն պատրիարքները, քահանաները, աշխարհականները, որոնք անխելքութիւն ունէին խօսելու խաղաղութեան, կղբայրութեան մասին:

Մըցող երկու կողմերն էլ կատաղի էին, ֆանատիկոս, անխիղճ: Բայց և այնպէս, մենք պիտի դանաղանութիւն որոնենք զրանց մէջ: Տիրապետող մեծ ոյժ և իրաւունքներ ունեցող կողմը հայ-լուսաւորչականներն էին, բայց նրանք անհամեմատ շատ համբերող էին, քան կաթօլիկ փոքրամասնութիւնը—սա պատմական փաստ է: Թիւրքիան չէր ճանաչում հայ-կաթօլիկ եկեղեցի, բոլոր հայերը ենթարկուած էին Կ. Պօլսի հայ պատրիարքի իրաւասութեան: Չը նայած այս հանգամանքներին, լուսաւորչական կղերը այնքան համբերող էր, որ թոյլ էր տալիս կաթօլիկ քահանաներին ազատ մտնել հայոց եկեղեցիները, քարոզել այնտեղ: Այդ ազատութիւնը վայելում էին նոյն իսկ կղերիաները, որոնք քարոզ խօսում էին թիւրքերէն լեզուով *):

Շատ կարելի է որ դաւանական խարութիւնները այն աստիճան չը թշնամացնէին միկնոյն ազգի անդամներին, եթէ չը լինէին Լօյօլայի աշակերտները: Եղբայրասպան խառնակութիւնների այս տիտուր հերոսները չէին ուզում խաղաղութիւն, և չը կար խաղաղութիւն: Նրանք կամենում էին խլել հայոց եկեղեցիները, միանդամայն անջատել կաթօլիկ հայերին և արգելել սրանց որ չը գնան լուսաւորչականների եկեղեցիներ: Կաթօլիկ համայնքի ազդեցիկ անդամները, հարուստ սեղանաւորները, կղուխտական գործիքներ գարձան: Լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող ամիրաններն էլ, ի հարկէ, քնած չը մնացին, և բացուեց սև, զլուկի գործողութիւնների մի երկար շարք, որ հա-

*) Թօլէն—«Երկաթէ դիմակով մարդը» Կ. Պօլս, 1870, էր, 64—65.

դարաւոր տառապանքներ բերեց առանց սոյդ էլ խեղճ ու տանջուող ազգի գլխին:

Կոիւր սաստիկ սուր կերպարանք ընդունեց, երբ երկու կողմերն էլ ձեռք բերին ուժեղ, կամակոր ներկայացուցիչներ: 1700 թուականին Կ. Պօլիս հասաւ Ֆրանսիական նոր զեսպան Ֆէրիօլ, իսկ 1701 թուականին Կ. Պօլսի հայերը իրանց համար պատրիարք հրաւիրեցին Էրզրումի առաջնորդ Աւետիք վարդապետին: Ահա այս երկուսը ախոյեան հանդիսացան միմեանց դէմ կրօնական հողի վրայ և նրանց մաքառումները նոյն իսկ քաղաքական մեծ կարևորութիւն ստացան:

Ֆէրիօլի նման զեսպան Կ. Պօլսը դեռ չէր տեսել: Լուսդովիկոս XIV-ի ներկայացուցիչը ցոյց տուեց թիւրքաց մայրաքաղաքում մի անօրինակ գոռոզութիւն և կամակորութիւն. Ֆրանսիան Եւրօպայի առաջին պետութիւնն էր և նրա զեսպանը հարկաւոր էր համարում ոտի տակ տալ ամեն վայելչութիւն և կարգ: Երբ նա առաջին անգամ դնում էր ներկայանալու սուլթանին, պալատականները նկատեցին որ նա ունէր իր հետ մի մեծ սուր և պահանջները վերցնել սուրբ, սրովհետեւ այդպէս էք կարգը: Ֆէրիօլը չը կամեցաւ հպատակուել կարգին և այն իսկ սենեակում, ուր սուլթանը պիտի ընդունէր նրան, տեղի ունեցաւ ընդհարում նրա և մի պալատականի մէջ: Մեծ վեղիբը պահանջեց Ֆէրիօլից կամ կատարել այն, ինչ պահանջում են թիւրքաց արքունիքի կանոնները, կամ հեռանալ: Եւ զեսպանը ընտրեց վերջինը. չը կամենալով բաժանուել իր սրից, նա դուրս գնաց ունկնդրութեան սենեակից, չը տեսնելով սուլթանին: Այնուհետեւ նա ստացր տարի զեսպան մնաց Կ. Պօլսում և ոչ մի անգամ չարժանացաւ սուլթանի ունկնդրութեան: Մի ուրիշ անգամ Ֆէրիօլ սկսեց զբօսնել Բօսֆօրի վրայ մի նաւակում, որ լողորովին նման էր սուլթանի նաւակին և վերջինիս պէս ունէր ծիրանի վարագոյրներ: Մեծ վեղիբը ստիպուած եղաւ իմաց տալ զեսպանին, որ եթէ նա զբօսանքի դուրս կը գայ այդպիսի նաւակով, ինքը հրաման կ'արձակէ որ ուժակոծեն նաւակը:

Այս տեսակ գործողութիւնների համար Ֆէրիօլը թիւրքերից ստացաւ «գիժ զեսպան» (դէլի-էլչի) անունը: Գիժ զեսպանը սկզբում չափաւորում էր Կ. Պօլսում բոյն դրած եղովանների յարձակողական ձգտումները, բայց յետոյ բոլորովին ենթարկուեց նրանց ազդեցութեան և դարձաւ նրանց կոյր գործիք:

Իսկ Աւետիք պատրիարքը յայտնի էր նրանով, որ Էրզրում մի մէջ սաստիկ հալածանք էր հանել «ախթարմաների» (հայ-կաթօլիկների) դէմ: Խռովութիւնները այդ քաղաքում վերջացել էին նրանով, որ հայոց առաջնորդը դուրս էր վաճառել բոլոր

փոքր ի շատ: աչքի ընկնող հայ-կաթօլիկներին: Այդպիսի քաջացործութիւնների համար էլ նա հրաւիրուել էր Կ. Պօլիս Եւ իրաւ, Կ. Պօլիս համեւուն պէս նա բաւականաչափ խիստ չը համարեց վաղուց սկսուած հալածանքները կաթօլիկների դէմ: Նախկին պատրիարք Եփրեմին, որի հրամանով բանտարկուել և չարչարանքների էին ենթարկուել բազմաթիւ հայ-կաթօլիկներ, Աւետիքը քչեց էջմիածին, ուր նա պիտի ապաշխարէր իբրի ֆրանկ: Սրանից կարելի է խմանալ թէ որպիսի հրէշաւոր կատաղութեամբ էր բորբոքուած նոր պատրիարքը այլադատան հայերի դէմ:

Աւետիքը շատ ուժեղ էր, նրա կողմն էր ինքը, թիւրք կառավարութիւնը: Այդ ժամանակ շէյխ-իւլ-իսլամի պաշտօնը վարում էր Ֆէյզուլլահը, որ Աւետիքի երկրացին էր և լաւ ճանաչում էր նրան: Մեծ ազդեցութիւն ունենալով սուլթան Մուստաֆայի վրայ, Ֆէյզուլլահը համարեա իր ձեռքն էր առել պետութեան ղեկը: Հասկանալի է թէ այսքան հզօր մի աշակից ունենալը ինչ ահագին նշանակութիւն ունէր Աւետիք պատրիարքի համար: Նա իսկոյն ևեթ պաշտօնից պցեց Երուսաղէմի Մինաս պատրիարքին, որին բերել տուեց Կ. Պօլիս և այնտեղ չղթայակապ բանտարկեց: Նոյն վիճակին ենթարկուեցան և ուրիշ հոգեւորականներ: Աւետիքը բանտարկում էր, տուգանքների էր ենթարկում, իր ձեռքով ծեծում էր այն բոլոր մարդկանց, որոնց նա անհաւատարիմ, կասկածելի էր համարում և որոնք յանդգնում էին նոյն իսկ թեթեւ կերպով բողոքել նրա գործերի դէմ:

Եղուխները լարեցին իրանց ամբողջ կարողութիւնը՝ այդպիսի մի հակառակորդին տապալելու համար: Բայց տապալել Աւետիքին այնքան հեշտ չէր, գրգռուել էին ամբոխի ստոր կըրքերը, հալածանքները, բռնութիւնները փրկութեան միջոց էին համարուում և ժողովուրդը իր պատրիարքի կողմն էր: Եւ գիշողները, խաղաղութեան ու հաշտութեան ճանապարհ որոնողները, ի հարկէ, եղուխները չը պիտի լինէին: Երբ դեսպան Ֆէրիօլը փորձեց հասկացնել եղուխների մեծաւոր Բարքօնիէին, թէ կաթօլիկների դէմ սկսուած հալածանքը կարող է ընդհանրանալ ամբողջ Թիւրքիայի մէջ, թէ սուլթանը կարող է սաստիկ հրամաններ հանել, որոնք մահացու հարուած կը տային պապականութեան, Լօյօլայի աշակերտը պատասխանեց. «Եկեղեցին մի ժամանակ աւելի բուռն հալածանքներ է կրել, հայերը պիտի չարչարուել սովորեն. ինքը չէ կարող ընդունել որ կաթօլիկները ամենապիտքը հաղորդակցութիւն անգամ ունենային իրանց հերձուածող եղբայրների հետ և պիտի աչքի առաջ ունենան ամե-

նաղստն չարչարանքներ» *)։ Եւ տհաքեկումը սաստկանում էր, կռուողների կրքերը դնալով աւելի և աւելի բռնկւում էին, տարածելով մի հրդեհ, որի մէջ կռում-կռիւում էր եղբայրասպան սուրբ։ Մարդիկ բանտերն էին թափւում, զրկւում էին իրանց ստացուածքներից, թշուառանում էին մի քանի ժամուձ։ Եղան նոյն իսկ նահատակութիւններ։ Շատերը սարսափահար փախչում էին Կ. Պօլսից։

1702 թուականի աշնանը Կ. Պօլսից մի նաւ էր դնում դէպի Չմիւռնիա։ Ճանապարհորդների թւում կար մի մարդ, որ հապել էր վաճառականի զգեստ, բայց վաճառական չէր, այլ կրօնաւոր։ Այդպէս ծախած փախչել թիւրքաց մայրաքաղաքից այն միակ միջոցն էր, որ ազատում էր նրան Աւետիք պատրիարքի բարբարոսութիւններից։ Նրա հետ էին երեք նոյնպիսի կեղծ վաճառականներ, որոնք նրա աշակերտներն էին։

Հասնելով Չմիւռնիա, կեղծ վաճառականները իջան ընդհանուր վաճառականական մի պանդոկում և սուրսում էին նաւի, որ պիտի տանէր նրանց դէպի արեւմուտք։ Բայց մի քանի բարեկամ մարդիկ խնայան ի՞նչ ով են փախստականները։ Եւ ահա այդ բարեկամներից մէկը մի օր փաղեց կրօնաւորի մօտ, յայտնեց, թէ քաղաքի դատաւորը ստացել է Կ. Պօլսից արքունի հրաման, որի մէջ ստուած է թէ փախել է մի փրանկացած հայ վարդապետ. պէտք է նրան որոնել, գտնել և կալանաւորել։ Կեղծ վաճառականների զլխաւորը իսկոյն հասկացաւ, որ հրամանը իրան է վերաբերում և շտապեց թաղնուկ եղութոնների վանքում։ Ապա, երբ հոկտեմբերին Չմիւռնիա եկաւ մի նաւ, որ պիտի գնար դէպի Նւրօղա, փախստականը մեծամեծ զգուշութիւններ գործ դնելով որ իրան չը նկատեն, դուրս եկաւ թաքստի տեղից և մտաւ այդ նաւը իր աշակերտների հետ։ Նաւը խորիսխը հանեց և փրանկացած վարդապետը ընդ միշտ հեռացաւ թիւրքիայի ասիերից։

Աւետիք պատրիարքի հալածանքների այս մի մասը, որ ուղղած էր փախստական վարդապետի դէմ, շատ հարկաւոր էր հայերի մտաւոր վերածնութեան համար։—Չմիւռնիայից Նւրօղա փախչողը Մխիթար վարդապետ Աբրահամային էր, Մխիթարեան հռչակաւոր միաբանութեան հիմնադիրը։

II

Հայոց մտաւոր զարգացման պատմութիւնը շատ էլ հարուստ չէ խոշոր դէմքերով. բայց եղածներն էլ մեզ լաւ ծանօթ

*) Թօբէն, եր. 47.

չեն, այնքան չնչին են տեղեկութիւնները, որ պահել է ժամանակը նրանց մասին: Հեռաւոր հնութիւնից մինք մեծ պահանջներ անել չենք էլ կարող: Բայց ահա տասնութերորդ դարի սկզբին հայկական հորիզոնի վրայ դուրս է գալիս մի խոշոր, նշանաւոր գէմը—Մխիթարը: Արդեօք կարող ենք ասել թէ դոնէ նրան լաւ ճանաչելու համար մենք ունինք բազմակողմանի տեղեկութիւններ:—Դժբախտաբար, ոչ:

Մխիթարը եղել է կրօնաւորական ուխտի հիմնադիր և նրա կենսագրութիւնը գրել ու հրատարակել է այդ իսկ ուխտը *)— ահա պատճառը, որ իմանալ նրա մասին զուտ ճշմարտութիւն չառ դժուար է: Մի վանք, մանաւանդ կաթօլիկ վանք, չէր կարող իր հիմնադրին չը բարձրացնել մինչև հրեշտակների դասը. և զարմանալի չը պիտի լինի այդ վանական տեսակէտից, որ XVIII դարի մարդու մասին մենք ունինք աջակիսի տեղեկութիւններ, որոնք ասելի մի հին սուրբի վկայագրութիւն են կազմում, քան մի ճշմարիտ պատմութիւն:

Բարեպաշտական առասպելները, զանազան տեսիլները, քրանչացման ամենաբարձր արտայայտութիւնները այնքան մը թնայել են Մխիթարի կենսոյի նկարագրութիւնը, որ չառ դժուար է քայլ առ քայլ հետևել, թէ ինչպէս Փարբ-Ասիայի մի այնպիսի կրօն ու խաւար անկիւնում, ինչպիսին է Սեբաստիա քաղաքը, զարգացաւ մի զարմանալի ուժեղ բնաւորութիւն, որ սեփական ջանքերով ճանապարհ հարթեց կատարեալ սնայալտութիւնից գէպի մեծ և յաւիտենական հոչակ, կապեց իր անունը մեր մտաւոր վերածնութեան հետ, գտնալով մի ամբողջ դարադլիսի սկզբնապատճառ կենսագրական այդ պակասութիւնները հաղելով է այսուհետեւ էլ յրադուեն Մխիթարի հիմնած միաբանութեան ձեռքով: Իսկ մենք չունենք ուրիշ աղբիւրներ. չունենք նրա նամակների և բոլոր գրութիւնների ժողովածուն, որովհետեւ կաթօլիկ վանքը առհասարակ չէ սիրում տան դաղտնիքներ դուրս հանել: Այս պատճառով պիտի բաւականանք այն ջատագույնական

*) Մխիթարի կենսագրութիւնը ամենից ատաջ համառօտ կերպով պատմել է Հ. Չամչեանը իր «Հայոց Պատմութեան» մէջ (Գ., դ. իւն.): Եւ այ, ստամ են, մի մանրամասն կենսագրութիւն, որ գրել է նրա աշակերտ և քորատուրա Մատթէոս վարդապետ Նոյսիկացին, բայց այդ գործը մինչև այսօր էլ չէ հրատարակում: 1810 թուին Վենետիկում տպագրուեց «Պատմութիւն կենաց և վարուց Տեառն Մխիթարայ Աբաղատացոյ», հեղինակութիւն Ատեփանոս Գրիգոր Ադոնց Արքայի: Դա միակ մօքը ի շատեւնդարձակ կենսագրութիւնն է, որի վրայ Մխիթարեանները մինչև այժմ ոչինչ չեն տեսրացրել: 1899 թ.ին «Բազմավէպի» մէջ տպուեց Մխիթարի ոտանատր կենսագրութիւնը, բայց դա նոյն ներքոյն է, ինչ ներկայացնում է Ադոնցի գրութիւնը:

գրուածքներով, որոնք մինչև այժմ լոյս են տեսել Մխիթարի մասին և պիտի փորձենք այդ կղերական աքանչացումների միջից դուրս բերել գործիչի բնական, մարդկային գծերը, ուշադրութիւն չը դարձնելով կրօնաւորական այն չափազանցութիւններին վրայ, որոնք աշխատում են իւրաքանչիւր տողի ետեւից Աստուծու մաս, Նախախնամութեան անօթ հռչակել Մխիթարին:

Մխիթարը ծնունդ է Սեբաստիա քաղաքում 1676 թուականի փետրվարի 7-ին: Նրա հայրը Մանուկի որդի Պետրոսն էր, մի վաճառական մարդ, իսկ մօր անունն էր Շահրիստան: Նրեիսան մկրտութեան ժամանակ ստացաւ իր պապի անունը—Մանուկ, բայց մենք կ'անուանենք նրան Մխիթար անունով, որ արուեստ նրան հոգեւոր կոչման հետ:

Յայտնի չէ թէ ինչ տեսակ մարդիկ էին Մխիթարի ծնողները, այսինքն ինչ տեսակ աղքեցութիւնների տակ էր նա տանը: Կարելի է ենթադրել որ Պետրոսը ունեւոր վաճառականներէից չէր.—գոնէ Մխիթարը հարուստ չէր: Կարեւորը ի հարկէ այդ չէր, այլ այն՝ թէ ինչ կրթութիւն ստացաւ երեխան: Այդ կողմից էլ Մխիթարը շատ բախտաւոր չէր. նրան տուին մի ուղորմելի ուսում, որ հնարաւոր էր այն խաւսը ժամանակներում, թիւրքական մի քաղաքի մէջ: Ասում են թէ նա հինգ տարեկան էր, երբ սկսեց կարդալ-գրել սովորել տեղական քահանայի մօտ: Բայց դա չափազանցութիւն է: Ինչ և լինի, քահանայ ուսուցչի գիտութեան պաշարը այնքան աղքատիկ էր, որ Մխիթարը տասն տարեկան հասակում վերջացրեց ուսումը: Աւելի ճիշտ կը լինէր քահանայից նրա ստացածը անուանել մի հասարակ զրադիստութիւն:

Նա աշխոյժ, մտադի երեխայ էր, մանաւանդ խիստ սպաւորուող: Քահանայի ուսումը, ծնողների եկեղեցասիրութիւնը ժամանակից շատ առաջ հաղորդեցին նրան մի ստատիկ կրօնամտութիւն: Մանուկ խելքի մէջ գաղափարական ձեւակերպութիւն է ստանում կրօնաւոր դառնալու միտքը: Այնքան յստիչատկում է նրան այս միտքը, որ մի օր իր հասակակից երեխայի հետ նա ծածուկ հեռանում է տանից՝ մի քարայրում ձգնելու համար, հաւատացած լինելով որ ինչպէս մի ժամանակ Յովհաննէս Մրկրաիչը անապատում կերակրւում էր երկնքի խնամքով, այնպէս էլ այժմ Աստուծու հրեշտակները կերակուր կը բերեն իր և բնկերի համար: Բայց Հրէստոսնի հրաչքը չը կրկնուեց Սեբաստիայում: Կրեշտակներ չեկան, թէև երկու երեխաները ամբողջ օրը ծնկաչոք աղօթքներ էին կարդում: Օրը մթնեց, քաղցածութիւնն սկսեց տանջել և խեղճ ձգնաւորները ուրիշ մի ճար չը գտնելով, սկսեցին լաց լինել, օգնութեան կանչել: Բարեբախ-

ստարար, ծնողները մարդիկ էին ուղարկել նրանց սրճանելու, սրանք լսեցին լալն ու ուղաղակները և ուղատեցին անչափահաս կրօնամոլներին վտանգից...

Բաւական չէր, որ միատիրական չափազանց յափշտակութիւնը այսպէս գերել էր տասը տարեկան երեխայի խելքը, ծրնողներն ուղարկեցին նրան դաստիարակուելու մի այնպիսի տեղ, ուր կարելի էր իսկոյն թաղուել ճգնաւորական խոհերի մէջ: Սեբաստիայում ապրում էին երկու քոյրեր, Մանասէ և Մարիամ անունով: Դրանց երկու եղբայրները ճգնաւոր էին Լիմ անապատում: Մանասէն արդէն նշանուած աղջիկ էր, երբ նոյն ճգնաւորական տենդը նրան էլ բռնեց. նա հրաժարուեց ամուսնութիւնից, և երկու քոյրերը նստեցին իրանց հօր տանը՝ պատվ և աղօթքներով հոգի գտնելու համար: Հաղիւ-հազ կարգալ սովորելով, այդ կոյսերը դարձան ֆանատիկոս միանձնուհիներ:

Ի՞նչ էր սովորում Մխիթարը նրանց մօտ:—Միայն կրօնական նախապաշարմունքներ, զանազան պատմութիւններ սրբերի, դժոխքի, արքայութեան մասին և ճգնաւորական ինքնակեղեքումների նորանոր փոստեր: Նոյն իսկ այն ժամանակուայ վանական գիտութիւն էլ չէին կորուզ աւանդել այդ կոյսերը իրանց աշակերտին, այնքան սպէտ ու անապատաւտ էին: Նրանք միայն երազներ էին տեսնում, ի հարկէ, միայն բարեպաշտական բովանդակութիւն ունեցող երազներ, սրճնք մի-մի մարգարէական գուշակութիւն էին. զարմանալի է, որ այդ մարգարէութիւնները երկու քոյրերին միեւնոյն ձևով էր ուղարկում երկիւնքը. նրանք քնում էին սոսնձին, բայց տեսնում էին մի և նոյն երազը: Անկասկած, պատանի Մխիթարի գլուխը աւելի ևս չլսում էր այդ տեսիլներից: Նա նրանց տարեց իր հետ իտալիա և XIX դարի սկզբում, երբ նրա հիմնած միաբանութիւնը հայերի մէջ ամենաբարձր գիտնականութեան ներկայացուցիչ էր համարւում, անդրադէտ կոյսերի երազները կատարեալ հաւատով գրի առնուեցան իւրիս սուտածապին յայտնութիւններ *)։ Այսպէս, Մխիթարը մաքրում պահել էր, որ կոյսերը մի տարի երազ տեսան, որի մէջ արանջելի տեղքով մի մարդ յայտնեց նրանց, թէ այդ օրը Հոռում մի սուրբ մարդ է վախճանւում: Կոյսերը, հաւատացնում է բարեպաշտական լեզունդան, մինչև այդ չէին էլ լսել Հոռմի անունը: Եւ, ի հարկէ, կարելի է և պէտք է ենթադրել թէ այդ յայտնութիւնը նշանակուած էր Մխիթարի համար, որ Հոռմի հպատակը պիտի գտնար: Նոյն առասպելը շարունակում է պատմել, որ սարկներ յետոյ, իստ-

*) Աղոնց, «Պատմութիւն Լեւոյց և վարուց Մխիթարաց», Եր. 21—22.

լիայում, Մխիթարը տեղեկութիւններ հաւաքեց և իմացաւ, որ երազը ճիշտ էր, այն օրը վախճանուել էր Խննդկենարիս XI պապը։

Երազները վերաբերում էին և իրան, Մխիթարին։ Կոյսերը երկու անգամ երազ էին տեսել, մէկի մէջ Մխիթարը սպառնաւ ճանապարհ էր հարթում, և աստուածային շնորհքը յայտնում էր, թէ դա զէպի արքայութեան դուռը տանող ճանապարհն է, որ հարթում է Մխիթարը։ Իսկ միւս երազի մէջ Մխիթարը մի խումբ լուսաղգեստ մարդկանցից ընդունում էր տեսակ-տեսակ անուշահոտ իւղեր։ Եւ ուր, կարգաւոր ու լսելով այսպիսի մարգարէական գուշակութիւններ, չը պիտի հաւատար թէ նախաինստութիւնը Մխիթարին ընտրել էր լուսաւորելու հայերին Հոսմի լուսով և թէ Մխիթարը զեռ մանուկ հասակում վերին տեսչութիւնից ներշնչուած էր հասկանալու թէ ուղիղ և ուղղափառ դասնութիւնը միայն հոսմէականն է։

Եթէ մենք յիշատակում ենք այս երազները, որա՞տձառն այն չէ, որ մի տակերդ անգամ ցոյց տանք թէ ինչպէս կղերը, մարգկանց միտքը նուաճելու համար, շահագործում է նախադաւարմունքները, առասպելները։ Ո՛չ, դա չափադանց լաւ յայտնի մի իրողութիւն է, բայց մենք կանգ առանք այդ առասպելների առաջ այն պատճառով, որ դրանք լաւ բնորոշում են այն միջնորդը, որի մէջ մեծացաւ Մխիթարեան միտքանութեան հիմնադիրը։ Այդ միջնորդի ազդեցութիւնն էր, որ Մխիթարը, զեռ տասը տարեկան մի երեխայ, սկսեց ճշնասիրական պահեցողութիւն, նա հրաժարուեց մահից, գինուց, եօթ տեսակ պատուէներից, կաւմնում էր հրաժարուել և կաթնեղէնից ու սուսաւարակ ամեն տեսակ մրդերից, բաց կոյսերը չափաւորեցին նրա այդ ճգնաւորական եռանդը, յայտնելով երկնքի կողմից, թէ նա պիտի չառնայ եկեղեցու վաստակաւոր մշակ, ուստի պարտաւոր է պահպանել իր սուղջութիւնը։

Բայց կարելի էր չափաւորել կրօնամոլութիւնը մի այնպիսի միջավայրում, ուր պատանին միայն չափաւորեցութիւն էր տեսնում և նրա իդէալը դառնում էր կատարեալ անձնապահանջութիւնը։ Երկու կոյսերը կենդանի օրինակ էին նրա համար, իսկ ինչ էին ցոյց տալիս նրանք։ Բաւական չը համարելով տան մէջ աղօթելը, նրանք գիշերներն էլ գուրս էին գալիս՝ բաց երկնքի տակ աղօթելու։ Եւ այդ պարտաւորութիւնը նրանք չէին մոռանում նոյն իսկ ձմեռուայ ցրտերին։ Փանաւախիտութիւնը կուրացնող է, նա չէր թոյլ տալիս քրդերին հոսկանալ, որ ցըրտի մէջ գեանատարած աղօթելը պիտի մնասէ նրանց առողջութեանը։ Ճշնասիրական գերագոյն իդէալը սկզբից եւթ եղել է մի մաշուած, կեղտոտ, այլանդակ մարմին ունենալ երկնքի

սիրոյ համար: Կոյսերն էլ հասան այդ երանաւէտ դրութեան: Զմեռնային գիշերները, վերջապէս, սոսկալի աղամալութիւն առաջ բերին երկուսի մէջ. նրանք կծկուած, քայքայուած՝ անկողին ընկան կողճերի պէս, անկարող լինելով շարժուել: Նրանց փտող, չարաւոտ, որդնած մարմինները արդէն վկայում էին, թէ երկուսն էլ Քրիստոսի հարսներն են դարձել: Եւ ամբոխի համար նրանք մեծարանքի, պաշտամունքի առարկայ դարձան: Իսկ երբ սոսկալի հիւանդութիւնը, տարիներ տանջելուց յետոյ, վերջ գրեց անդամալոյծների կեանքին, նրանք դարձան սուրբեր, այն էլ հրաշագործ սուրբեր:

Ահա թէ ինչպէս դաստիարակուեց Մխիթարը: Պարզ է, որ նրա համար կեանքում չէր կարող լինել մի ուրիշ ասպարէզ, բացի կրօնաւորականից: Տանեհինգ տարեկան հասակում, չը նայելով մօր դիմադրութեան, նա սարկաւազ է ձեռնադրուում, հագնում է ճգնաւորական մազէ շապիկ, զրկում է իր անձը, աչքի առաջ ունենալով հասնել այն իդէալին, որ ներկայացնում էին նրա հոգու և մտքի վրայ այնքան խոր տպաւորութիւն թողած Կոյսերը: Բայց մի սովորական ճգնաւոր չը դարձաւ նա: Մի ուրիշը կը բաւականանար իր ստացածով, կը հեռանար կեանքից և կը սկսէր ինքն իրան կեղեքել ու մաշել մի որ և է ամայի տեղ, քարայրում: Իսկ Մխիթարը հէնց նրանով էլ զանազանում էր հասարակ մարդկանցից, որ ունէր հարցասէր, խուզարկու ոգի: Բաւականանալ իր ստացած կրթութեամբ նա չը կարողացաւ, ուստի սկսեց որոնել աւելի կատարելագործութիւն, աւելի բարձրանալու միջոցներ, մնալով, ի հարկէ, ճգնաւորական իդէալի շրջանում: Այդ որոնումները նրան հանեցին Սեբաստիայից, ման ածեցին զանազան տեղեր: Դա մի աշխարհատեսութիւն էր, որ պիտի հաղորդէր նրա բնաւորութեան աւելի փորձառութիւն:

Ինչպէս էին այն ժամանակներում կատարելագործուելու, կրթուելու հնար գտնում: Մխիթարը հարիւրաւորներէից մէկն էր: Դպրոց չը կար. բան սովորել ցանկացող պատանին պիտի գտնէր մի հոգևորական և նրա ոտների մօտ որոնէր ուսում և գիտութիւն: Ահա ինչպէս էր կատարւում այդ բանը: Էջմիածնից Սեբաստիա գնաց մի նուիրակ եպիսկոպոս, նա համարւում էր գիտնական և լաւ ճգնաւոր: Մխիթարը դառնում է նրա փոքրաւորը: Պէտք է ծառայել եպիսկոպոսին հլու. հաւատարմութեամբ, որպէսզի փոխարէնը մի կտոր բան ստանայ նրա գիտութիւնից:

Այդ եպիսկոպոսի հետ Մխիթարը գնում է Էջմիածին: Հայոց ամենագլխաւոր վանքը, ուր նստում էր բոլոր հայերի հոգևոր գլուխը, անշուշտ ներկայացնում էր իւրաքանչիւր ուսումնաւա-

բաւ պատանուն իբրեւ աւետեաց երկիր: Բայց այնտեղ Մխիթարին սպասում էր հիասթափումն: Եթէ գրագիտութիւն իմացող մարդկանց այն ժամանակներում պէտք էր մատնելով համբել, դրա գլխաւոր պատճառներէ մէկն էլ այն էր, որ հայ հոգեորականները իբրեւ ուսուցիչ այնպիսի բռնակալներ էին, որ շատ քչերը կարող էին գիմանալ նրանց ոտների մօտ: Մխիթարի ուսուցիչ եպիսկոպոսը այդ մանկավարժական բռնակալութեան մի շատ տիպիական ներկայացուցիչն էր: Ոչինչ մարդասիրական զգացմունք դէպի աշակերտը, ծնծը, հայհոյանքները սովորական միջոցներ են և կազմում են մանկավարժական գերագոյն իմաստութիւններ: Տարիների մի երկար թիւ է հարկաւոր, որպէսզի ուսուցիչը կամաց-կամաց, փոքրիկ կտորներով բան սովորեցնէ իր ծառայ աշակերտին: Մխիթարի ուսուցիչը վճռել է տասներկու տարի պահել նրան իր ոտների մօտ, ուստի չէ թոյլ տալիս նրան շատ բան սովորել. և երբ արեղանքը զալիս էին նրա խուցը՝ ուսում առնելու, նա նախ և առաջ դուրս էր անում Մխիթարին, որպէսզի սա լսելով շատ բան չը սովորէ: Աւելացնեմք այդ բոլորի վրայ ծառայական տանջանքները: Վաղ առաւօտեան զանգակը միաբաններին վանք էր հրաւիրում: Մխիթարը, միւս աշակերտների նման, պիտի շատ շուտ գնար՝ սաղմոս զարկելու: Ժամասացութիւնից յետոյ եպիսկոպոսները գնում էին նորից քնելու, իսկ թշուառ աշակերտը պիտի ոտի վրայ մնար, պատրաստ ամեն րոպէ կատարելու այն, ինչ կարող էր յանկարծ հրամայել նրա տէրը: Այսքանը բաւական չէր, աշակերտներին այգիներում բանեցնում էին մշակի նման: Անքուն գիշերները, այգու մէջ օրերով աշխատելը յոգնեցրին Մխիթարին. նա ստացաւ աչքերի հիւանդութիւն և եպիսկոպոսը ոչինչ ուշադրութիւն չը դարձրեց դրա վրայ:

Ահա ինչ դժման տանջանքներով էր հայ պատանին ձեռք բերում կրթութիւն: Այն էլ ինչ կրթութիւն: Ժամանակի կաթողիկոսներն ու պատրիարքները չէին կարողանում կանոնաւոր, անսխալ հայերէնով գրել. փոքր ի շատէ լեզուագէտ մարդը մի երեոյթ էր, որ մասով էին յոյց առլիս և որ հոշակւում էր աշխարհից աշխարհ: Գիտութիւնը սուրբ զրքերի մեկնութիւնն էր, քերականութիւն սովորելը շատ և շատ բախտաւոր անհատներին էր միայն աջողւում. ահագին մեծամասնութեան համար դա մի անհասանելի բան էր:

Հայրենի իրականութիւնը այդ էր: Մխիթարը գծգոհ էր այդ իրականութիւնից—ահա ինչն է այդ մարդու ամենամեծ արժանաւորութիւնը: Նա որոնում էր ուսում և գիտութիւն, այդ բանը չը կար նոյն իսկ լքմիաճնում, իսկ լքմիաճնից բար-

ձրը տեղ չէր կարելի գտնել հայոց աշխարհում։ Որոշում էր ճգնաւորական մարտը, անարատ կեանք, բայց դրա փոխարէն գտնում էր քուրճ հագած, ապաշխարող՝ կղերականներ, սրոնք, սակայն, կոպիտ ու ագէտ էին, արատաւոր, ու նրանց գործերը չէին համապատասխանում խօսքերին։ Այդ անբուականութիւնը դրդում է նրան որոնել իր ցանկացածը ուրիշ տեղերում։ Եւ նա գիշերով փախչում է Էջմիածնից, ազատւում է իր զսհիճ ուսուցչից։ Լսել է թէ՛ Սեանի ծովում մի մենաւոր կղզի կայ և այդ կղզու վրայ մի փանք, որ ճգնում են հայ վարդապետներ։ Ու դնում է այնտեղ։ Բայց Սեանն էլ հայկական իրականութեան մի բնկորն է։ Այնտեղ էլ խուար ազիւթիւնն է տիրում։ Փոխական քարացած կեանքի մէջ՝ կայ ձևական բարեպաշտութիւն, կան ճգնողների արտաքին երեւոյթները, բայց չը կայ հոգի, չը կայ այն բարձրութիւնը, որին ճգնում էր Մխիթարը իր ճգնաւորական խոհերի մէջ։ Սեանն էլ չը կարողացաւ և չէր կարող բաւարարութիւն և անդորրութիւն պարգևել մի մարդու, որ իր ժամանակից սրահանջում էր աւելի բան, քան նա կարող էր տալ։ Եւ Մխիթարին Սեանի ցուրտ կամարների տակ բռնկեց յուսահատական մի տապնալ։ Այնքան քաջքուէլ էր, այնքան չարչարուէլ էր, այժմ լինչ տնել, զւր տեսնել՝ ճանապարհ, ուղղութիւն գտնելու համար։ Այս հարցերը ասնջում են նրան։

Մխիթարի պէս միափրական բնաւորութիւնները չեն կարող որ և է վճռի համեմել տաւնց երկնքի օդնութեան, և իւրաքանչիւր վճիռ նրանց մէջ ձևակերպում է երկնային հրաշքի կերպարանքով։ Մեանակ, անօդական, ոչ դրից չը հասկացուած մարդու սպի հարցերը ուղղուած էին Աստուծուն, թէ՛ և նրա համար պարզ էր, որ զարձակ պէտք է որոնել գտնելու համար, պէտք է աշխարհը չափելիւ՝ աւանց յուսահատուելու։ Բարեպաշտական լեզունյան ասում է, թէ՛ նրան երեսայ Աստուծածմինը սերաստացի երկու քոյր կոյսերի հետ և խոստացաւ կատարել նրա ցանկութիւնը։ Այդ խոստումը անում էր կամքի ոյժը, առաջաւակ, կատարելագործուելու անյողգողք ցանկութիւնը։ Բայց պէտք էր քաջակերութիւն, պէտք էր հաւատալ սեփական ոյժերին և գնալ անծանօթ, գծուար ճանապարհով։ Ահա այդ անհրաժեշտութիւնը փանքի խորհրդաւոր կիսամթութեան, աղօտ, հրաքնների ու վերացականութեան սպով տողորուած մթնոլորտի մէջ ձևակերպում է և տալիս նրա երեւոյթութեան այն տեսիլը, որ դառնում է նրա համար առաջնորդող աստղ։ Մարդիկ կան, որոնք ունին այգալիսի աստղ իրանց սրտի և հողու մէջ, բայց նրան հեռուում են միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում են նրբան որ և է տեսիլքի, որ և է երազի մէջ։ Հողու այդ տեսակ

ազգումը սովորական է մանատանդ կրօնական և կրօնամոլ մարդկանց չրջաններում, ուր մարդկային բնաւորութիւնը ստորացրած է, կամքը յանցաւոր և կորստական է համարոււմ և ուր ամեն ինչ վերագրուում է Նախախնամութեան, որ բոլոր անցքերի ու ձգտումների միակ տէրն ու անօրէնն է...

Հեռանալով Սեանից, Մխիթարը ճանապարհ է ընկնում դէպի իր հայրենիքը։ Բայց ճանապարհին մնում է Բասէնի վանքում, որի վանահայրը գտնէ այն արժանաւորութիւնն ունէր, որ զգում էր թէ ինքը ազէտ է, ուրեմն և պարտաւոր է յարգել աւելի վրասնին։ Վանահայրը լաւ ընդունում է երիտասարդին և յանձնում է նրան աշակերտներ՝ ուսուցանելու համար։ Այդ նոր պաշտօնում Մխիթարը մնում է մօտ տարի ու կէս։ Երկու հանգամանք նրա՝ այդ ժամանակուայ կեանքում ուշադրութեան արժանի են։ Առաջինն այն էր, որ այդ միջոցին էրզրումի մէջ Աւետիք վարդապետը հալածանքներ էր յարուցել հայկաթօլիկներին դէմ։ Այդ ստիժով ծագած կղքայրաստան խռովութիւնները գրաւեցին և Մխիթարի ուշադրութիւնը, բայց անելով նրա առաջ այն դաւանական խտրութիւնները, որոնք ստանեալ դարերից ի վեր քարուքանդ էին արել աշխարհը, բայց դեռ չէին կշտացել արիւնոտ զոհերից։ Հալածել—ստորածել, սա հին ասացումը է։ Աւետիքը և նրա նմանները չէին հասկանում այդ։ Բայց ահա հալածուողների մեղքը ուսումնասիրել է սկսում և Բասէնի վանական զարոյցի ու սուղիչը։ Վանքի մէջ նա գտնում է ձեռագրեր, դրանցից իմանում է՝ Բաղկեղծնի ժողովի հանդամանքներն ու ընդունած դաւանական սկզբունքները։ Դա առաջին ծանօթութիւնն է կաթօլիկութեան հետ, դեռ աղօս ու անկատար ծանօթութիւնը։ Բայցի դրանից, նա ծանօթանում է Պօղոս անունով մի հայկաթօլիկի հետ, որ կղել էր Հոռոմոս Պօղոսը պատմում է պապերի մայրաքաղաքի մասին, նկարագրում է այնտեղի զարոյցները, կրօնաւորական հաստատութիւնները, գրադարանները։ Հասկանալի է, թէ ինչ յափշտակող տպաւորութիւն պիտի դործած լինի հեռուոր մայրաքաղաքը՝ որոնող, մեր դժբախտ իրականութեան մէջ տանջուող երիտասարդի մաքի վրայ։ Այդ ժամանակից նա հասկանում է որ իր որոնածը Հոռոմոս կաշկի է գտնել։

Երկրորդ հետաքրքրական հանդամանքն այն է, որ Բասէնի վանքում Մխիթարին յանկարծ յափշտակում է աշխարհային կեանքը։ Չը նայած, որ նա պահեցողութիւններով, գրկանքներով ամեն կերպ ճնշում էր իր մարմինը, բայց եկաւ մի ժամանակ, երբ երիտասարդական արիւնը խօսեց նրա մէջ։ Երկու կանաչ քիչ էր մնում որ հրապուրէին նրան և, ով պիտէ, գուցէ նոյն

իսկ դուրս բերէին նրան վանական միջնուրտից: Մենք չը գիտենք այս դէպքի մանրամասնութիւնները. վանքում յօրինուած կենսադրութիւնը մեզ ուզում է հաւատացնել, թէ դա սատանայի գործն էր և մի քանի անորոշ ու անկապ խօսքեր ասելով, շտապում է փակել կղերական-ճգնաւորական տեսակէտից անախորժ դէպքի յիշատակութիւնը: Կարելի է, սակայն, ենթադրել որ աշխարհի սէրը այնքան էլ հեշտութեամբ չէ խեղդել ու սպանել Մխիթարը: Բասէնի վանքից հեռանալու մի պատճառն էլ եղել է կինը, որ քիչ էր մնում տալն ու վրայ անէր երիտասարդ ճգնաւորի բոլոր բարեպաշտական ջանքերը...

Հայրենի քաղաքում Մխիթարը ենթարկուեց մի ծանր դժբախտութեան: Այդտեղ սաստկացաւ աչքացաւը, որ դեռ էջմիածնում էր սկսուել: Հիւանդութիւնը այնքան սաստկացաւ, որ երիտասարդ սարկաւազը կուրացաւ, ոչինչ չէր տեսնում ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում: Բայց այդ դաժան փորձութիւնը միայն ժամանակաւոր անգործութեան դատապարտեց Մխիթարին: Մի ուրիշը նրա հասակում գուցէ և յուսահատուէր, թողնէր ամեն ինչ. բայց Մխիթարը ճգնաւորական տոկունութեամբ տարաւ ճակատագրի հարուածը և կուրութեան ժամանակ էլ մտածում էր գրքերի, կրթութեան մասին: Այդ տոկունութիւնը նրա մի հրաշալի յատկութիւնն էր, որ վերջ ի վերջոյ այնքան բարձրացրեց նրան: Գարնանը աչքի ցաւերն սկսեցին մեղմանալ, իսկ մի հմուտ դեղագործի բժշկական միջոցները վերադարձրին միջնած աչքերի լոյսը: Եւ նա իսկոյն սկսեց շարունակել իր պարապմունքները, ինքնակրթութիւնը:

Սակայն նա երբէք չէր մոռանում որ անային միջոցներով, ձեռքի տակ եղած գրքերով չէ կարելի բաւականանալ: Իրականութեան ազդած դժգոհութիւնը գնալով աւելի սաստկանում էր. հարուստ ու քաղաքակրթուած Հոռմը չէր հեռանում նրա մտքից: Ուստի նա դարձեալ ճանապարհ ընկաւ Սեբաստիայից, այս անգամ հաստատ վճռելով լոյս և գիտութիւն որոնել այլևս ոչ թէ Հայաստանի վանքերում, այլ հեռաւոր տեղեր, օտար երկրքի տակ: Դա մի տխուր անհրաժեշտութիւն էր ամեն մի հասկացող հայի համար: Մխիթարը, հեքեաթներէ անմահական խրնձոր որոնողի նման, գնաց թափառելու դէպի արևմուտք: Նրա սուջն կանգնած էին դժուարութիւններ, որոնք խնձոր որոնողների սուջն կանգնած խոչընդոտներից պակաս չէին: Մի անյայտ, անօգնական ու աղքատ երիտասարդ, նա պիտի ճանապարհորդէր մեծ մասամբ ռոտով: Քիչ էր մնում որ Մխիթարը խեղդուի մեծ, յորդացած գետում...

Հասնելով Բերիա քաղաքը, Մխիթարը այդտեղ պատեհու-

Թիւն ունեցաւ ծանօթանալու կաթօլիկ կրօնաւորներէ հետ, որոնց մէջ առանձնապէս յիշատակուում է եզուիտ Անտօնը: Սրա մօտ Մխիթարը մնաց մօտ երեք ամիս: Անշուշտ, ուշադիր երիտասարդը ահադէին տարբերութիւն պիտի գտնէր հայ տղէտ և հայկատակ վանականութեան և ճարպիկ, գիտուն կաթօլիկ արեղաների մէջ: Եզուիտ Անտօնը քարոզիչ էր Արևելեան Հրնդկաստանում. նա խօսում էր Մխիթարի հետ թիւքերէն լեզուով, երևի ծանօթացրեց նրան Լօյօլայի հիմնած կարգի կազմակերպութեան հետ: Այստեղ էլ, անշուշտ, Մխիթարի մէջ միտք ծաղեց հիմնով կաթօլիկ միաբանութիւնների նման մի հաստատութիւն Հայաստանի վանքերում: Բայց բաւական չը համարելով իր ստացած կրթութիւնը, նա եզուիտ քարոզչին էլ յայտնեց թէ վառ ցանկութիւն ունի Հոռոմ գնալու Մի այդպիսի միտք աշդուրթեամբ գլուխ բերելու համար պէտք էր, ի հարկէ, որ Մխիթարը կաթօլիկ լինէր: Եւ եզուիտ Անտօնի սուլած մի վրկայագրից մենք իմանում ենք, որ հայ սարկաւազը այդ ժամանակ արդէն իւրացրել էր հոռոմէական դաւանութիւնը:

Տեսնելով թէ որքան օգտակար գործիք կարող է դառնալ այդ ընդունակ երիտասարդը Հայաստանի մէջ գործող եզուիտների ձեռքում, հայր Անտօնը աշխատում էր համոզել Մխիթարին, որ սա թողնէ Հոռոմ գնալու միտքը: Գնալ օտարութիւն — այսպէս էր ասում եզուիտը — նշանակում է կորչել մի օտար ազգի մէջ, փոխել լեզուն ու ազգային տարազը. մինչդեռ Մխիթարի ունեցած գիտութիւնը միանգամայն բաւարար է՝ Հայաստանի մէջ օգտաւէտ գործունէութիւն ցոյց տալու համար: Սակայն այդ խրատներն ու յորդորները չօգնեցին. Մխիթարը հաստատ էր իր վճռի մէջ: Եւ հ. Անտօնին մնում էր տալ նրան յանձնարարականներ, որոնցից մէկն ուղղուած էր եզուիտական կարգի գեներալին:

Այդ թղթերը ծոցում՝ Մխիթարը մի փրանսիական նաւ մտաւ: Կասկած չը կայ, որ եթէ նա հասնէր Հոռոմ և ներկայացնէր Անտօնի յանձնարարականները, եզուիտների կարգը նրան կ'ընդունէր իր շրջանը, և Մխիթարը, եզուիտ դառնալով, կը կորչէր հայութեան համար: Բայց այսպէս չեղաւ: Մի սաստիկ տենդ բռնեց Մխիթարին, սկսեց տանջել նրան: Եւ նա հարկադրուած եղաւ կանգ առնել Կիւրոս կղզում, ուր նրան սպասում էին դառն տանջանքներ:

Մեծ մարդկանց տանջանքները նրանց փառքի սուրբ յատկութիւններն են. և ապագայ սերունդները, եթէ միայն նրանք զրկուած չեն երախտագիտութեան կենսատու զգացմունքից, պիտի երբէք չը մոռնան այդ տանջանքները: Ուստի մենք պի-

աի հետեւինք օտարութեան մէջ ծանր հիւանդութեան ենթարկուած Մխիթարին:

Կիպրոս կղզու գլխաւոր քաղաքն էր Սալամինա, այնտեղ կար և հայոց եկեղեցի: Մխիթարը այնտեղ ուղևորուեց, որպէսզի օթեան գտնէ եկեղեցու խուցերից մէկում: Երեք օր պառկած էր այնտեղ, բայց չը գտնուեց և մի հաա կարեկից մարդ, որ գտնէ ջուր տար ջրմի մէջ տապակուող օտարականին: Իսկ հիւանդութիւնը գնալով սաստկանում էր: Այդ դրութիւնը միայն այն աղքեցութիւնն արաւ եկեղեցու ժողովրդի վրայ, որ վճռեցին հեռացնել հիւանդին եկեղեցուց, նա մի կրօնաւոր էր, ուրեմն կրօնաւորներն էլ պիտի պահպանէին նրան: Մի անգութ և տմարդի վճիռ, որին ընդունակ էր ասիական համայնքը: Սալամինայից մի օրուայ ճանապարհ հեռու գտնւում էր ճգնաւոր հայ վարդապետների մի վանք: Մխիթարին բարձեցին գրաստի վրայ և տարան գցեցին այդ վանքը: Բայց անմարդասիրութիւնը ուր պէտք է որոնել, եթէ ոչ կրօնաւորների մօտ, վանքում: Մխիթարին այդտեղ ճանաչում էին, գիտէին որ նա հակուած է գէպի կաթօլիկութիւն: Այդքանն էլ բաւական էր, որ անօգնական հիւանդը մատնուի մի գաղանային անտարբերութեան...

Մի կտոր կապերտ էլ չը տուին, որ հիւանդը պառկէ: Մխիթարի անկողինը սեփական վերարկուն էր, որի մէջ վաթաթաւում էր նա: Մի կտոր հայ, մի աման ջուր բերող, ի հարկէ, չը կար, հիւանդը ինքը պիտի գնար խոհանոց և խնդրէր ուտելու բան: Տենդը սաստկացած ժամանակը Մխիթարը համարեա խեղախորոյս, ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է անում, իջնում էր իր խուցից, որ շինուած էր տանիքի վրայ, ցած էր գնում զառիվայրով և մտնում էր քիչ հեռու գտնուող պարտէզը, ուր մի քարայրից աղբիւր էր լցիւում և ջուրը հաւաքւում էր մի արհեստական առաքանում: Իրան այրող տաքութիւնից գտնէ մի քիչ աղատուելու համար, Մխիթարը հանում էր շորերը և մտնում աւաղանը, ուր մնում էր, մինչև որ զգում էր ջրի ջրտութիւնը, ուշքը զլուին էր գալիս և, հասկանալով թէ որքան վտանգաւոր դուրս է կատարում, չտապում էր դուրս գալ աւաղանից, հոգնում էր շորերը: Բայց այնքան նուազած ու թոյլ էր, որ չէր կարողանում շարժուել և ընկնում էր կանաչ խոտերի վրայ: Այդ ուղևորութիւնը գէպի ջրի աւաղանը սովորաբար տեղի էր ունենում կէսօրին, երբ զոդոյր կատաղութեան բարձր աստիճանին էր հասնում: Յուլիս ամիսն էր, արեւը այրում էր, Կիպրոսը հարուստ է օձերով, որոնք անդադար սողում էին դժբախտ հիւանդի շուրջը: Բայց թունաւոր կենդան-

նինները ունեն էլ չէր կարողանում չարժեք սալ հիւանդին, այն ուստիճան ուժասպասու էր նա: Մօտ մի ժամ խոտերի վրայ պառկած մնալուց յետոյ նա վեր էր կենում, մտնում քարայրը, ուր նստում էր քարերի վրայ և ոտները դնելով ջրի մէջ, այդպէս մնում էր մինչև երեկոյ:

Արեւ մայր մտնելու վրայ ջերմը թուլանում էր: Այդ ժամանակ Մխիթարը դուրս էր գալիս այրից՝ վանք գնալու համար: Բայց այստեղ սկսւում էին նոր տանջանքներ: Ոտով բարձրանալ զառիվայրը անհնարին էր կիսամիտ մարդու համար. և նա ընկնում էր երեսի վրայ, փորսոյ տալով էր անցնում այդ ճանապարհը, իսկ շունչ քաշելու համար յաճախ նստում էր և տալիս էր տաններկու առաքեալներից մէկի սնունդ: Այս բոլորը կատարւում էր վանքի աչքի առաջ. նրան տեսնում էին, բայց չը կար մէկը, որ բռնէր նրա ձեռքից, էլ չէր ստում թոյլ չը տալ որ հիւանդը ուշալորոյս գրութեան մէջ գնայ իր վտանգաւոր թափառումները կատարելու: Մխիթարը, բացի այդ բոլորից, արհամարհում էր վանքի մեծի ու փոքրի մօտ Նրեկոները, երբ քաղցր յոյեցնելու համար, մտնում էր խոհանոց, ամեն տեսակ կշտամբանքներ էր լսում խոհարարից, մինչև որ կարողանում էր ստանալ նրանից մի քիչ աղի ձիթապտուղ և մի կտոր զարկառն հաց: Այդ բարբարոսական միջավայրում միայն մի հատ մարդ գտնուեց, մի անցորդ կոլիսկոպոս, որ ուշադրութիւն դարձրեց Մխիթարի սրտաշարժ պաղատանքների վրայ և եփեց նրա համար մի քիչ խաւիժ: Թշուառ հիւանդը կերու. իր սրտի ուղածը մի աջնալիսի ակորժակով, որ թւում էր նրան, թէ կեանքում այնպիսի համեղ կերակուր չէ ճաշակել:

Ճգնաւորների այն վանքը, ուր մի կիսամիտ օտարական այդ տեսակ սոմարդի բնդունելութիւն էր գտնում, երեւակայեցէք, դեռ ուխտատեղի էլ էր: Վարդապետին քաղաքից ուխտաւորներ եկան և Մխիթարը աղաչեց նրանց, որ իրան քաղաք տեղափոխեն: Խնդիրը կատարուեց և հիւանդ երիտասարդը նորից Սալամբնայի հայոց եկեղեցու խուցը մտաւ, վանքում երկու ամիս տանջուելուց յետոյ: Այս անգամ Մխիթարը պիմեց յաւին կրօնաւորներին, որոնց մէջ կար և բժիշկ: Նայելով ոսկորացած մարդուն, բժիշկը հրաժարուեց դեղ տալ նրան, հաւատացած լինելով, թէ նա պիտի մեռնէ, հետևաբար անօգուտ է դեղը, մանաւանդ որ կարող է կասկած ծագել, թէ նա միտաւ հէնց այդ դեղից: Սարսափելի վճիռը Մխիթարը լամպաւ թարգմանից, որի միջոցով խօսում էր կրօնաւոր բժշկի հետ: Բայց չը յուսահատուեց: Մի հայ դեղ տուեց նրան, բայց դեղը չափազանց փորլուծութիւն առաջ բերեց, հասցնելով Մխիթարին մոտ-

հուման գրանքը. նա ցամաքել էր, դարձել տերև: Եւ միայն այդ սոսկալի գրութեան մէջ նա հնարաւոր համարեց լուծել իր ճշգրտաւորական պահեցողութիւնը ու միս ուտել...

Օր օրի վրայ հալուելով ու մաշուելով, Մխիթարը, վերջապէս, վճռեց վերադառնալ տուն. — ահա ինչը ազատեց նրան Լօյօլայի աշակերտներից մէկը դառնալու դժբախտութիւնից: Բայց վերադառնալու համար պէտք էին միջոցներ, իսկ ինչպէս կարող էր այդ մահամերձ կմախքը շարժել իր ազդակիցներէ քարացած սիրտը և օգնութիւն գտնել Բարեբախտաբար, օտարները ուշադրութիւն դարձրին դժբախտ մարդու վրայ: Երկրի օրէնքով, պէտք էր հարկ տալ, բայց հարկահանը, տեսնելով նրա դրութիւնը և տեղեկանալով նրա կրած տանջանքներին, խղճաց և ազատեց հարկից: Մնում էր ներկայացնել մի երաշխաւոր՝ անցաթուղթ ստանալու համար: Տեղացի հայերի մէջ չեղաւ մէկը, որ յանձն առնէր երաշխաւորութիւն. և անտանելի դրութիւնից Մխիթարին հանողը մի բարեախտ յոյն էր, որ թէև չէր ճանաչում նրան, բայց երաշխաւոր դարձաւ:

Այսպէս Մխիթարը ազատուեց Կիպրոսի դժոխային չարանքներից և նաւ նստելով, հասաւ Սկիւկիտ: Այդտեղից մի դաժան ճանապարհորդութիւն արեց մինչև Բերիտ: Գիւտ սաստիկ հիւանդ ու թույլ, նա աղքատ էր՝ բաւիս բուն նշանակութեամբ, միջոց չուներ գրաստ վարձելու, ուստի հարկադրուած եղաւ ուսով գնալ: Ճանապարհին պատուեց նրա մի կօշիկը, նա դէն դեղեց և միւսը ու ոտաբոբիկ էր դնում. մի-մի կարողանում էր էջ վարձել և նստել նրա վրայ. իսկ սովամահ չը դառնալու համար ճանապարհին մութացկանութիւն էր անում...

Միայն Բերիայում խեղճ մարդը հանգստացաւ: Կային ծանօթներ, օգնեցին, դեղեր տուին. և մի քիչ առողջանալով, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի տուն: Հայրը և ընտանիքի միւս անդամները գրկաբաց ընդունեցին տարադիր որդուն, որին այդքան տանջել էր տալիս առաջանալու, կատարելագործուելու սաստիկ տենդը: Ծնողական յարկը խնամեց նրան, առողջացրեց իր քնքշութիւններով: Բայց և այդպէս, չը կարողացաւ Մխիթարին պահել իր տակ, հեռացնել այն փշոտ ճանապարհից, որ ընտրել էր նա ճգնաւորի հաստատակամութեամբ: Կիպրոսի տանջանքները չը յուսահատեցրին նրան, չը կարողացան զղուանք յարուցանել նրա մէջ, դուրս հրել նրան մի ազդի միջից, որ այդպիսի ողբալի իրականութիւն էր ներկայացնում: Մխիթարը, այդ իրականութեան նահատակ դառնալով, կարծես աւելի ևս համոզուեց, թէ չը պէտք է ձեռքերը ծալել և նստել մի մոռացուած սնկիւնում: Կորցնելով Հոսմ գնալու յոյսը, նա, ինչպէս

երևում է, վճույց մնալ հայոց եկեղեցու մէջ և գործել հայրենեփութում: 1696 թուին, քսան տարեկան հասակում, Սեբաստիայի ս. Նշան վանքի մէջ նա ձեռնադրուեց արեղայ:

Այդ կոչումն ընդունելուց յետոյ անմիջապէս նա ջանք է գործ դնում իր միտքը իրագործելու, այն է մի կրօնաւորական միաբանութիւն հաստատելու: Նրան տուած էր մարդ գրաւելու, իր հետ տանելու ընդունակութիւնը: Առաջին մարդիկ, որոնք ընդունեցին նրա հրաւերը և համաձայնութիւն տուին կուսակրօն հոգեւորականներին կարգը մտնելու, Յովհաննէս և Յովսէփ անունով սեբաստացիներն էին: Բայց սրանց ծնողները ահազին աղմուկ բարձրացրին. կաղնուեց Մխիթարի դէմ մի թշնամական կուսակցութիւն, որի յարուցած դժգոհութիւններից աղատուելու համար հարկաւոր եղաւ որ նորընծայ արեղան առժամանակ հեռանայ քաղաքից:

Եթէ եկանք մէջ կրած այնքան տանջանքները չը կարողացան յետ կանդնեցնել Մխիթարին իր վայելալից մտքից, Սեբաստիայի թեմի աղմուկները, ի հարկէ, աւելի ևս սնդոր սկիզբ վինէին այդ ուժեղ կամքը կոտրելու համար: Ծաբունակ որոնելով զիտութիւն, Մխիթարը յանկարծ մի գիւտ արաւ. Կ. Պօլսում՝ հռչակուել էր ինչպիսիք վարդապետ Կարնեցի *), ահա այդ զիտուն կաթօլիկ կրօնաւորին կարելի էր ծրարորաւ միաբանութեան զուտ կանգնեցնել: Եւ առանց երկար մտածելու նա ուղևորուեց Կ. Պօլս: Բայց Պրօպագանդայի աշակերտի սրտին շատ մօտ էին այն շարժառիթները, որոնք ստիպում էին սեբաստացի երիտասարդին այս ու այն կողմ ընկնել և որոնել լոյս և զիտութիւն: Կարնեցին, երեխ, իր գիտնականութեան և վայելած հեղինականութեան համար ստորացուցիչ բան համարեց միանալ դատուից և լիաժեռ երիտասարդ և անյայտ վանականի հետ ու մերժեց նրա առաջարկութիւնը:

Հինգ ամիս Կ. Պօլսում մնալուց յետոյ, Մխիթարը չը կարողացաւ հաշտուել մի քարազիչ արեղայի գրութեան հետ և նորից փորձեց գործ սկսել Հայաստանում: Ընտրեց Էրզրումի նահանգի արևելեան մասը (Օլթիի մօտերը), ուր մի վանքի մէջ, հեռու աշխարհից, սկիզբ հասցրէր աշակերտներ և միաբանութիւն հաստատէր: Բայց 1698-ին հասնելով Էրզրում, այդտեղ փոխեց իր միտքը և դնաց Կարմիր վանքը, որի վանահայր Մարգար եպիսկոպոսը յայտնի էր նրան իբրև բարի և համակրելի մարդ: Եւ իրաւ, Կարմիր վանքում էլ, ինչպէս մի ժամանակ Բաւնի վանքում, նա գտաւ լաւ ընդունելութիւն. վանական

*) «Հայկական Տպագրութիւն», հատ. I, եր. 304—306:

դպրոցի ուսուցիչը դարձաւ, ստացաւ վարդապետական դաւա-
զան, շրջում էր գիւղերը և եպիսկոպոսի թոյլտուութեամբ քա-
րողում էր: Չը նայած այդ բոլոր յարմարութիւններին, Կարմիր
վանքը նոյնպէս բաւարարութիւն չը տուեց նրան: Միաբանու-
թիւն հաստատելու միտքը չէր թողնում նրան, իսկ այդպիսի
մի միտք իրագործել չէր կարելի Հայաստանի հողի վրայ:
Ի գուր Մխիթարը երկար համոզում էր Մարգար եպիսկոպոսին,
ցոյց տալով այն բոլոր օգուտները, որ պէտք էր սպասել միա-
բանութիւնից: Բարի վանահայրը կտրական կերպով հրաժարուեց
այդ մտքից, գլխաւորապէս վախենալով իր դասակիցների ան-
բաւականութիւնից և հակառակութիւնից:

Այնուհետև Կարմիր վանքն էլ ոչինչ հրապոյր չունէր Մը-
խիթարի համար: Եւ նա իր երկու աշակերտների հետ 1700
թուին վերադարձաւ Կ. Պօլիս, հաստատ վճռելով աշխատել այդ-
տեղ՝ մի բան գլուխ բերելու համար: Թիւրքաց մայրաքաղաքում
քսան և հինգ տարեկան վարդապետն սկսեց աշխատել մեծ աշ-
խոյժով: Նա դեռ պաշտօնապէս չէր բաժանուել լուսաւորչական
եկեղեցուց, իսկ այդ ժամանակուայ Մեկիքսէթ պատրիարքը ոչ
միայն չէր հետևում իր նախորդների անհամբերող և հալածասի-
րական ոգուն, այլ նոյն իսկ իր բարեկամ էր համարում այն-
պիսի թունդ կաթօլիկ վարդապետին, որպիսին էր Սաջատուր
Կարնեցին: Կրօնական մրրիկները առժամանակ դադար էին ա-
ռել և տիրող իսլամութեան մէջ Մխիթարը, կաթօլիկ վարդա-
պետների աջակցութեամբ, հրատարակեց չորս գիրք:

XVII դարի վերջին տարում մենք տեսնում ենք Լիւթր-
նօի տպարանը Կ. Պօլիս փոխադրուած *), ուր նա շարունա-
կում էր գործել Էջմիածնի և ս. Սարգսի անունով: Մխիթարը
այդ տպարանին դիմեց, սակայն իր հրատարակած գրքերի մէջ
չը յիշատակեց իր անունը. փառքից փախչող, համեստութիւնը
առաջին պայման ընդունած գործիչը «չնչին բանասէր» էր ա-
նունում իրան այդ գրքերի յիշատակարանների մէջ: Մենք, որ
գիտենք Մխիթարի ճշմարտական անդուստ կռանդը, առանց
բացատրութեան էլ կը հասկանանք, որ նրա հրատարակած
գրքերը կարող էին լինել միմիայն զուտ կրօնական: Եւ իրաւ,
այդ գրքերը ոչինչ նորութիւն չէին ներկայացնում մեր գրա-
կանութեան մէջ: Առաջին գործն էր Թովմա Կեմպացու աշխա-
տութիւնը **), ապա Թիֆլիսեցի կամ Մծխեթացի Պետրոս վար-
դապետի թարգմանութիւնները լատիներէնից՝ «Գիրք մտածողա-

*) «Հայկական Տպագր.» եր. 319.

**) Ibid., եր. 195.

կան աղօթից» և «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու աւետարանչին»։ Իսկ չորրորդ գիրքը Խաչատուր Կարնեցու աշխատութիւնն էր—«Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի»։ Այդ բոլոր գործերը տպագրուեցին Մեքիսէթ պատրիարքի թոյլտուութեամբ։

Գրական գործն էլ հաւաքում է Մխիթարի մօտ աշակերտներ, որոնցից շուտով պիտի կազմուէր միաբանութիւնը։ Պահպանելով ամեն տեսակ զգուշութիւն, նա չը թողեց իր մօտ այն աշակերտներին, որոնք արդէն վարդապետական կոչում էին ստացել, այլ ուղարկեց նրանց դաւանները՝ քարոզչութեան համար։ 1701 թուականի ապրիլին Մխիթարը Բէյօղլու թաղում վարձեց բնակարան, ուր բաց արաւ կաղմատուն։ Բայց դա մի վարագուրած դպրոց էր։ Վարդապետական աստիճանն չունեցող աշակերտները դալիս էին այդանդ և Մխիթարն սկսում էր դասեր տալ նրանց։ Բայց հէնց որ դալիս էր մի օտար մարդ, աշակերտներն իսկոյն ընդհատում էին ուսումը և սկսում էին տպադրած գրքերի թերթերը ծալել, իբր թէ կաղմարարներ են։

Սակայն Կ. Պօլսի հայերի խաղաղութիւնը երկարատեւ չէր։ Ադրիանուպօլսի առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսը, թիւրք կառավարութիւնից հրաման ստանալով, յափշտակեց պատրիարքութիւնը և հալածանք սկսեց կաթօլիկների դէմ։ Մեքիսէթ պատրիարքը ուղարկուեց թիարան, իսկ չորս վարդապետներ, որոնց մէջ էր և Մխիթարը, պիտի ձերբակալուէին։ Մխիթարը իր ընկերներից աւելի բախտաւոր էր. մինչդեռ երեք հոգին ընկան Եփրեմի ձեռքը, Մխիթարին աջողուեց փախուստ տալ, թաքնուել կամ եղուխաների, կամ կապուցին վարդապետների, կամ թէ ֆրանսիական դեսպանի մօտ։ Աւելորդ է նկարագրել այդ հալածանքները, որովհետեւ դրանք անօրինակ բաներ չէին այն ժամանակները և կային շատ մարդիկ, որոնք աւելի վատ տանջանքներ կրեցին։ Նշանակե՛նք միայն հալածանքների հետեանքը։ Մխիթարը շտապեց նախ գլուխ բերել իր ծրագրած միաբանութիւնը և երկրորդ՝ որոնել մի տեղ, ուր այդ միաբանութիւնը կարող կը լինէր աղատ շունչ քաշել։

1701 թուականի սեպտեմբերի 8-ին, Աստուածածնի ծննդեան տօնին, Մխիթարը հաւաքեց իր համախոհներին կապուցիական վանքի այն սենեակը, ուր ինքը թաքնուել էր հայոց պատրիարքի հալածանքներից։ Այդտեղ նա բացատրեց, թէ ինչպիսի կաղմակերպութիւն պիտի ունենայ այն միաբանութիւնը, որի մասին նա մտածում է այսքան տարի։ Ընդունուեցին Անտօն Աբբայի կրօնաւորական կարգերը։ Բայց գլխաւորը այդ չէր։ Մխիթարը բաց արեց իր ունկնդիրների առջև իրերի դը-

րութիւնը և ասաց որ այդպիսի հանդամանքների մէջ չէ կարելի միաբանութիւնը հաստատել ոչ Կ. Պօլսում, ոչ էլ Հայաստանի որ և է կողմում. ուստի պէտք է ընտրել մի այնպիսի երկիր, ուր յարմարութիւն կը լինի վանք և միաբանութիւն հաստատելու: Սկզբում գիտաւորութիւն կար ընտրել Լիբանանը, ուր կաթօլիկ մարօնիաները ունէին առանձին պատրիարքութիւն: Բայց, վաճառականների միջոցով տեղեկութիւններ հաւաքելով, Մխիթարը հասաւ այն եզրակացութեան, որ ամենապարմար անգը Յունաստանի Մօրէա երկիրն է, որ դաժուում է Վենետիկի իշխանութեան տակ. Ժողովը ընդունեց Մօրէա գնալ: Աղօթիկներ կարգադրուեցին, խնդրուածքներ եղան և Մխիթարը յայտարարեց, որ միաբանութիւնը հաստատուած է այդ օրուանից և նուիրում է իրան Աստուածածնին *):

Այսպէս սկիզբ առաւ Մխիթարեան հոգեակաւոր միաբանութիւնը: Սկզբում նա կաղմուած էր տասն միաբաններից: Նրան հաւաքողն ու կաղմողը Մխիթարն էր, բայց նրան առաջնակարգ նշանակութիւն տուողը աւելի հանդամանքներն էին, որոնք միացան Մխիթարի անխնայ ջանքերի և կաղմակերպող ընդունակութիւնների հետ:

Այդ հանդամանքների մէջ առաջին տեղն են բռնում հալածանքները: Հալածանքներն էին, որ դուրս նետուեցին այս նորակաղմ կաթօլիկ միաբանութիւնը ոչ միայն հայութեան միջից, այլ և Օսմանեան պետութեան սահմաններից, հալածանքներն ստիպեցին որոնել մի քրիստոնէայ պետութիւն, ուր կարելի էր հանգստութիւն վայելել: Առանց այս հանդամանքների Մխիթարեան միաբանութիւնը չէր լինի այնպէս, ինչպէս եղաւ: Նա կարող էր հաստատուել Լիբանանում, Կ. Պօլսում, Հայաստանի մի վանքում, նայն իսկ Յունաստանում. բայց այդ գէպքում նա կը լինէր լսի մի կրօնական հաստատութիւն, լսի վանականների մի հանրակեցութիւն: 1705 թուականին մի քանի կաթօլիկ հայեր, հետեւելով Մխիթարի օրինակին, հիմնեցին Անտօնեան միաբանութիւնը Լիբանանում. բայց այդ միաբանութիւնը ոչինչ զրական վառատակ չարտադրեց, և նրա անունը միայն կաթօլիկ արեղայական հիմնարկութիւնների ցուցակում է տեղ գրաւում:

Մխիթարը հիմնեց իր միաբանութիւնը զրական դործով. ինքն ըստ ինքեան հասկանալի էր, որ եթէ զրական դործունէութիւնը պիտի լինէր այդ միաբանութեան հիմնարարը, պէտք

*) Միաբանութիւնը ընդունեց կնիք, որ բաղկացած էր չորս տառերից, Ո. Կ. Վ. Ա. (Որդեղիր Աստին, Վարդապետ Յարաշտորութեան):

էր, ուրեմն, առանց հալածանքների էլ թողնել ու հեռանալ հայկական խաւար իրականութիւնից, ապաստան որոնել աւելի լուսաւոր և առաջադէմ մի երկրում:

Զգում էր Մխիթարը չայդ անհրաժեշտութիւնը: Գործի սկզբում—նչ: Նրան աւելի դրաւում էր ճգնաւորական կենցաղը և, ով գիտէ, եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար մնալ իր երկրում, գուցէ և բաւականանար այնպիսի գրական գործնքով, որոնց նա հրատարակեց Կ. Պօլսում և որոնց շարունակելու համար պէտք էլ չը կար լուսաւոր երկիրներ որոնելու: Սկզբում Մխիթարը լուսաւոր երկիր չէր էլ որոնում: Մօրէան, նոր միաբանութեան այդ աւետանց երկիրը, Եւրօպա էր լիկ իր աշխարհադրական գիրքով, բայց ոչ իր կենսքով ու առաջադիմութեամբ: Դա մէկն էր այն թշուառ երկիրներից, որոնք տանջուել էին Օսմանեան լուծի տակ. մի քանի տարի առաջ էր Մօրէան անցել Վենետիկին, բայց այդ կարճ միջոցում նա, ի հարկէ, չէր կարող աղատուել թիւրքական իրականութիւնից, մանաւանդ որ թիւրքիան քուրդովին մտադիր էլ չէր իր այդ վաղեմի սելիսկանութիւնը վնասողիցների ձեռքում թողնել: Հալածանքները մղեցին Մխիթարին գէպի արեւմուտք, իրրեւ դէպի մի խաղաղ նստահանգիստ, և նա ցամաք իջաւ առաջին պատահած տեղում, առանց մտածելու թէ որքան դա յարմար է մտաւոր գործունէութեան համար: Նոյն խակ միաշնչանութիւնը հաստատուուց յետոյ էլ Մխիթարը մի ամբողջ տարի մնաց Կ. Պօլսում, կարծես գեռ տատանւում էր, գեռ սպասում էր, թէ գուցէ կ'աջողուի մի անկիւն գտնել հայրենի երկրում: Եկաւ Աւետիք սրտորիաբքը, խռովութիւնները սաստկացան և Մխիթարը, անկարող լինելով մնալ Կ. Պօլսում, փախաւ, ինչպէս տեսանք, վաճառականի շորերով գէպի Եւրօպա:

Այդ ժամանակից մի բարեհաճ ճակատապիւր դալիս է հովանաւորելու Մխիթարին—ահա այն երկրորդ մեծ հանգամանքը, որ նպաստեց Մխիթարեան միաբանութեան և դարձրեց նրան մի կենսունակ, յարատեւ հիմնարկութիւն: Հայրենի հալածանքների զոհին իր հովանու տակ է ասնում կաթօլիկութիւնը, որ և մոտակարարում է նրան նիւթական առատ միջոցներ: Թէև վանական կենսադրութիւնը ամեն տեղ և ամեն դէպքում աշխատում է Մխիթարին Նախախնամութեան գործիք ցոյց տալ և այդ պատճառով խուսափում է այն տեսակ պատմութեաներից, որոնց մէջ մենք պիտի տեսնենք թէ ինչպէս էին սարքւում միաբանութեան գործերը—բայց և այդպէս, շատ փառաւոր կան, որոնք կասկած չեն թողնում որ Մխիթարը լաւ գիտէր գործել ոչ միայն իրրեւ կրօնաւոր, այլ իրրեւ քաղաքագէտ, իրրեւ «փօլի-

թիւր»։ Նրան իր հովանաւորութեան տակ է առնում նախ և առաջ Վենետիկի ղեսպանը Կ. Պօլսում, որ միևնոյն ժամանակ և Մօրէայի կառավարիչն էր. դրա յանձնարարականներով էր, երեւի, որ հանրապետութեան պաշտօնեաները տուին Միխիթարին Մեթօն բերդաքաղաքում տեղ՝ վանք կառուցանելու համար և յատկացրին միաբանութեան մի գիւղ, որի արդիւնքով պիտի ապրէր նա։ Այսպիսի յանկարծակի աջողութիւնը, անշուշտ, պատրաստուած էր բանակցութիւնների միջոցով, որոնց էութիւնը, սակայն, մեզ յայտնի չէ։

Սկսուեց միաբանութեան կազմակերպութիւնը։ Հասնելով իր վաղեմի տենչանքին, Միխիթարը, ի հարկէ, չը պիտի խնայէր ոչ մի ջանք՝ բարեկարգութիւն հաստատելու համար։ Աշակերտների թիւը բաւական մեծացել էր, պէտք էր այժմ մտածել կանոնադրութիւն ունենալու մասին։ Այս նպատակով նա 1705 թուին Հոռոմ ուղարկեց իր միաբանակիցներից երկուսին, որոնք պիտի ստանային Կլեմէս XI-ի հաւանութիւնը։ Բայց այդ գործը այնքան էլ հեշտ չէր. նա ձգձգուեց ամբողջ եօթը տարի։ Պատճառը, մեծ մասամբ, Միխիթարի թշնամիներն էին։ Դրանք այլևս լուսաւորչական հայեր չէին, այլ իսկական, ուղղափառ կաթօլիկ հայեր, այն զգուշիւ ֆանատիկոսները, որոնք Պրօպագանդայի աշակերտներն էին և Հոռոմի շնորհները մուրում էին իրանց սարսափելի հայատեացութեամբ։ Այդ լատինամուկ հայերը նախանձից և չկամութիւնից կուրացած, ամեն տեսակ ամբաստանութիւններ էին անում Պրօպագանդայի ժողովների մէջ Միխիթարի և նրա սկսած գործի դէմ։ Եւ Հոռոմը տարուբերում էր մինչև 1712 թուականը, երբ, վերջապէս, հաստատեց Միխիթարեան միաբանութեան կանոնադրութիւնը։

Մինչդեռ Հոռոմը ձգձգում էր միաբանութեան հարցը, Միխիթարը Մեթօնում կառուցեց վանք և եկեղեցի, ահադին ծախսեր արաւ, պարտքերի տակ ընկաւ։ Բայց բախտը չէր հեռանում նրանից. բարեպաշտ կաթօլիկները օգնում էին իրանց առատ նուէրներով, Վենետիկի կառավարութիւնը մի գիւղ էլ նուիրեց վանքին, և այդպիսով միաբանութեան զրամական միջոցները լաւացան։ Ի՞նչ էին անում միաբանները։— Աղօթում էին, գիւղատնտեսութեամբ պարապում, աշակերտներ կրթում։ Մի հասարակ վանական միաբանութիւն էր դա։ Տասներկու տարի նա մնաց Մեթօնում, բայց ոչինչ գրաւոր վաստակ չարտադրեց։

Եւ դա բնական էր։ Միաբանութիւնը երկար կարող էր մնալ Յունաստանի այդ խուլ անկիւնում, կարող էր շատ լաւ մշակել վանքի ձիթենիները և, այնուամենայնիւ, մի առանձին

բարիք չէր լինի ազգի համար, թէև նրա հոգու փրկութիւնը իր ամենօրեայ աղօթքների առարկան դարձնէր: Բայց ահա գալիս է մի նոր յորձանք՝ Մխիթարեաներին այդ աննշան և անօգուտ տեղից էլ դուրս վնասելու: Օսմանեան պետութիւնը պատերազմ է հրատարակում Վենետիկի դէմ, նրա զօրքերը արշաւում են դէպի Մօրէա: Մխիթարը, նայելով վնասակցիներին ոյժերին, հասկանում է թէ ինչ ելք պիտի ունենայ պատերազմը և 1715-ին, թողնելով իր վանքը և բոլոր կալուածները չորս միաբանների հսկողութեան, ինքը մնացածների հետ փախչում է Վենետիկ: Անխուսափելի վտանգը յաղթել չէր կարելի. պէտք էր միայն փախչել նրանից: Ակամայ էր այդ փախուստը, և Մխիթարը, սրտի կակիծով հրաժեշտ տալով իր ձեռակերտին ու մրտնեկով հին նաւը, որ պիտի տանէր նրան մի նոր, անծանօթ տեղ—երևի չէր գիտւմ թէ հէնց այդ կակիծալի փախուստն է, որ պիտի հուշակաւոր դարձնէ թէ իրան և թէ իր միաբանութիւնը...

Հայ փախստականները Վենետիկում են: Աղբիւրական ծովի այս չքնաղ թագուհին հայերի հին բարերարն էր. Մեթօնի փախստականները նրանից միայն բարիք պիտի տեսնէին: Գիտութեան և գեղարուեստների վաճառաչահ հայրենիք, նա էր որ ստաջին անգամ տուեց հայերին տպագրութիւն. նրա մէջ էր, որ հայ գրականութիւնը մի երկարատև ապաստան գտաւ: Հէնց այն միջոցին, երբ Մխիթարը դեռ տուն ու կայան չէր գտել իր համար, այգուղ պատրաստ կար հայ տպարան, հրատարակում էին հայերէն գրքեր: Մի պարարտ, արդիւնաւոր հոգ էր դա, և Մխիթարին ու նրա գործակիցներին մնում էր ուրջան կարելի է շատ մշակել, չահագործել այդ հոգը:

Մեթօնը գրաւեցին օսմանցիները, քանդեցին, այրեցին: Մխիթարը այլևս վերադարձի ճանապարհ չունի, նա սփառւած է իր միաբանութեան համար տեղ որոնել Վենետիկում: Բայց նոր դժուարութիւն: Վենետիկի կառավարութիւնը որոշել է այլևս թոյլ չը տալ որ կրօնական միաբանութիւններ աւելանան եղածների վրայ: Մխիթարը դիմում է աղդեցիկ մարդկանց, որոնցից շատերը ծանօթ էին դեռ Մօրէայից: Երկար պէտք էր ինչպէս, շատ դռներ պէտք էր ծեծել: Նոյն բախտը, որ հովանաւորում էր սեբաստացի կրօնաւորին Մօրէայում, օղնեց նրան և այստեղ: Վենետիկի Սենատը համաձայն էր խախտել իր դրած օրէնքը և բացատրութիւն համարել արևելցի կրօնաւորներին, եթէ նրանք կը հաստատուն քաղաքից հեռու:

Վենետիկից դուրս, ցամաքի վրայ, դժուար էր յարմար տեղ գտնել: Մխիթարը աչք դրեց քաղաքը շրջապատող փոքրիկ

կղզիներն Վրայ և Ընտրեյ գրանցից մէկը, որ շատ յարմարութիւններ էր ներկայացնում թէ գիւղքի և թէ օդի կողմից: Կղզում բնակիչներ չը կային. միայն մի պարտիզական էր ապրում, որ մշակում էր այդտեղ եղած պարտէղը: Կար և մի հին եկեղեցի ս. Ղազար անունով: Նա ունէր հին, խաբխուլ ընակարաններ, մի մեծ պարտէղ և երկու ջրհոր: Մխիթարը նորից սկսեց գիմումներ անել մեծաւորներին, խնդրել որ իրան չնորհուի այդ կղզին: Սկսածն ընդունեց այդ աղերսանքը և, 1717 թուականի սեպտեմբերի 8-ին, միաբանութեան հիմնարկութեան տարեդարձին, Մխիթարը իր միաբանակիցների հետ հաստատուեց ս. Ղազարի կղզում:

Այդ օրուանից է, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը ստանում է իր հռչակն ու պատկանելի անունը:

Լ է Օ

(Կը ճարտանկութի)

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ԻԴ ԴԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Նոր, քսաներորդ դարի շեմերը ուղբ փնտրեալ՝ բնական է որ մենք մի անգամ գէտի յետ նայենք, անցած և արդէն պատմութեան լատին դարձած 19-րդ դարի վրայ, մի ամբողջ հաշիւ տանք մեզ, թէ ինչ էինք անդեալ դարում, ինչ ենք այժմ, և աշխատենք գուշակել, թէ ինչ կը լինինք ապագայում: Մեր կեանքի լազմատնտակ դարձ երկայթիւնքը թողնելով՝ մենք սահմանափակուած ենք մի համեմատական ակնարկ ձգելով հայոց մտաւորական զարգացման միայն մի ճիւղի, այն է հայագիտութեան վրայ:

Անցեալ, տասնեփններորդ դարի սկզբին, շատ բախտաւոր ազգ ենք եղել հայերս, ինքնաշարժական և գոռով՝ մեր ազգային պատմութեամբ ու գրականութեամբ: Եւ ինչպէս չը պարծենային մեր պապերը, գրախոսը՝ Հայաստանում, Ս. Դամի ու Եւան Հայաստանի առաջին բնակիչներ, նրանք խօսելիս են եղել հայերէն լեզուով, Աստուած էլ հայերէն է եղել նրանց հետ խօսելիս, Նոյի տապանը հանգչել է Մասիս սարի գլխին, զարձեալ Հայաստանում, Նոյը այդտեղ էլ ապրել է ու մեռել: Ապացոյցներ՝ որչափ կ'ուզէք. ահա Նախճուան քաղաքը, որ նշանակում է նախիջևան, այսինքն առաջին իջևան Նոյի. ահա Սկսիւն, որ նշանակում է արկ ուռի, այսինքն խաղողի վաղ տնկեց. ահա Մարանդը, որ նշանակում է մայր-անդ, այսինքն մայրը (Նոյի կինը) այնտեղ է թաղուած. ահա Երևանը, որ առաջին անգամ «երևեց» Նոյին և այլն: Հայկը, մեր ազգի նահապետը, Նոյի վեցերորդ սերունդն է եղել, աշտարակաշինութեան հսկաներից մէկը, որ Սևնաարից գաղթել է դարձեալ իր մայր երկիրը, Հայաստան, իր նախահաւ Նոյի մօտ, այստեղ սպանել է վիրադ հակա Բէլլին, որին աղգերը պաշտում էին իբրեւ աստուած, և հիմնել է մեր աղբութիւնը: Քրիստոնէութեան լոյսը առաջին անգամ ծագել է դարձեալ Հայաստանում. Հայոց Արքայ թագաւորը առաջին թագաւորն է լինում, որ ընդունում է քրիստոնէութիւն և մկրտուած է և այլն: Ո՞ր ազգը ունեցել է այսքան պարծանքի նիւթեր.—մի հայրենիք, որ երկու անգամ որրան է

եղել մարդկութեան, մի լեզու, որ առաջինն է եղել աշխարհիս-
վրայ, մի նահապետ, ուղիղ աշտարակաշինութեան ժամանակից,
բռնաւորութեան դէմ ազատութեան դրօշը կանգնեցնող, մի
անդրանիկ քրիստոնեայ թագաւոր,—մի խօսքով՝ հայրենիք, ծա-
ղում, լեզու և կրօն՝ բոլորը առաջին կարգի...

Այս գիտակցութիւնն ունէին, անկեղծ հաւատացած էին և
քարոզում էին տասնեկններորդ դարի սկզբներում առաջաւոր
հայ մատենագիրները, և այս ինքնաբաւական, պարծենկոտ
նուագը հնչում էր հայերէն պատմական գրութեանքի և բանաս-
տեղծութիւնների մէջ մինչև դարի երկրորդ կէսը և դեռ այս
կողմը։ Դեռ եօթնասնական թուականներին մի ակնաւոր հայ
հեղինակ յիշեցնում էր իր հայրենակիցներին ազգային պար-
ծանքները, ասելով՝

«Մեր տէրն ի յերկնուց ծայրէն երբ իջաւ՝
Երկրիս հիման քարն յԱրարատ դրաւ...
Ի հայոց հողէն կազմեցաւ Ադամ,
Զօրն Հայոց Եւայն ծրծեց քաղցրահամ...
Այն սարին ծարէն Նոյ մտաւ ի տապան,
Զբազունդ երկրիս չուրջն եկաւ ման ու ման,
Իջաւ բազմեցաւ ի բարձրն Մասիս,
Զաղու աղաւնին զըրկեց աւետիս.
Երկիրս էր դարտակ, անապատ անեղ,
Լուկ ի Հայաստան կայր մարդկութեան տեղ...
Աբգար թագաւոր մեր քաջ, իմաստուն,
Թըղթով է խօսեր հետ Աստուածորդւոյն» և այլն։

Նուագ Գ. Ալիսանի

Բախտաւոր, զո՞հ էին մեր հայրերը։ Բայց այս բախտաւո-
րութիւնը նման էր այն երեխայի բախտաւորութեան, որ իր
ծննդավայր գիւղից ոտքը դուրս չը դրած՝ ճանաչում է միայն իր
գիւղի հորիզոնը, որից դուրս աշխարհ չը կայ նրա համար, այլ
կապոյտ սարերն են, որոնց վրայ հանգչում է երկնքի կա-
պոյտ մեծ, բոլորակ խուփը, որի համար հօր տունը ամենայն
կատարելութիւն է, գոմը՝ սենեակ, որից աւելի լաւ դժուար է
երեակայել, մարխի ծխացող ճրագը՝ հիւանալի լուսաւորութիւն,
գիւղացու փշած զուռնան՝ զմայլեցուցիչ երաժշտութիւն. ցե-
խոտ, նեղ անցքերը՝ օրինաւոր փողոցներ։ Երեխան զո՞հ է ամեն
բանից, որովհետեւ ուրիշ բան չէ տեսել՝ բացի իրան չըջապատող
գիւղի կեանքից. առիթ չէ ունեցել համեմատելու իրանց գիւղը
մի քաղաքի կամ մայրաքաղաքի հետ, որ ապա թէ ուղիղ հաս-
կացողութիւն կազմէր իր հայրենի գիւղի, իր հայրական տան

ու նիստ ու կայր մասին: Սրա նման էր և մեր հայրերի բախտաւորութիւնը անցեալ դարի սկզբներում—տղիտութեան բախտաւորութիւն, որ աւելի վատ է քան անբախտութիւնը:

Իսկ այժմ, քաաներորդ դարի սկզբում: Օ՛, մենք այժմ անբախտ ենք, մեր աչքերից ընկել են այն վարդազոյն ակնոյնները, որոնցով ամեն ինչ վարդազոյն էին տեսնում մեր պապերը: Մենք այժմ գիտենք, որ դրախտը Հայաստանում չէ եղել, որ Նոյի տապանը Մասիսի վրայ չէ իջել, որ Ադամն ու Նոյը հայերէն չեն խօսել, որ Հայկը չէ եղել և Բէլին չէ սպանել, որ Աբգարը հայոց թագաւոր չէ եղել: Մենք գիտենք այն էլ գիտենք, որ մենք հայերս Հայաստանի բնիկ ժողովուրդ չենք, այլ որ մեր նախահայրերը գաղթականներ են եղել, որոնք եկել նուաճել են Ուրարտուի բնիկ խալդերին և տիրելով նրանց երկրին՝ կռիւ են Հայաստան, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս յետոյ մոնղոլական և թաթար ցեղեր եկան նուաճելին հայերին և տիրեցին նրանց երկրին: Եւ այս բոլորը գիտեն ոչ միայն առաջաւոր հայերը, գիտնականները, այլ աշակերտները ևս սովորում են դպրոցական նստաբանների վրայ: Ուրեմն բոլոր, բոլոր ազգային պարծանքները մի դարի ընթացքում ոչնչացան, անդառնալի կերպով կորան, և այսօր, երբ նրանց մասին խօսք է լինում՝ նրանք համարում են միամիտ աւանդութիւններ ազգի խակ, մանկական հասակի, չընայելով որ այդ ազգը երկու-երեք հազար տարուայ զրատկառելի հասակ ունի:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ տասնեկններորդ դարը մեր պատմական-ազգային գիտակցութեան վերաբերմամբ մի շատ կարեւոր շրջան է կաղմում, որի ընթացքում պատմական բոմանտիկ ուղղութիւնը հետզհետէ տեղի է տալիս բէպական ուղղութեան, օրօրոյ, երազող բանաստեղծութիւնը՝ անողոր, սթափ իրականութեան: Մեր մանկական գիտակցութիւնը թեալկոմ է դէպի պատանեկան հասակը, սկսում է շուրջը նայել, ծանօթանալ, համեմատել, և ահա նախկին ինքնաբերական թմրութեան յաջորդում են՝ նախ կոսկածներ, ապա բողոք, հետազոտութիւն, հրաւրաւորութիւն, որոնք վերջապէս տեղի են տալիս հանդարտ ինքնաճանաչութեան և ասպարէզ են բաց անում և աւանդուն աշխատութեան համար:

Ազգային գիտակցութեան մէջ տեղի ունեցած այս յեղափոխութիւնը բնական է, որ առանց կռուի, առանց դիմադրութեան չէր կատարուի: Խորատակել ազգային կուռքերը, ոչնչացնել այն փաստերը, որոնց հիման վրայ հայը իրան ճանաչում էր իբրեւ Աստուծո ընտրեալ ժողովուրդ, առաջինը ազգերի մէջ՝ հեշտ բան չէր: Աւանդութեան միամիտ հաւատացողները քըն-

նադատութեան սթափեցնող ձայնից վեր թռան, և սկսեց կռիւ երկու ուղղութիւններէ մէջ: Հայոց լեզուին ու գրականութեան տղէտ, հայատեաց, յանդուգն, սրբապիղծ և այլն հրառարակուեցին նոր ուղղութեան հետևողները, բայց սրանք նոյնպիսի ստանապարտութեամբ շարունակեցին իրանց գործը՝ ինչպէս վերարդիւր ըողորդ ու արտնջող հիւանդի վրայ կատարում է իր գործողութիւնը, մինչև վերջապէս բողբոսներն ու լուսանքները դադարեցին, աւանդութիւնը անդամալի կերպով չքացաւ և այսօր պատմական-մատենագրական ասպարէզում վիճաբանութիւնները կատարւում են բոլորովին տարբեր, իրական, զուտ քննադատական հողի վրայ:

Ո՞վ էին նոր ուղղութեան հետևողները և ինչ արին ներանք, որ յաջողեցան յիշեալ յեղափոխութիւնը առաջացնել հայոց պատմական գիտակցութեան մէջ: Սրանք մի խումբ գիտնական բանասէրներ էին, որ դիտական մէթոդով ձեռք դարկին ուսումնասիրելու և քննելու մեր հին մատենագրութիւնն ու լեզուն և նրանց համեմատելու ուրիշ ազգերի մատենագրութեան ու լեզուի հետ: Սրանք սկսեցին եւրոպացի արեւելագէտներն էին, որոնք հետախուզող աչքերով մօտեցան մեր հին պատմութեան ու լեզուին, նախ անհամարձակ, ապա ժառանգ, վերջը խիղախաբար բաց արին նրանց քօղարկող խիտ վարագոյրը, սքրեցին դարերով դիզուած փոշին, և հետզհետէ, աշխատութիւնը առաջ գնալու չափով, մեր պատմութիւնն ու լեզուն սկսեցին երևել իրանց իրական դրութեամբ: Եւրոպացի գիտնականների հետևողութեամբ առաջ եկան և հայ բանասէրներ, որոնք նոյն եռանդով աջակից եղան նրանց՝ ճշմարտութիւնը բաց անելու արդիւնաւոր գործում: Շրէօգէր, Լակրօզ, Վիսսօն եղբայրներ, Սէն-Մարտէն, Լանգլուա, Ֆլօրիօլ, Դիլօրիէ, Բրօսէ, Նէյման, Պէտէրման, Դը-Լապարտ, Հիւրչման, Բաուդարտներ, Լաուէր, Գուշմիտ, Բուզգէ, Կարրիէր, Գէլլէր, Կօնիքիէր, Մառ, և այլն և այլն—սրանք այն եւրոպացի և ռուս գիտնականներն են, որ աշխատել ևւ տմանք դեռ աշխատում են հայոց հին մատենագրութիւնն ու լեզուն լուսարանելու: Իսկ սրանց հետևող ու գործակից հայ հեղինակներ եղել են և են Գալթրճեան, Գարազա, Էմին, Պատկանեան, Նորայր Բեզանդապի, Այանեան, Տաշեան, Մէնէվիչեան, Գալէմբարեան, իրանց «Հանդէս Ամսօրեայով», Սարգ. Սարգսեան, Խալաթեանց, Միարան, (Գալուստ Տէր-Մկրտչեան) և այլն: Վենետիկի Միսիթարեան միաբանութիւնն ու «Բազմավէպը» առանձին տեղ են զբաղում հայ լեզուի ու մատենագրութեան մշակների շարքում: Նրանք եղել են

և են պահպանող առանձնական հայտարարներին, բայց հենց այս ուղղությունն մեջ էլ չէ կարելի ուրանալ նրանց օգտակար նշանակությունը նրանով, որ հին տեսակետները պաշտպանելով նոր հայացքներին դեմ՝ միջոց են առել խնդիրները բազմակողմանի կերպով քննուելու, չը խօսելով այն մասին, որ երբեմն ուղղել են նոր հայացքներում մեծաք դասած սխալները. բայց վնաս տրիցոց գլխավոր ծառայությունը կայանում է ուրիշ ըմբռում: Նրանք եղան, որ ստեղծեցին հայ հին հեղինակները, ստեղծեցին բազմաթիվ հայերեն քերականություններ, բառարաններ. նրանք առաջինը և մինչև այժմ միակն եղան, որ փորձեցին հայոց գրականության սխալման պատմություններ կազմել, հայոց հին թարգմանական գրականության մասին կարեւոր չափ մանրամասն տեղեկություն տալ, հայերեն ստեղծութեամբ գրքերի ցուցակ պատրաստել: Վերջապէս նրանք եղան հայերենի ուսուցիչ մի շարք եւրոպացի հայագետներին: Այս տեսակետներէ՝ Վենետիկ Միլիթարիոնները անտարակոյս շատ նպաստել են հայագիտության զարգացման, հարուստ նւթ և միջոցներ մատակարարելով քննության համար: Այս պատճառով Չամչեանի, Խնձիճեանի, Մ. Աւգերեանի, Բաղդասարեան, Աւետիքեանի, Արշանի, Զարբանապեանի և այլն անունները միշտ պատուաւոր տեղ պէտք է ընեն հայագիտության պատմության մէջ:

Հայոց հին մատենագրության հետազոտության գաւառում հայագետներին ուղարկելու պէտք է գրաւէր նախ և առաջ և զխտորապէս հայոց պատմության հայրը՝ Մովսէս Խորենացին, որովհետեւ նա միակ հեղինակն էր, որ գրել էր հայոց պատմությունը՝ սկզբնաւորութիւնից, այսինքն աշտարակապետութիւնից, մինչև հինգերորդ դարի կէսերը Քր. յետոյ. նա էր, որ իբրեւ աղբիւր գտած էր ամէլ բարձր հետաքրքրութիւն ունեցող պատմական գրութեան, որոնք այժմ կտրած են, վերջապէս նա էր առաջին հաղորդողը այն տեղեկություններին՝ որոնց վրայ գլխաւորապէս հիմնուած էին առանձնականներ հայ ազգի, լեզուի և կրօնի պատուաւոր գիրքի մասին: Եւ ահա խորեն նստող պատմութիւնը սկսում են թարգմանել զանազան եւրոպական լեզուներով *), որոնց միջոցով թարգմանիչները գիտա-

*) Լատիներէն՝ Երկու անգամ, 1733-ին Յրէնների ձեռքով (կիսատ) և 1736-ին Վրասոն կղբալիների ձեռքով. ֆրանսերէն՝ Երեք անգամ՝ 1836-ին և 1812-ին Ֆլորիսիայի ձեռքով և 1857-ին Լանդլուպի ձեռքով. իտալերէն՝ Երկու անգամ, 1841-ին Վաղարշապատի ձեռքով և 1849-ին Վենետիկի Միլիթարիաների ձեռքով. ռուսերէն՝ Երեք անգամ՝ 1809-ին Յովս. սարկ. Յովհաննիսեանի ձեռքով և 1858-ին ու 1893-ին Լոմինի՝ ձեռ-

կան աշխարհին ծանօթացնում էին մի հայ առաջնակարգ պատմագիր, հաւասար Հերոդոտին: Թարգմանութիւններին կցուած էին լինում ծանօթութիւններ, որոնց նպատակն էր բացատրել հեղինակի մութ դարձուածքները, տեղեկութիւն տալ նրա յիշած աղբիւրների և պատմական անցքերի մասին, կամ լուսաբանել այն տեղերը, որոնք հակասում էին ուրիշ աղբիւրներից յայտնի իրողութիւններին: Քանի առաջ էր գնում զիտնականների ծանօթութիւնը Խորենացու պատմութեան հետ՝ այնքան հետզհետէ ծագում էին կասկածներ նրա աղբիւրների և աւանդած տեղեկութիւնների մասին: Մի ամբողջ հատոր հարկաւոր կը լինէր գրել՝ յիշելու համար բոլոր քննադատութիւններն ու պատասխանները Խորենացու պատմութեան վերաբերմամբ. այս պատմութիւնը ստեղծել է մի ամբողջ քննադատական դրականութիւն, որ արդէն մի մասնագիտութիւն է կազմում հայոց մատենադրութեան մէջ: Մենք միայն հարկանցի կը նշանակենք այդ քննադատութեան գլխաւոր ֆազիսները և այժմեան դրութիւնը:

Բանասէրների կասկածը ծագեցրեց նախ և առաջ Խորենացու նախնական պատմութեան գլխաւոր աղբիւրը, Մար-Աբաս Կատինան: Ըստ Խորենացու վկայութեան՝ Վաղարշակ, Հայոց առաջին Արշակունի թագաւորը (մօտ 150 տարի Քր. առաջ), կամենալով ստույգ տեղեկութիւններ ստանալ Հայաստանի նախկին պատմութեան և նախարարական տոհմերի ծագման մասին և այսպիսի տեղեկութիւններ Հայաստանում չը գտնելով՝ ուղարկում է իւր աւագ եղբօր, Արշակ Մեծի մօտ մի ասորի զիտնական, Մար-Աբաս Կատինայ անունով և խնդրում է եղբորից՝ զիտնականի առաջ բանալ Նինուէի դրատունը, որպէսզի Մար-Աբասը այնտեղ փնտռէ և իրան բերէ իրան հետաքրքրող պատմութիւնը: Մար-Աբասը Նինուէի դրատունը քրքրելով՝ գտնում է մի հին ձեռագիր, որ պարունակելիս է եղել նախնեաց բուն պատմութիւնը, քաղդէարէն և յունարէն լեզուներով և ունեցել է մակագրութիւն, թէ քաղդէարէնից թարգմանուել է յունարէն՝ Աղեքսանդր Մեծի հրամանով, ուրեմն չորրորդ դարի քսանական թուականներում Քր. առաջ: Այս գրքից Մար-Աբասը քաղում է միայն հայոց վերաբերեալ պատմութիւնը և բերում է Վաղարշակին, որ գիրքը իբրև թանկագին զանձ պահում է իւր դանձարանում և մի մասը փորագրել է տալիս արձանի վրայ: Այս գրքից ահա օգտուելով՝ Խորենացին պատմում է մեր նախնական

քով, գերմաներէն՝ մի անգամ, 1869-ին, Լատերի ձեռքով. հունգարերէն՝ մի անգամ, 1893-ին, Քրիստոֆ Սոնկոտտի ձեռքով, հայերէն աշխարհարար՝ Երկու անգամ, 1889-ին և 1893-ին Խորէն Ստեփանէի ձեռքով:

պատմութիւնը, որի մէջ մտնում են Հայկ, Արամ, Տիգրան և մինչև Վաղարշակ և նրա որդին Արշակ:

Եթէ վաւերական է խորենացու այս պատմածը Մար-Աբասի և նրա զբքի մասին, ապա վաւերական կը լինի, դո՛ւք մեծ հնութեան վարկ կ'ունենայ, և հայոց նախնական պատմութիւնը, իսկ Վաղարշակի և Արշակի պատմութիւնները բոլորովին վստահելի կը լինին, որովհետեւ խորենացու ասածից յայտնի է, որ Մար-Աբաս ինքն է գրել զրանց պատմութիւնները իբրեւ ժամանակակից: Բայց զանազան բանասէրների քննութիւնը մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում՝ ցոյց տուեց, 1) որ Նինուէն կործանուած էր դեռ վեցերորդ դարում Քր. առ., ուրեմն ո՛չ Աղեքսանդր Մակեդոնացու և ոչ Արշակ Մեծի ժամանակ նա գոյութիւն չունէր. 2) որ եթէ գոյութիւն էլ ունենար Նինուէն կամ նրա զբատունը՝ այնտեղ կը լինէին սեպագիր արձանագրութիւններով աղիւմներ, ինչպէս երևում է այժմեան պեղումներից Նինուէի աւերակներում, այն-ինչ ըստ խորենացու պատմութեան՝ Մար-Աբասը գտել է այնտեղ գիրք՝ երկու լեզուով. 3) որ եթէ այդպիսի գիրք էլ լինէր Նինուէի զբատանը՝ զրա պարունակութիւնը համապատասխան կը լինէր Ասորեստանի պատմութեան ոգուն, որ արտայայտուած է սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ. այն-ինչ Մար-Աբասի պատմութեան մէջ Ասորեստանի նախնիք—Բէլ, Շամիրամ և այլն, շատ անպատիւ կերպարանքով են դուրս բերուած, և ընդհակառակն, գիւցաղնացած են նրանց հակառակորդ հայերը. 4) որ Բէլը, Շամիրամը իրական մարդիկ չեն եղել, այլ Բաբելա-Ասորեստանեան աստուածութիւններ, ինչպէս և Հայկը՝ հին հայկական աստուածութիւն, ուրեմն և անվաւերական է նրանց պատերազմների և ուրիշ գործերի մասին պատմուածը, 5) վերջապէս Մար-Աբասեան պատմութեան մէջ երևում են բազմաթիւ նշաններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ հեղինակը քրիստոնեայ է, Ս. Գրքին հետևող, բայց կամեցել է կեղծիքով ցոյց տալ ինքն իրան իբրեւ հեթանոս: Այս բոլոր և դեռ ուրիշ հիմքերի վրայ՝ բանասիրութիւնը եզրակացրեց, որ Մար-Աբասեան պատմութիւնն անվաւերական է և չարագրուած է Քրիստոսից շատ յետոյ մի քրիստոնեայ բարեպաշտ հեղինակի ձեռքով, որ իր պատմուածքի նշանակութիւնը բարձրացնելու համար՝ հնարել է Վաղարշակի, Արշակ Մեծի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու և այլն առասպելը:

Այս եզրակացութիւնը առաջին մեծ հարուածն էր, որ տրուեց խորենացու պատմութեան: Նրա զբքի ամենաթանկագին մասը, նախնական ժամանակների մասին, որի պատմիչը ինքն էր և իր համբաւաւոր աղբիւրը, Մար-Աբասը՝ կորցրեց իր

Նշանակութիւնը իբրեւ սուղջ պատմութիւն և սու սուսուկն մնաց իբրեւ մի սուսուկախառն աւանդութիւն՝ շաբաղրուած կամ գրի առնուած քրիստոնէական գաբերում: Հայկ և իր պատերազմը Բէլի հետ, քաջ աշխարհակալ հայրենասէր Սրամբ, առաքելի գեղեցիկ Սրան, քաջ Տիգրան Հայկազնանը, որ պաշնել էր իր ձեռքով Աժգահակին, Վահէն և այլն, որոնք մի քանի հարիւր տարի հայոց մեծագործ նահապետներն էին համարուած՝ բոլորը երազի նման անհետացան իբրեւ պատմական անձնաւորութիւններ...

Բայց քննադատութիւնը դեռ նոր էր սկսել իր գործը: Հայոց ծագեց պնտահետ, թէ ու է կողի Մար-Արաստոն պատմութեան հնարուը, արդեօք Խորենացին ունեցել է իր ձեռքին մի աղբիւրի պատմական աղբիւր, թէ... Ինքն է ստեղծել թէ Մար-Արասին և թէ նրա պատմութիւնը: Ուրեմն բանասերութիւնը արանով չօշափեց Խորենացու բարեխոսութեան հարցը, արդեօք նա զոհ է գնացել մի անծանօթի կեղծիքին, թէ ինքն է կեղծիք հնարողը, առաջին գէպքում՝ Խորենացին միամտաբար պատուած կը լինէր, երկրորդ գէպքում՝ նեղաւորութեամբ ստող: Երկու տեսակէտներն էլ ունէին իրանց պաշտպանները: Վերջին տեսնամակում կատարուած քննութիւններով լուծուեց և այս հարցը: Սկզբում պրօֆ. Կաբրիէր մաթեմատիկական մէթոդով աղացուեց, թէ Խորենացի և Մար-Արաս նոյն անձնաւորութիւններն են, ուրիշ խօսքով՝ Մար-Արասեան աղբիւր չէ ունեցել Խորենացին, ոչ ինչ որ պրում է նրա անունով՝ ինքն է հնարում: Բայց սրա հակառակ բաղնաթիւ քննութիւններ (Ե. Մարտի, Ֆէտուրի, Խաչաթեանցի եւ այլն) ցոյց տուին, որ Խորենացին ունեցել է և օգտուել է Մար-Արասի անունը կրող մի կեղծ գրուածքից, և թէ այդ գրուածքի մի ուրիշ խմբագրութիւնը պահպանուած է ուրիշ մի հեղինակի մօտ (Արեւսի Ա. գործութեան մէջ): Վերջը Կաբրիէր ինքն էլ խոստովանեց, որ Խորենացին արդարեւ ունեցած աղբիւր է լինի Մար-Արասեան աղբիւր և թէ նա ընդունակ չէ հնարելու չեղած նոր աղբիւրներ:

Մի անգամ որ Խորենացու գլխաւոր աղբիւրի, Մար-Արասի, կեղծիքը բացուեց՝ կատկածները սաստկացան և նրա միւս աղբիւրների վերաբերմամբ: Յիշենք մի-երկուը միայն: Պրօֆ. Կաբրիէր քննութեան ենթարկեց Խորենացու պատմութեան այն գլուխները, որտեղ պատմում է Արշամի, Արշարի, Մանասարուկի և Սնանուհի մասին, և համեմատեց Լաբուրնայի (Ղարուրնայի) պատմութեան հետ, որ ծառայել է Խորենացուն իբրեւ աղբիւր այս տեղերում: Համեմատութիւնը պարզեց ընթերցողի առաջ Խորենացու սովորութիւնները՝ աղբիւրներից օգտուելու

նկատմամբ.—Նա միանգամայն թէ բարեխիղճ է և թէ կամայա-
կան. բարեխիղճ է նրանով, որ ոչինչ իրանից չէ հնարում, այլ
առնում կամ եղբարացնում է աղբիւրներից. կամայական է
նրանով, որ աղբիւրի տեղեկութիւնները ինքն ուղղում կամ
լրացնում է այն կերպով ինչպէս իրան հաւանական է թուում՝
ուրիշ աղբիւրների կամ անձնական դատողութեան հիման վրայ:
Այսպէս, օրինակ, Աբգարը Եդեսիայի թագաւոր է ըստ Լաբուր-
նայի. Խորենացին, գիտնալով, որ Եդեսիան Հայաստանի սահ-
մանների մէջ է ընկնում՝ եղբարացնում է, թէ ուրեմն Աբգարը
հայոց թագաւոր է եղել, որ իրօք այսպէս չէ: Կամ՝ կարգալով
հայերէն Լաբուրնայում Աբգարի տիտղոսը—«Աբգար Արշաւայ»՝
եղբարացնում է, թէ ուրեմն Աբգարի հայրն եղել է Արշամ,
ուստի և ստեղծում է մի նոր թագաւոր հայոց—Արշամ անունով.
այն ինչ պարզում է, որ Լաբուրնայի հայերէն թարգմանու-
թեան «Արշաւայ» բառը աղաւտութիւն է Լաբուրնայի ստորե-
րէն բնագրի «ուկամայ» բառին, որ Աբգարի մակդիրն է և նշա-
նակում է սև—«Ան Աբգար»: Եւ այն՝ Պրօֆ. Խալաթեանց քննու-
թեան ենթարկեց Խորենացու վիպական աղբիւրները: Յայտնի
է, որ Խորենացին յաճախ յիշում է հին Հայաստանի վիպասա-
նաց երգերը կամ Գողթան երգերը, որոնցից կրեմն Նոյնու-
թեամբ հատուածներ էլ է մէջ բերում և մի քանի գլուխ իր
պատմութիւնից—մանաւանդ Արտաշէս Բ-ի և Արտաւազդի մա-
սին, հիւսում է այդ երգերի բովանդակութիւնից, նրանց այլա-
բանութիւնը (այսինքն բանաստեղծական փոխաբերութիւնը) ճշ-
մարտելով (այսինքն՝ պատմական լեզուի վերածելով, մեկնելով):
Մ. Էմինը շատ աշխատել է Խորենացու այս վէպերն ուսումնա-
սիրելով, նրանցով զբաղուել են և ուրիշ բանասէրներ (Գաթըր-
ձեան, Չարքանալեան, Դիւլօրիէ, Ֆէտուկ և այլն): Էմինը ցոյց
էր տուել, թէ ոչ միայն այն հատուածները, որ Խորենացին,
ըստ իր վկայութեան, առել է վէպերից, այլ և շատ ուրիշ գլուխ-
ներ (Հայկ—Արամ—Տիգրան և այլն) հիւսումած են Նոյն աղգային
վէպերից, և թէ Մար—Աբաս, կամ ով և լինի նրա պատմութեան
հնարողը, իր պատմական նիւթը քաղել է ոչ թէ Նինուէի դրա-
մանից, այլ հայոց ժողովրդական երգերից: Այս տեսակէտով ա-
ռանձիննոր արժէք կը ստանար Խ.-ու պատմութիւնը, իբրև հա-
ւաքիչ հայոց հին աղգային պատմական աւանդութիւնների, ո-
րոնք այժմեան բանասիրութեան աչքում թանկագին նիւթեր են
որ և է աղգի հին պատմութեան, աղգագրութեան և կրօնի հա-
մար: Բայց Էմինի այս տեսակէտին ուժեղ հակառակորդ դուրս
եկաւ նրա աշակերտ պրօֆ. Գր. Խալաթեանցը: Սա 1896-ին
հրատարակեց մի ընդարձակ աշխատասիրութիւն, «Армянскій

эпохѣ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго» վերնագրով, որի մէջ ճգնում է ի միջի այլոց ապացուցանել, թէ Խորենացու յիշած և գործածած հայկական վէպը՝ ժողովրդի ստեղծագործութիւնն չէ, այլ գրաւոր ծագումն ունի և աւելի կամ նուազ յաջողութեամբ վերամշակումն է աֆսոյիսի նիւթերի, որոնք վերցրուած են Աստուածաշնչից և ուրիշ թարգմանական կամ հայերէն հեղինակութիւններից: Ուրիշ խօսքով ասելով՝ պրօֆ. Խալաթեանց, հերքում էր գոյութիւնը այն աղգային վիպասանների, որոնց երգերից Խորենացին, ինչպէս ինքր վկայում է, քաղել է իր պատմութեան այս կամ այն հատուածը և որոնցից մի քանի տողեր տեղ-տեղ մէջ է բերում անփոփոխ: Խալաթեանցի այս աշխատութիւնը, չը նայելով որ պարունակում է շատ զեղեցիկ և յաջող ուսումնասիրութիւններ Խորենացու պատմութեան հետ կապուած ուրիշ խնդիրների մասին, բայց վերայիշեալ էական մասում բնութենելութիւն չը գտաւ քննադատութեան կողմից: Թաղեկով ուրիշ քննադատութիւնները այս մասին՝ բուսականաշանք յիշելով Մ. Արեղեանի ուսումնասիրութիւնը «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ» (մի շարք յօդուածներ, որ սկսեցին տպուել «Արարատ» ամսագրում 1899 թ. յունիսից և դեռ շարունակւում են), որի մէջ հեղինակը մի առ մի քննութեան է ենթարկում Խորենացու՝ իբրեւ վէպ մէջ բերած և իբրեւ վիպական աղբիւրից քաղած հատուածները, քննադատում է Գ. Խալաթեանցի հայեացքներն ու փաստերը նրանց մասին և գոյիս է այն եղբակացութեան, թէ հին Հայաստանում գոյութիւն ունեցել են պատմական բովանդակութեամբ ժողովրդական երգեր ու առասպելներ, և Խորենացին օգտուել է նրանցից:

Բայց Խորենացու անձնաւորութեան և նրա պատմութեան վարկի նկատմամբ ամենախոշոր հարցը որ ծագեց՝ այն էր, թէ երբ է գրուել այս պատմութիւնը: Խորենացու իր մասին տուած կցկտուր տեղեկութիւններից երևում է, որ նա եղել է Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, նրանց հրամանով Եփեսոսի ժողովից (432 թ.) յետոյ ուղարկուել է ընկերներով Աղեքսանդրիա քաղաքը՝ պանծալի յունարէն լեզուն սովորելու. ուսումն առնելուց յետոյ Հայաստան վերադառնալով՝ նա իր վարդապետներին չէ գտնում այլևս կենդանի, և նրանց մասը ողջում է շատ սրբատառուչ կերպով, ինչպէս մէկը, որ զրկուել է բոլոր յոյսից ու միևնաբերութիւնից և շուրջը տեսնում է միայն քայքայում և թշնամական վերաբերմունք դէպի իր անձն ու գիտական պատրաստութիւնը: Հիմնուելով այս ցուցմունքների վրայ և յիշելով որ պատմագիրը ինքն իրան կոչում է—պատմութիւնը գրելու.

ժամանակ—«ծեր, հիւանդոտ»՝ բնականապէս եղբակացնում էր, որ Խորենացին ապրել է հինգերորդ դարում և պատմութիւնը գրել է նոյն դարի վերջերում: Այսպէս էլ ճանաչուած էր Խորենացին երկար դարերի ընթացքում, մինչև մօտ ժամանակներս: Բայց բանասիրական քննադատութիւնը այս կողմից էլ չօշափեց նրա պատմութիւնը և մի շարք փաստերի վրայ հիմնուելով կարծիք յայտնեց, թէ այդ պատմութիւնը ևօթներորդ—ութերորդ, մինչև իսկ լիններորդ դարի գործ է: Այս կարծիքը ձևաւորուեց պատմաբան Խորենացու պատմութիւնը կը դառնայ մի գրական կեղծիք, իսկ հեղինակը—կը լինի նա, Մովսէս Խորենացին կամ մի անծանօթ հեղինակ—կը հանդիսանայ իբրև խաբւբայ կեղծող, երկու դէպքումն էլ վերջնականապէս կը կոտրուի այս պատմութեան ու նրա հեղինակի պատմական ու բարոյական վարկը:

Այս կարծիքն արծարծող ու փառարանող հանդիսացաւ անցած դարի իննանական թուականներում (1893-ից սկսած) Փրանսիացի հայագէտ պրօֆ. Ա. Կարրիէր, թէպէտ նրանից մօտ 10 տարի առաջ էլ նոյն կարծիքը յայտնել էր և գերմանացի գիտնական Գուտզմիտը, որ մի քանի պատմական-ժամանակագրական փաստերի հիման վրայ՝ եղբակացնում էր, թէ Խորենացու պատմութիւնը գրուած պէտք է լինի ևօթներորդ դարի առաջին կեսում (634—642 թուականներին), մի անծանօթ հայի ձեռքով, որ իւր վրայ է առել Մովսէս Խորենացու գիմնը: Բայց Ա. Կարրիէր աւելի առաջ գնաց, նա ցոյց տուեց ևօթներորդ դարի վերջում գրուած հայերէն աղբիւրներ (գլխաւորապէս Սեղբեստրոսի վարքի և Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնները), որոնցից անկասկածելի կերպով օգտուել է Խորենացին, որից եղբակացրեց, թէ այս պատմութիւնը չէ կարող գրուած լինել ութերորդ դարի սկզբներէից առաջ: Կարրիէրի հետքով գնացին և հայ բանասէրներ, որոնցից պրօֆ. Գր. Խալաթեանց մի քայլ էլ աւելի առաջ գնաց—պատմութեան գրութեան ժամանակը հասցրեց ութերորդ դարի վերջերը կամ իններորդ դարի սկզբները: Այս ժամանակները (1897) տպագրուեց Սեղբեստրոսի վարքի հայերէն թարգմանութիւնը, որ կատարուած է 678 թուին. այստեղ դանուեց մի երկար գովասանական հաւուած Սեղբեստրոս հայրապետի մասին, մի և նոյն հատուածը, շատ աննշան տարբերութիւններով, գտնուում է Խորենացու պատմութեան մէջ՝ յարմարեցրած Ս. Մեսրոպին... Այս նմանութեան կամ փոխառութեան վրայ միաժամանակ մատնանիշ եղան Գր. Խալաթեանց և Գ. Տէր-Մկրտչեանց, և քանի որ անսարակուսելի էր համարուում, որ այստեղ փոխառութիւնը անողը Խորենացին է և ոչ թէ վարքի թարգմանիչը՝ ինքն

ըստ ինքեան եղբակացրուեց, որ 678 թուից առաջ Խորենացու հայոց պատմութիւնը չը կար, այլ պէտք է գրուած լինէր դրանից յետոյ ութերորդ դարում, կամ նոյն իսկ իններորդի սկզբում, ինչպէս կարծում էր Գր. Խալաթեանցը:

Այս՝ միմեանց յաջորդող մերկայումսներն ու եռանդով տարուած քննադատութիւնները առժամանակ զրեթէ բոլորին համոզեցին, թէ Խորենացու պատմութիւնը մատենադրական կեղծիք է, 8—9-րդ դարերում սարքուած, համոզուեցին մանաւանդ եւրոպացի բանասէրները, որոնք հնարաւորութիւն չունէին մանրամասն հետազոտութիւններ կատարել հայ մատենագրութեան մուլթ գաւառներում): Բայց քիչ յետոյ (1898-ի վերջերում և 1899 թ. սկզբներում) լոյս տեսան երկու նոր ուսումնասիրութիւններ, որոնք հերքում էին վերոյիշեալ, արդէն գրեթէ ճշմարտութիւն համարուած կարծիքը: Առաջին ուսումնասիրութեանը մէջ, որ տպուեց «Մշակում», հեղինակը, Նորայր Բիւղանդացին, բազմաթիւ օրինակներով և համեմատութիւններով ցոյց տուեց, թէ այն տեղերում, որտեղ Խորենացին մի կողմից, իսկ Սեղբեստրոսի վարքն ու Սոկրատի եկեղեցական պատմութիւնը միւս կողմից՝ բառացի նմանում են միմեանց՝ փոխ առնողը նչ թէ Խորենացին է, այլ Սեղբեստրոսի և Սոկրատի թարգմանիչները. ուրեմն Խորենացու պատմութիւնը 678 թուին եղել է արդէն մի հեղինակաւոր գրական երկասիրութիւն, որի հաղորդած պատմական տեղեկութիւններից և յունարէն ընագրից թարգմանած պատրաստ հատուածներից օգտուել են Սեղբեստրոսի և Սոկրատի թարգմանիչները: *) Երկրորդ ուսումնասիրութեան մէջ («Սերէոսի պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի») մենք աշխատեցինք ցոյց տալ, որ եօթներորդ դարի կէսերին գրող Սերէոս պատմագիրը օգտուել է Մովսէս Խորենացու պատմութիւնից, նրան յանուանէ յիշելով և կոչելով «հաւաստի և ճշմարիտ մատենագիր», ուրեմն Սոկրատի և Սեղբեստրոսի թարգմանութիւններից դեռ 30 տարի առաջ գոյութիւն ունէր և հռչակուած էր Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը:

Այս վերջին ուսումնասիրութիւնների գէմ գեռ առարկութիւններ չեն եղել, և Խորենացու պատմութեան գրուելու ժամանակի խնդիրը այս գրութեամբ էլ մտնում է քսաներորդ դարը, դեռ վերջնական վճռի սպասելով:

Թէև այս խնդիրը դեռ առկա է մնացել, բայց 19-րդ դարում, մանաւանդ վերջին երկու տասնամեակում կատարուած քըն-

*) Արևմտի որ Նորայրի ալ ու հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը, հեղինակի ընտանեկան զփրակաւորութեան պատճառով, թերի մնաց:

նութիւնները շատ բաներ պարզեցին խորենացու պատմութեան նկատմամբ: Խորենացին այժմ անսխալ պատմագիր է, պատգամախօս աւետարան է, ինչպէս համարուած էր դարերով և դեռ համարոււմ էր 19-րդ դարի սկզբում. նա սխալական է և յաճախ՝ սխալաշատ: Նա է գործածել հին, ներկայումս անհետացած, վաւերական և խիստ հետաքրքրական աղբիւրներ, այլ նրա գործածած աղբիւրները ամենամեծ մասամբ ծանօթ են մեզ, իսկ որոնք անծանօթ են՝ կասկածելի է նրանց դոյութիւնը: Նա այլևս առաջնակարգ պատմական աղբիւր է, այլ երկրորդակարգ, որովհետև բանասիրութեան այժմ յայտնի են խորենացու աղբիւրները, ուստի և բանասիրութիւնը ուղղակի աղբիւրներին է դիմում փոխանակ խորենացու միջնորդութեանը դիմելու: Սրանց հետ միաժամանակ պարզուեց, որ խորենացին հմտութեամբ, հայեացքներով, ճաշակով բարձր է կանգնած քան բոլոր հայ հեղինակները, որ նա մի հանճարեղ մատենագիր է, և նրա գրուածքը է կարելի վեր ի վերոյ քննադատել, այլ պէտք է մանրակրկիտ ուշադրութեամբ կանգ առնել նրա ամեն մի խօսքի, ամեն մի բառի վրայ—պէտք է մեկնել նրան, որովհետև նրա ամեն մի խօսքը մտածուած և ըստ այնմ գրուած է: Այստեղից բնականաբար ծագեց մի պահանջ, որ սկսեց աւելի և աւելի ընդհանրանալ—այն է՝ նախ ունենալ խորենացու պատմութեան ֆինական հրատարակութիւնը, և ապա նրան քննադատել. նախ հաստատ գիտենալ, թէ ինչպէս է գրել խորենացին, յետոյ հասկանալ նրա գրածը, ապա թէ քննադատել: Այս պահանջը ծագեց նրանից, որ բաղմաթիւ փորձերից երևաց, թէ շատ բան որ մենք մինչև այժմ կարդում էինք իբրև խորենացու գրած և գէն էինք ձգում իբրև սխալ՝ խորենացու գրածը է, այլ ձեռագիրներին աղաւաղութիւն է. երևաց նոյնպէս, որ շատ բան մենք դեռ չենք էլ եղել հասկացած և մեր չհասկացողութեան պատճառով մեղադրելիս ենք եղել խորենացուն: Այս կարևոր պահանջն էլ—քննական, ստուգուած հրատարակութիւն, ոչ միայն խորենացու պատմութեան, այլ և մեր հին հայ հեղինակներին—19-րդ դարից անցնում է քսաներորդ դարը և անկասկած կիրառւում է ներկայ դարում:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

(Կը ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

Ա Մ Ո Ւ Ս Ն Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

(Առողջապահական եփուդ)

«Քաղաքակրթութեան հիմքը ընտանիքն է: Առաքինութիւնը ծաղկում է այն օջախում, որտեղ թագաւորում է սէրը ամուսինների մէջ: Տիեզերքի բոլոր լեզուների ամենաշքեղ և ամենավսեմ բառերն են. իմ կինը, իմ հայրը, իմ մայրը, իմ երեխան: Առանց այս բառերի աշխարհը կը դառնար մի ահագին որջ, իսկ միջի մարդիկ—անասուններ»:

Այսպէս է խօսում մի փիլիսոփայ, որ բնական է համարում միմիայն օրինաւոր միակնութիւնը: «Ո՛չ մի լեզուով չի կարելի նկարագրել այն փնտր, որ բազմակնութիւնը բերում է մարդկութեանը», ասում է նա:

Ամուսնական կեանքը թէ ֆիզիքական և թէ բարոյական տեսակէտներից, երջանկութեան մի անսպառելի աղբիւր է ամուսինների համար:

Ընտանիքը երկրային դրախտ է, եթէ նա բախտաւոր է. հակառակ դէպքում նա դժոխք է դառնում:

Բախտաւոր ընտանիքը կազմում է այն ժամանակ միայն, երբ պսակուողները լուրջ ու գիտակցօրէն կերպով են վերաբերուել դէպի իրանց ընտրութիւնը, այսինքն. ղեկավարուել են գիտութեան ցուցմունքներով:

Սէրը դէպի պսակ տանող միակ ուղին պիտի լինի, անձնական երջանկութիւնն ու հասարակութեան բարօրութիւնը—ամուսնութեան նպատակը, իսկ ցեղի տեղութիւնը—նրա հետեւանքը:

I

ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ամուսնութիւնը հիմն դառնում:—Քազմամարդութիւն եւ բազմակնութիւն:—Ամուսնանալու երեք սխեմաները, առեւանգումն (աղջիկ փախցնելը, զնումն (բաշխում) եւ փոխադարձ համաձայնութիւն:—Կնոջ դրութիւնը:—Նախնական ընտանիք, արեւակցական ընտանիք, պունակում:

—

Շատ դարեր են հարկաւոր եղել մարդկութեանը, որ նա հասնէր երկու սեռերի համակեցութեան ազնուացած ձևին.—միակնութեան եւ միամարդութեան:

Ընտանիքը նոյնպէս իր երկար, տխուր պատմութիւնն ունի, ինչպէս մարդկութեան բոլոր հիմնարկութիւնները:

Մեզ յայտնի չեն ընտանիքի էվոլյուցիայի բոլոր աստիճանները, որոնցով այս փրկարար հիմնարկութիւնը հասել է մեր ժամանակուայ միակնութեանը: Հետագոտութիւններից ակնհայտ է եղել այն, որ քաղաքակրթութեան արշալուսին տղամարդու եւ կնոջ մէջ կարող էին գոյութիւն ունենալ միմիայն սեռական յարաբերութիւնները, եւ մօտ դարերի ընթացքում միայն դիտութիւնը եւ հասարակական կեանքը մշակել են եւ արդիւնել մի ուրիշ, աւելի բարձր, աւելի գաղափարական վերաբերումն դէպի կինը: Հին դարերում տղամարդը, իբրեւ աւելի ուժեղը, իշխող եւ տիրող էր, եւ նա նայում էր կնոջ վրայ, իբրեւ թոյլ էակի վրայ, որ ստեղծուած է նրան հաճոյք պատճառելու համար միայն:

Այս հայեացքն էր իսկապէս այն նսեմացնող, ստորացնող դերի պատճառը, որ խաղացել է կինը մարդկութեան կեանքի մէջ, ծառայելով տղամարդուն միայն իբրեւ էգ:

Նախնական դարերում ընտանիք չը կար: Կինը ասեանքին էր պատկանում: սիրոյ զգացմունքը ձուլւում էր

սեռական կրքի հետ և տևում էր այնքան, որքան տարփանքը: Այս պայմաններում մարդը պիտի ազատ լինէր խանգոտութիւնից, որ զարգանում է միմիայն իսկական սիրոյ հետ: Չը կար նոյնպէս և այն սրբազան կապը—որդին, որ միջնորդ է և յաճախ գրաւական ամուսինների փոխադարձ յարգանքին ու սիրուն, որի վրայ, յամենայն դէպս, կենդրոնանում են երկու ծնող սրտերի ամբողջ քնքշութիւնը, նրանց բոլոր յոյսերը: Այս շղթան բացակայ էր, քանի ոչ ոք չէր ճանաչում երեխայի իսկական հօրը, որ իր կողմից չէր հոգում իմանալու, թէ ինչ հետեանք էր ունեցել իր մի ժամուայ սէրը... Երեխան մօր զաւակն էր: Նա աչքերը բաց էր արել և միայն մօրն էր տեսել, մօր գրկումն էր մեծացել, վերջապէս մօր անունն էր կրում ու պիտի միշտ կրէր:

Բազմաթիւ հետազօտութիւններ ու վիճաբանութիւններն են տեղի ունեցել հների մէջ գոյութիւն ունեցած «ամուսնական սիստեմների» մասին:

«Այս անվերջ վէճերից, ինձ թւում է՝ թէ պարզուել է մի բան միայն», ասում է Տարտը, «այն, որ նախնական ընտանիքի կազմութիւնը մի քանի տեսակ է եղել. —մի տեղ տիրել է միակնութիւնը, միւս տեղ—բազմակնութիւնը, մի ուրիշ տեղ—բազմայութիւնը:

Այս ամուսնական ձևերի կողքին կարող էին գոյութիւն ունենալ, երևի, և տասնաւոր ուրիշ գրութիւններ:

Սակայն բոլոր գրութիւնների հիմքը եղել են կամ կնոջ առեւանգումն, կամ նրա գնումն և կամ փոխադարձ համաձայնութիւնը:

Բազմայրութիւնը (պօլիանդրիա)՝ երբ մի կին ապրում է երկու կամ մի քանի տղամարդկանց հետ, որոնք կարող են եղբայրներ լինել,—մինչև հիմի էլ գոյութիւն ունի Հնդկաստանի թերակղզում, Հիմալայի վրայ, Տիբէթում և Մալաբարեան ծովեզրում:

Շատ աւելի տարածուած է եղել և է այժմ էլ,

բազմակնութիւնը, որ, ինչպէս ասել ենք, կնոջ համար ստեղծում է մի վերին աստիճանի ստոր դիրք:

Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Ասորեստանում ու Բաբելոնում, տիրում էր բազմակնութիւնը: Մովսէսի օրէնքը չէր արգելում մի քանի կին առնել, իսկ մահմեդականութիւնը սրբազործեց բազմակնութիւնը և քանդեց Ձենդ-Աւեստի օրէնքը, որով իսկական կինը մէկ հատ էր, թէև թոյլ էր տրուում հարձեր էլ պահել:

Ամուսնութիւնը հին դարերում, իսկ մեր ժամանակներում ոչ-քաղաքակրթուած ազգերի մէջ, կատարւում է կամ զօռով (յափշտակութեամբ) կամ գնումով:

Առեւանգումն կամ աղջիկ փախցնելը անտարակոյս ամենազուհիկ միջոցն է ամուսին ձեռք բերելու համար: Պատմական օրինակը—Սաբինեան կանանց յափըշտակումն էր, որ կատարեցին նախնական Հռովմայեցիները, դաժան կերպով, մի խնջոյքի մէջ: Հին գերմանացիները, իսկ մեր օրերում Ղալմուխները, Չերքէզները նոյն կերպով են ամուսնանում: Նոյն ձևը նկատուում է Կամչատկայում, Նոր-Չելանդիայում, իսկ մի քանի հնդիկ ցեղեր և Սամոյեդները ուղղակի դողանում են պատահած աղջկան կամ կնոջ, ինչպէս քաղցած գաղանը հանդիպած որսը: Յունաստանում և ռուսաց երկրներում երևի աղջիկ փախցնելը նոյնպէս հասարակական վարք ու բարքի մէջ է մտած եղել: Յունաստանում հարսին փախցնելը և մի քանի օր պահելը հարսանիքի ծէսի մէջ էր մտնում: Երկրորդ ձևը—գնումն է, կամ աւելի ճիշտն ասած՝ փոխանակումն մի ուրիշ «ապրանքի» հետ: Կինը դառնում է մի ցանկալի առարկայ, որին տիրելու համար տղամարդը վճարում է իր ձին, իր տաւալը, մի զգեստ, մի զէնք, մի օղ, մի զարդ և այլն: Այս մի աւելի մեղմ, աւելի քաղաքակրթուած միջոց է.—կինը էլի որոշ գին է ստանում, թէև յաճախ աւելի էժան, քան մի որ և է թանկագին առարկայ:

Ժամանակակից մի քանի ազգերի և մահմեդական ցեղերի մէջ աղջիկն ուղղակի գնւում է փողով, և այս-

պիսով հարուստը հնարաւորութիւն է ունենում հարեմներ սարքելու: Մեր ժամանակներում այս ձեւը գոյութիւն ունի մահմեդական ազգերի մէջ, ինչպէս և կաթոնների և ուրիշ նեղրերի մէջ: Աֆրիկական ցեղերից մէկի թագաւորը կարող է մինչև 3300 կին ունենալ (բայց ոչ աւելի!): Մադագասկար, Մարկիզ և հարեւան կղզիների վրայ, Աֆրիկայում և ամերիկական հնդիկների մէջ, բազմակնութիւնը մինչև այսօր էլ բնական երևոյթ է:

Ձինացիներն ու թիւրքերը (նոյն իսկ կրթուած դասակարգը) այժմ էլ պահպանում են ամուսնութեան այդ պախարակելի ձեւը: Միանգամայն զարմանալի է, որ արդէն բաւականին քաղաքակրթուած ճապոնացին ևս գեռչի հրաժարուել հարեմական կացութիւնից: Ճշմարիտ է, այնտեղ, ինչպէս և Ձինաստանում, օրինական է համարուում առաջի կինը միայն, այն ինչ թիւրքիայում առաջին չորս կանայքն էլ իսկական ամուսիններ են:

Մարդիկ միշտ բողոքել են կնոջ այս ստրկական դիրքի դէմ: Նոյն իսկ հին դարերում, բազմակնութեան կողքին, մենք տեսնում ենք միակնութիւն, ամուսնական այս լուսագոյն ձեւը, որով հիմնւում է իսկական ընտանիքը, սրբազան օջախը:

Միակնութիւնը պահանջում է փոխադարձ հաւանումն եթէ ոչ հարսի ու փեսայի, դոնէ նրանց ծնողների մէջ: Յաճախ ծնողները նշանադրում ու ամուսնացնում են իրանց զաւակներին, թէև պատկուողները իսկի իրար տեսած էլ չը լինէին: Այսպէս էր նահապետական ժամանակներում արեւելեան ցեղերի մէջ: Այն ինչ հռովմայեցի աղջիկը ինքն էր ընտրում իր փեսայուն, և ծնողները չէին ստիպում նրան ամուսնանալ չը սիրած տղամարդու հետ: Կելտ օրիորդը նոյնպէս իր ընտրութիւնով էր ամուսնանում:—Փեսացուն նա էր լինում, որին մատուցանում էր ըմպելիքը: Մի քանի սևամորթ ցեղերի մէջ աղջիկն ազատ է գնալ մի քանի օր մի տղամարդու հետ անց կացնել և յետոյ պատկուել նրա հետ և կամ թէ կրկին վերադառնալ հօր տունը,

ըստ իր հաճութեան: Այսպիսի վտրձերն արդելը չեն լինում այդ աղջկան իր համար ամուսին դռներու:

Անկարող լինելով աւելի երկար կանգ առնել այստեղ ընտանիքի էվոլյուցիայի վրայ, որի մասին մի շարք գիտնականներ հետազոտութիւններ են արած, ես առաջ կը բերեմ Շրեօդէրի կարծիքը այդ կարեւոր խնդրի մասին:

Նախնական ընտանիքում սեռական յարաբերութիւնները կատարւում էին ընտանիքի բոլոր անդամների մէջ, առանց խարութեան, իսկ օտար մարդ ներս չէր ընդունւում: Ընտանիքը կազմում էր մի մարմին, որ անհրաժեշտ էր թէ գաղաններից և թէ ուրիշ մարդկային խմբերից պաշտպանուելու համար: Նախնական ընտանիքի մէջ իւրաքանչիւր կին պատկանում էր բոլոր տղամարդկանց և ընդհակառակը: Չը կար ոչ մի հասկացողութիւն արեւակցութեան մասին և ոչ իսկ մի նշոյլ՝ խանդոտութեան:

Ընտանիքի զարգացման երկրորդ ֆազը կազմում է առնակցական ընտանիքը, որի մէջ սեռական կապ ունին միմիայն առաջին պարտի անհատները.— ծնողները, երեխաները և եղբօր ու քրոջ զաւակները: Այս ընտանիքից դուրս էին վճռուում հետագայ սերունդները, որոնք հեռանում էին ու կազմում նոր արեւակցական ընտանիքներ: Այստեղ արդէն հօրն արդելում է մերձենալ իր աղջկան, իսկ մօրը—տղային. բայց եղբայրներն ամուսնանում են քոյրերի հետ, եղբօր ու քրոջ զաւակները իրանց հօր ու մօր եղբայրների ու քոյրերի հետ:

Յետոյ մի մօրից ծնուած զաւակներին նոյնպէս արգելւում է միանալ, և չհասութեան դադափարը սկիզբն է ստանում: Սակայն հառաւակաց ձեւը պահպանուած է մնում, այսինքն քոյրերը, կամ հօրեղբօր, մօրաքրոջ, քեռու աղջիկները ընդհանուր ամուսին են դառնում մի քանի տղամարդկանց, միայն սրանց մէջ եղբայրներ չը կան այլևս: Նոյնպէս և մի քանի եղ-

բայրներ ամուսնանում են միասին մի քանի կանանց հետ, որոնց մէջ իրանց քոյրը չը պէտք է լինի:

Այս էր պունալուա կոչուած ընտանիքը:

Քաղաքակրթութիւնը, հիմնուած բրիստոնէական մարդասէր ուսմունքի վրայ, բարձրացրեց կնոջ դերը, ստիպեց, որ օրէնքը կնոջն էլ ճանաչէ իբրեւ իրաւաբանական անհատ, տալով նրան եթէ ոչ տղամարդուն հաւասար, գոնէ մի քանի իրաւունքներ: Այսպիսով նա հանեց կնոջը էգի ու գրաստի դրութիւնից: Աւաղ, ոչ ամեն տեղ: Մահմեդական, այսպէս ասած, հակակիւն ուսմունքը, հակառակ ամենատարրական մարդասիրութեան զգացմունքին, Քրիստոսից 6 դար յետոյ, սրբազործում է կնոջ սարկութիւնը, թոյլատրելով բաղմակնութիւնը:

II

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՌԱՒԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ամուսնութեան օգտակարիւնը առողջապահական տեսակէտից:— Պատճառները:— Ազգայների հիւանդութիւնները:— Ժուժկալութեան վաս ինտանմները կնոջ վրայ:— Ամուսինների ներկային դուրիւնը:— Հիւսերիա եւ խելագարութիւն:— Ընտանեկան կեանքի բարոյական կողմը:

Ամուսնական կեանքը մեծ առաւելութիւններ ունի ազապութեան վրայ: Բաղմաթիւ հետազօտութիւններ եւ ամեն երկրներում ժողոված վիճակագրական տեղեկութիւններ ակներև են արեւ այն իրողութիւնը, թէ ամուսնական կեանքը միայն կարող է իսկապէս առողջապահական համարուել, թէ ընտանիքի մէջ մարդ աւելի առողջ է լինում, աւելի տոկուն, աւելի գործունեայ եւ, որ գլխաւորն է, աւելի երջանիկ:

Այս վիճակագրութիւններն ապացուցել են, որ պըսակուածների մէջ աւելի սակաւ են պատահում զանազան հոգեկան հիւանդութիւններ (հիստերիա, խելացնորութիւն), ինքնասպանութիւններ, վերջապէս վաղաժամ մահ, քան ազապների: Ապացուցուած է եւ այն

նշանաւոր ֆակտը, որ այս վերջինների մէջ քրէական յանցաւորների թիւը աւելի մեծ է, քան ամուսնացածների: Կանայք նոյն չափով են օգտուում ամուսնութիւնից, ինչ որ տղամարդիկ, եթէ միայն ամուսնացել են հասունացած (չափահաս) հասակում: Այսպէս, նոյն իսկ ծննդաբերական չրջանում (20—45 տարեկան), երբ կանայք ենթարկուած են լինում զանազան ծննդական վրտանգալից հիւանդութիւնների, աւելի երկարակեաց են (ի հարկէ միջին թուով), քան նոյն հասակի օրիորդներն ու այրիները: (Եթէ աղջիկը աւելի մատաղ, դեռահաս տարիքումն է ամուսնանում, բոլորովին հակառակն է նկատուում, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ): Այսպէս, Եւրոպայի համարեա բոլոր երկրներում ժողոված ստուիստիկան ցոյց է տալիս, որ ամուսնացած թէ տղամարդը և թէ կինը $1\frac{1}{2}$ մինչև 2 անգամ աւելի երկար են ապրում, քան ամուսինները: Այս թուի մի մասը կազմում են ի հարկէ այն վատառողջներն ու թոյլերը, որոնք անընդունակ են լինում պոսկի տակ մտնելու և ազապ են մնում: Այս տարբերութիւնը աւելի ևս մեծ է բարձր հասակներում: Եւ, ճշմարիտ որ, 100 տղամարդուց 60 տարեկանի հասնում են 48 ամուսնացածներ և միայն 22 ազապ: 80 տարեկան հասակ ունեցողների մէջ 9 պոսկուածին ընկնում է 3 ազապ միայն: Նկատենք, որ այրիները աւելի ևս վաղ են մեռնում, քան ազապները:

Ամուսնացածների այս պակասաւոր մահացումն (համեմատելով ամուսինների և մանաւանդ այրիների հետ) բացատրւում է այն առողջապահական կեանքով, որ թէ տղամարդի և թէ կնոջ համար ստեղծում է համակեցութիւնը, ընտանիքը:

Ամենից առաջ սեռական յարաբերութիւնները մրնում են մաքուր և անվտանգ. այդ ֆիզիքական ակտը կատարւում է չափաւոր կերպով, լաւ առողջապահական պայմանների մէջ, առանց այն յուզմունքների և վը-

տանգների, որոնց ենթարկուած են ազապ մարդու կամ կնոջ մերձաւորութիւնները:

Ես չեմ խօսում, այսպէս կոչուած, «բարձր դասակարգի», հարուստների «ազապ կեանքի» մասին իր անընդհատ գիշերներով, իր արբեցնող ու անբարոյականացնող ընթրիքներով ե իրանց բոլորական «սիրով» և գլխաւած (և յաճախ էլ, աւանդ, առողջութեան գնով գնուած) կանանց հետ: Աւելի խղճալի է պանդուխտ բանուոր դասակարգը, որ, թողնելով իր պապերի հողը, կամ առանց հողի մնալով, իսկ, աւելի յաճախ, նաւթային ճառագայթներից կուրացած, գնում է հեռու պանդխտութիւն և այնտեղ վաճառում իր առողջութիւնը գինեւանների ու պոռնկանոցների մէջ, թունաւորելով իր ամբողջ կազմուածքը սպիրտով ու սիգիլիտով:

Տղամարդիկ դռնէ հնարաւորութիւն ունին բաւարարութիւն տալու իրանց բնական պահանջներին և նրանք աւելի քիչ են ենթարկուում այն բազմութիւ ներկային հիւանդութիւնների, որոնց հիմնադարը ֆիզիքական սիրոյ անբաւականացումն է: Բացի դրանից տղամարդը աւելի զբաղուած լինելով իր պարագմունքներով՝ ֆիզիքական թէ մտաւոր աշխատանքով, ստրուկ չէ դառնում իր սեռական հակումներին:

Բազմութիւ բժիշկներ այն կարծիքն են յայտնել, թէ սեռական ժուժկալութիւնը ոչ մի վնաս չի հասցնում մարդու, թէ մինչև ամուսնութիւնը պէտք է անարատ մնալ: Անտարակոյս ժուժկալութիւնը ոչ միայն չի կարող առաջացնել ոչ մի հիւանդութիւն, այլ ընդհակառակը ազատ է պահում երիտասարդներին զանազան հիւանդութիւններից: Սակայն մեր կարծիքով այդ իրաւացի է միայն մինչև որոշ հասակ, քանի որ տղայի սեռական գործարանները չեն հասած իրանց զարգացման վերջնական աստիճանին: Անկարելի է ենթադրել, որ մի շարք կարեւորագոյն գործարաններ, կարող են անգործ մնալ առանց ազդելու որ և է կերպով մարդու ամբողջ կազմուածքի վրայ:

Տղամարդի վերաբերմամբ այդ կարծիքը գուցէ և ճշմարիտ լինի, բայց կնոջ վրայ բացառիկ ողջախոհութիւնը չի կարող առանց հետեանքի մնալ: Եւ, իրաւ, կնոջ սեռական գործարանները բաղկացած են մի շարք խոշոր մասերից, որոնցից կարեւորագոյնը զուակաւորունն է. կարելի է վստահ ասել, որ կինը ամենից առաջ որդեծնութեան համար է ստեղծած: Նրա սեռական գործարանները հասել են չափազանց զարգացման ի փաստ միւս գործարանների, դարձնելով նրան աւելի նուստ ու թոյլ քան տղամարդը: Կնոջ արգանդն ու ստինքները կենդրոնացնում են իրանց մէջ նրա, այսպէս ասած, զգայնական կարողութեան մի խոշոր մասը, կարծես նրա ներվերի գլխաւոր կենդրոնացման տեղերը լինեն: Տեսէ՞ք՝ ինչ է դառնում մի յղի կին, որի արգանդը կրում է ապագայ երեխայի սաղմը և որի ծծերը փքուած են կաթի ճնշումից:

Այսպիսի կարեւոր օրգաններ չեն կարող երկարտարիների ընթացքում անգործունեայ մնալ առանց վտանգելու ամբողջ կադմուլածքին: Մի շարք ներվային խանգարումները (գրգռումն կամ ընկճումն) հետեանք են լինում յաճախ հասունացած կնոջ սեռային երկարատե ժուժկալութեան: Ամեն «սլառաւած աղջկայ» վրայ նկատուում է մի տեսակ յուսահատ յոգնածութիւն առօրեայ հոգսերից, դիւրագրգռութիւն, ներդաշնութեան, յաճախ հիստերիայի երևոյթներ: Աւելի բարձր աստիճանները կազմում են անքնութիւնը, կամ կօշմարներով (սարսալիւթի երազներով) ու տարփական տեսիլներով լի քուն, յետոյ դալիս են սեռական օրգանների գրգռումները, միաւորութեան անսանձ պահանջը (սանձած, սակայն, կամքի սլով կամ ամթխածութիւնից), յաիշտակումն այն ամեն բանով, ինչ որ տարփական է, — վերջապէս կատալեպսիա և խելապակտումն: Այս վերջինը հարկւր ձև է ընդունում, — հասարակ անամթ շարժումներից ու ցինիկ խօսքերից սկսած մինչև զաղրելի դերզգայնութիւնը, որ փրանսիական բժիշկները կնքել

են *fureur uterine* (արդանդային կատաղութիւն) անու-
նով: Միջին դարերում կանանց մեհնաստանների մէջ
անպակաս էին տարփականութեան համաճարակները,
— բազմաթիւ աղջիկներ, փակուած միասին, դատա-
պարտուած ստիպողական կուսութեան, սեռական կա-
տաղի գրգռման մէջ տարփական տեսիլներ էին ունե-
նում: Նրանք պատմում էին, թէ այս ինչ քահանան
կամ այս ինչ գարշելի դէր, մտնում է գիշերները իրանց
ննջարանը և սեռական յարաբերութիւններ է ունենում
իրանց հետ, կամ թէ իրանք թռչում են դնում Սաբբա,
դէկերի խնջոյքը, և գիշերները զազրելի օրդիաների մէջ
անցկացնում: Եւ պատմում էին այս բոլորը գարշելի
մանրամասնութիւններով, համեմեով վաւաչոտ շար-
ժումներով ու զազրելի հայհոյանքներով, առանց քաշուե-
լու և, որ դիտաւորն է, առանց վախենալու զարհուրելի
ինկուլքիցիայից, որ հարիւրներով ու հազարներով ողջ-
ողջ այրում էր նրանց այդ դիւակոտութեան յանցանքի
համար *):

Աղապ մարդը չունենալով սեփական օջախ, «գուրս
է գցում իրան» իր ամայի ցուրտ անից ու դրսում որոնում
այն, ինչ որ պակասում է նրան: Անկանսն ու անժամանա-
կեայ սնունդ զանազան տրակտիրներում, անկանոն ու
անժամանակեայ քնել զարթնել խանգարում են աղապի
մարսողութիւնը, սրտի ու միւս գործարանների կանո-
նաւոր գործնունէութիւնը և հարիւր տեսակ հիւան-
դութիւններ առաջացնում: Միւս կողմից տախտակից
մեհնակութիւնը, անկեղծ սիրոյ և յարգանքի անշահասէր
խնամատարութիւնը և նոյնիսկ բարեկամութեան բա-
ցակայութիւնը, վերջապէս սեռական կեանքի անկանո-
նութիւնը—այս բոլորը ներվային է դարձնում ամուրի
մարդուն, և հիասթափեցնում կեանքից, կոտրում է
նրա հոգեկան սյօթերը, ակներև անելով սրտի դատար-
կութիւնն ու աշխատանքի տագնապի աննպատակութիւ-

*) Յանրամասնութիւնը տե՛ս իմ «Հիպնոտիսմ», II հատ.

նր: Այս ներվային դրութիւնը, այս հիասթափումն ու անբաւականութիւնը կեանքից հասցնում է ամուրի մարդուն կամ ծայրայեղ եռամիւլութեան կամ ծայրայեղ յուսահատութեան: Խեղադարութիւնը և ինքնասպանութիւնը աւելի յաճախ են պատահում աղապների (մանաւանդ այրիների), քան ամուսնացածների մէջ: Բոտ Բերտլիօնի մինչդեռ այս վերջիններից հարիւրն են անձնասպանութիւն գործում, ամուրիներից իրանց սպանում են 115-ը, իսկ այրիներից 256-ը: Նշանաւոր և հասկանալի երևոյթ է այրի ինքնասպանների այս ահագին թիւը: Մարաէնի տեւոյ, խեղադարութիւնը համարեա երկու անգամ աւելի է ամուրիների մէջ, քան պատկուածների: (Պէտք է ի հարկէ նկատի ունենալ, որ շատերը հէնց հոգեկան հիւանդութիւնների պատճառով չեն ամուսնանում):

Ընտանեկան կեանքը, նպաստելով ամուսինների երկարակեցութեանը, պահպանելով նրանց զանազան հիւանդութիւններից, ներվայնութիւնից, խեղադարութիւնից ու յուսահատութիւնից, կազմում է այն բարոյակաւորացնող հնոցը, որի մէջ կռում կոփւում են աւելի սոկուն, աւելի ուժեղ բարոյական սկզբունքներ: Պատկուած մարդը թէ կինը անհամեմատ աւելի բարոյական են, քան ամուրիները, մանաւանդ երբ ամուսինների կապը ամրապնդուած է զաւակի սրբազան կապով: Այսպէս, ամուսնացածների մէջ յանցանքների թիւը դարձեալ երկու անգամ աւելի քիչ է, քան աղապների: Իսկ յանցաւոր պատկուածների մէջ նկատուում է, որ զաւակատէր ամուսինները աւելի քիչ են յանցանքներ գործում, քան անզաւակները, դոնէ այդ ապացուցուած է մօր վերաբերմամբ: Ուրիշ խօսքով՝ ամուլ կանանց մէջ աւելի յաճախ են պատահում քրէական յանցաւորներ, քան զաւակ ունեցողների, — զաւակի ներկայութիւնը աւելի բարոյական է դարձնում կնոջ:

Մինչև այժմ մենք, հիմնուելով ժողովրդագրական թուերի վրայ, աշխատեցինք ցոյց տալ ամուսնական կեանք-

քի առաւելութիւնները: Տեսանք, որ պսակուած մարդը աւելի առողջ է, աւելի գործի ընդունակ, աւելի բարոյական: Այդ են ամուսնութեան, այսպէս ասած, ֆիզիքական շօշափելի առաւելութիւնները:

Կայ և բարոյական կողմը, որի բարիքները «չ մի թուանշաններով չի կարելի արտայայտել:

Ամուսնական կեանքը, յետոյ երեխայի ներկայութեամբ ընտանիքի մէջ, ազնուացնող և մարդու մէջ ամեն մի լաւ զգացմունքը զարգացնող խթաններ են:

Մարդու գործունէութիւնը բղիտում է երկու ազդեցիկից—մտաւոր և զգացողական. ուրիշ խօսքով՝ նա գործում է կամ մի որ և է գաղափարի, կամ որ և է հոգեկան տրամադրութեան տակ (կիրք, սէր, ատելութիւն, մոլութիւն և այլն): Ընտանեկան կեանքը մի մեծ զարկ է տալիս այս երկու ձևի գործողութիւններին:

Ամենից առաջ նկատուում է էներգիայի, գործելու ոյժի աւելանումն, — ինչպէս նկատում է Սպենսէրը:

Մարդը թէ կինը ամուսնանալով՝ մի մեծ պատասխանատուութիւն են յանձն առնում: Ոչ միայն նրանք պիտի օգնեն ու ուղեկցեն միմեանց կեանքի փշալից ուղիով, այլ պէտք է հոգս տանեն նոր սերնդի բարօրութեան և երջանկութեան մասին: Եւ նրանց համար ոչ մի աշխատանք ծանր ու ձանձրալի չէ թւում մինչ այն աստիճան, որ իր սիրած էակներին աւելի երջանկութիւն տալու համար մարդն աւելի է աշխատում, քան թոյլ կը տային նրա ոյժերը և ընկնում է չափազանցման մէջ, ի ֆնաս իր սեփական առողջութեան:

«Ոչինչ աւելի ընդունակ չէ մեղմացնելու մարդուն, ազնուացնելու նրա բնաւորութիւնը, ներշնչելու նրան առողջ ու բարձր գաղափարներ, քան մի էակի հետ ապրելը, որին սիրում է, որից կը ցանկանար յարգուած ու սիրուած լինել» (Մարտէն):

Ամուսնական կեանքը մեղմացնում է կրքերը, յափշտակումները, մոլութիւնները: «Կը պսակուի, կը

դրստուի», ասում է ժողովրդական փորձնականու-
թիւնը: Ով չէ ճանաչում կրքոտ, կատաղի, անսանձ,
նոյն իսկ անբարոյական երիտասարդների, որոնք մըտ-
նելով ամուսնական քաղցր լծի տակ, ուղղում են, լըր-
ջանում, յաճախ ազնուանում, նբբազգաց դառնում, կոր-
ցնում են իրանց տգեղ սովորութիւնները, խօսակցութեան
ձևերը և օրինակելի «ընտանիքի գլուխ» դառնում:

Յամենայն դէպս, ժամանակի ընթացքում, փոխա-
դարձ ազդեցութեան տակ, երկու ամուսինները հա-
մակերպում են միմեանց հայեացքներով, ձգտումնե-
րով, իդէալներով: Նրանք ոգևորում են, յուզում, զայ-
րանում միեւնոյն երեւոյթներով: Այս միակերպումն կա-
տարում է նմանողութեան կամ ընդօրինակման մեծ
ոյժով, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հիպնոսումն, ներշնչ-
ումն: *) Եւ քանի որ հոգեկան շարժումները արտա-
յայտում են մեծ մասամբ դէմքի վրայ, այստեղից հաս-
կանալի է լինում և այն, առերես տարօրինակ, երե-
ւոյթը, որ ամուսինները վերջ ի վերջոյ սկսում են զար-
մանալի կերպով նմանուել իրար թէ շարժումներով, թէ
խօսակցութեան ձևով և թէ նոյն իսկ դէմքի դժագրու-
թիւններով:

Ամուսնութիւնը մի մեծ բարիք է, նա մի ճանա-
պարհ է, որ աւելի հեշտ և աւելի հաստատ կերպով
տանում է մեզ դէպի երջանկութիւն, եթէ երջանկու-
թիւնը գոյութիւն ունի մեր ազմկալից դարում: Փրան-
սիական մի տաղանդաւոր գրող, Գիւստաւ Դրօզ, հաս-
նում է մինչև անգամ այն եզրակացութեան, թէ ա-
մուսնութիւնից դուրս չկայ երջանկութիւն: «Ես չեմ
հաւատում, որ ազապ մարդը կարողանայ երջանիկ լինել»,
ասում է նա: «Չկայ երջանկութիւն նրանց համար, որոնք
մոլորուած լինելով, կամ մի որ և է հաշումով, խուսա-
փել են հասարակական այս լաւագոյն օրէնքից»: Թողնենք
չափազանցութիւնները: Մարդու կեանքի հորիզոնը կա-

*) Տե՛ս իմ «Հիպնոսիսմ»:

րող է մի ուրիշ ասող ևս լուսաւորել, բայց և այնպէս մի մեծ պակասութիւն է կեանքի մէջ զրկուած լինել սեփական կին և հարազատ որդի ունենալու երջանկութիւնից...

III

ԱՄՈՒՍՆԱՅՈՂՆԵՐԻ ՀԱՍԱԿԸ

Սեռական հասունութիւն:—Ամուսնական հասակը:—Վաղաժամ ամուսնութիւն:—Դառնանք ու սեռական հասունութիւնը:—Վաղաժամ ամուսնութեան վտանգները քէ՛ ամուսինների և քէ զաւակների համար:—Տարածած ամուսնութիւնը և նրա վտանգները: Անհաւասար ամուսնութիւնը և նրա երեւանքները:

Պսակուողների հասակի տեսակէտից ամուսնութիւնը երեք տեսակ է լինում: Վաղաժամ ամուսնութիւն, երբ տղամարդը 21 տարեկանից, իսկ կինը 18 տարեկանից պակաս են. յաւմար (ժամանակեայ) ամ., երբ տղամարդը 45 տ. մեծ չէ, իսկ կինը 30-ից. վերջապէս տարածած (ուշացած) ամ., երբ տղամարդը 45—60 տարեկան է և աւելի, իսկ կինը 30—45 տ. և աւելի:

Վաղաժամ ամուսնութիւն:

Ամուսնութիւնը, առողջապահական տեսակէտից, թոյլատրելի է այն ժամանակ միայն, երբ տղան ու աղջիկը հասունացած են. ուրիշ խօսքով՝ երբ նրանց սեռական գործարանները բաւականաչափ զարգացած են ամուսնական վտանգալից կեանքին դիմադրելու համար:

Այս է սեռական հասունութիւնը:

Այս պահանջը աւելի ևս ստիպողական է աղջկայ համար, որին վիճակուած է կրել իր վրայ ծննդաբերութեան ամբողջ ծանրութիւնը:

Ձանաղան երկրների օրէնսդրութիւնները, մանաւանդ անցեալում, մի անբացատրելի անհոգութեամբ անուշադիր են եղել դէպի ամուսնացողների ֆիզիքական հասունութիւնը և թոյլ են տուել ամուսնանալու նոյն իսկ երեխաների:

Անծանօթ լինելով սեռական գործարանների զարգացման կանոններին, նրանք հետևում էին կարծես ժողովրդի անմիտ համազմունքին, թէ «աղջկան փափախով խփիր, եթէ վայր չը ընկնի, պսակիր»:

Այսպէս, հին հրէական օրէնքով տղան չափահաս էր դառնում 13 տարեկան և 1 օրական, իսկ աղջիկը 12 տարեկան և 1 օրական հասակում: սակայն աւելի մատաղ հասակումն էլ չէր արգելում ամուսնանալ, բայց «ոչ մի կերպով չէ կարելի պսակել տղային 9 տ. և 1 օրականից պակաս, իսկ աղջիկներին – 8 տ. և 1 օրականից»: Հնդկաստանում 8 տարեկան աղջիկներին կարելի է մարդու տալ: Հռոմում ամուսնական չափահասութիւնը սահմանուած էր այսպէս. 14 տ. տղաների և 12 տ. աղջիկների համար: Նոյն հասակը սահմանել է և արևմտեան եկեղեցին, իսկ բողոքականը երկու սեռի համար ևս 14 տ.:

Անգլիական պետական օրէնքը թոյլ է տալիս պսակուել տղաներին 14 և աղջիկներին 12 տ. հասակում: Խստեղ արգելում է եթ տարեկանների պսակը միայն: Ֆրանսիական օրէնսդրութիւնը ամուսնական հասունութիւնը որոշել է 18 տ. տղամարդկանց, 15 տ. աղջիկների համար: Գերմանիայում պաշտօնապէս արգելում է ամուսնութիւնը 18 (տղայ) և 16 (աղջիկ) տարեկաններից պակաս հասակներում:

Ռուս պետական օրէնքով (1830 թ. Բարձրագոյն Ուկազը) ընդունուած է գերմանական չափահասութիւնը: Այս ընդհանուր օրէնքից թոյլ են տրւում հետեւեալ բացառութիւնները. ա) Կովկասաբնակ ազգութիւնների համար ամուսնական հասակը որոշուած է 15 (տղայ) և 13 (աղջիկ) տարին: բ) Թոյլ է տրւում թեմական առաջնորդներին կարևոր դէպքերում կէս տարով աւելի վաղ պսակել:

Մեր եկեղեցական կանոնները, եթէ չեմ սխալւում, թոյլ են տալիս ամուսնութիւնը 14 և 12 տարեկանների մէջ և ոչ աւելի փոքրերի:

Այսպէս ուրեմն, նոյն իսկ նորագոյն օրէնսդրութեան տրամաբանութեամբ ամուսնանալու և սերունդ արտադրելու ընդունակ են համարուում 13—12 տ. տըղան ու աղջիկը, որոնք հազիւ են դուրս եկել մանկութիւնից թէ իրանց ֆիզիքական զարգացմամբ և թէ մտաւոր կարողութեամբ, իսկ շատերն իրանց կազմը՝ ւաճօքով և խելքով դեռ կատարեալ երեխաներ են...

Օրէնսդրութեան անհեթեթութիւնն ակնհերե է: Մի երեխայի, որին ընդունակ չէ համարում ձայն ունենալ հասարակական ու քաղաքական խնդիրներում և որ զրկուած է ամենաչնչին քաղաքական իրաւունքներից անգամ, այդ անչափահասին նա հաւատում է մի ամբողջ սերնդի բարօրութիւնը, առողջութիւնը, նոյն իսկ կեանքը...

Այսպիսի օրէնսդրութեան շնորհիւ է, որ վաղաժամ ամուսնութիւնը տարածուած է եղել և է նոյն իսկ ամենաքաղաքակիրթ երկիրներում: Անգլիայում բոլոր ամուսնութիւններից 51% վաղաժամ է (տղամարդու համար), Ֆրանսիայում 27%, Իտալիայում 26%, Շվեյցիայում 23%, Բաւարիայում 19%: Ամենից բարձր տոկոսը տալիս է Ռուսաստանը, որտեղ անչափահաս ամուսնացող տղամարդիկ կազմում են 67%, իսկ կանայք մինչև 85%: Այս նշանակում է, որ Ռուսաստանում 100 մարդու գնացող աղջիկներից 85-ը դեռահաս են: Քաղաքներում դեռահաս տղաների պսակները գնալով պակասում են, և այդ հասկանալի է, քանի որ քաղաքներում տղամարդը աւելի ուշ է կարողանում իր համար մի դիրք ստեղծել և աշխատանք գտնել, քան գիւղում:

Առողջապահական տեսակէտից տղամարդը կարող է ամուսնանալ ոչ աւելի վաղ՝ քան 22—25 տարեկան (նայելով կազմուածքին), իսկ կինը՝ 18—20 տարեկան հասակում միայն:

Ահա ընդհանուր կանոնը:

Նա հիմնուած է այն փակտի վրայ, որ այս հա-

սակներում միայն թէ տղամարդու և թէ աղջկայ սեռական գործարանները իրանց կատարեալ զարգացմանն են հասնում, և ընդունակ են դառնում ծառայելու զաւակածնութեան դժուարին ու վտանգալից գործին, առանց ընդհանուր կազմուածքին փոփոխուիլ:

Յիշած հասակում միայն (ի հարկէ մենք չենք խօսում այստեղ բացառութիւնների մասին) կնոջ զաւակատունը ուժեղացած է ու մեծացած, նրա ձուարանները զարգացած, ծծերը ամրացած, խոշորացած ու կլորացած (իսկապէս ծծերի միջի կաթնագեղձերը) և ընդունակ են դառած կաթ արտադրելու: Միևնոյն ժամանակ աղջիկն սկսում է գիրանալ, նրա կոնքը լայնանում է, բայրուածքը ծանրանում և առհասարակ բոլոր շարժուածքներն ընդունում են մի ինչ-որ ծանրութիւն ու լրջութիւն:

Աղջիկների վաղաժամ ամուսնացումն, երեւի, մասամբ հիմնուած է այն սխալի վրայ, որով դաշտանի երեւալը համարւում է սեռական կատարեալ հասութեան նշան: Սակայն ի՞նչ է ապացուցանում աղջկայ «լուսին տեսնելը», — այն միայն, որ նրա ձուարանները արդէն ընդունակ են ձուիկներ արտադրելու, և ուրիշ ոչինչ: Բայց այդ դեռ չէ նշանակում, թէ նրա ձուիկները կարող են կանոնաւոր կերպով բեղմնաւորուել, չէ նշանակում, թէ զաւակատունը պատրաստ է սաղմն ընդունելու և ապագայ երեխային տեղ տալու, այդ դեռ ապացոյց չէ, թէ նրա ամբողջ կազմուածքը, արիւնը, սիրտը, թոքը և այլն, բաւականաչափ զարգացած է սաղմին ինն ամիս սնուցանելու, աճեցնելու և կենդանի ու առողջ երեխայ արտադրելու:

«Նոր լուսին տեսած աղջիկը, դեռ բոլորովին պատրաստ չէ ամուսնական կեանքի համար: Փիղիօլիօգիական տեսակէտից անհրաժեշտ է, որ դաշտանը բացուելուց գոնէ երկու տարի անցած լինի» (Բիբբինգ): Այն ինչ, նոյն հեղինակի բերած վիճակագրութիւնից երեւում է, որ միջին կլիմաներում դաշտանը բացւում է

շուրջ 15 տ. հասակում (Բերլին, Լոնդոն, Պարիզ, Վիեննա, Վարշաւա), հիւսիսում 16, նոյն իսկ 18 տարում (Կոպենհագէն, Շվեյիա, Լապլանդիա), իսկ շուրջ երկրներում (Կալկուտա, Եգիպտոս) 12, նոյն իսկ 10 տարեկան երեխաներն արդէն տեսնում են: Աւելորդ է ասել, որ բոլոր աղջիկները մի տեսակ չեն կազմուած և մի կերպ չեն զարգացած: Մէկը 15 տ. հասակում արդէն բոլորովին կազմակերպուած է, մի ուրիշը 20 տարեկան դառած դեռ երեխայ է:

Ընդհանուր կարծիքով գիւղացի աղջիկները, աւելի ազատ կենցաղ ունենալով և ազատ լինելով քաղաքի ֆրաստար միջնորտից, ուսման ճնշող ազդեցութիւնից, աւելի շուտ են զարգանում ֆիզիքապէս, քան քաղաքացիները, թէև սրանց մէջ աւելի վաղ է արթնանում սեռական կիրքը: Յետոյ պէտք է գիտենալ, որ Արեւմտեան երկրներում աղջիկները աւելի վաղ են կազմուած, քան Հիւսիսում:

Բայի ֆիզիքական զարգացումից, ամուսնացողներից պահանջուած է որոշ չափով մոտաւոր զարգացումն: Օրիորդը պիտի ժամանակ ու միջոց ունենայ ծանօթանալու կեանքի պահանջներին, հաշիւ տալու իրան սեփական յակումների և իդէալների մէջ, որպէսզի կարող լինի գիտակցօրէն վերաբերուել գէպի ամուսնութեան ծանր խնդիրը: Շատ օրիորդներ օբիորդ չեն եղած. դպրոցի նստարանից նրանք ուղղակի ընկել են մի օտար մարդու գիրկ: Սրանք գեռ մանուկներ էին, զուրկ փորձնականութիւնից, զարգացումից, զուրկ աշխարհահայեցողութիւնից, անփայթ երեխայ էին, որոնք ոչ մի բնական ապրել անկախ կեանքով և ոչ մի ինքնուրոյն քայլ չէին արած: Եւ յանկարծ բաց են անում սրանք իրանց շուարած աչքերը և սարսափում այն ահագին պատասխանատուութեան առաջ, որ ըստանձնել են անգիտակցաբար, կամ աւելի ճիշտն ասած՝ որ ուրիշները կապել են նրանց վզին:

«Շատ օրիորդների պսակը ես կը յետաձգէի մինչև 24—25 տարեկան հասակը», ասում է Րիբբինզը:

Մի քանի խօսք վաղաժամ պսակների վնասակարութեան մասին:

Թէ՛ աղամարդի և թէ՛ կնոջ համար վաղաժամ ամուսնութիւնը վնասակար է:

Ամենից առաջ պատանի ամուսինները վնասում են իրանց սեռական յարաբերութիւնների չափազանցումով, որովհետև նրանց սեռական գործարանները անընդունակ են դիմադրելու չափազանց դործունէութեան: Հետեանքը յաճախ ակներև է դառնում: Տղամարդը հասնում է վաղաժամ յոգնութեան, ընդհանուր թուլութեան: Նրա տոկոսնութիւնն ու աշխոյժը թուլանում են, և առաջ են գալիս մի շարք ներվային դրութիւններ: Կնոջ վրայ նկատւում է սեռական գործարանների անկանոն գործունէութիւն, չբերութիւն (գոնէ առաջին երկու տարիներում), կամ վիժումն, իսկ յղութիւնն ու ծննդաբերութիւնը ուղղակի վտանգալից են լինում:

Բայց միայն ծնողները չեն, որ տուժում են վաղաժամ ամուսնութեան համար. — նրանց երեխաներն էլ պատժւում են ծնողների անզգուշութեան պատճառով:

Դեռահաս ամուսինների սերունդը (բաւական է, որ ամուսիններից մէկը դեռահաս լինի) չէ հասնում յաճախ ֆիզիքական և մտաւոր զարգացման ցանկալի աստիճանի: — Շատ երեխաներ մեռնում են հէնց առաջին տարում: Աւելի ևս վտանգաւոր են դեռահաս պսակները, երբ նրանք կրկնւում են որդոց-որդի, այսինքն երբ մատաղ հասակում ամուսնացած մայրը իր աղջկան էլ վաղահաս է մարդու տալիս: Մի քանի հեղինակութիւններից երևում է, որ պատանեկան հասակում ամուսնացած տղաները 7 անգամ աւելի են մեռնում, քան նոյն հասակի ամուրիները, և 19 տարեկան հասակում նրանք այնքան են մահանում, որքան 70 տարեկանները, որոնք ամուսնացած են եղել չափահաս: Կանայք նոյնպէս աւելի են մեռնում դեռահաս ամուսնութեան մէջ, քան նոյն հա-

սակի օրիորդները: Այսպէս 15—20 տարեկան հասակում պսակուած կանայք Ֆրանսիայում ու Բելգիայում մեռնում են $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի, քան նոյն հասակի օրիորդները, իսկ Հոլլանդիայում նոյն իսկ 2 անգամից էլ աւելի: Տարածամ ամուսնութիւն:

Ոչ պակաս վնասաբեր են նաև ուշացած կամ տարածամ ամուսնութիւնը, երբ տղամարդը 45 տարեկանից բարձր է, իսկ կինը 30-ից:

Որոշ հասակից տղամարդի և կնոջ սեռական գործարանները կորցնում են իրանց թարմութիւնն ու ոյժը: Պր. Դիւպլէն ցոյց տուեց, որ 51 ծերունիներից (60—86 տ.) միայն 6-ը դեռ ընդունակ էին արտադրել բեղմնաւորող հեղուկ, իսկ մնացածի սեռական կենսունակութիւնը կամ բոլորովին կորած էր, կամ չափազանց թոյլ: Յայտնի չէ, թէ յիշած վեց ծերունիներից արտադրած սերունդը ինչ կը լինէր: Այս հասակներում տղամարդու կազմուածքն սկսում է կորցնել իր էներգիան, իր կենսական ոյժը և սկսում է նրա բոլոր ֆունկցիաների նուազումն: Գուցէ ամենից վաղ այդ նուազումն արտայայտւում է սեռական օրգանների վրայ, որոնք անընդունակ են դառնում արտադրելու լաւ կազմակերպուած; ֆիզիքապէս ու մտաւորապէս առողջ սերունդ:

Վերջապէս չկայ ծերունու մէջ այլևս բուռն յակումն դէպի կինը, այն առողջ ֆիզիքական ձգտողական ոյժը, որ ստիպում է երիտասարդին մօտենալ կնոջ, և ոչ էլ դիմացկութիւն սիրահարական յարաբերութիւնների մէջ: Իսկ եթէ նկատուում էլ է որ և է այդպիսի ձգտումներ, նրանք ընդունում են վաւաչուտութեան կերպարանք և անզօրացած, կիսաթառամած կրքի վերջին բռնկումն են դառնում:

Կնոջ համար տարածամ ամուսնութիւնը նոյն վնասներն ունի. 40—45 տարում յղիացած կանայք շատ դժուարութեամբ են տանում իրանց յղութիւնը և աւելի ևս դժուար է լինում նրանց ծննդաբերութիւնը, որով-

հետև նրանց սեռական խողովակը, որի մէջ պիտի դարձանայ և որի միջով պիտի անցնի երեխան, կորցրած են իրանց առաձգականութիւնն ու կծկման ոյժը: Այսպիսիների երկունքը ծանր է լինում և յաճախ պահանջում է միջամտութիւն: Վիճակագրութեան ասելով, 100 կանանցից, որոնք մեռնում են ծննդաբերութեան միջոցին, 35-ը միայն երիտասարդ հասակումն են մեռնում, իսկ մնացած 65 կանայք տարաժամ ամուսնացածներն են:

Անհաւասար ամուսնութիւն: Ամենից զազրելին, ամենից հակառողջական և անբարոյական ամուսնութիւնը անհաւասար պսակն է, երբ պսակուողների հասակների մէջ մեծ տարբերութիւն կայ:

Յաճախ կարդում ենք լրագրներում բողոքներ այսպիսի անբարոյական ամուսնութիւնների դէմ, բայց դարձեալ 50—60 տ. ծերերը չեն քաշում մի 15 տարեկան երեխայ իրանց կին ուղեւոր, իսկ այս երեխայի ծնողները չեն սարսափում իրանց աղջիկը այդպիսի ծերերին ծախելու: Այդ մի առևտուր է և զազրելի առևտուր, որի դէմ բողոքում է տարրական բարոյականութիւնը: Հարուստ ծերութիւնը գնում է աղքատ երիտասարդութիւնը, որովհետև ոչ մի ծերունի չի կարող ենթադրել, որ ջահէլ աղջիկը կարող է սիրել նրան: Նա պիտի հասկանայ որ չի կարելի կապել անցեալը ապագայի հետ. իսկ անցեալն ինքն է որ կանգնած է գերեզմանի եղբին, ինքն է որ չորացած ծառի է նման, իսկ ապագան—այն նորաբողբոջ, դեռ չը բացուած կսկօնն է, որ նա անխնայ պոկում է իր կոշտացած ձեռով և թառամեցնում իր գարշահոտ շնչով...

Իսկ աղջիկը... Եթէ նա գիտենար, թէ ինչ է զոհ բերում իր ճոխասիրութեանը, հարուստ ծերունու կինը դառնալով: Առաջին համբոյրը քաղում են չը սիրած, երբեմն նրան զգուշելի շրթունքները, առաջին դգուանքը նա ստանում է սառը, տախտակացած կրծքի վրայ: Նա տալիս է այդ չը սիրած օտարին իր կուսական քրն-

ըոյշ թարմութիւնը, տալիս է յաճախ զգուանքով, առանց ոգեկան յակման, առանց սիրային կրքի, նոյն իսկ առանց ֆիզիքական զուարճութեան:

Նրա միակ միտքի թարմութիւնը նրա զաւակները պիտի լինին, այն զաւակները, որոնք յղացած են առանց սիրոյ և ծնած առանց յոյսի...

Այո, այն սէրը, որ նա չէ կարողացել տալ իր ամուսնուն, կը դարձնի իր մանկիկի վրայ: Այդ էակին կը նուիրի իր բոլոր հոգեկան ոյժերը, կը կրթի, կը մեծացնի, կը փչի նրա մէջ իր գոյութեան ամբողջ սոյժը և այդ կը լինի նրա միտքի թարմութիւնը: Բայց, աւանդ, այդ ամուսնութիւնից սերունդ երեխաները փոխանակ սփոփելու իրանց մօր վշտերը, նոր ցաւերի աղբիւր են դառնում նրա համար: Նոր սերունդը թոյլ է և նուազ կազմուածքով, թոյլ են նրա հոգեկան ոյժերը, թոյլ է նրա մտաւոր ու ֆիզիքական կենսունակութիւնը: Խեղճ կնոջ սիրտը խոցւում է ամեն անգամ, երբ աչք դրում է իր վատառուջ, արնապակաս, խուլախտոտ, արատաւոր կազմուածքի տէր սերունդի վրայ, որից մէկը կամ մի քանիսը դատապարտուած են վաղաժամ վախճանի:

Այսպէս, դատապարտելի են թէ՛ վաղաժամ և թէ՛ տարաժամ ամուսնութիւնները. աւելի ևս յանցաւոր են անհաւասար պսակները: Այս բոլոր պսակների մէջ տուժում են ոչ միայն ամուսնացողները, այլ և նրանց սերունդը:

Բնական և իսկապէս առողջապահական ամուսնութիւնը պահանջում է՝ 1) որ տղամարդը լինի ոչ պակաս քան 22 տարեկան և ոչ աւելի քան 30 տ.: (Սառը երկրներում, որտեղ մարդիկ աւելի ուշ են զարգանում ֆիզիքապէս, պահանջւում է, որ ամուսնացողները 2—3 տարով աւելի մեծ լինին): 2) որ ամուսինների հասակի մէջ տարբերութիւնը 7 տարուց աւելի չը լինի:

Յանկալի է, որ առողջապահութեան այս հիմնական պահանջը մտցուէր եկեղեցական և քաղաքական օրէնսդրութեան մէջ, և այն ժամանակ մարդկութիւնը այլևս չէր արտադրի այն վատոյժ, ներվային, անընդունակ և ծոյլ էակներից դոնէ շատերին, որոնք ամեն երկրներում և ամեն ժամանակներում մի բեռն են դարձած հասարակութեան վրին:

ԲԺՇԿ. Վ. ԱՐՇՐՈՒՆԻ

(Կը շարունակուի)

ՊԱՐԻԶԻ ԿԱՆԱԼԻԶԱՑԻԱՆ

Վերջին, XIII-րդ Միջազգային Բժշկական Համաժողովը Պարիզում գրաւել էր Ռուսաստանից բժիշկների բաւականին մեծ տոկոս: Ժողովում ներկայ եղած բժիշկների 6170 ընդհանուր թուից 805 Ռուսաստանից էր:

Հարկատու էր օգտուել Պարիզում գտնուելուց և ծանօթանալ այնտեղի ընդհանուր առողջապահական հիմնարկութիւնների հետ, ինչպէս կանալիզացիան է, ոռոգման դաշտերը և այլն: Այդ նպատակով Ռուսաստանի բժիշկներից մօտ 100 հոգի էքսկուրսիա կազմեցին այդ տեղերն այցելելու: Անձամբ տեսած լինելով այդ տեղերը, աւելորդ չեմ համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին այդ վիթխարի քաղաքի կանալիզացիայի հետ: Երկու մեծ քարաշէն աւաղաններ տարածուած են Սենա գետի ափին: Մէկը նրանցից, աւելի մեծը, բոլորովին կտրուած է գետից, այնպէս, որ մի կաթիլ կեղտոտ ջուր անգամ չէ ընկնում գետի մէջ: Միւսը, աւելի փոքրը, շինուած է այնպէս, որ բոտ ցանկութեան կայրելի է աղբաւջրերի մի մասը բաց թողնել գետի մէջ: Մեծ աւաղանի մէջ ջրերը հաւաքում են մշտական, իսկ փոքրը նշանակուած է բացառիկ դէպքերի համար, օրինակ, երբ յորդառատ տնձրեններից յետոյ, աղբաւջրերը փողոցներից հոսելով, մի կարճ ժամանակում այնքան շատանում են, որ մէկ աւաղանի մէջ չեն տեղաւորվում, այն ժամանակ նրանց հաւաքում են փոքր աւաղանի մէջ, ուր հնարաւոր եղածին չափ մաքրելով արդէն բաց են թողնում գետը:

Այդպիսով թէև խախտում է՝ «բոլորը՝ աղբաւջրերի մէջ և ոչինչ Սինայի մէջ» սկզբունքը*), որ յայտնուած էր յուլիսի 10-ին 1899 թ.: Պարիզի քաղաքային խորհուրդի կազմած մի ծրագրի մէջ, բաց զա լինում է միայն բացառիկ դէպքերում: Սովորաբար, ինչպէս մենք կը տեսնենք, բոլոր աղբաւջրերը նախապէս մաքրում են կեղտոտութիւններից և միայն մաքուր և աղբիւրի ջրի նման պարզ ջրերը թողնում են գետի մէջ:

Ահա թէ ինչպէս է կատարվում աղբաւջրերի մաքրումը:

Նախ և առաջ աղբաւջրերից, մինչև աւաղանի մէջ դրանց թափուելը, մի առանձին մեքենայի շնորհիւ հանում են մէջը լողացող փոքր ի շատէ մեծ կտորները (փալաւ, կաղամբ, փայտ եւ այլն): Իսկ ջրի մէջ չը լուծուած մանր կտորները հեռացնում են աւաղանի յատակի վրայից: Այդ գործողութեան համար նշանակուած են առանձին ծառայողներ, որոնք մակուկների մէջ լողալով աղբաւջրի վրայ, մի տեսակ երկաթէ թաթերի նմանութիւն ունեցող գործիքով բռնում են աւաղանի յատակի տղրը և ածում մակուկների մէջ:

Աղբաւջրերից հանած դիրտը իզուր չէ կորչում: Նա շատ հարուստ

*) Tout à l'égout et rien à la Seine.

է օրգանական մասերով և հողը պարարտացնելու համար հարուստ նիւթ է ներկայացնում: Այդ աղբը տանում են բնակութիւններից հեռու տեղեր և փոում ամալի դաշտերի վրայ, ուր նրանք լուծուելով և խառնուելով հողի հետ, վերջինիս դարձնում են պիտանի վարուցանքսի համար:

Իսկ ի՞նչ են անում առաջանի մէջ մնացած ջուրը:

Առաջանի մօտ, մի ահագին շինութեան մէջ սարքած են վիթխարի ջրմուղներ (HOCOCՅ), որոնք առանձին խողովակներով խրկում են այդ ջրերը ոռոգման դաշտերը: Այդ խողովակները, անցնելով գետի տակից և հասնելով դաշտերը, աջնտեղ ծառերի նման ճիւղաւորում են մեծ և փոքր ճիւղերի, որոնցից ամեն մէկը ոռոգում է դաշտերի մի մասը: ձիւղերի ծալքերին, որտեղից արդէն կեղտոտ ջուրը դուրս է գալիս հողի երեսը, յարմարեցրած են մի-մի խթաններ, որոնց շնորհիւ կարելի է ջուրը վարարացնել կամ պակասացնել: Ջրերը դաշտում հոսում են առուներով աչնպէս, որ ջրերով բոյսերի արմատները, նրանք բոյսերին ամենակին չեն կպչում և չեն կեղտոտում:

Դաշտերը ծածկուած են գոյնզգոյն հոտաւետ ծաղիկներով. տանձ, խնձոր, դեղձ, սալոր և ուրիշ պտուղներ աչնքան լիքն են փոքրիկ ծառերի վրայ և աչնքան մեծ-մեծ, որ ճիւղերի տակ, եթէ նեցուկներ զրած չը լինեն նրանք ծանրութիւնից կը կոտորուէին: Քաղաքի համար ամբողջ բանջարեղէնը համարեա՞յց դաշտերն են մատակարարում: Ասում են, որ այդտեղ մի հեկտար հողի համար գիւղացիները առաջ տալիս էին քաղաքին 8—10 Փրանկ տարեկան կապալ, իսկ այժմ 600—800 Փր. են առաջարկում:

Ոռոգման դաշտերը օգտուելով սղորոտ ջրերի օրգանական մասերից՝ բնորի բոյսեր և պտուղներ աճեցնելու համար, միեւնոյն ժամանակ մաքրում են նրանց աղտոտութիւններից թէ՛ մեքենաբար, ինչպէս Փիլոր, պահելով իրանց վրայ ջրի մէջ լողացող չը լուծուած մասերը, և թէ իւրացնելով լուծուած ամմիակը, օրգանական բորակածինը եւ աչն:

Հողի տակ դրոտած է խողովակների մի ցանց (դրենաժ), որոնց շնորհիւ արդէն մաքրուած ջրերը հաւաքում են մի տեղ և աչնտեղից թափում գետը: Դրենաժի ջուրը աչնքան մաքուր է, որ նրա մէջ շարունակ լողում են ոսկեգոյն ձկներ: Ֆրանսիացի ուղեցոյցը աչցելուներիս առաջարկեց անուշ անել այդ ջրից, որ և կատարուեց բոլորի կողմից: Երբեմն Երջակայ բնակիչները այդ ջուրը գործ են ածում թէ՛ խմելու և թէ՛ կերակրի համար:

Այդ դաշտերում վատ հոտ չէ զղացում: Այդ տեղերում պարապող բանուորների և շրջակայ բնակիչների առողջապահական դրութիւնը շատ լաւ է. խօլերա, տիֆ, կամ ուրիշ տարախոխիկ հիւանդութիւն դեռ ևս այդ տեղ չէ նկատուել: Բեռլինում այդ տեսակ դաշտերի մէջ այժմ շինուած են նոյն իսկ տներ հիւանդութիւնից առողջացածների համար, որոնք դուրս գալով քաղաքային հիւանդանոցներից, դեռ կազդուրուելու կարիք ունեն: Այդպէս են ոռոգման դաշտերը: Այժմ տեսնենք Պարիզի բուն կանալիդացիան:

Ենչպէս երևի յայտնի է, Պարիզի բոլոր կեղտաջրերը խոհանոցներից, արտաբնոցներից, փողոցներից և աչն՝ խողովակներով թափում են փողոցների տակ գտնուող անցքերի մէջ, որոնք իրանց կողմից միանում են տեղի մեծ անցքերի հետ, վերջիններս ևս տեղի մեծեռի և աչն, աչնդէս որ աղտոտութիւնները հաւաքում են վերջ ի վերջոյ մի քանի շատ մեծ տառների կամ կոլուկների մէջ (collecteur): Collecteur-ը

կամ կոլուզին հողի տակ շինուած մի մեծ կամարակապ նորանցը (корпусор) է, որի յատակով հասում են ջրերը. կողքերից շինուած են մաշթեր (трогари), որ բանուարները կարողանան անց ու դարձ անել: Երկու կողմի պատերին կից անցնում են չ ու գ ու ն է տհազին խողովակներ, որոնց միջով հասում են մաքուր ջրերը՝ քաղաքի բնակիչներին մատակարարելու համար: Այգտեղ են գտնուած նոյնպէս հեռախօսական և հեռաղրական թելերը *): Collecteur-ը լուսաւորւած է ելէքտրական լուսով:

Մարդ զմայլում է այդ ստորերկրեայ կոլուզու օդի մաքրութիւնից, որ առաջ է դալիս լաւ վեճակիցիայից ու ջրի շատութիւնից: Ջրի մէջ սաստիկ նօսխանում են կեղտոտութիւնները, այդ պատճառով collecteur-ում համարեա հոտ չէ զղացում: Այդ ստորերկրեայ ճանապարհին տեղ-տեղ երևում են մեծ ու փոքր առուներ, որոնց ջրերը միանում են collecteur-ի մէջ հոսող ջրին: Կոլուզու մէջ անցուղարձ են անում երկաթուղիով ելէքտրական կառքեր: Սարելի է զրօսնել և նստակնելով, որոնք շարժում են ջրի հոսանքի շնորհիւ առանց կողմնակի ուժի: Պարիզի այդ ստորերկրեայ աշխարհից դուրս դալով նրա լոյս աշխարհը, մտրդ ցատում է, որ Կովկասի նոյն իսկ հարուստ քաղաքները զուրկ են դեռ կանաչիկացիայից, չը նայած որ նա անհրաժեշտ է քաղաքներում համախմբուած բնակիչների առողջապահական տեսակէտից:

Բ. Բ. Ս.

*) Պարիզի փողոցներում հեռախօսական և հեռաղրական թելեր չը կան, որովհետեւ այն բաղուն էլ գեանի տակ են գտնուում:

I

Երբ մի եւրոպացի ուղում է կազմել տարեկան տեսութիւն գրական երեւոյթների, նա միշտ կարող է ձեռքի տակ ունենալ տարուայ ընթացքում լոյս տեսած բոլոր գրական աշխատութիւնները և նրանց վերաբերեալ բազմատեսակ ու բազմաթիւ քննադատական յօդուածներ և գրքեր:

Մենք այդ կողմից շատ աննպաստ պայմանների մէջ ենք գտնուում: Ճիշտ է, գծրախտաբար, շատ քիչ հայերէն գրքեր են հրատարակուում տարուայ ընթացքում, բայց այդ քիչ գրքերը չեն ենթարկուում սխտեմատիկական քննադատութեան և նոյն իսկ հնարաւորութիւն չը կայ ունենալ նրանց լիակատար դանկը, որովհետև մենք չունենք ոչ մի հիմնարկութիւն, որ դնէր կամ որին պարտադիր լինել ուղարկել բոլոր հայերէն հրատարակութիւնները, ինչպէս օրինակ Պետերբուրգի հասարակական գրադարանը, որին ուղարկուում են Ռուսաստանում հրատարակուող բոլոր գրքերը:

Եթէ մեզնում էլ ընդունուած լինէր ուղարկել մի-մի օրինակ բոլոր հայերէն հրատարակութիւններից, պիցուք, Գէորգեան ճեմարանին և Ներսիսեան դպրոցին, և եթէ, ի հարկէ, այդ հիմնարկութիւնները պահէին այդ օրինակները, ինչպէս հարկն է, այդ, բացի շատ ուրիշ օգուտներից, մեծ դիւրութիւններ կը տար գրականութեան պատմութեամբ և գրական քննադատութեամբ պարապողներին: Բայց քանի որ այդ բանը դեռ չէ ընդունուած, շատ դժուար է գրական տեսութիւն կազմել առանց աչքաթող անելու որ և է գրական աշխատութիւն, մինչդեռ հէնց մեզնում տարեկան տեսութիւնից կարելի է պահանջել, որ նա խօսի տարուայ ընթացքում հրատարակուած բոլոր աշխատութիւնների մասին, որովհետև, չնորհիւ սխտեմատիկական քննադատութեան բացակայութեան, պատահում են դէպքեր, երբ մի որ և է գրքի մասին խօսք չէ լինում ոչ մի տեղ:

Մենք, յամենայն դէպս, կ'աշխատենք, որքան կարելի է, լըրիւ բաւարարութիւն տալ այդ պահանջին:

1900 թուին մեղնում հրատարակուած աշխատութիւնների վրայ մի ընդհանուր հայեացք գցելիս ամենից առաջ աչքի է ընկնում թարգմանական և քաղաածական գրուածքների քանակական գերակշռութիւնը ինքնուրոյններից:

Դա նոր երեւոյթ է մեղնում և առանձնայատուկ է մեղ. դա այնպիսի երեւոյթ է, որ նկատուում է բոլոր մանուկ և աշակերտող գրականութիւնների մէջ և որ ոչ միայն ընական բան է, այլ և անհրաժեշտ, մինչև որ ազգային գրականութիւնը ընդունակ դառնայ կանգնել իր սեփական ոտների վրայ:

Այդ «մինչև որ»-ը վերաբերում է թարգմանական գրուածքների գերակշռութեան. ինչ վերաբերում է թարգմանական գրքերին, ընդհանրապէս, չի կարող լինել ոչ մի ժամանակ, երբ նրանք անհրաժեշտ չը լինեն, որքան էլ զարգացած լինի որ և է գրականութիւն: Մենք չեշտում ենք այդ բանը, որովհետև մեղնում, որոշ շրջաններում, մի փոքր բարձրից են վերաբերում թարգմանական գրականութեան, չը հասկանալով, որ մի կլասիքական գրուածքի չնորհելով թարգմանութիւնը ոչ միայն ինքն ըստ ինքեան հաղարադատիկ մեծ արժէք ունի, քան մի ինքնուրոյն թէև չնորհալի, բայց միջակ գրուածք, այլ և այն մեծ օգուտն ունի, որ կարող է առաջ բերել հարիւրաւոր այդպիսի գրուածքներ:

Բրանդեսը շատ գեղեցիկ կերպով համեմատում է ինքնուրոյն ստեղծագործութեան անընդունակութիւնը համրութեան և օտար ազգերի մտաւոր կեանքը իւրացնելու անընդունակութիւնը՝ իսլութեան հետ, և պնդում է, որ այդ գէպըունն էլ իսլութեան հետեանքը լինում է համրութիւն, և այն ազգը, որ չէ կարողանում իւրացնել ուրիշ ազգերի քաղաքակրթութիւնը, դառնում է դրանից ոչ թէ ինքնուրոյն, այլ ամուր:

Թարգմանութիւնն է ամենագլխաւոր միջոցը օտարազգի մտաւոր կեանքի, որոնք ուղում են ամեն կերպ սահմանափակել թարգմանական գրականութեան ասպարէզը իբրև թէ ինքնուրոյնի համար տեղ բաց անելու համար, նոյնքան հիմնաւոր վարուած կը լինէին, եթէ բամբակ կոխէին մի երեխայի ականջը, որպէսզի աւելի շուտ բացուի լեզուն:

Բացի թարգմանական գրուածքների գերակշռութիւնից անցեալ տարուայ մեր գրական կեանքում, նկատելի էր և այն, որ գրական աշխատութիւնների մեծ մասը կենդրոնացած է պարբերական հրատարակութիւնների մէջ:

Լրագիրը և ամսագիրը սպանում են գիրքը,—այս այնպիսի երեւոյթ է, որ այժմ աչքի է ընկնում բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում, աւելի քաղաքակիրթ արեւմտեան եւրո-

պայում նոյնպէս, ինչպէս և պակաս քաղաքակիրթ Ռուսաստանում:

Կեանքի և մասնաւորապէս գրական աշխատանքի պայմանները փոխուել են լիովին:

Ստեղծուել է հասարակական կեանք, իր հրատապ հարցերով և իր հետզհետէ արագացող բախումով, տեղծուել է ընթերցողների հոծ բաղմութիւն կանոնաւոր, սխտեմատիկական ընթերցանութեան պահանջով:

Ծանրաշարժ, ուշ-ուշ և անկանոն լոյս տեսնող գիրքը քիչ է համապատասխանում այդ փոխուած պայմաններին: Պարբերաբար հրատարակուող ամսագիրը և օրագիրը իրանք հէնց այդ պայմանների ծնունդն են և ամենից լաւ են բաւարութիւն տալիս նոր պահանջներին:

Միւս կողմից, գրողը դուրս է եկել վանական խցից և մեկենասի պալատից, ուր նա կարող էր տարիներով, եթէ կարելի է այսպէս ասել, թուիս նստել մի շարադրութեան վրայ, և մտել է գոյութեան կռուի յորձանքի մէջ, ուր ամենօրեայ քրտինքով միայն կարելի է հաց ճարել և ուր ամեն րոպէ պէտք է պատրաստ լինել վէրք տալ և վէրք ստանալ:

Դարձեալ պարբերական հրատարակութիւններն են, որ ամենից լաւ են համապատասխանում նոր ժամանակների գրողի աշխատանքի պայմաններին և հոգեբանութեան, և դարձեալ դա մի երևոյթ է, որ նկատուում է ոչ միայն մեզնում, այլ և ամեն տեղ: Անցեալ տարուայ համաշխարհային գրականութեան երկու ամենանշանաւոր երկերը—Տօլստօյի «Յարութիւնը» և Զօլայի «Բեղմնաւորութիւնը» ամենից առաջ տպուեցին առաջինը մի շաբաթաթերթում («Нива»), երկրորդը մի օրագրի մէջ («Трудого»):

Յաւելու այդտեղ ոչինչ չը կայ, այդ մի երևոյթ է, որ պէտք է վերցնել, ինչպէս կայ: Բայց ահա մի ուրիշ երևոյթ, որ յատուկ է միայն մեր գրականութեան և որ վերին աստիճանի ցաւալի է,—գրական ճաշակի, չնորհքի և յաճախ նոյն իսկ գրողութեան պակասութիւն այն պարոններից շատերի մէջ, որոնք, ինչպէս բարձր ոճով ասում են՝ ուղում են մշակել հայրենի գրական անդաստանը:

Մի ժամանակ մի ուսու ֆէլիէտօնիստ գրել էր Ադամսնի մահուան առիթով, թէ նա, բացի հանճարեղ դերասան լինելուց, մի քնքոյշ մանուշակ էր հայ գրականութեան «կադամբային բանջարանոցում»: Այդ «կադամբային բանջարանոց» բառերը վերաւորեցին ինձ այն ժամանակ, բայց այժմ շատ յաճախ են դալիս իմ միտքս այդ բառերը և յաճախ թւում է ինձ, թէ ճիշտ

որ «անդաստան» չէ ներկայացնում մեր գրականութիւնը, այլ ինչ որ մի բանջարանոց, ուր կարծէք պատահմամբ են բուսել այս կամ այն ծաղիկը: Եւ սակայն, ինչ է պակասում հայերին մի իսկական գրական անդաստան ունենալու: Ըստ երեւոյթին ոչինչ: Բայց դա մեծ հարց է, որ կարող է մեզ շատ հետու տանել մեր խնդրից:

Դառնանք 1900 թուին ռուսահայ բարբառով հրատարակուած աշխատութիւններին:

Բացի ձիւղքի պակասութիւնից, նրանց մէջ նկատելի է և աշխատանքի պակասութիւն: Նրանց մեծամասնութիւնը գրուած է շտապ-շտապ, անհոգ կերպով և կրում է վայրիվերոյութեան կնիք: Ծաւալը այնքան էլ նշանակութիւն չունի այդ դէպքում: Նիհար գիւղը կարող է լինել մի շարք տարիների անխոնջ աշխատութեան արդիւնք կամ ամբողջ տարիների կեանքի տպաւորութիւնների ամփոփում, և ընդհակառակը: Տղովիլի «Հին Կարգը» օրինակ, կամ Գի դը Մօպասանի մի որ և է պատմածք կենդրոնացնում են իրանց մէջ աւելի շատ մտքեր, տպաւորութիւններ, զգացմունքներ և պատկերներ, քան շատ ուրիշ բազմահատոր գրքեր: Զուր չէր գրում Պասկալը իր ծանօթներից մէկին. «Ներեցէք, որ երկար դուրս եկաւ նամակս, կարճ գրելու ժամանակ չունէի»: Եւ յիշաւ նոյն բանը արտայայտել կարճ խօսքերով շատ աւելի դժուար է, քան ճապաղ ոճով:

Եւ ցաւալին այն չէ, որ մեր գրքերը նիհար են, այլ այն, որ նրանց նիհարութիւնը բացատրուում է ոչ թէ աւելորդ ճարպի և ուռածութեան պակասութեամբ, այլ սակաւարեւութեամբ և բարակացաւով:

Այնպիսի աշխատութիւններ, ինչպէս Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի «Քահանայական խնդիրը» կամ Լէօն «Հայկական Տպագրութիւնը», բացառութիւններ են կազմում, մինչդեռ սովորական երեւոյթ են դառնում այնպիսի գրքոյկներ, ինչպէս բժ. Սիմէօն Շահ-Նազարեանի հրատարակութիւնները, որոնց շատերը մի-մի ճառեր են կամ զեկուցումներ, որ առիթ է ունեցել արտասանել կամ ներկայացնել այդ մեծապատիւ բժիշկը այն ժամանակ, երբ քմահաճ բախտի բերմամբ տեսչութիւն էր անում Երևանի թեմական դպրոցում,—ճառեր և զեկուցումներ, որոնց նմանը արտասանել և գրել են բոլոր տեսուչները և որոնց իբր գրքոյկ տպուելու համար անհրաժեշտ էր, բայց հեղինակի առանձնապատկութիւններից, նոյնպէս և քննադատութեան այն բացակայութիւնը, որ ես առիթ ունեցայ չեղտել վերևում:

Սակայն դրա մասին հետևեալ անգամ, երբ ես առիթ կ'ուն-

նենամ խօսել մասնաւորապէս բոլոր այն գրական աշխատութիւնների մասին, որոնք լոյս են տեսել մեզնում անցեալ տարի առանձին հրատարակութեամբ կամ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ:

Տ. Յ.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՐԻՍՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՐԱԿԵԱՆ

Փահաճայական խնդր, Մոսկուա, 1900 թ., գինը 1 ռ.

Հեղինակը երկար ստորինների ընթացքում զանազան պաշտօններ է վարել համարեա մեր բոլոր թեմերում, ուստի նրա պատմածը ձիւտ դիտողութիւններ են և պաշտօնական վաւերացրելով հաստատուած վաստեր: Նրա անվեհեր մերկացումները արդիւնք են անմիջական ծանօթութեան մեր տխուր իրականութեան հետ: Վաղուց Արիստակէս Լալիսկապուր, իբրև առաջնորդ, ձգտել է մտցնել իրան յանձնուած թեմերում այն վերանորոգութիւնները, որոնց ջատագովն է եղել միշտ. բայց էջմիաձնի կենտրոնական իշխանութիւնը խոչընդոտներ է յարուցել նրա գործունէութեան դէմ և աշխատել է այնչափ անախորժութիւններ պատճառել այդ գործիչին, որ նա ստիպուած հեռանայ ապարէզից: Յաւալի վաստ է, որ էջմիաձնի կենտրոնական իշխանութիւնը երբեք չէ զեկաւարուել գործունէութեան մի հաստատ ծրագրով, մի որոշ սկզբունքով, այլ նրա մշտափոփոխ կարգադրութիւնները զուրկ են եղել խելացի հիմունքներից և օբիւսկանութիւնից. սոքէս ասիական քմահաճութիւնը էջմիաձնի իշխանութեան բնորոշ գիծն է եղել: Նա երբեք չէ յարգել մեր եկեղեցու ժողովրդական սկզբունքը, այլ թէ՛ ծրարական ժողովուրդի, թէ՛ երէցփոխների և թէ՛ հոգաբարձուների հետ արել է, ինչ ուղեցել է: Մի գրչի շարժումով, մի անմիտ ու թեթիւ «հրահանգով» յանկարծ այնպիսի փոփոխութիւններ են մտցրել ժողովրդի դարեւոր իրաւունքների մէջ, այնպէս բռնադրօսութեամբ կրճատուել են կամ վերացուել նրա իրաւունքները, որ կարծես մեր վեղարաւորները վայրենիների բռնապետների լինէին, որոնք զաղափար չունեն կարգ ու կանոնի մասին: Կաշառակերութիւնը միացած փաշայական կառնայականութեան հետ՝ ձգտել են քարոլքանդ անել մեր մէջ ամեն բան, պղծել ժողովրդի ամեն սրբութիւն:

Այդ պայմաններում անկասկած Արիստակէս եպ. Սեդրակեանը մի բացառիկ տեղ է բռնում մեր հոգեորականութեան մէջ. նա, իբրեւ քաջ և հաւատարիմ հովիւ, անվեհերութեամբ պաշտպանում է իր հօտն ու եկեղեցին փարաջաւոր դայլերից և դիմակաւորուած խաչագողներէրից: Նա իր անաչառ մերկացումներով ձգտում է մաքրել այն ապականուած կղերական մթնոլորտը, որից խեղդւում է մեր ժողովրդական եկեղեցին:

Սակայն անկասկած է, որ այդ մթնոլորտը կը պարզուի, երբ նախ ինքը՝ կենդրոնական իշխանութիւնը կը բարեփոխուի, և երկրորդ՝ երբ հայ հասարակութիւնը խստպահանջ կը լինի և իր իրաւունքները գիտակցօրէն կը պաշտպանի կղերի ոտնձգութեան դէմ...

Քահանայական խնդրով հետաքրքրուողը կը գտնի այդ գրքի մէջ առատ նիւթեր մեր իրականութեան մի ցաւի մասին և կը տեսնի հարցի հիմնաւոր և բարեխիղճ լուսաբանութիւն: Նշրակացութիւնները, որոնց հասնում է հեղինակը, կարելի է ամփոփել հետեւեալ ձևով.

1) Եկեղեցին պահանջում է ընծայացուից ուսում և անարատ վարք:

2) Այդ պահանջի կատարումն ոչ մի դժուարութիւն չէ ներկայացնում քաղաքներում և մեծ դիւղերում:

3) Մի քանի փոքր գիւղերի համար կարելի է մի քահանայ կարգել:

4) Արժանաւոր սնձինք յօժարութիւն ցոյց կը տան դնալ գիւղ քահանայութեան համար, եթէ այսուհետեւ բացուելիք տեղերը կը ստանան միայն կրթութիւն և բարոյական վարկ ունեցողները, և եթէ դրանց կը տրուի նիւթական ապահովութիւն:

5) Ժամանակակից ապահովացման ամենայարմար ձևը, որ ազատում է քահանային մուրացկի և փողաւոր ծխականների հացկատակ լինելու դրութիւնից՝ հաստատ ռոճիկն է:

6) Ռոճիկ հարցը դժուար չէ իրագործել: Նիսիականը, փոխարէն գանձանակի մէջ փող գցելու և օրինակատարութեան համար տէրտէրի բուռը դրամ դնելու, վճարում է որոշ տուրք եկեղեցուն: Երէցփոխի մօտ դումարուած դրամից, ծխական ժողովի որոշմամբ, յատկացնում է ռոճիկ եկեղեցու բոլոր պաշտօնեաներին:

Ցանկալի է, որ այս աշխատութիւնը կարդալով՝ մեր հոգեւոր իշխանութիւնն աշխատի ուղղուել և վերջ դնել ախրոյ չարիքին:

Ժողովրդի համար կարեւորը այդ է, և պէտք է մեր հոգե-

ւորականները մտածեն այդ ուղղութեամբ և ոչ թէ աշխատեն՝ սուտ ու մուտ փաստաբանութիւններով անպատճառ սպիտակացնել ակներև սև կողմերը:

Լ. Ս.

Չ) ԳՈՒԿՑՈՒՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ. Նոր բառգիրք պատկերազարդ Փրանսահայ: Հատոր առաջին. Ա—Է., Պարիզ, 1900. Եր. 4դ+1061.

Այս նոր բառարանը թուով վեցերորդն է ֆրանսերէն-հայերէն բառարանների մէջ *), և բոլորի էլ հեղինակները տաճկահայեր են: Այս երեսօթը շատ հետաքրքրական է մեր մտաւոր կրթութեան պատմութեան համար: Այսօր թուով ֆրանսերէն-հայերէն բառարանների գոյութիւնը անհերքելի ապացոյց է այն բանին, որ մեր տաճկահայ եղբայրները իրանց մտաւոր մշտնջեն ստանում են ֆրանսիական գրականութիւնից, ինչպէս մենք՝ ռուսերէնից, ուրեմն և նրանց լեզուի ու գրական ուղղութեան մէջ բնականօրէն պէտք է ափսոսանք ֆրանսիական ոգին: Միւս կողմից երևում է, որ մեր տաճկահայ եղբայրները թէ մայրենի լեզուի և թէ առհասարակ լեզուների ուսումնասիրութեան մէջ շատ աւելի առաջ են գնացել, քան մենք: Մենք որ մեր մտաւոր մշտնջեն ու լեզուային ճաշակն առնում ենք գրեթէ միայն ռուսերէնից՝ հարկւր տարուայ ընթացքում արտադրել ենք հազիւ թէ 4 առաջակերէն բառարան, որոնցից ոչ մէկը չէ կարող բաւարարութիւն տալ նոյնիսկ համեստ պահանջներին, և այսօր ամեն մի կրթուած հայի ցանկութիւնն է ունենալ մի կատարեալ բառարան ռուսերէնից հայերէն: Բացի ռուս-հայ թարգմանական բառարաններից՝ ռուսահայերս չենք սուել և ոչ մի ուրիշ բառարան, ոչ թարգմանական և ոչ մայրենի լեզուի: Այնինչ մեր տաճկահայ եղբայրները աշխատասիրել են մի երկար շարք բառարանների, թէ լսի մայրենի լեզուի (4 հատ) և թէ թարգմանական, գերմաներէնից, անգլիերէնից, յունարէնից, իտալերէնից, պարսկերէնից և ֆրանսերէնից հայերէն. և սրանք բոլորը, ունենալով աւելի կամ նուազ պակասութիւններ՝ այնուամենայնիւ բոլորն էլ բարձր են քան ռուս-հայերէն բոլոր բառարանները: Աւելացնենք սրա վրայ և այն իրողութիւնը, որ թէ հայերէնի և թէ օտար լեզուների հայերէն քերականութիւններ,

*) Առաջին հինգն են՝ Աղեբեանի (Վենետիկ), Էմինեանի (Վիեննա), Նոպարեանի (Զմիւռնիա), Տաղատարեանի և Նորայրի (Վ. Պոլս) բառարանները:

դասագրքեր, ընթերցարաններ, գրույթատրութիւններ և այլն դարձեալ արդիւնք են տաճկահայ հեղինակների, և մենք կը տեսնենք, որ այս մասում մենք չատ յետ ենք մնացել տաճկահայերից: Առհասարակ պէտք է խոստովանել, որ նրանք ուսանում, ուսումնասիրում են լեզուն, ապացոյց—այդ բաղմաթիւ, բաղմահատոր բառարանները, քերականութիւնները, ձեռնարկները և եւրոպական յայտնի հեղինակներից թարգմանութիւնները: Իսկ մենք այն հասկացողութիւնն ունինք, թէ լեզու սովորելը պէտք չէ. եթէ գլխումդ մի միտք ծագեց՝ գրիր. ինչ լեզուով կը լինի, հոգ չէ. կարգացողը մի կերպ կը հասկանայ—և այդքանը բաւական է: Գրականութեան մէջ գործող մարդիկ կան, որոնք դաւանում են, թէ «մեզանում ոչ ոք հայերէն լեզու չը գիտէ», որից եղրակացեալ է, թէ ուրեմն «ես էլ կարող եմ չը գիտենալ՝ ու գրել, և չկայ մէկը՝ որից սովորեմ կամ որին հետեւեմ»: Մեր մէջ տիրում է մի ցաւալի նիհիլիզմ—լեզուի վերաբերմամբ:

Բայց դառնանք նոր փրանսահայ բառարանին: Սրա հեղինակը, որ երբեմն վենետիկի Միլիթարեան միաբանութեան անդամ էր և կոչուում էր Ամբրոսիոս վալ. Գալֆայեան՝ անուն ունեցող, փորձուած հեղինակ է, հմուտ հայերէնի և ֆրանսերէնի, ունի յաջող թարգմանութիւններ, ընդհանուր պատմութեան դասագիրք (հինգ հատոր), հայ-ֆրանսերէն բառարան և այլն: Բայց նրա գլուխ-գործոցը անսարակոյս պէտք է համարել այս բառարանը:

Որ և է բառարանի մասին դժուար է բացարձակ դատողութիւն անել, որովհետեւ չը կայ և չէ կարող լինել կասարեալ բառարան. ամենալաւ բառարանները ձգտում են միայն հասնել կատարելութեան, որ, իբրեւ իդէալ, անհասանելի է: Ուրեմն բառարանի մասին կարելի է դատողութիւն անել համեմատական կերպով—թէ ինչ առաւելութիւններ կամ պակասութիւններ ունի՝ ուրիշ բառարանների համեմատութեամբ. ինչ կարելի էր անել լեզուի այս ինչ գրութեան մէջ, և ինչ է արուած իրապէս: Այս տեսակէտով էլ մենք նայում ենք Գ. Լուսինեանի նոր բառարանին վրայ: Ի հարկէ, նա ունենալով հինգ նախորդներ, որոնցից երեքը տպուած են վերջին տասնամեակում և դեռ չեն սպառուել՝ պէտք է մի շօշափելի պատճառ, մի *raison d'être* ունենայ իր լոյս աշխարհ գալուն. ուրիշ խօսքով՝ նա պէտք է անուրանալի առաւելութիւններ ունենայ նախորդներից: Եթէ մենք համեմատելու լինինք այս նոր բառարանը Նորայրի բառարանի հետ, որ մինչեւ այժմ եղածների մէջ լաւագոյնը և ամենից ընդարձակն է, որի հետ իսկապէս և պէտք է մրցի այս

նոր բառարանը՝ մենք կը կարողանանք նկատել նորի առաւելութիւնները և, այն, պակասութիւնները:

Նոր բառարանը պատկերազարդ է (մօտ 1200 նկարներ ու ձևեր), մի անպայման առաւելութիւն, որից զուրկ են եղել մինչև այսօր լոյս տեսած բոլոր հայերէն կամ թարգմանական դրական-բառարանները (բացի երկու մասնագիտական բառանշերից, որոնք տպագրուած են Վենետիկում): Աւելորդ է խօսել պատկերների օգտակարութեան մասին՝ առարկան ճիշտ ըմբռնելու համար:

Նկարները փրանսերէն բառարանների համար պատրաստուած կլիշէներից են, և այս հանգամանքը բաւական է՝ երաշխաւորելու նրանց ճշտութիւնն ու գեղեցկութիւնը: Նրանց չնորհիւ՝ բաղմաթիւ բոյսեր, կենդանիներ, գործիքներ, ճարտարապետական մանրամասնութիւններ, և այլն և այլն, պարզ պատկերանում են ընթերցողին, այն ինչ եթէ սրանք միայն խօսքերով նկարագրուէին՝ աղօտ, ուրեմն և անցողակի մութ հասկացողութիւն կը կազմէր ընթերցողը նրանց մասին: Հետևաբար այս նոր բառարանի նկարները նրա առաջին, անպայման առաւելութիւնն են կազմում միւս բառարանի համեմատութեամբ:

Միւս առաւելութիւնը՝ այս բառարանի լիակատարութիւնն է: Լիակատարութիւնը երկու տեսակէտով պէտք է հասկանալ. նախ՝ բառացուցակի (նօմէնկլատուրի) հարստութիւն, և երկրորդ՝ բառերի մշակութեան մանրամասնութիւն: Բառացուցակի հարստութեան կողմից այս բառարանը գերազանցում է ոչ միայն Նորայրից, այլ և բոլոր (մեզ ծանօթ) փրանսերէն մատենագրական-բառարաններից, որովհետեւ պարունակում է մեծ քանակութեամբ մասնագիտական և տեխնիկական բառեր, որոնք առհասարակ չեն գտնուում մատենագրական-բառարաններում:

Օր. Նորայրի բառարանում Bichette բառին անմիջապէս չաջորդում է Bichot, այն ինչ նոր բառարանում այս երկու բառի մէջ գետեղուած են 6 բառ (քիմիական), որոնք չը կան նոյնիսկ Քաջունու Նրուեստից և Գիտութեանց երկհատոր բառարանում: Նորայրի մօտ Ervoyeur բառին չաջորդում է Éolien, այն ինչ նոր բառարանը այս երկու բառի մէջ ունի աւելորդ 11 բառ՝ կենդանաբանական, երկրաբանական եւ այլն նշանակութեամբ: Նորայրի մէջ Enter և Enterrement բառերի մէջ գետեղուած են 7 բառ, այն ինչ նոր բառարանը նոյն երկու բառի մէջ գետեղել է 61 բառ, մեծ մասամբ բժշկական մասնագիտական բառեր:

Այս կերպով նոր բառարանը ձգում է միանգամայն երկու նպատակի հասնել—լինել զրական և մասնագիտական բառարան (որ չատ գծուար իրագործելի է): Եթէ Նորայրի բառարանը և առհասարակ զրական բառարանները չունին մասնագիտական բառերի բաժինը՝ սա պակասութիւն չէ. իսկ եթէ նոր բառարանը

րանն ունի և յաջողութեամբ կազմել է նաև մասնագիտական բաժինը՝ այս անշուշտ առաւելութիւն է: Բառերի մշակութեան մանրամասնութիւնն էլ դարձեալ ցոյց տանք մի քանի համեմատութիւններով:

Embarras բառը Նորայրի մէջ գրաւում է 19 տող, իսկ նոր բառաբանում՝ 37 տող *): Ennemi բառը Նորայրի մէջ գրաւում է 15 տող, իսկ նորում՝ 42 տող: Compte բառը Նորայրի մէջ գրաւում է 62 տող, իսկ նորում՝ 128 տող: Faire բառը Նորայրի մէջ գրաւում է 182 տող, իսկ նորում 298 տող և այլն:

Ի հարկէ ամեն մի բառի մշակութեան մէջ չը կան այսպիսի մեծ տարբերութիւններ. կան բառեր, որոնց մէջ Նորայրը նոյնքան մանրամասն է, որչափ և նորը, նոյնիսկ պատահում են դէպքեր՝ երբ Նորայրը աննշան չափով ընդարձակ է նոր բառարանից, բայց այս դէպքերը բացառութիւն են:

Նոր բառարանի լիակատարութիւնը արտայայտւում է և նրա արտաքին ծաւալով, որ մօտաւորապէս երկու անգամ աւելի կը լինի քան Նորայրինը. ուրեմն և երկու անգամ աւելի նիւթ կը պարունակէ: Ի հարկէ, նոր բառարանում շատ տեղ են բռնում նկարները. բայց սրանց բռնած տեղը լիովին փոխարինւում է տեղի այն խնայողութիւններով, որ հեղինակը յաջողել է անել զանազան կողմերից:

Օր. Նորայրը բառացուցակի ամեն մի ֆրանսերէն բառի մօտ զրեւ է և նրանց արտասանութիւնը հայերէն զրեւով, որոնց դուռարը բառական տեղ կը զրաւէ ամբողջ բառարանում. այն ինչ Գ. Նուրիեանը զրել է միայն այն բառերի արտասանութիւնը, որոնք շեղում են ընթերցանութեան ընդհանուր կանոններից: Սրանով տեղի զգալի խնայողութիւն է լինում, և չէ կարելի ասել, թէ սա որ և է փաստ ունենայ բառարանը գործածողի համար. որովհետեւ այսպիսի ընդարձակ բառարանից օգտուել ցանկացողը անհրաժեշտաբար պէտք է գիտենայ ֆրանսերէնի հնչիւնների և ընթերցանութեան տարրական կանոնները, ուրեմն աւելորդ ծանրաբեռնութիւն է կրկնել այն՝ ինչ որ լալտնի պէտք է լինի ամեն մի գործածողի:

Բացի սրանից՝ հեղինակը խիստ հետեւողութեամբ գործ է ածել գծիկները՝ փոխանակ բառացուցակի բառը կրկնելու, ինչպէս նաև կէտադրութիւնը և ուրիշ պայմանական նշանները, մանաւանդ բազմաթիւ համառօտագրութիւնները, վերջիներս այնքան շատ են (319) և այնքան կրճատ, որ արդէն դժուար գործածելի են դարձնում բառարանը:

Օր. ի՞նչանակում է իդական, իսկ ի՞նչ՝ իրաւագիտութիւն. զլա՞նչա-

*) Իսկապէս՝ 55 տող. բայց քանի որ նոր բառարանի սիւնակը պարունակում է Նորայրի սիւնակի $\frac{2}{3}$ նիւթը՝ ուստի ալտեղ և չաջորդ օրինակներում նրա տողերի թիւը $\frac{2}{3}$ մասով պակասացրել ենք, որպէսզի նիւթի քանակութեան համեմատութիւնը ճիշտ լինի:

նախում է զարդիւս լաւագոյն ասիւ, միւր՝ կարծում էք նշանակում է ամակրաշ, բայց դուրս է դալիս՝ ամանկարարձութիւն, ք՝ կարծում էք նշանակում է քրայշ, բայց դուրս է գալիս քրտարանութիւն և այլն:

Նոր բառարանի այս առաւելութիւնների հետ պէտք է յիշել և պակասութիւններ, որոնցից նա զժրախտաբար աղատ չէ մնացել: Սրանք հետեանք են հեղինակի— թոյլ տրուի մեզ ասել— սխալ հայեացքի բառարանագրութեան վրայ:

Հեղինակը միտքը դրել է՝ ամեն մի փրանսերէն բառի դէմ դնել անշուշտ հայերէն թարգմանական բառ, կրնա արդէն գոյութիւն ունեցող, կամ ինքնաստեղծ: Հիմա մի կողմից երեակայեանք փրանսերէն հարուստ լեզուն, որ ունի դարաւոր դարդացում և ահագին գրականութիւն՝ զիտութեան բոլոր ճիւղերին վերաբերեալ, որ լատինական և յունական արմատներից օգտուում է աղտաբար և տասնեակ հազարներով բարդութիւններ է կազմում, որ ուրիշ լեզուներից էլ աննախանձաբար փոխ է առնում իր շունեցած բառերը: Միւս կողմից ի նկատի առնենք մեր աղքատիկ լեզուն, խեղճ գրականութիւնը, որի մէջ չեն յիշուած նոյնիսկ անուններն այն զիտութիւնների, որոնց վրայ բազմութիւ մասնագիտական շարադրութիւններ կան փրանսերէն լեզուով: Աւելացնենք նաև մեր թունդ հայերէնասէրների խորշանքը օտարազգի բառեր գործածելու դէմ, այս «աղքատ ու հպարտ»-ութիւնը: Ուրեմն նախապէս կարող ենք գուշակել, որ նոր բառարանում սլատահելու են հազարաւոր նորաստեղծ բառեր, որոնք նրան պէտք է զրկեն բնականութիւնից և տան արուեստական գոյն: Այս կէտում համեմատութիւնը Նորայրի և այս նոր բառարանի մէջ շատ խրատական է: Նորայրի համար ամեն մի գործածած հայերէն բառը սրբութիւն է, նա էլ, ինչպէս և Գ. Լուսինեանը, գրաբարի բառեր և լեզու են գործածում իրանց բառարաններում: Երկուսն էլ, հարկը պահանջած դէպքում, դիմում են նորաբանութեան, նորաստեղծ բառերի և աշխարհաբարի օգնութեան: Բայց Նորայրը նորաստեղծ բառերը որոշում է աստղանիշով, նորաբանութիւնները (այսինքն հին բառեր նոր նշանակութեամբ գործածուած) կրկնակի աստղանիշով, աշխարհաբար բառերը Ս. (ստորին հայերէն) նշանով, գաւառական բառերը՝ Գ-ով, շատ յաճախ էլ, երբ մի ծանօթ բառ գործ է ածում անսովոր նշանակութեամբ՝ հին և միջին դարերի հայ հեղինակներից վիթխութիւններ է բերում, որոնք արդարացիում են այդ անսովոր նշանակութիւնը: Այնպէս որ Նորայրի բառարանը գործածողը կատարեալ զիտակցութիւն ունի, թէ նրա առաջարկած բառերը որ աստիճանի ընտիր են, և բոլորովին ապահով է նրա առած հայերէն բառամթերքի հարադատու-

թեան մասին: Աւելացնենք և այն, որ Նորայրի մօտ նորաստեղծ բառերը ընդհանրապէս ճաշակաւոր են, զոնք լեզուի օրէնքների դէմ չեն մեղանշում:

Բոլորովին ուրիշ երևոյթ է նկատուում նոր բառարանում: Գործածողը նրա մէջ պատահում է նորանոր, նորանշան բառերի հեղեղի, անթիւ բարդութիւնների, արմատական կերպարանք ունեցող, բայց անծանօթ բառերի, և չէ կարող որոշել, թէ որտեղից են դրանք. հեղինակի ստեղծագործութիւններն են, թէ ուրիշ աղբիւրներից առնուած: Բայց այս դեռ ոչինչ. բարդութիւնները երբեմն այնպիսի ձևով են եղած, այնպիսի հրէշաւոր «բառեր» են յիշուած, որ հայ ականջը և հայ լեզուի ճաշակը փշաքաղւում են: Հարիւրաւորներից բերենք մի քանի օրինակ.

Նոր բառարանում պատահում ենք ալտպիսի բառերի. պարոնուջուսեղ (Débossier—պարանին կտրուած չուան քակել, Նոր. ունի. չուանեղ զծար չուանի, որ պինդ ունի զպարանին), արգելաբաժիլ (Forpaier—սերլթալ արածիլ լարգելեալ տեղւոջ, Նոր. ունի. «Թողուլ (էրեղ) զլինիլ զպարան և երթալ ի հեռատան. Ս. բառեղբիլ), հասպաղարեղ (Étancher. զղարեղեղանեղ զհոսումն... չորցունել, Նոր. ունի. զղարեղեղանեղ զհոսումն), լաղբաւ (Appoint—պարան ամբողջացուցիլ զամբախ, Նոր. ունի. «Մեղորդք պարտուց): Ահնկեսբանոյս (échappé de Bicêtre)—այիմարանեղ փախած), տղեճաճաբաւարաւորիւն (Entéro myase), տղեճիփոնապոբաբաւորիւն (Entérépiplophalocèle):

Դժուար թէ ճաշակ ունեցող հայ մարդը կարողանայ հաշտուել այդ տեսակ նոր «բառերի» հետ, և դժուար թէ սրանք երբ և իցէ իսկապէս բառ դառնան: Դրանք ծնած օրից մեռած են և այս բառարանից դուրս, կեանքի և գրականութեան մէջ, գործածութիւն չեն ունենայ: Շատ քանկալի է անշուշտ հարուստ լեզու ունենալ, եւրոպացու ամեն մի բառին դէմ հայերէն պատրաստ բառ: Բայց զրա համար հարկաւոր են բաղմաթիւ պայմաններ, որոնց քննութեան մէջ այստեղ չենք կարող մտնել. մի մոգական գաւաղանով, կարելիէտու՞մ նստած մի հեղինակի թիւումըներով լեզուն չի հարստանայ, այլ կ'աղաւաղուի: Ասած է. եթէ հաւր կամենայ սաղի ձու ածել՝ կը տրաքուի:

Մի ուրիշ խոշոր պակասութիւն, որ պարձեալ բղիւսում է հեղինակի թիւը հայեալքից՝ թարգմանական հայերէն բառերի կուտակութիւնն է: Բառարան կաղմողի պարտականութիւնն է՝ օտարաղբի բառի ճիշտ և մանրամասն նշանակութիւնները տալ, փոխարեւական առումները բացատրել, սճաբանութիւնները հասկանալի դարձնել: Բայց նոր բառարանի հեղինակը մտադրուել է աւելին անել. նա կամեցել է հայ թարգմանիչների առաջ դնել հայերէն լեզուի այն բոլոր բառամթերքները, որոնք որ և է գէպ-

քում կարող են օգտակար լինել այս կամ այն ֆրանսերէն բառը թարգմանելու ժամանակ: Այս տենչով բռնուած՝ նա մի հատիկ ֆրանսերէն բառի դէմ դնում է երբեմն տասը, քսան և աւելի հայերէն բառեր:

Այսպէս՝ Débat բառի համար գրուած են 11 թարգմանական բառեր, Débauché-ի դէմ 19 բառ, Formidable-ի դէմ 21 բառ. Empressé բառի դէմ կարգում ենք. յօժար, յօժարամիտ, մտալօժար, փոյթ, փութաշարք, յօժարափոյթ, յօժարասէլ, յօժարակամ, սիրալօժար, բարեւօժար, քաջափոյթ, փութաշարք, փութկոտ, փոյթեռանդն, անձնապատրաստ, զիրապատրաստ, պատրաստական, մշտապատրաստ, լառաջամտոյց, բազմաշարք, յորդորամիտ, մտաշիր, բարեշարք, յօժարախորժ, ժրջան, ջանասէլ, փութասիրտ, շտապփոյթ, կամակար, վազվաղուն, վազվաղկոտ, վազվաղուն, եռանդոտ, եռանդուն—34 բառ:

Այս մի օրինակը շատ լաւ է բացատրում, թէ հեղինակն ինչպէս է նայում իր, իբրեւ բառարանագրի, պարտաւորութեան վրայ: Նա կարծես հայերէն բառերի ցուցահանդէս է բաց անում, կամ բառերի վաճառանոց, որ եկողը նայի, հաւանի, ուղածն առնէ տանի: Բայց նրա առաջին պարտաւորութիւնն էր՝ *empressé* բառի ճիշտ նշանակութիւնը տալ, որպէսզի այս բառարանին դիմողը նրա օգնութեամբ այդ բառը հասկանար: Եւ սակայն բառարանն այդ էականը, ճիշտ նշանակութիւնը չէ տալիս, և նրան դիմողը ընկնում է տարակոյնների և անորոշութեան մէջ. ինչ է նշանակում *impresé*—նա չը գիտէ, չը նայելով 34 հայերէն բառերին: Ապացոյցի համար փորձենք թարգմանել մի ամենասովորական նախադասութիւն այդ բառով. «*je suis fort empressé*»—«ես շատ *empressé* եմ»: Հիմա դուք, ընթերցող, հայերէն «ես շատ *empressé* եմ» նախադասութեան մէջ փորձեցէք *empressé* բառը փոխարինել բառարանի առաջարկած 34 բառերով, որպէսզի հասկանաք ֆրանսերէն «*je suis fort empressé*» խօսքը. դուք շատ կ'աշխատէք, *cuis* սխալների մեջ կ'ընկնէք, բայց էլի գլխի չէք ընկնի, թէ այդ նախադասութիւնը պարզապէս նշանակում է. «շատ շտապում եմ», «շատ վաղ եմ»: Տեսնում ենք ուրեմն, որ թարգմանական բառերի կուտակութիւնը, եթէ ֆրանսերէնը արդէն գիտցողների համար երբեմն կարող է օգտակար լինել՝ ընդհանրապէս վնասակար է և բացարձակ դատարկարտելի՝ մի բառարանի մէջ: Նորայրը նայն *empressé* բառի դէմ գրել է «փոյթ. փութկոտ»—միայն երկու բառ, որ կարծութեան հետ ունի և այն առաւելութիւնը, որ գոնէ ֆրանսերէն բառի նշանակութիւնը աշխատում է ճշտիւ տալ. Նորայրի բառարանով հայը որոշ հասկացողութիւն է կազմում *empressé* բառի մասին, իսկ նոր բառարանով մութ և խառն:

Այս նկատողութիւնը կարելի է անել շատ հարիւրաւոր

բառերի մասին. մեր բերած օրինակը բացառիկ չէ, այլ մէկը բազմաթիւ օրինակներից: Նրեցթը ընդհանուր է և շատ ցաւալի:

Ձկնը կարող լուծեամբ անցնել և մի ուրիշ պակասութիւն, որ արդէն բուն հայերէն լեզուադիտութեան է վերաբերում: Հեղինակը գործ է ածում շատ անգամ այնպիսի բառեր, որոնց նշանակութիւնը խիստ կասկածելի է, կամ որոնք միանգամայն անծանօթ են, երբեմն նոյնիսկ սխալ՝ կամ նշանակութեամբ կամ քերականական ձևով: Յաճախ պատահում է և այն, որ մի գրաբար դարձուածքի կամ բառի մօտ դնում է աշխարհաբար դարձուածք կամ բառ, բայց սրանք նշանակութեամբ համապատասխան չեն գրաբարին: Շատ օրինակներից դարձեալ բերում ենք մի-երկուսը: Ո՞չ է լսել կոլոգուր, լոգաւերս, շոն, տոնասի, շոսակել, և այլ այսպիսի բառեր: Շոն (կրախմալ) առաջին անգամ գործ է ածել Նորայրը, նշանակելով որ դա գաւառական բառ է: Նրանից առել է Քաջունին, առանց իր աղբիւրը և բառի գաւառական ծագումը նշանակելու. այդ տեղերից էլ նա մուտք է գործել այս բառարանի մէջ, ի հարկէ, դարձեալ առանց անցաթղթի: Լոգաւերտ (Darne) բառի գաղտնիքը կարելի է հասկանալ՝ ուրիշ լատարանների օգնութեան գիմելով: Նոր բառարանում գրուած է «Darne—լոգաւերս (saumon) եւ լոգաւերս (alose)», ուրիշ ոչինչ: Դժուար թէ ընթերցողը հասկանայ կամ Darne բառի նշանակութիւնը, կամ լոգաւերսին ու լոգաւերսինը: Սակայն գաղտնիքը բացւում է այսպէս. Նորայրը Alose բառի դէմ (որ մի ձկան անուն է) դրել է լոֆ? (հարցական նշանով, որ ցոյց է տալիս, թէ նա տարակուսում է Alose-ի և լոֆի նոյնութեան մասին): Նոր բառարանը նոյն Alose բառի դէմ դրել է առաջին տեղում լոֆ (առանց հարցականի և առանց աղբիւրը նշանակելու). և որովհետեւ darne նշանակում է ձկան չերտ *), ուստի լոֆ բառից բարդել է լոֆաւերտ. (իսկ լոգաւերտը ձրտեղից է՝ այդ չը կարողացանք իմանալ): Բայց բառը սխալ է կազմուած. լոֆաւերտ կարող է շատ շատ նշանակել լոֆ ձկան չերտ, այն ինչ darne նշանակում որ և է խոշոր ձկան չերտ, և ոչ թէ միայն լոֆի:—Enfant naturel նոր բառարանում թարգմանուած է. «բնական զաւակ, աղջկորդի, հարճորդի, չնորդի, բողորդի, որդի անհարազատ, խորթ որդի»: Թողնենք այն, որ ֆրանսերէն բառը երբէք չունի այն նախատական, հայնոյական բնաւորութիւնը, որ տալիս են հայերէն բողորդի, չնորդի (=չան

*) Larousse-ի բառարանն ունի («Darne—tranche d'un poisson, comme saumon, alose etc.», Նորայրը ունի. («Darne—պատառ, մասն ձկան մեծի», որ շատ ճիշտ է):

որդի) բառերը, այլ լսկ նշանակում է ապօրինի զաւակ (նորայրը Naturel բառում դնում է. «Մենալ արտաքոյ ամուսնութեան (որդի). բնական. (զօրինաւոր)»: Խնդիրն այն է, որ «խորթ որդի» բառը հեղինակը գործ է ածում իբրեւ աշխարհաբար բացատրութիւն enfant naturel-ի, այսինքն, նրա կարծիքով խորթ որդի աշխարհաբարում նշանակում է հարճորդի, աղջկորդի, չնորդի, բողորդի և այլն: Սխալը ակնհեր է և շատ զգուշալի, Entrer en guerre նոր բառարանում թարգմանուած է «ի մարտ արշաւել, պատերազմի սկսիլ»: Վերջին, աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւելի յարմար է ֆրանսերէնին. բայց նա չէ համապատասխանում գրաբար «ի մարտ արշաւել»-ին, որ նշանակում է «դէպի կռիւ վազել» և բնորոշ դարձուածք է՝ հին ժամանակի կռուի եղանակը, «նահատակութիւնները» բացատրելու համար: Entrer dans une académie (սկսել մտնել) թարգմանուած է. մտնել՝ յօգանալ ձեմարանի: Վերջին բացատրութիւնը (յօգանալ ձեմարանի) հեղինակն առել է Խորենացուց («ի ստոյգ յօգանալ ձեմարանի»), որի այս խօսքը թարգմանիչներն համար մութ, անորոշ է՝ յօգանալ անձանօթ բառի սլաութաւով: Նոր բառարանը, առանց կարիքի, առել է այս անստոյգ դարձուածքը և գործածել իբրեւ անասարակութեան ստոյգ դարձուածք, այն էլ քերականօրէն սխալ ձևով, սկսած էր գոնէ գրել մտանել ի նեմարան, յօգանալ ի ձեմարանի (ինչպէս ուղիղ ունի Խորենացին): Նախդիրները կրճատելով սխալ լեզու է ստացուել և անհասկանալի բացատրութիւն: Նոյնպէս գրաբար չեն ասում «խելամուտ առնել ումէք ինչ», ինչպէս գործ է ածում հեղինակը («անհնարին է խելամուտ առնել նմա ինչ», Entrer բառում), այլ խելամուտ առնել զոր իմիր: Եւ այլն և այլն:

Մի ընդարձակ հատոր հարկաւոր կը լինէր գրել՝ սպառելու համար բոլոր նկատողութիւնները նոր բառարանի թերութիւններէն կամ սխալների մասին. իսկ մեր յօդուածը արդէն իսկ գուրս եկաւ սահմանուած ծաւալից: Ուստի ստիպուած ենք կանգ առնել այստեղ և մի համառօտ եզրակացութիւն անել՝ հիմնուելով մեր ասածների և չասածների վրայ:

Նոր բառարանը իւր նկարներով, մանրամասնութեամբ, մասնագիտական բառերով օգտակար է ամեն մի գործ ածողի: Թարգմանական (հայերէն) մասը կարող է օգտակար լինել միայն նրանց, որոնք ֆրանսերէն բառական լաւ գիտեն, այսինքն թարգմանիչներին, բայց վտանգաւոր, նոյն իսկ վնասակար է նրանց համար, որոնք այս բառարանի օգնութեամբ կամենում են ֆրանսերէն ընագիրը հասկանալ: Այս բառարանը կարող են գործածել միայն հմուտները, այն էլ մեծ զգուշութեամբ ընտրութիւն

անկողնի բաղձախառն թարգմանական բառերի մէջ: Նորայրի բառարանը չը նայելով իր համեմատական համապատասխան՝ ստուգարան, վստահելի, դիտնական աշխատութիւն է, նոր բառարանը աւելի զործնական ուղղութիւն ունի, բայց ամեն քայլափոխում կապածելի է:

Իբրև վերջարան՝ մի նկատողութիւն եւ, որ բառարանից չուրս է և ընդհանուր դարձած մի գրական աղեղ երևոյթի է վերաբերում: Շատ և շատ վաստեր կան նոր բառարանում, որոնք ասպարեզանում են, թէ նրա հեղինակը մեծ չափով օգտուել է Նորայրից:

Համեմատել, օր. Appointer. 'Նորայր' «Հրաման տալ զատուորի (վկայ լառաջ բերելոյ)». Լուսինեան՝ «Հրաման տալ զատուորի (վկայ լառաջ բերելոյ)». Etoile filante, tombante. 'Նորայր' «Թափեալ, սլաղեալ, սահեալ, թռիչ աստղ, Ս. աստղ». Լուսինեան՝ «սլաղեալ՝ սահեալ՝ թափեալ՝ թռիչ աստղ, թռիչ, աստղ», և շատ ուրիշներ:

Յայտնի է միւս կողմից, որ մեղանում գրական մեծ երկասիրութիւնների ձեռնարկողները մի տեսակ նահատակներ են, որոնց ոչ միայն մտաւոր աշխատանքը նիւթապէս չէ վարձատրուում, այլ դեռ իրանցից էլ գրամական զոհաբերութիւն է սրահանջուում: Այս դէպքում նրանց վարձատրութիւնը՝ միակ բարոյականը պէտք է լինի. պէտք է որ նրանցից օգտուող, իբրև աղբիւր գործածող ամեն մի հեղինակ՝ նուիրական պարտք համարէր յիշել իր նահատակ նախորդին՝ իբրև օժանդակ, իբրև աղբիւր իր աշխատութեան: Այս պարտականութիւնն աւելի ևս ստիպողական է ներկայ դէպքում, երբ Նորայրը իր բառամթերքից նշանաւոր մասը քաղել է ինքնուրոյնաբար, ձեռագիրները քրքրելով, փոշու մէջից լցնալով հանելով, իսկ նոր բառարանի հեղինակը այդ պարտասո նիւթը, առանց աշխատանքի, արտադրել է նրանից: Սակայն արդար լինելու համար աւելցնենք, որ Նորայրի հետ նոյնպէս վարուել են և ուրիշները, և որ գրական աղբիւրները չը յիշատակելու ախար դժբախտաբար ընդհանուր, շատ տարածուած երևոյթ է մեր մէջ:

ՄՍ. ՄԱԼՈՍՆԵԱՆ

3) ՀԱՅԵՈՒՆԻ. Թագաւոր Լուսիկ և Սեփե Հովիկ. յաղարչապատ,
1900 թ., դինը 25 կ.:

Հեքեաթանման այդ վկայի մէջ պատկերանում է Դերսիմի *) վրանաբնակ և խաչնարած ցեղերի հովուական կեանքը: Ժողո-

*) Թիւրքաց Հայաստանի արևմտեան մասում:

վրդակա՛ն այդ ստեղծագործութեան համառօտ բովանդակու-
կութիւնը հետեւեալն է.

Կամախում ապրում էին եօթը եղբայրներ. նրանց բազ-
մաթիւ հօտերի և վրանների առաջ բաց էին Եփրատ գետի ձախ
եղերքի բոլոր արօսները մինչև Դերսիմ: Եղբայրներից առաջը
Կամախի թագաւորի սիրած ոէսն էր և հարկահանը: Մի քանի
ժամանակից յետոյ մեռնում են բոլոր 6 եղբայրները անդաւակ
և մնում է կենդանի միայն Փոթ անունով եղբայրը, որին և անց-
նում են միւս եղբայրների բոլոր հօտերն ու կայքը: Այդ հարուստ
հովիւը նոյնպէս անդաւակ է լինում: Միայն շատ ուշ Աստուած
տալիս է նրան մի աղջիկ, բայց դա էլ կոյր և անդամաւոյժ է
ծնւում:

Հովուի այդ աղջկայ հետ միենոյն օրը լոյս աշխարհ է
գալիս Բերդակի հզօր թագաւորի միակ որդի Լուսիկը, մի
գեղեցիկ, կայտառ և ուժեղ տղայ: Վէպի միտքն է ցոյց տալ, որ
ճակատագրի որոշումն անփոփոխ է և՛ եթէ նա վճռել է որ գեղե-
ցիկ և ուժեղ թագաւորադէր պսակուի մի հովուի կոյր և
անդամաւոյժ արջկայ հետ—անսպասճառ այդ պէտք է կատարուի,
և կատարւում է:

Պատանի Լուսիկը մի օր որսի գնալիս պատահում է ուխ-
տատեղում մի խումբ աղջիկների: Նոյն գիշերը երազում նա
տեսնում է որ իր նշանածը պէտք է լինի մի ինչ որ հովուի ան-
դամաւոյժ աղջիկը: Ճակատագրի այդ որոշումն անհաւատալի է
թւում Լուսիկին: Անցնում են օրեր և նա մոռանում է երազը:
Մի անգամ որսորդութեան ժամանակ անտառում նա հանգիստւում
է հովուական մի վրանի: Մտնում է այդ տեղ գիշերելու: Վրանի
տակ ապրում էին հովիւը, նրա կինը և անդամաւոյժ աղջիկը:
Լուսիկը երազում իմանում է որ հէնց այդ վրանում է գտնւում
ճակատագրից իրան որոշուած նշանածը: Զարթնելով և հովուին
ու նրա կնիկն չը տեսնելով վրանում, նա մօտենում է մի ան-
կիւնում ցնցոտիների տակ պսակած աղջկան և զարհուրում է
տեսնելով նրա այլանդակութիւնը:

—Դանակի մի հարուածով եկ ազատւում սրանից, մտա-
ծում է Լուսիկը և ցցում դանակը աղջկայ փորն ու դուրս փախ-
չում վրանից:

Աղջկայ մայրը վերագառնալով վրանը, հանում է դանակը
արիւնաշաղ աղջկայ մարմնից և կապում է նրա վէրքը: Ապա զա-
նազան հրաչքներով աջողում է բժշկել աղջկան բոլոր մարմնա-
ւոր արատներից և վերջը՝ հովուի աղջիկը կերպարանափոխուե-
լով դառնում է մի հրաշալի գեղեցիկուհի, սատափի ատամներով,
որի համար և կոչւում է Սետե (սատափ):

Գեղեցկուհի Սեփորա սկսում է օգնել մօրն ու հօրը։ Նա ցանկութիւն է յայտնում, որ հօր փոխարէն ինքը արածացնի ոչխարները։ Շուտ սովորում է սքանչելի սրինգ անել և հովուութիւն անել։

Մի անգամ, Համբարձման օրը, երբ աղջկերքը Սեփորի հետ միասին մի լեռան լանջին վիճակ էին գցում և դուշակութեան երգեր երգում, եկաւ զրօնելու և Լուսիկը, որ արդէն ժառանգել էր հօր գահը։ Լուսիկ թագաւորը տեսնելով Սեփորի գեղեցկութիւնը, սաստիկ սիրահարւում է նրա վրայ. ի հարկէ նրա մտքով չէր կարող անցնել, որ իր առաջին հէնց այն աղջիկն է, որին նա սպանած էր կարծում։ Լուսիկը վերադառնալով իր պալատը, երկար ժամանակ չէ կարողանում իր մտքից հանել Սեփորի պատկերը, բայց միևնոյն ժամանակ չէ ուզում որ չըջապատողները իմանան նրա սիրահարութեան մասին։ Մի քանի ժամանակ տանջուելուց յետոյ նա վճռում է մեն-մենակ գնալ ու գտնել այդ գեղանի հովուհուն։ Խոր, մութ և կուսական անտառներում նա մոլորւում է, հազար ու մի վտանգ և սարսափներ է տեսնում և երբ անտառից լոյս աշխարհ է դուրս գալիս, նա ամեն մի պատահողից հարցնում է.

—Աչքերը մէքջան, ատամները սատալի, եկաւ անցան, տեսար։ Այսքանը նա միայն գիտէր Սեփորի մասին։

Շատ դժուարութիւններով վերջապէս նա հասնում է մի լեռան և իմանում, որ նրա վրայ է գտնւում հովուհին իր հօտի հետ, բայց սարը ամեն կողմից արդէն պաշարւած է լինում Գէլ թագաւորի զօրքերով։ Նա ուզում է փախչել գեղեցկուհուն։ Լուսիկը այնու ամենայնիւ կարողանում է պատահել Սեփորին, բայց որովհետեւ սա հովուի չորերով է լինում՝ չի ճանաչում և յետ է դառնում տուն։

Յետոյ վրայ է հասնում ձմեռը։ Ձիւնը ծածկում է սար ու ձոր։ Սեփորի ոչխարները կեր չունեն, խոտ չը կայ։ Գիւղի առևտրական հրէան էլ խոստանում է խոտ տալ, եթէ Սեփոր նրա որդու կինը դառնայ։ Սեփոր գերադասում է կորցնել իր հօտը, քան գնալ մի հրէայի։ Նա ջերմեռանդ աղօթքով դիմում է Աստուծու օղնութեան։ Հասնում է գարունը, բացւում է երկինքը։ Սարերը ծածկւում են կանաչով ու ծաղիկներով։ Հօտը դուրս է գալիս արածելու, բայց անչափ ուտելով նորածիլ խոտը, սկսում է սատկոտել և եօթ հազար ոչխարից միում է մի հազար։

Գէլ թագաւորն էլ ձեռք չի վերցնում գեղեցկուհուց լեռնէ լեռ է գցում Սեփորին։ Ի՞նչպէս ազատուել։ Հովուհին դիմում է խորամանկութեան։ Իր «խատուտիկ» ոչխարի բուրգը

կտրում է և շինում մի քանի ու բնիկներ և դրանով խաբում Գեղի ձիաւորներին: Բայց վերջ է վերջոյ նրա խորամանկութիւնը բացւում է և կտրին հովուհին ստիպուած է լինում զէնքի դիմել իր սրտիւր պաշտպանելու համար: Այդ ինքնապաշտպանութեան համար նրան օգնում են իր երկու հաւատարիմ չները, «որոնք հայր Արքահամի չների ցեղից էին», և ձեռնասուն առիւծն ու ինձը: Լուսիկն իմանում է իր սիրածի վտանգաւոր դրութեան մասին և օգնութեան է հասնում: Կուռի ժամանակ ինքը Սևտեն իր ձեռքով սպանում է իր ախոյեան Գեղին: Այդպէս ահա կատարւում է ճակատագրի վճիռը և Լուսիկը պսակւում է Սևտեի հետ:

Ահա կարճ բովանդակութիւնը այս, երեքի, աղաւաղած դիւցազններգութեան, որ «խաբը ինչ կոկուած» և դրական լեզուի վերածած զրի է անցկացրել պ. Հայկունին: Նա «երկար երգերը» (եր. 48) տեղ-տեղ դուրս է ձգել: Մենք կարծում ենք, որ աւելի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէր պ. Հայկունին թէ մեր դրականութեան և թէ աղբազրութեան, եթէ «Մինաս Բաբրի» պատմածը նոյնութեամբ զրի առնէր և միայն ծանօթութիւնների միջոցով դիւրացնէր այդ ժողովրդական վէպի ընթերցանութիւնը: Գուցէ հէնց «խաբը ինչ կոկուած» շնորհիւ է, որ պատմաւածքի կապը տեղ-տեղ ընդհատւում է: Սակայն լոյս առած ձևով էլ ժողովրդական այս վէպը արժանի է մեծ ուշադրութեան. մեր բանաստեղծները կարող են համեմատել իրանց զժգոյն մուսան մեր ժողովրդի առողջ ստեղծագործութեան հետ:

Լ. Ս.

4) ԱՐԱՄ ՉԱՐԸԳ. Բաճաստեղծութիւններ, Վենետիկ. 1900 թ. զինը 1 ա.:

Աստուածային կրակ ունեցող անդրադէտ մարդն էլ կարող է իր հոգու յուզմունքները բանաստեղծօրէն արտայայտել: Դրան ապացոյց մեր աչքերից շատերը, որոնք գեղախոսաբար թուրքերէն են երգել:

Ժողովրդական շատ գեղեցիկ երգեր հէնց այդպիսի սնահասների ստեղծագործութիւններ են: Այդպիսի հեղինակները մոռացում են, բայց նրանց հոգին իրանց յորինած երգերում զեռ ապրում է, որովհետեւ ժողովուրդը նրանց մէջ արձագանք է դնում իր վշտին և ուրախութեան, իր ձգտումներին ու յոյսերին: Բանաստեղծը կարող է մինչև անգամ միայն երգել իր անհատական զգացմունքները, իր հոգու արամադրութիւնները:

Բայց երբ այդ անհատական յոյզերն բանաստեղծօրէն են ձևակերպուած—նրանք դառնում են ընդհանուրի սեփականութիւն, որովհետև ամեն մարդ ունենում է նոյն տեսակ զգացումներ և տրամադրութիւններ: Մենք ունենք այժմ շատ երգեր, որոնք մտել են գրականութիւնից կեանքի մէջ և ամեն տեղ երգուելով որոշ տրամադրութիւն են առաջացնում լսողներին մէջ, վարակում են նրանց բանաստեղծի արտայայտած զգացմունքներով: Սյւզպէս ահա լաւ քնարերգութիւնը պէտք է հաղորդի իր տրամադրութիւնը ընթերցողին, այդ նրա աջողութեան ամենալաւ չափն է: Բայց կարգալով պ. Արամ Չարըզի աւելի քան 230 ոտանաւորները, դժուարանում ենք ցոյց տալ բոլորովին աջողութեամբ: Իւրաքանչիւրը ունի մի որ և է սովորութիւն, մէկի լեզուն է սոսկալի աներաժշտական, օրինակ.

Յանձնենք մեղ անվախ մրրիկներին,

Ու չը սարսափինք արււն-արցունքից.

Այնանդ փըթիւթում է մի վայելք վերին,

Որով Աստուած իսկ մեզի նախանձեց:

Կամ՝ հեղինակի ցանկութիւններն ու միտքն են վայրենի ու տարօրինակ. պ. Չարըզը, օրինակ, ուղում է անսլաւաճառ մարդկութիւնը փրկել «լուսնի վրայ խաչուելով» և յետոյ լուսնի վրայից երկրի վրայ իբրի դիակ զնորուելով (եր. 19): Կամ՝ «բանաստեղծը» գէպի «սիրուն աղջիկներն» արտայայտում է այնպիսի սէր, որ հեռու է վայելուչ լինելուց, օրինակ.

Սիրուն աղջիկ, հասիւր, հասիւր,

Տուր սրտիդ կաթն ինձ ծըծել...

Արի սեղմենք սրտերը մեր

Իրար ամուր ու երկար...

Սիրուն աղջիկ, շուտով արի,

Անօգուտ են չոր, վառարան...

Արի կրծքիս վրայ նըստիւր,

Որի տակ ծով սիրտիս ուռչի և այլն:

Կամ, վերջապէս, պ. Չարըզը ենթարկուելով գեկադենաների աղդեցութեան, այսպիսի անհեթեթ համեմատութիւններ է անում. «հոգին խիտ կապտում է», «երազները թիալարում են», «խաւարը լուռ խոկում է» ևւ այլն:

Եթէ ձօխ լեզու և գրականութիւն ունեցող եւրոպական ազգերը, կշտացած փարթամութիւնից, իրանց հիւանդոտ նոր զգացմունքներին ու նոր յոյզերին համապատասխան ոճեր են որոնում, եթէ եւրոպական գեկատնտնները կարծում են, որ «ընդին ցանկութիւն» կամ «ճարի սիպսակ ձայն» բառերի մէջ մի ինչ որ միտախրական նըբութիւն կայ թաղնուած, եթէ եւրո-

պացի հսկայ բանաստեղծների կողքին դուրս են գալիս ճիշակապես լեզուով երգող գաճաճ գեղարվեստներ, այդ դեռ չէ նշանակում, որ մենք էլ պէտք է խեղկատակների բոժոժներով զարդարուած տարօրինակ զգեստներ հագցնենք բանաստեղծութիւններով աղքատ մեր լեզուին. այդ դեռ չէ նշանակում, որ մենք էլ, դեռ չը կարողանալով շնորքով արտայայտել մեր ամենապարզ զգացմունքները, չը կարողանալով բանաստեղծօրէն նկարագրել բնութիւնը, պէտք է սաւառնենք գեղարվեստների զառանցական աշխարհներում: Ամեն քայլափոխում արուեստականութիւններ մտցնելով, ինչպէս, օրինակ, «Վերջալոյսի», «Կէս գիշերի», «Հաննայի» և դրանց նման գրուածքների մէջ, պ. Զարբը տաժանելի է դարձնում իր ոտանաւորների ընթերցանութիւնը: Այդ կտորները կարդալով, մարդ էլի վառք է տալիս նրա «Հայրենի վնջիկին», կամ «Շողու ցօղին», որովհետեւ դրանցից մէկում նկարագրուած են դաղթական հայերի տառապանքները, թշուառ մայրերի արտասուքը, որբերի տանջանքները, իսկ միւսում՝ գարնան գեղեցկութիւնները: Թէև դրանցից ոչ մէկը այնպէս չէ գրած, որ խոր տպաւորութիւն թողնի, տրամադրութիւն առաջացնի և ժողովրդականութիւն ստանայ՝ երաժշտականութիւնից և պլաստիկականութիւնից զուրկ լինելու պատճառով, բայց գոնէ չեն նկատուում «երկնքից վեր» և «անհունութիւնից անդին» թռչելու ջանքեր...

Սակայն... ճաշակի բան է. գուցէ մի ուրիշը գտնէ խոր զգացմունք այսպիսի «բանաստեղծութեան» մէջ.

Ես դալկութիւն սիրեցի.

Ալ վարդի տեղ ես նրան

Ճակտիս պըսակ ընտրեցի.

Ես դալկութիւն սիրեցի.

Խոր տանջանքի այդ շողով

Սիրտս ու հոգիս լեցուցի.

Ես դալկութիւն սիրեցի:

Դալկութիւն (դեղնութիւն) սիրելը հիւանդոտ ճաշակի արդիւնք է...

Լ. Ս.

5) Г. М. ТУМАНОВЪ. Характеристики и воспоминанія. Тифлисъ, 1901.

Цена 50 коп.

Դամբանական և յօբելեանական ճառերում ընդունուած չէ խօսել գործիչի բացասական կողմերի մասին, ուստի հասկանալի է որ այս գրքոյկում, որի մէջ ամփոփուած են կովկասի գա-

նաղան գործիչները մահուան կամ յօրելւանի առիթով Գ. Թու-
մանովի գրած լրագրական թուուցիկ բնորոշումները, դուրս են
բերուած կինսագրողների գլխաւորապէս դրական կողմերը:

«Ես կարծում եմ, սառւած է հեղինակը, որ այդ ուրուա-
գծերը կը լինեն որոշ հակակշիռ պամֆլետների այն առատու-
թեան, որ գրում են մեզ մօտ ամեն մի փոքր ի շատէ աչքի
ընկնող հասարակական գործիչի մասին: Այդպիսի գործիչներ
մենք քիչ ունենք և նրանց գործունէութեան արդիւնքը մեծ չէ,
չնորհիւ ոչ միշտ բարեկամող պայմանների, որոց մէջ վիճակուած
է նրանց գործել: Ես ցանկանում էի ընդգծել գործիչների ար-
ժանիքները և այդպիսով ժողովրդականացնել այն բոլոր բարին,
ինչ որ աջողուեց դրանց կատարել իրանց դժուար ճանապարհի
վրայ»:

Այդպիսով այս զբոյցի ընթերցանութիւնը վերականգա-
նացնում է ընթերցողի յիշողութեան մէջ մեր մօտ անցեալի
ծանօթ դէմքերը, որոնց մարդկային բնութեան յատուկ պակասու-
թիւնները արդէն մոռացուած են, մինչդեռ բարի գործերը մնա-
ցել են: Գ. Արծրունին, Գ. Զանշեանը, Գ. Տէր-Ստեփանաւը, Պ.
Իզմայլովը միացած Ծերեթեկիի, Էրիստովի, Կապէէի, Բարաթա-
շիլիի և այլ վրացի գործիչների հետ, կարծես սառւած լինէին.
«մեզնից իւրաքանչիւրը գործելով թէ իր ցեղակիցների և թէ
ընդհանուր հասարակական կեանքում, մեր ոյժերի չափ նպաս-
տում էինք մեր ընդհանուր հայրենիքի ստացադիմութեան»:

Այդ զբոյցը թերթեկիս պէտք է ցաւենք, որ թուրք ինտե-
լիգենցիան դեռ ևս մինչև այսօր չէ կարողացել իր միջից հանել
հասարակական շահերին նուիրուած ինտելիգենտ ոյժեր: Գրքոյ-
կի մէջ մի քանի էջեր են նուիրուած նաև Լերմօնտովին, մի
քանի տողեր Գրիբօեդովին, Պուշկինին և ուրա այն զրոգներին,
որոնք զբաղուել են Կովկասով: Ութը տարուան ընթացքում
(1892—1900) «Нов. Обозр.» թերթում ցիրուցան լոյս տեսած
համառօտ կենսագրական այս ակնարկները այժմ մի զբոյցի
մէջ ամփոփելով հեղինակը, կարելի է ասել, մեր Կովկասեան
աղքատիկ հասարակական բուրաստանի անթառամ ծաղիկների մի
փունջ է կապել և այդպիսով միջոց է տուել ընթերցողին համե-
մատել իւրաքանչիւր գրական ծաղիկ ինքնորոյն գեղեցկութիւնը:

Լ. Ս.

6) ՍՄԻՍՏ ՇԱՀԱԶԻՋԵԱՆ. «Երեւոյսիւններ վարդապետ Երեմի
առիթով»: Մոսկուա, 1901, 66 էրես, գինը 75 կոպէկ:

Հինգերորդ դարը մեր ամբողջ պատմութեան մէջ միակ
փայլուն կէտն է, որի վրայ բեկուած է եղել մի շարք սերունդ-

Ներքի հիացմունքը: Դա այն դարն էր, երբ մենք դուրս եկանք ասիական վայրենությունից: Մենք ունեցինք լեզու, բայց դիր ու գլխով չունեինք: մենք, ուրեմն, կիսատ մարդիկ էինք: Մեքոպը տառեր հնարեց մեզ համար, Սահակը գրադարանը բացեց: Մայրենի լեզուով զրականություն ստեղծուեց, որ և կենդանացրեց մեզ: Մենք ոչ միայն սովորում էինք, այլ և սկսեցինք զոհուել դաժախարի համար: Կատարեալսէս հասունացանք իբրև աղբ: Մեքոպը այբուբենը և Աւարայրի արիւնհազոտութիւնը—սհա ուր սկսուեց և ուր ամբասնդուեց վերածնունդ ազգայնութիւնը, հինգերորդ դարի այդ ամենապահանջելի ծնունդը:

Նոր անցած դարի կէսից, երբ մեր մէջ ծնուեց աշխարհիկ և աշխարհաբար դրահանութիւն, երբ մեր կրակոտ երիտասարդութիւնը սկսեց հայտնութեան մէջ իգէալներ որոնել, հինգերորդ դարը լուսատու աստղի պէս բարձրացաւ մեր խաւար ու ողբալի անցեալի մէջ: Մենք սկսեցինք պաշտել այդ դարը, հրապարակաբար, պատմաբանը արժարժում էին հինգերորդ դարի անցածն ու դարձածը մի անսահման հիացմունքով: Հազիւ թէ այն ժամանակների բանաստեղծներից մէկը փորձած չը լինի երգել Վարդանին և նրա դործը: Պ. Շահաղիղեանը, այդ բանաստեղծներից մէկը, նոյնպէս իր եզերութեան ժամերից շատ է նուիրել հինգերորդ դարին: Նրա «Լեւոնի վշտի» և այլ բանաստեղծութիւնների մէջ, որոնք հրատարակուեցան 1865 թուին, հինգերորդ դարի հայ կինը, Եզիչէն, Վարդանը երգուած են իբրև աղգային իգէալներ, իբրև մեծ նախնիքներ, որոնց հետեւելով պիտի գնայ հայը, եթէ նա չէ ուղղում արտաքսուած լինել առաջադիմող ազգերի ընտանիքից:

Երեսուն և հինգ տարի անցնելուց յետոյ բանաստեղծը գալիս է իր «Յիշողութիւններով» նորից խօսելու հայոց պատմութեան ամենանշանաւոր շրջանի առիթով: Այժմ այլեւ քրնարով չէ նա խօսում ընթերցողի հետ. «Յիշողութիւնները» արձակ-հրապարակաբանական մտածողութիւններ են, և զրանց մէջ մենք տեսնում ենք նոյն «Լեւոնի վշտի» հեղինակին, նոյն 60-ական թուականների բանաստեղծին:

Նոր բան այս նոր հրատարակութեան մէջ պ. Շահաղիղեանը համարեալ չէ ասում: Պատմական հետազոտութիւն չէ այդ գրուածքը, նա չէ ձգտում լուսարանել ամբողջ հինգերորդ դարը, պատկերացնել նրա մտաւոր-գաղափարական շարժումը բոլոր մանրամասնութիւններով: Ծծ երեսներից բաղկացած մի տետրակի մէջ հազիւ թէ կարելի էլ լինի մի այդպիսի ծրագիր գլուխ բերել, և բայի դրանից պ. Շահաղիղեանը հինգերորդ դար-

րի վերաբերմամբ մի սղեորուած բանաստեղծ է, ուստի և չէ կարող սառնասիրտ ուսումնասիրողի գիրք բռնել և քննել ու վերլուծել պատմական այն յիշատակաբանները, որոնք նկարագրում են մեր կեանքի այդ նշանաւոր շրջանը:

Ո՛չ: Հետազոտութեան, ուսումնասիրութեան տեսակէտից չը պէտք է նայել այս գործին: Իբրև երեսուն և հինգ տարի անփոփոխ մնացած Լևոն՝ պ. Շահազիզեանը վերցրել է կրօնական մեծ պատերազմի մի քանի բնորոշ հանգամանքները, արծարծել և լուսարանել է նրանց մեր ժամանակակից կեանքի տեսակէտից: Խօսելով հինգերորդ դարի մասին, նա յաճախ թողնում է այն հին ժամանակը և գիմում է մեր օրերին, չօչալում է դպրոցական, դրական խնդիրներ, կանգ է առնում մայրենի լեզուի ահագին նշանակութեան վրայ և խրատներ է տալիս, յորդորում է, ընդգծում է ժամանակակից հայի արատները, մոլորութիւնները: Դեռ 60-ական թուականների սկզբում, Լևոնը, ճանապարհուկելով հայրենիք, տեսնում էր դպրոցական յետադիմութիւն, գծուծ և անզգայ մեծատուններ, տեսնում էր հայ կնոջ՝ մոռացած իր մայրենի լեզուն, իր երեխաների դատարկութիւնը յանձնած խորթ, անհարազատ ձեռքերի: Այսօր էլ, երբ բանաստեղծը լինում է մեր իրականութեան ասարկեղը, նոյն պակասութիւնները, նոյն ցաւերն են դուրս գալիս նրա առաջ: Դա յայց է տալիս, թէ՛ սրբան անզգայ ենք մենք,՝ սրբան անդարեխիղճ մեր պարտաւորութիւնների վերաբերմամբ: Երեսուն և հինգ տարուայ ընթացքում մենք ասիւրանքիչ ուղղուեցինք, որ այսօր էլ պիտի ուտենք նոյն յանդիմանութիւնները, որոնք կարգաւում էին 60-ական թուականներին: Ո՛րքան շատ են մեղանում «մոռացուած խօսքեր»...

Ո՛չ որ չէ կարող ասել թէ կրկնել այդ «մոռացուած խօսքերը» հարկաւոր չէ: Ընդհակառակն. մեզ պէս մոռացկոտ, անպարտաճանաչ ազգին անհրաժեշտ է անդադար յիշեցնել այն, ինչ որ չը պէտք է երբէք մոռացուի: Եւ պ. Շահազիզեանը յիշեցնում է. նրա «Յիշողութիւնները» չը պէտք է հասկանալ այն մտքով, թէ նա պատմում է իր դիտով անցած-գնացածը. ո՛չ. պ. Շահազիզեանը միայն յիշեցնում է: Հինգերորդ դարի հանգամանքների մէջ նա խօսեցնում է մեր օրերը, ներկան: Կարդացէք, ընթերցող, այդ սակաւթիւ էջերի մէջ դուք կը գտնէք խեղաքի մարեր, անուրանալի ճշմարտութիւններ: Թո՛ղ հայ մայրը ամենայն ուշադրութեամբ սովորէ այն կտորները, որոնք իրան են վերաբերում: Հայ ուսուցիչը, հայ հոգեորականը, հայ անդարեխիղճ մեծատունը կը գտնեն այդտեղ ցուցմունքներ, թէ

ինչպէս պէտք է լինել՝ հինգերորդ դարի գաղափարական հայեարժանի ժառանգ լինելու համար...

Գիշերը գրուած է պ. Շահաղիզեանին յատուկ աշխոյժ լեզուով և կարդացւում է հետաքրքրութեամբ:

Լ.

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Գիւտ ա. քահ. Աղանեսնցի «1901 թ. Պատի օրացոյց», գինը 50 կոպ.:
- 2) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գիւնատանից՝ իբրև նոր տարուայ շնորհաւորութիւն Նորին Վեհափառութեան կողմից՝ «1901 թ. օրացոյց», 2 օրինակ, փառակազմ:

«Մուրճ» ամսագրի խմբագրութիւնը խնդրում է հեղինակներին և թարգմանիչներին ուղարկել իրանց աշխատութիւնները, որոնց մասին կ'աշխատի մատենախօսական նկատողութիւններ տալ:

Տ Ն Տ Ե Ս Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ե Ր

ՄԵՐ ԵՐԿՐԻ ՔՆԱՄ ՈՅԺԵՐԸ

Անկարելի է հրեակայել աւելի մեծ դժբախտութիւն մի երկրի համար, քան այն, երբ ժողովուրդն աղքատ է: Մեր երկիրը այդ դժբախտութեան մէջն է:

Ինքը երկիրը մեծ հարստութիւններ ունի թաղուած իր կրծքում. նա ընդարձակ զարգացման համար մեծ ընդունակութիւններ ունի: Բայց նրա մէջ ապրող ազգաբնակչութիւնը ներկայումս չափ քիչ է օգուտում այդ հարստութիւններից և յաճախ, չափ յաճախ, նա օրեկան հացի կարօտ է լինում:

Ցաւալի դրութիւն: Ունենալ հարաւի բնութիւն, որ կարող է բուսցնել թանկագին արդիւնքներ, ունենալ ալպեան հրաշագեղ արօտներ, որոնք կարող են նպաստել ստեղծելու մեր երկրում չվէյցարական տնտեսութիւն, ունենալ առատ և բազմատեսակ հանքեր, ունենալ արդիւնագործական ձեռնարկութիւնների համար նպաստաւոր պայմաններ և այդ բոլորը ունենալով հանդերձ, վարել թշուառ ու գրկանքներով լի կեանք—այդ, արդարև, մեծ դժբախտութիւն է:

Իսկ երբ մի երկրի ժողովուրդն աղքատ է, այնտեղ չափ դժուար է հրազել մտաւոր և հասարակական ընդարձակ առաջադիմութիւն: Աղքատ ժողովուրդն անկարող կը լինի լուրջ և մեծ ծախքեր անել կրթական և հանրային հոստատութիւններ հիմնելու և պահպանելու համար: Նա ժամանակ չի ունենալ հոգեկան աւելի բարձր պահանջների մասին մտածելու և նիւթական միջոցներ չի ունենալ նրան բաւարարութիւն տալու մասին հոգալու: Այդպիսի մի ժողովրդի մէջ լուրջ և ընդարձակ կերպով չեն կարող զարգանալ ոչ գալուցներ, ոչ թանդարաններ, ոչ թաւարան, ոչ մամուլ և ոչ առհասարակ գրականութիւն:

Դուք կարող էիք գուցէ ենթադրել, որ մեր երկիրը խիտ է բնակեցրած և որ նա արդէն այլևս անկարող է սուղի ազգաբնակչութիւն տեղաւորել իր մէջ: Ոչ, բոլորովին ոչ: Անդըրկովկասը ունի ընդամենը ճիւղ ու կէս միլիօն հողի բնակիչ. մի թիւ, որ կազմում է միայն երրորդ և չորրորդ մասը այն ազգա-

ընակութեան, որ կարող էր ապահով ապրել մեր երկրում: Ի հարկէ միայն մի սրայմանով, այն է, որ երկիրը զարգայնէր իր մէջ արդիւնադործութեան բոլոր ձեւերը և չահագործէր երկրի բնածոյ յոյժերը:

Զարգացրէք գիւղատնտեսութիւնը, որ ժողովրդական մասսայի գլխաւոր զբաղմունքն է, չահագործեցէք հանքային հարստութիւնը, կաշմակերպեցէք անտառային խելացի անտեսութիւն, դժուր տուէք գործարանական և տնայնագործական արդիւնաբերութեանը, շարժման մէջ դնեցէք երկրի մէջ կգած արուեստագիտական հմտութիւնները և դժուր տուէք աշխատանքի ընդունակ միլիոնաւոր ձեռքերին, այն ժամանակ կը խօսեն երկրի քնած սլօները և հրապարակ կը հանեն անբաւ հարստութիւն, որ կարող է կերակրել աճող աղջաբնակութեանը և միջոցներ ստալ ուժեղացնելու նրա կուլտուրական բարգաւաճումը:

Արդարեւ մեր երկրի այնպիսի ընդարձակ տարածութիւններ, ինչպէս են Մուղանի, Միլի, Մարգարաթիւ և ուրիշ անսպասաններ, մինչև այժմ մնացել են առանց մշակութեան և չահագործութեան: Այնտեղ կարող էին հազարաւոր ընտանիքներ ընակութիւն հաստատել և արդիւնաւէտ անտեսութիւն առաջ տանել: Եւ միայն մի սրայման է հարկաւոր այդ ամայի անապատները կեանքի վերածելու, այն՝ է նրանց պէտք է ոռոգել, ջուր վերցնելով գետերից և ջրամբարներից: Բայց մինչև այժմ ոչ մասնաւոր նախաձեռնութիւնը և ոչ պետական դանձարանը ձեռնամուխ չեղան այդ կարևոր ծրագիրների իրագործութեան:

Մեր երկրում, ճշմարիտ է, արուած են աշող արդիւնադործական փորձեր, բայց նրանք դեռ չեն դարձել լուրջ արդիւնաբերական գործ: Մենք այդ փորձերի սկզբնական շրջանից այն կողմը չանցանք և չը կարողացանք մեծ վաճառանոցի հաւար մասսաներով աղբանք պատրաստել: Եթէ նայենք մեր գիւղատնտեսական ամենահին արդիւնաբերութեան, կը տեսնենք որ առաջագիմութիւնը այդ առարկէղում շատ դանդաղ է քայլում: Մենք չը կարողացանք մինչև այժմ մեծ քանակութեամբ այնպիսի, օրինակ, զինինքն պատրաստել, որ նրանցով փոխարինէինք արտասահմանից եկած բազմաթիւ թանկագին գինիները: Մենք անկարող եղանք այնպիսի նուրբ բամբակ բուսցնել մեր երկրում, որ նա առաջնակարգ տեղերից մէկը բռնէր Մոսկուայի, Լոձի, Վարշաւայի վաճառանոցում: Մենք անընդունակ եղանք մեր երկրի բոժոժը ամբողջապէս մեր երկրում մշակելու և նրանից նուրբ թել պատրաստելով ուղարկել այդ ձևով Ռուսաստանի գործարանները, որոնք ներկայումս բոլոր թելի ապրանքն ստանում են արտասահմանից: Մենք չաշխատեցինք մեր բուրդը և չը կարողացանք նրանից

կազմակ մեծ քանակութեամբ միատեսակ ապրանք, որպէսզի ստեղծէինք մշտական կանոնաւոր պահանջ դործարանների կողմից: Մենք անհմուտ եղանք մեր բաղմատեսակ մրդերի համար ապահով վաճառանոցներ բանալու Ռուսաստանի ներքին նահանգներում, որոնք մրդեր են ստանում ուրիշ շրջաններից և յաճախ արտասահմանից: Այդպէս և շատ ուրիշ արդիւնքների վերաբերմամբ: Այն, ինչ որ այժմ արդիւնաւորում ենք, հետեւեալ դրութեան մէջ է: Խաղաղի այդու տարածութիւնը Անդրը-կովկասում հաւասար է.

Թիֆլիսի նահանգում	25,000	դեսեատինի.
Քութայիսի	»	35,000
Երևանի	»	8,500
Գանձակի	»	23,000
Բազուի	»	12,000
Դաղստանի	»	2,600
Կարսի	»	56
Զաքաթալի շրջանի	1,200	

Այդ այդիւններից ստացւում է մինչև $9\frac{1}{2}$ միլիօն վեդրօ գինի և մօտ 5 միլիօն վուրթ խաղող, որոնք մեծ մասամբ սղաւում են Անդրկովկասի սահմաններում: Միայն սղողատու այդիւնների տարածութիւնը հասնում է 65,000 դեսեատինի:

Բամբակի ցանքների տարածութիւնը միայն Երևանի նահանգում փոքր ի շատէ մեծ է: Միւս տեղերում նա սկսեց ընդարձակուել միայն վերջին տարիներում: Բամբակի ցանքները բռնում են՝

	Տարածութիւն	դուր բամբակ	արծողութիւն
Երևանի ն.	25,000 դեսեատ.	460,000 վուրթ	3,000,000 ո.
Գանձակի	10,000 »	170,000 »	1,275,000
Բազուի	» 3,000 »	50,000 »	375,000
Քութայիսի	3,000 »	30,000 »	225,000
Թիֆլիսի	» 400 »	4,000 »	3,000

Ընդամենը 41,400 714,000 4,878,000

Մեր երկիրը կարող է բուսցնել այդ արդիւնքները աւելի մեծ քանակութեամբ ու աւելի լաւ յատկութեան և այդպիսով տալ մեր երկրի ազգաբնակչութեան աւելի մեծ եկամուտ, քան որ տալիս է: Նոյնը կարելի է ասել և ծխախոտի, շերամի, մեղրի և ուրիշ մթերքների մասին:

Անդրկովկասի բնակային բարձրագիւր մասերում, որոնք գտնւում են 6,000—10,000 ոտնաչափ ծովի մակերևոյթից բարձր, մեծ աջողութեամբ կարող է զարգանալ անասնապահութիւնը:

Այդտեղ ներկայումս սկսել է զարգանալ չվէյցարական պանրի պատրաստութիւնը, որ, սակայն, գրաւել է մի շատ աննշան մասը այն տարածութեան, որտեղ ապագայում կարող է ծաղկել կաթնատնտեսութիւնը նոյնպէս, ինչպէս այդ տեղի ունի, օրինակ, Շվէյցարիայում և Տիրօլում։ Մեր ալպական արօտները տալիս են նոյնպիսի աննդարար և առողջ բուսականութիւն, ինչպէս չվէյցարական ալպերը։ Կաթը մաքուր է և ունի անուշ համ, նրանց պատրաստած պանիրը նոյնպէս համեղ է, ինչպէս բուն չվէյցարականը։ Կովկասեան պանիրները լաւ ընդունելութիւն են գտնում Մոսկովայի և Պետերբուրգի վաճառանոցներում։ Սակայն Անդրկովկասը ներկայումս պատրաստում է շատ քիչ չվէյցարական պանիր, ընդամենը 20,000 փութ։ Մինչդեռ մեր երկրի ալպերը շատ ընդարձակ են և պանրի այդ քանակութիւնը կարելի էր աւելացնել ժամանակով նոյնիսկ տասն անգամ։ Արդարեւ Անդրկովկասում կայ մինչև 6 միլիօն դեհեատին հող, որտեղ անասնապահութիւնը կարող է զարգանալ։ Եթէ այդ վեց միլիօնից միայն հաշուենք մէկ միլիօն այնպիսի հող, որտեղ կարելի է պատրաստել չվէյցարական պանիր, մենք կը տեսնենք, որ իսկապէս կարող ենք կաթնատնտեսութեան այդ ճիւղը զարգացնել ընդարձակ կերպով և արդիւնաբերել մի քանի հարիւր հազար փութ չվէյցարական պանիր։ Այդպէս և միւս ճիւղերում։

Անցնենք մեր հանքային հարստութեան։ Մեր երկիրը միայն վերջին ժամանակներն սկսեց ցոյց տալ հանքային հարուստութեան իր ոյժը։ Այդ հարստութեան ամենանշանաւոր առարկան՝ նաւթը, օրինակ, մի երեսուն տարի առաջ, արդիւնաբերւում էր շատ աննշան քանակութեամբ, և այդ նաւթը սպառւում էր երկրի մէջ, ծառայելով իբրեւ կոպիտ վառելիք և իբրեւ կուլորանաւթ։ Իսկ երբ սկսուեց նրա կանոնաւոր շահագործութիւնը, զինուած տեխնիկայի կատարելագործութիւններով, նաւթային արդիւնաբերութիւնը ստացաւ մի այնպիսի մեծ և ընդարձակ զարգացում, որի մասին երազել անգամ անկարելի էր։ Ապշերոնեան թերակղզու շրջանը այժմ արդիւնաբերում է կէս միլիարդ փութից աւելի, մօտ 600,000 փութ նաւթ և օրէցօր ընդարձակում է իր արտաթորումը։ Նաւթը մի գեղեցիկ օրինակ է, թէ ինչպէս կարող է մի երկրի մէջ ստեղծուել ընդարձակ արդիւնաբերութիւն, երբ միջոյներ են գտնուած շահագործելու հողի մէջ թաքնուած մեծ հարստութիւնը։

Լեռնային դեպարտամենտի հրատարակած Կովկասի հանքերի մասին մի յատուկ աշխատութիւն ցոյց է տալիս, որ մինչև այժմ յայտնագործուած են 2,058 կէտ, ուր կան զանազան

տեսակ հանքեր, որոնց համեմատական թիւը կարելի է դասաւորել հետեւեալ կերպով. գտնուած հանքեր.

Պղնձի	212	կէտերում
Նաւթի	210	»
Աղի	164	»
Արծաթ-արճիճի	145	»
Քարածուխի	134	»
Երկաթի	100	»
Մարդանցի	53	«
Ծծմբային կօլչեդանի	45	»
Ծծմբի	40	»
Տօրֆի	25	»
Գլաուբերեան աղի	21	«
Գրաֆիտի	18	»
Արսենիկի (դառիկ)	15	»
Ոսկու	13	»
Յինկի	13	»
Օղակերիտ (լեռնամոմ)	6	»
Կօբալտի	5	»
Մնդիկի	3	»
Մօլիբդէնի	3	»
Վիամուտի	1	»
Նիկկելի	1	»

Սա ցուցակի միայն մի մասն է: Աւելացրէք դրան զանազան տեսակ քարերի և հողերի հանքերը, որոնք կարող են մեծ նշանակութիւն ունենալ իբրև շինութեան համար նիւթեր: Այդ հանքային հարստութիւնների շարքում ներկայումս, անկասկած, ամենամեծ նշանակութիւն ունի իր քանակութեամբ նաւթը, որը դարձել է համաշխարհային առևտրի առարկայ է և զգալի կերպով աղդում է վաճառանոցի գների վրայ: Միւս հանքերից շահագործում են նշանաւոր քանակութեամբ՝ մարդանէց, քարածուխ, աղ և պղինձ: Իսկ շատերի շահագործութիւնը դեռ նոր է սկսւում: Բայց նրանց շահագործութեան խնդիրը արդէն դարձել է հերթական:

Անդրկովկասի զանազան անկիւններում դուր հանդիպում էք ներկայումս մարդկանց, որոնք սար ու ձոր են ընկել հանքեր որոնելու: Եւ հետեանքը յաճախ գոհացուցիչ է: Ամեն օր նոր և նոր հանքատեղեր են գտնւում: Մեր հանքային հարստութիւնը, որքան պարզուել է մինչև այժմ արած ուսումնասիրութիւններից, աչքի է ընկնում իր բազմատեսակութեամբ: Մնում է գտնել այնպիսի հանքատեղեր, որոնք նշանաւոր լինէին հանքի

որակութեամբ, երակներէ առատութեամբ: Բովադործութիւն և շահագործութիւն սկսելու համար անհրաժեշտ է, որ հանքի քանակութիւնը մեծ լինի և դարձի ձեռնարկողները կարողանան սլաշար ունենալ մի քանի տասնեակ տարիների համար:

Վերջին տարիները մեր հանքային հարստութեան վրայ սկսեցին լուրջ ուշադրութիւն դարձնել արտասահմանեան ընկերակցութիւնները և լուրջ տեղեկութիւններ են փոխադրում այդ հանքերի յատկութեան և նրանց շահագործելու պայմանների մասին: Արտասահմանեան ընկերակցութիւնները կարող են մեծ գին տալ մեր հանքերից մի քանիսին, նպատակ ունենալով իրանց ձեռքը ձգել արդիւնագործութեան ամբողջ ձեւեր և հաստատել մենաթափառութիւն համաշխարհային շուկայում: Օրինակ, պղնձի ընկերութիւնների մի նշանաւոր մասը ներկայումս կազմում է մի խոշոր միութիւն, որ յայտնի է պղնձի սինդիկատ անունով և ձգտում է իր ձեռքը դրել երկրագնդի բոլոր մասերի պղնձի արդիւնագործութիւնը և առետուրը: Մի այդպիսի սինդիկատի համար, որ հարիւրաւոր միլիոնների գրամագլուխ է կենդրոնացրել իր ձեռքում, բաւական հեշտ է դնել աշխարհի այս եւ այն ծայրում գտնուող այն հանքերը, որոնք կարող են նշանաւոր լինել իրանց արդիւններով: Եթէ մեր մէջ բաւականաչափ զօրաւոր լինէր կադմակերպող ոգին և պատրաստ լինէին տեխնիքական ոյժեր, մենք կարող էինք ինքներս լուրջ ձեռնարկութիւններ սկսել և զարգայնել տեղական արդիւնագործութիւնը, ադատելով նրան մենաթափառութեան հաճոյքներից և բօրայի խաղերից:

Մենք մանրամասն կանգ չենք առնում մեր երկրի մի քանի ուրիշ խոշոր հարստութիւնների վրայ, ինչպէս են, օրինակ, անտառային, ձկնորսական նշանաւոր հարստութիւնները: Մեր անտառներն ընդունակ են մատակարարելու թանկագին տեսակի փայտեղէն՝ նուրբ չինուածքների համար, մինչդեռ այժմ մենք յաճախ ինքներս ենք փայտեղէն նիւթի մի մասը ներմուծում մեր երկիրը արտասահմանից: Մեր ձկնորսական արհեստը գտնուում է գեւ նահապետական վիճակի մէջ և ոչ մի ինկայի միջոց գեւ չէ գործադրուած ձկնային հարստութիւնը մեծացնելու նպատակով:

Այժմ մի քանի խօսք մեր երկրի սնայնագործութեան և գործարանական կեանքի մասին: Տնայնագործութիւնը մեր երկրի ազգաբնակչութեան հին, մաւր արհեստն է, որով նա ժառանգաբար ստացել է անցեալից: Այդ արհեստների թիւը կարելի է հաշուել մօտ յետուս: Նրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնք զարգանալ չեն կարող և մատնուած են անհետացման:

Բայց կան և այնպիսիները, որոնք կարող են զարգանալ և երկար ժամանակ զիմանալ մրցումիւ։ Վերջապէս կան մանր արհեստներ, մեր երկրին անձանօթ, որոնց կարելի է մտցնել մեր երկրի մէջ և այդպիսով տալ աղղարնակութեան ձեռքը աշխատանքի նոր միջոցներ։

Ինչ վերաբերում է գործարանական կեանքին, նա նոր է սկսում միայն զարգանալ։ Գործարանական բանուորների թիւը մեր երկրում դեռ չէ հասնում նոյնիսկ 25,000 անձի և հազիւ կազմում է ընդհանուր աղղարնակութեան $\frac{1}{20}$ -ը։ Եղած գործարաններում միջին թւով աշխատում են 18—20 բանուոր և արդիւնաբերում են մօտ 50,000 ռուբլու արդիւնք։

Բայց մեր երկրը նպաստաւոր պայմաններ ունի արդիւնաբերութեան լայն զարգացման համար։ Մենք ունենք առատ վառելիք և կարող ենք արդիւնաբերել առատ հում նիւրբիւ։ Նաւթը կարողութիւն է տալիս մեր երկրին ունենալ էփան և մեծ քանակութեամբ վառելիք, որ արդիւնագործական կեանքի ամենախոշոր և էական պահանջներից մէկն է։ Ժամանակով կ'աւելանայ և երկրաբանական ոյժի գործակցութիւնը, որ մեր երկրում կարող է մեծ զարգացում ունենալ։ Երկրաբանական ոյժ զարգացնելու համար չափ նպաստաւոր են մեր լեռնային զետեղները։ Դրանց հոսանքից կարելի է օգտուել թէ՛ գործարաններ կառուցանելու մեր երկրի լեռնային մասերում և թէ՛ երկրաբանական ոյժ առաջ բերելու կենսական չափ պահանջների համար։

Ուրեմն կայ վառելիք, կայ ոյժ, արտադրելու կարողութիւն, կան նաև բազմաթիւ զիւղատնտեսական, հանքային և ուրիշ հում նիւթեր մշակութեան համար։ Մնում է օգտուել այդ և՛ զածից և միջոցներ որոնել երկրի քնած ոյժերն արթնացնելու և շարժման մէջ դնելու։

Եթէ պատերազմի համար հարկաւոր է կանոնաւոր և սխառնում կատարուած գինաշարժ, նոյնը աւելի մեծ չափով և աւելի բազազրեալ կերպով պէտք է կատարել՝ պատերազմելու ժողովրդական ազգատութեան դէմ և նրա ձեռքը տալու իր հարուստ հայրենիքի ժառանգութիւնը։ Այն ժամանակ կը վերանայ այն անհեթեթ և ասիւր փաստը, որին մենք ներկայ ենք, այն է, որ մեծ և ճոխ հարստութիւնների երկրում, ոսկիներով չրջապատուած, ապրում է մի աղքատ և սոգէտ ժողովուրդ։

Ա.Լ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՐՐԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Կեանքը հոսանք է, իսկ երաժշտութիւնը ունի իր կեանքը, ուրեմն իր անցեալը, ներկան և ապագան: Կեանքը ընթանում է դէպի նորը: Երաժշտութիւնը ևս յետ չէ մնում: Չնայած վերջի դարերում իր արած առաջադիմութեան ահազին քայլերին, այս բողեին պահանջ է դրացում մի նոր տարրի ներմուծման:

Ի՞նչ է դրա պատճառը: Միթէ դրացում է, որ երաժշտութիւնը բաւականութիւն չէ տալիս ներկայ քաղաքակրթութեան, թէ նրա նիւթերը այնքան սպառուել են, որ ոչինչ նոր չէ արտահանում այլևս, թէ այն է պատճառը որ ձգտում կայ օտար տարր ուսումնասիրելու, կատարելագործելու և զբանով զարգացնելու մարդկութեան այն մասը, որ մինչև այսօր զուրկ է մնացել այս գեղարուեստի ճաշակից: Շատ հեղինակներից լուծւում է, որ դժուարանում են այլևս նոր երկեր գրելու, որովհետև ինչքան էլ աշխատեն, պիտի առաջացնեն միևնոյն թեօրեալիական ձևերի (ֆորմաների) տակ միևնոյն դարձուածքները և եղանակների միևնոյն բարեխիտումները, որով նոյն՝ եւրոպական կատարելագործուած երաժշտութեան պատկերն են դարձեալ երևալու հետաքրքրուող աշխարհին: Տրոնջում են և՛ վիրտուօզները, և՛ սիրողները, որ նոր հեղինակութիւնների մէջ մի առանձին շօշափելի նորութիւն չեն տեսնում, կարծես միշտ հնարի կրկնութիւնն է, որ կատարւում է: Հետեւապէս հարկաւոր է մի նոր սարք երաժշտութեան մէջ:

Բայի դրանից, հեղինակի համար շատ հետաքրքիր է և նա չափազանց ոգևորւում է մի տարօրինակ, դեռ չը լուծած եղանակ ուսումնասիրելով: Այգսլիսի տարօրինակ եղանակ, երաժշտութեան հակատիպ, այս բողեին ներկայացնում են ասիական բոլոր աղգերի երգերը: Դրանով մուգիկան բաժանւում է երկու զլխաւոր տարրերի—եւրոպականի, որ մշակուած է, և ասիականի, որ դեռ մնում է իբրև հում նիւթ: Երաժշտութիւնը, ինչպէս և դիտութիւնն ու արուեստը, ծագելով Ասիայում, անցնում և դարգանում է նախ Յունաստանում, յետոյ Իտալիայում և Սպա-

նիայում և ապա տարածւում Եւրոպայի միւս մասերում: Բայց նախ քան դարձեալ արեւելք հաստատ մուտք գործելը, նա պէտք է գեւ շարունակի նրանից ստացած մուղիկան կատարելագործել և նրա այժմեան եղանակները մշակել և ապա՝ արդէն Եւրոպական ձևերին ընտելացած ասիացուն՝ առաջարկել նրա հարազատ երաժշտութիւնը մշակուած ձևով:

Ուրեմն Եւրոպական երաժշտութեան մէջ ասիական տարրը հետզհետէ մտնում է հետեւեալ պատճառներից դուրսւած.

ա. Հեղինակներին հետաքրքրում է ասիական երգը, իբրև արեւելեան նոր եղանակներ.

բ. Երաժշտական գեղարուեստը հարստացնելու համար հարկաւոր են արեւելեան եղանակները, իբրև հում նիւթեր.

գ. Ասիացուն հարկաւոր է զարգացնել՝ մշակելով նրա երգերը և իրան տալով, և

դ. Ճանապարհների լաւ հաղորդակցութիւնը արեւելքի մէջ մտցնելով Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, դիւրացնում է նաև արեւելեան երաժշտութեան մուտքը Եւրոպա:

Հետաքրքիր է որ Արեւելեան երաժշտական տարրը մտցնելու փորձերը եղել են դեռ սրանից 140—150 տարի առաջ, և շարունակւում են մինչև այսօր:

Մօցարտը՝ գերմանացի հանճարաւոր ստեղծագործ հեղինակը, որին վիեննացիք «Երաժշտութեան թագաւոր» անունը տուին, 1760-ական թուականներին իր «Clavierstücke» երկերի մէջ զրել է «à la Turca» պիեսը, որ մեծ համբաւ է ստացել այն ժամանակ, չը նայելով որ այնքան էլ զուտ ասիական լինաւորութիւն չունի: Նրանից յետոյ ասիական եղանակներ գրել և մշակել են հետեւեալ հեղինակները.

Օպերային գրուածքներում.

Վերդի՝ իտալացի տաղանդաւոր հեղինակը գրել է 26 հատ օպերա և այժմս էլ է գրում: Յոգնելով իր Եւրոպական մուգիկայից՝ 1860-ական թուականներին ճանապարհորդում է Հնդկաստան, Եգիպտոս, Արաբիա և այլ տեղեր և վերադառնալով, այդ թարմ տպաւորութեան տակ գրում է իր՝ արտաքոյ կարգի վրեժ «Ալիբա» օպերան, մտցնելով նրա մէջ արեւելեան եղանակներ: Նշանաւոր է երրորդ գործողութեան մէջ կատարելագործուած զուրնայի (oboe) կատարած solo դերը:

Հայնսլի՝ հրէայ գգայուն և քնքոյշ հեղինակը իր «Հրէուհի» օպերայում շատ յարմար կերպով յորինել և ներդաշնակել է մի գեղեցիկ արեւելեան եղանակ Ելիազարի «Դու իմ Ռաբէլ» արիայից առաջ նոյն օրօէ (զուրնա) գործիքի համար:

Բուրիմեսկյն՝ ռուսաց վիթխարի երաժիշտ, հեղինակ, ման-

կալարժ, պիանիստ-վիրտուոզ և Պետերբուրգի Ռուսաց Կայսերական Կոնսերվատորիայի հիմնադիրը, գրել է անհամար պիեսներ, երգեր, երկեր և օպերաներ: Ի միջի այլոց՝ «Թուլակ», «Մակարայեղը», «Ներսն» և «Դէմօն» օպերաները ունեն ասիական եղանակներ: Միայն թէ «Թուլակում», որ գրել է 17 տարեկան հասակում, բացի մի փոքր եղանակից, միևնույն բոլորն էլ եւրոպական են, երեւի նոր ուսման ազդեցութեան տակ:

Բօրօդին՝ ռուս ասիասէր երաժիշտ հեղինակ-նովատօրը (նորութիւն մտցնող) ունեցել է իր ձեռքի տակ շատ հարուստ օպերային նիւթեր, բայց չի օգտուել նրանցից՝ նրա համար, որ չէր կարելի այդ նիւթերով կազմած պիեսներում մտցնել ասիական տարր: Իրազօրծուել են նրա ցանկութիւնները, այն է՝ արեւելեան եղանակներ բեմ դնել, իր դրած «Իզօր» օպերայով, որի երրորդ գործողութիւնը — իմանի ապարանքը ամբողջովին ասիական նիստ ու կայ է, զարգարուած արեւելեան եղանակներով և ասիական պարերով:

Իպպօլիսով Իվանով՝ ռուս լուրջ հեղինակը իր «Ադրա» օպերայում շատ տեղերի տեւել է ասիական կօլօրիտ: Աչքի են ընկնում լիրիկ-տենօր-պրիմօյի Solo ասիական երգերը, որոնցից զուտ արեւելեան է մի արիա, որ ճշտութեամբ «Վանեցոց խրախոյս» հայոց երգն է:

Բայց այս բոլոր հեղինակներն էլ ասիական երաժշտութիւն մտցնելու գործում ծառայութիւն են մատուցել միմիայն իրանց ձգտումներով: Ինչ վերաբերում է եղանակների իսկականութեան, նրանք արեւելեան ոգուն այնքան էլ մօտ չեն, որովհետեւ գործները ասիացիներ չեն և չեն ապրել այն ժողովրդի մէջ, որի մասին գրել են:

Ուրիշ բան է «Լեպլեպիճի Հօր-Հօր Ադա» օպերայի հեղինակը:

Տիգրան Չուհանեան՝ պօլսեցի հայ անուանի երաժիշտ հեղինակը՝ Պարիզի Կոնսերվատորիան աւարտելուց յետոյ 70-ական թուականներին Պօլսում սկսում է իր գործունէութիւնը մանկավարժութեամբ և հեղինակութեամբ: Նրա դրած չորս օպերաները և բազմաթիւ կամերային պիեսները հնչում են զուտ արեւելական ոգով: Նա՝ լինելով բնիկ ասիացի, իմանում էր մանկութիւնից միմիայն արեւելեան երգ.— հայոց կեղեցական և աշխարհական երգեր, և շատ տաճկերէն տաղեր ու խաղեր օսմանեան եղանակներով: Նրա ստացած եւրոպական երաժշտական կրթութիւնը միջոց է եղել նրա համար իր ասիական եղանակները մշակելու և ներդաշնակելու: Նրա բոլոր գրուածքներով հիանում են արեւելեան եղանակների ծարաւ եւրոպական լուրջ

երաժիշտները: Մեծ հետաքրքրութեամբ նուազում են նրա սիւնիաները և սոնատները Պարիզի սալօններում: Իսկ օպերաները քանիցս ներկայացուել են Փրանսիական բեմի վրայ, որոնցից ամենահետաքրքրին է իր մեկօղիաներով «Լեպլեպիճի Հօր-Հօր Աղա» օպերան, որի «Ձմեռն անցաւ» և «Վանեցոց խրախոյս» երգերը տարածուել են և կովկասում: Կամերային մուզիկայից նշանաւոր են. «La lyre orientale», «Illusion fantastique», «Le Zéphire», «Mouvement perpétuel», «Mignon», «Une gavotte», «La gaîté», «Cascade de Couz» և այլն իրանց զուտ արեւելեան ճշտութեամբ: Այս բոլորը ունեն սոնատի, նօկտիւրնի և կապրիչի ձև, և նուազում են կօնցերաներում:

Կամերային գրութեաներում.

Լիսս' գերմանացի ամենահռչակաւոր պիանիստ-վիրտուօզ և իմպրովիզատոր հեղինակը հնչեցնում է իր «Բապսօղիներում» ունգարական երգերի արեւելեան ձևերը:

Պաբլօ Սարգուսի' առաջին ջութակահարը իր գրած բօշայական երգերը գրեթէ բոլորն էլ զարդարել է մերթ սպանական և մերթ արևելեան ոգով:

Գեմարիոս Ղարապետեան' հայ պիանիստ-վիրտուօզ իր «Բայաթիներով» հռչակ ստացաւ: Սիրում են այդ «բայաթիները» ամեն տեղ, նրանք լի են կովկասեան և Երևանի նահանգի եղանակներով, որոնք զուտ ասիական են:

Ն. Ս. Կիլնովսկի' ռուս թեօրետիկ սիմֆօնիստ և արեւելագէտը ունի մի շարք փորձեր և գրութեան ասիական երկեր, որոնցից լոյս է տեսել «Կուսնիկ» հայոց երգը:

Կօրեշենկօ' մալօրոս նոր հեղինակը միշտ գրում է արևելեան սիւնիաներ և երգեր: Ունի տպած շատ գեղեցիկ ներդաշնակութեամբ հայոց «Կուսնիկ» երգը:

Նիկողայոս Տիգրանեան հայ երաժիշտ վիրտուօզ և հեղինակը քիչ ժամանակուայ մէջ լոյս ընծայեց մի շարք աշխատութիւններ մեծ ճշտութեամբ ներդաշնակութեամբ զուտ կովկասեան և հայոց երգեր, պարեր և եղանակներ: Նշանաւոր են Պարսից բայաթիները՝ «Բայաթի-Բիւրդ», «Բայաթի-Շիրազ», «Շահնազ» և այլն ասիական բնաւորութեամբ:

Անդրեաս Քալցաճեան' խրիմցի հայ երաժիշտ օրդանիստը Սեաստօպօլի պատերազմի ժամանակ 1853—55 թուին ի պատիւ Նախիմովի ունի գրած «Սինօպսի մարշ» և սրա նման եւրոպական պիեսներ: Բայց մշակել է և իրիմի եղանակներ (ասիական):

Յովհաննէս Նալբանդեան' խրիմցի հայ յայտնի ջութակահար և ասիական եղանակների սիրահարը մշակել է մի քանի իրիմի եղանակներ շատ աջող կերպով:

Սպեցիալում՝ խորհրդի հայ թեօրոտիկը շատ է սիրում գրել ասիական եղանակներ, և ունի լոյս ընծայած մի քանի պրեսներ, ի միջի այլոց շատ գիւրեկան է նրա—«Խայթարման» (թաթարներին պար), միայն ախոս որ հեղինակը $\frac{1}{4}$ տակաի փոխարէն գրել է $\frac{3}{4}$ տակա, որ վնասում է 'եղանակին և պարին:

Կարգաբեւելի՝ վրացի երգիչ և հեղինակը ռուսաց կոնսերվատորիայից տպած ունի մի քանի բռնաններ, որոնք ուշագրութեան արժանի են իրանց կամ կովկասեան եղանակների հարազատութեամբ:

Կնինա՝ Վիեննայի կոնսերվատորիայից պիանիստ և հեղինակը բաւական հայոց երգեր ունի գրած պիանոյի համար, որ մշակել է ուրիշի երգածից:

Թաւեան՝ սօլսեցի հայ ձայնագրագէտ և մանկավարժը բոլոր իր գրածները հիմնել է միմիայն արեւելեան եղանակների վրայ:

Եկեղեցական գրութեաններում.

Մ. Նկմարեան՝ հայ երաժիշտ թեօրոտիկը գրել է հայոց եկեղեցու ամբողջ պատարագի արարողութիւնը իր պատշաճի երգերով ներդաշնակուած ևռաձայն և քառաձայն խմբերի համար: Այս գործում բոլոր ասիական եղանակները պահուած են իրանց հարազատութեամբ և հնչում են գիւրեկան ներդաշնակութեամբ:

Վենետիկի Միլիթարեան ուխտը տպել է եկեղեցական երգեր և պատարագի արարողութիւնը: Արեւելեան ոգին եղանակներում ճիշտ պահուած է, բայց որովհետեւ ներդաշնակողը՝ Բիանկինի, իտալացի է, քառաձայնը այնքան էլ լաւ չէ:

Վերոյիշեալ հեղինակների նման դեռ շատերը գրում են այժմ արեւելեան մուզիկա և դեռ շատերն էլ գրելու են, որովհետեւ պահանջ կայ: Բայց դա դեռ չէ նշանակում, թէ ամեն մի թերութիւն երաժիշտ իրաւունք ունի վեր կենալ և երգեր հրատարակել, ինչպէս օրինակ՝ պ. Լ. Նդիալարեանը, կամ Ղ. ք. Յովսէփեանը: Հարկաւոր է որ ասիացի գնաց Եւրոպա մուզիկա ուսանի, թեօրոտիկ դառնայ և յետոյ, եթէ ձեռք ունի, գրի արեւելեան եղանակներ եւրոպական երաժշտութեան ներդաշնակութեամբ: Այն ժամանակ միայն մենք մի փոքր ծառայութիւն մատուցած կը լինենք գործին:

Խ. ԿԱՐԱՆ-ՄՈՒՐՃԱ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Արտաքին անցքերի ազդեցութիւնը երկրի ներքին կեանքի վրայ.—Ամառուայ ընթացքում հրատարակուած օրէնսդրական կարգադրութիւններ.—Մի քանի վերանորոգումներ լեռնաձգումը.—Լուս. միւնիստրի շրջաբերականը.—Նոր բարձրագոյն դպրոցներ.—Րէալիստներին համալսարանում ընդունելու հարցը.—Յինուորական միւնիստրի կարգադրութիւնը՝ նորակոչներին դրադիտութիւն սովորեցնելու մասին.—Աքսորի վերացումը.—Գլխահարկի վերացումը Կովկասում.—Ծալրերի և կենդրոնի խնդիրը.—Հովանաւորեալ արդիւնագործներ.—Գոյութեան կտուր էթիկան.—Աղղու միջոց՝ տանձահարելու շահադէտներին.—Նաւթագործների ժողովներում ձայնաւորութեան եղանակը.—Պետութեան տարրեր ցեղերը կապող գրացմունքներ.—Յօրէրաններ և մահեր.—Հալոց հողերականութեան վերաբերմունքը դէպի իր ժողովուրդը.—Նորագոյն նմուշներ կոնստաւտնուպոլսեան իրաւադրութեան:

Ռուսաստանը բռնում է Եւրոպայի $\frac{2}{3}$ և Ասիայի $\frac{1}{3}$ մասը: Այդ լայնածաւալ պետութիւնը իր համարեա 135 միլիօն ազգաբնակչութեամբ սահմանակից է բազմաթիւ մեծ և փոքր, լուսաւոր և խաւար պետութիւնների, որոնց հետ նա մշտապէս քաղաքական և անտեսական յարաբերութիւններ ձեռք է: Բնականաբար այդ հարևանների ներքին կեանքի փոփոխութիւնները որոշ ազդեցութիւն պէտք է անեն Ռուսաստանի պետական և թէ ժողովրդական կեանքի վրայ, որովհետեւ բոլորովին անջատել ու կղզիացնել իրարից ազգերն անհնարին է. այդ չը կարողացան անել նոյնիսկ չինացիք, փակուելով իրանց հռչակուոր պատերի յետեւ: Եւ այժմ այսօր նոյն Չինաստանի ներքին խռովութիւնները նորից ու նորից գալիս են մեզ ապացուցելու, որ մարդկային կեանքը երկրապնդիս վրայ մի համատարած ուղիւնոս է, որի մէջ անկարելի է սահմանափակել շարժումը որոշ վայրերում և արգելել, որ ծագած արեւածութիւնը չը տարածուի շուրջը և չը հասնի նոյնիսկ ամենահեռաւոր եզերքներին:

Այսպէս օրինակ, Ծալրագոյն Արեւելքում Բուռնցամարտերի յարուցած խռովութիւնը շարժման մէջ գցեց ոչ միայն Ասիան, այլ մասնաւորապէս Եւրոպան և եանկիւնների հայրենիքը: Այդ բոլոր երկիրներն ստիպուած էին դուրս գալ իրանց նօրմալ վիճակից և զօրք տեղափոխել, պատերազմ մղել իրանց վտանգած

չահերը պաշտպանելու նպատակով: Նոյնը պէտք է անէր և Ռուսաստանը: Բնականաբար այդ արտակարգ և չը նախատեսուած հանգամանքների չնորհիւ երկրի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը պէտք է պատրաստ լինէր ոչ միայն իր տնտեսական ոյժերը լարել՝ պետական արտակարգ ծախքերը ծածկելու համար, այլ և պէտք է պատրաստ լինէր իր զաւակներէց շատերի արեւնը թափելու, կեանքը զոհելու:

Ձինսկան այդ բարդութիւնների հետեանք էին ամառուայ ամառում յայտարարած նաև այն կարգադրութիւնները, որոնցով աւելացում է Լեւոպական և չինական սահմանից մտնող ապրանքների վրայ մաքսը, արտասահմանեան անցալթիւթերի գների վրայ անւում է որոշ յաւելում, և գինու, սպիրտի, գարեջրի ու ծխախոտի ակցիզը բարձրացւում է:

Նոյն չինական գործերի չնորհիւ պէտք է յետաձգուէին և զանազան ներքին կարևոր վերանորոգութիւնների իրագործումը: Այսպէս, օրինակ, թէև սկզբունքով արդէն վճռուած էր քաղաքներում բնակարաններից ստացուող հարկը յատկացնել քաղաքային ինքնավարութիւններին և զրա չնորհիւ քաղաքային գործերին մասնակից անել տնտեսքերի հետ նաև բնակարանատէրերին, բայց յայտնի եղաւ, որ առայժմ յետաձգւում է և այդ որոշման իրագործումը: Նոյնպէս յետաձգւում են անորոշ ժամանակով նաև երգուեալների դատարանի ներմուծումը Սիբիրիացում և մի քանի այլ վերանորոգութիւններ: Երևի, մասամբ, այդ արտաքին հանգամանքների չնորհիւ անցեալ տարի մեծ ծաւալով չիրականացան լուսաւորութեան միջնատրութեան կողմից յարուցած այն հիմնական փոփոխութիւնները միջնակարգ գըպլուցներին ծրագրների և կազմակերպութեան մէջ, որ սրտատրոփ սպասում էր ամբողջ մամուլը միայնակ ազգաբնակչութեան հետ: Օղոտոտ ամառում լուս. միջնատրի յայտարարած չըջարեւականներից կարելի էր տեսնել, որ առայժմ մի քանի թեթև փոփոխութիւններով պէտք է տահմանափակուի վերանորոգութիւնը. այդպէս՝ հին լեզուներից դրաւոր աշխատութիւններն ու քերականամոլութիւնը մի քիչ կրճատւում են և վարչական գործերում չեղուում է կօլլեգիալ սկզբունքի անշեղ գործադրութեան մասին. մինչև այժմ այդ սկզբունքը մնում ամուսնի էին պարձրել մանկավարժական և տնտեսական խորհուրդները և ամեն բան վճռում էր նախագահը (վերատեսուչը), իսկ միւս անդամները լոկ ձևականութիւն էին կատարում, ստորագրելով ա րդէն նախապատրաստուած որոշումները դասամիջոցներին:

Սակայն նոր ուսումնական տարւածակից, այնուամենայնիւ, աւելանում են մի քանի նոր բարձրագոյն դպրոցներ. այսպէս՝

ամառս հիմք դրուեց Մոսկուայում կանանց գիւղատնտեսական կուրսերին. նորից թոյլատրուեց բանալ նոյն մայրաքաղաքում կանանց նախկին (Գերիէի) բարձրագոյն կուրսերը, Օդեսայում բացուած է համալսարանի նաև բժշկական բաժինը. Սիբիրի Տոմսկ քաղաքում հիմնուած է տեխնոլոգիական ինստիտուտ և Պետերբուրգում պէտք է բացուի մի սլովտեխնիկում: Չը նայած այդ բոլոր նոր բարձրագոյն դպրոցների բացման, ուսման պահանջը այնքան մեծ է, որ բոլոր ցանկացողներին համար տեղ չը կայ: Թէ ի՞նչ մեծ մրցում կայ տեղերի համար, այդ ցոյց կը տան մի երկու թուեր: Պետերբուրգում լեռնային ինստիտուտի 70 աղատ տեղի համար 1244 խնդիրք էր ներկայացրած, իսկ տեխնոլոգիական ինստիտուտ 250 աղատ տեղի համար 1053 ցանկացողներ կային: Անկասկած բարձրագոյն կրթութեան զոները աւելի մեծ գոնարութեամբ են բացուած բէալիստների և կանանց առաջ, քան կլասսիկներէ: Բէալիստները, չը նայած որ աւելի մեծ պատրաստութիւն ունեն համալսարանի լեռնգիտական, մաթեմատիկական և բժշկական բաժինների համար, քան կլասիկները, բայց զրկուած են համալսարան մտնելու իրաւունքից: Սակայն այդ հին կարող, ինչպէս երևում է, վերանալու մօտ է, որովհետեւ, լուրերին նայած, ոչ միայն գլխուորական միջնիստրն է մտադիր հարց յարուցանել, որ բէալիստներին թոյլատրուի մտնել գլխուորական-բժշկական ճեմարան, այլ լուսաւորութեան միջնիստրութեան մէջ ևս քննուում է համալսարանի վերև յիշած բաժինների մէջ բէալիստներին ընդունելու հարցը:

Սօսելով փողովրդի լուսաւորութեան խնդրի մասին, չէ կարելի մատնանիչ չանել գլխուորական միջնիստրի այն կարգադրութեան վրայ, որով մեծ զարկ է տրւում գրագիտութեան տարածման մասնալի մէջ. այսուհետեւ պարտադիր է դառնում կարգալ-դրելու ուսուցումը անդրադէտ նորակոչներին, որոնց թիւը իւրաքանչիւր տարի մօտ 200 հազար է լինում:

Ժողովրդի կեանքի համար մեծ նշանակութիւն ունեն աւստուայ ամիսներում հրատարակուած նաև օրէնսդրական այն կարգադրութիւնները, որոնցով փոխւում է աքսորը՝ Սիբիր և Անգրկովկաս: Քաղաքական յանցաւորների պքսորը մնում է, իսկ գատարանի և մեչչան ու գիւղական հատարակութիւնների որոշմամբ կայացած աքսորները փոփոխութեան են ենթարկւում:

Դատարանի որոշմամբ աքսորը փոխարինւում է բանտարկութեամբ կամ կալանաւորներին՝ ուղղիչ բաժիններին յանձնելով: Այսուհետեւ շրջնքը զրկում է մեչչան հատարակութիւնները իրաւունքից—հետացնել իրանց միջից չը ցանկացած ան-

դամներին, իսկ գիւղական հասարակութիւնները նոյն իրաւունքը միայն սահմանափակուած է:

Գիւղական հասարակութեան վրայ այժմ պարտք է դնուած նախ՝ ճիշտ որոշել թէ ինչ հիման վրայ է հասարակութիւնն ինչ հեռացուող անգամը վտանգաւոր համարուած, երկրորդ՝ այդ որոշումը կայացրած համարել միայն ձայների $\frac{2}{3}$ -ով և երրորդ՝ պետք ման ծախքը պէկ համայնքի վրայ: Անկասկած այդպիսով գիւղական համայնքը ստիպուած կը լինի աւելի չընհայեաց լինել և վրէժխնդրութիւնից դրդուած կամ զօրեղ անհատների ճնշման տակ, չը զրկել իրաւունքներից իրանց՝ չատ անգամ անմեղ անգամներին:

Բայց յիշած օրէնսդրական կարգադրութիւններից, որոնք ունեն ամբողջ տէրութեան համար նշանակութիւն, տարուայ ընթացքում հրատարակուելին և մի քանի որոշումներ, որոնք վերաբերում էին ծայրերին՝ Ֆինլադիային, Լեհաստանին և Կովկասին: Այս վերջինի նկատմամբ յիշեալ այն կարգադրութիւնը, որով շնչահարկի փոխարէն մտցուած է տուրքը հողերից, հասցեւորութեան համեմատ, և այդպիսով թեթեւացուած է չքաւոր դասի բեռը, որի մի մասը բարդուած է խոշոր կալուածատէրերի վրայ: Բայց որպէսզի գիւրացուի ազնուականների համար հարկատուութեան նոր եղանակը, բարձրագոյն հրամայուած է աղաւթել Թիֆլիսի և Փոթիայի նահանգների տոհմային ազնուականութիւնը 1901—1903 տարիներին ընթացքում պետական հողային հարկից:

Անցած ամառուայ ընթացքում որոշած է մտցնել պետական հարկ բնակարաններից և Կովկասում, մի կարգ, որ գոյութիւն ունի ներքին Ռուսաստանում 1894 թուից:

Պետութեան ծայրերի մասին խօսելիս ի գէպ է օգտուել առիթից մի քանի խօսք ասելու համար այն բանակուտի մասին, որ երկար ժամանակ փարում էին ուսւթերից մի քանիսը, յանկալով ապացուցել, որ կենդրոնական նահանգների ազգաբնակչութիւնը ուժասպառ է լինում, չնորհիւ ծայրերի, որոնց ազգաբնակչութիւնը, իբրեւ թէ, աւելի քիչ հարկ է վճարում, քան կենդրոնի բուն ուսւթ ժողովուրդը: Սակայն ուսւթ սաց ամենալուրջ և տնաշառ թերթը՝ («Русск. Вѣд.») ապացուցեց որ, եթէ մի կողմ թաղենք այդ խնդրի աղղայնական—քաղաքական կողմը և բաւականաճանք միայն հարցի անտեսական կողմի քննութեամբ, կը տեսնենք որ կենդրոնի ուժասպառման պատճառները բոլորովին այլ են, քան ինչ որ առաջ են բերում ուսւթ պահպանողականները:

Նախ՝ կենդրոնի գիւղացիք չքաւոր են հէնց այն պատճառով,

որ ճորտութեան վերացման ժամանակ նրանք շատ մանր հողաբաժիններ ստացան. ուրեմն տիրում է գիւղացիների սակաւահողութիւն. մի երեւոյթ, որ, կ'աւելացնենք մենք, տեղի ունի և Կովկասում. իսկ երկրորդ՝ ծայրերում հարկային բեռը աւելի թեթեւ է, քան կենդրոնում. իսկ եթէ ծայրի մի բնակչի վրայ, օրինակ Կովկասում, աւելի քիչ է հարկ ընկնում, քան կենդրոնում, այդ բացատրւում է նրանով, որ գոյքերի հասոյթները և արգինաբերութիւնը կենդրոնական նահանգներում աւելի բարձր են, քան ծայրերում, ուր թէ գոյքն է սակաւարժէք, թէ արգինագործութիւնն ու առետուրն են թոյլ զարգացած: Ուրեմն, աւելի մեծ գումար է գոյանում եկամուտներից կենդրոնում, քան ծայրերում: Այդ գումարները բաժանելով ազգաբնակչութեան թուի վրայ, ստացւում են միջին թուեր, որոնք միայն ցոյց են տալիս արգինագործութեան և վաճառականութեան առաւել կամ պակաս ծաղկման աստիճանները:

Եթէ կենդրոնական նահանգներում մի բնակչի վրայ ուղղակի հարկ ընկնում է 1 ու.84 կ., իսկ Կովկասում 71 կոպ., դա միայն ցոյց է տալիս որ գոյքերի գինն ու հասոյթաւորութիւնը, որոնք ենթակայ են հարկին, այդ չըջանում աւելի մեծ յարաբերութեան մէջ են բնակիչների թուի հետ, քան Կովկասում: Այդպէս, օրինակ, և՛ Լեհաստանը, և՛ Կովկասը ունեն ազգաբնակչութեան համարեա նոյն թիւը. առաջինը 9,4 միլ. բնակիչ, իսկ երկրորդը՝ 9,7 միլիօն: Մինչդեռ եկամտային հարկերը Լեհաստանում կազմում են 13 միլ. 130 հազար ու., իսկ Կովկասում միայն 7 միլ. 287 հազար ու.: Բթամիտն էլ կը հասկանայ, որ այդ հանգամանքի շնորհիւ հարկի միջին թիւը աւելի բարձր կը դուրս գայ Լեհաստանում, քան Կովկասում: Բայց դրանից բնաւ չէ հետևում որ հարկի ծանրութիւնը լեհական նահանգներում աւելի է քան Կովկասում: Այդ ցոյց է տալիս միայն այն, որ Լեհաստանում հարկին ենթակայ առարկաները աւելի արժէքաւոր են քան Կովկասում: Մի օրինակ ևս բերենք:

Պետական կօնտրօլի վերջին հաշուետւութեան համեմատ, 1898 թ. անշարժ կայքերից հողային հարկերը և առետրի, արգինագործական զանազան զբաղմունքների ու գրամազլիի վրայ դրած տուրքերը Ռուսաստանի կենդրոնական նահանգներում տուին 13,9 միլ. ռուբլի, որ միջին թուով մի բնակչի վրայ ընկնում է 1 ու. 70 կոպ., մինչդեռ հիւսիսային երկու նահանգներում (Սրիսանդելսկի և Վոլօգդայի) նոյն տուրքերը տուին ընդամենը 415,4 հազար ռուբլի. կամ, այլ խօսքով, այդ նահանգների ազգաբնակչի մի շնչի վրայ ընկնում էր 25 կոպէկ: Սակայն չը պէտք է դրանից եզրակացնել, թէ հարկը

աւելի մեծ էր կենդրոնական նահանգներում, քան հիւսիսում, այլ միայն պէտք է հասկանալ որ հարկատուութեան կենթակայ առարկաները աւելի արժէքատուր են կենդրոնական նահանգներում, քան հիւսիսայիններում:

Որպէսզի թէ՛ ծայրերը և թէ՛ հիւսիսը կարողանան նոյնչափ ընդունակ դառնալ հարկատուութեան, պէտք է աշխատել, որ արդիւնագործական և առևտրական ոյժերն էլ՝ այդ տեղերում նոյն՝ քան զարգանան, որքան կենդրոնական նահանգներում:

Այժմ թէ՛ կենդրոնի և թէ՛ ծայրերի նահանգներում հարկերի գլխաւոր ծանրութիւնը ընկնում է ոչ այն դասակարգերի վրայ, որոնք աւելի ընդունակ են տանել այդ բեռը, այլ՝ աշխատող և չքաւոր մասսայի: Թեթևացնել դրանց դրութիւնը, առանց կրօնի և ցեղի խտրութեան, ահա այդ կը լինի արդարութեան պահանջը:

Եւ, իսկապէս, մինչև այժմ ոչ միայն հարկերի բեռն է տա՜նում մասսան, այլ նա ամենից չատ է զոհաբերութիւններ անում «հայրենի արդիւնագործութեան» զարգացման համար:

Մաքսային հովանաւորութիւնը և վերջին տարիներին ընթացքում չինուած երկաթուղային գծերի ահադին ցանցը մեծ դարկ տուին ամբողջ Ռուսաստանի արդիւնագործութեան բոլոր ճիւղերի արագ զարգացման: Մաքսը օգնեց մեր արդիւնադործներին ռաի վրայ կանգնել, առանց ճնշուելու արտաքին մրցումից: Եւ ահա մեր արդիւնագործները իրանց զգալով բոլորովին ապահով արտաքին մրցումից, ռաի կանգնելուց յետոյ էլ չէին աշխատում ոչ տեխնիկական մեծ կատարելագործութիւնների, ոչ էլ արդիւնքների էփանացման մասին: Ընդհակառակը, չափազանց մեծ ախորժակներ էին ցոյց տալիս ապառող մեծամասնութեան գրպանները հարստահարելու «քրիստոնէալայել» դործում: Սպառող մասսան, ուղէ չուղէ, պէտք է իր կենցաղի անհրաժեշտ բոլոր իրերը գնի մեր արդիւնագործներից, որոնք միմեանց խօսք տալով՝ արդիւնքների վրայ չափազանց բարձր գներ են պահպանում: Այդ անօրմալ դրութեան չնորհիւ մի կտոր չթի համար սպառողը վճարում է կրկնակի և մի փութ չաքարի համար հինգ անգամ աւելի, քան նա կը տար, եթէ արտասահմանի ապրանքների վրայ մաքս դրուած չը լինէր: Նոյնը տեղի է ունենում թէ՛ նաւթ, թէ՛ քարածուխ, թէ՛ երկաթ, թէ՛ թուղթ և թէ՛ այլ ապրանքներ գնելիս:

Իսկ երբ մեր արդիւնագործները ժողովում են, անպատճառ նախ և առաջ այդ մաքսերի անվերջ աւելացման կամ անստատն պահպանելու խնդիրն են վճռում: Ասենք տարօրինակ էլ կը լինէր՝ վաճառականից կամ արդիւնագործից պահանջել, որ հետա՜մուտ չը լինեն իրանց շահերին և «անաշտութեան», կամ՝ «ար-

դարութեան» մասին խօսէին, կամ թէ ի նկատի ունենային նաև սպառողներին ու բանուորներին պահանջները: Միամտութիւն է ալտրուիզմը հաշտեցնել առևտուրի հետ... Գոյութեան կռուի ներկայ պայմանները մինչև չը փոխուեն, գայլը չի թողնիլ դառն համեղ միսը... Եւ ինչու մեղադրենք միայն արդիւնադործների և առևտրականների դասակարգերը, քանի որ ինժեներն էլ, փաստաբանն էլ բարոյականութեան մասին բոլորովին նոյն չափերը ունեն. «Ինքդ կ'ըլ տուր, եթէ չես ուղղում որ քեզ կուլ տան», ահա ժամանակակից էթիկան և գոյութեան կռուի նշանաբանը...

Իսկ լոկ պօլիցիական—վարչական միջոցներով չի էլ կարելի ստիպել մեր արդիւնագործներին, որ բաւականաճան համեստ շահերով: Օրինակ, Վարչաւայում անցեալ ձմեռ 17 խոշոր շահագէտներ (սպեկուլանտ) կաղմել էին մի ընկերակցութիւն և սոսկալի կերպով բարձրացնում էին քաղաքում քարածուխի գները: Նահանգապետը հրամայեց, որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ որոշած գնից բարձր ծախել ածուխը, հակառակ դէպքում պատիժ էր սպառնում: Եւ ինչ դուրս եկաւ. մեր ճարպիկ շահագէտները դադարեցրին քարածուխի առևտուրը Վարչաւայում, իրանց ապրանքները դուրս տարան և ուրիշ քաղաքներում նոյնքան թանկ գնով վաճառեցին... Բայց բոլորովին այլ ազդեցութիւն ունեցաւ, երբ կառավարութիւնը թոյլ սոււնց երկաթուղիներին և մի քանի ծովափնեայ քաղաքներին—առանց մաքսի անդլիսական ածուխի գնել: Իսկոյն, այդ կարգադրութիւնից յետոյ, մեր շահագէտները ճարպիկութեամբ արուեստական ձեով բարձրացած գներն ընկան: Ուրեմն, երբ արդիւնագործութիւնը ռաի է կանգնում այնքան, որ կարող է առանց չափազանց հովանաւորուելու մրցել, բայց փոխարէնը սկսում է ի չար գործ գնել հովանաւորող մաքսը, և արուեստասպէս բարձրացնել գներն ու հարստահարել սպառողներին—այն ժամանակ մաքսի գոնէ ժամանակաւոր վերացումով կարելի է սառը ջուր ածել շահագէտների տաքացած կատարների վրայ և նօրմալ դրութեան բերել նրանց... Այլասպէս ինչ կարող են անել խոշոր արդիւնագործների զաղտնի սինդիկատների գէմ մեր չը կազմակերպուած սպառողները կամ բանուորները: Չը պէտք է մոռնալ, որ մեղ մօտ զանազան ճիւղերի արդիւնագործները ունեն կանոնաւոր ժողովներ և կաղմակերպութիւններ, որոնց չնորհիւ միշտ իրանց շահերն ապահովում են: Եւ ինչքան խոշոր է արդիւնագործը, այնքան անխոցելի է նա:

Հէնց վերջերումս տեղի ունեցան Կովկասում մետաքսագործների և նաւթագործների ժողով, որոնք բնականա-

բար ղըաղուած էին իրանց զասակարգային շահերն ամբար-
ցնելու խնդիրներով: Իսկ աշխատող զասակարգի և սպառողների
յարաբերութիւնների մասին ամենաթեթեւ ակնարկներ միայն
կարելի էր լսել: Եթէ հետեւէք նաւթագործների ժողովների նիս-
տերին, կը նկատէք, որ նաւթային թաղաւորների երկու ձեռ-
ներն էլ լի են դնդակների կոյտերով. այդ կոյտերով միշտ խեղդ-
ւում են անհաճոյ բողոքների ծովմայրները. ինչ քուէարկութիւն
կարող է լինել այդ պայմաններում, երբ մէկը ունի 300 ձայն,
իսկ միւսը 1 ձայն:

Բայց թողնենք այդ ժողովները առանձին նկարագրու-
թեան և զասակարգային շահերի աշխարհից դառնանք դէպի
ընդհանուր հասարակականը:

Անհունութեան մէջ գլորուած դարի վերջին տարին աղետա-
բեր էր Անգլիոյ իրաւի մի ամբողջ գաւառի—Ախալքալաքի հա-
մար: Ամեն ցեղերից և աղքատակութեան բոլոր խաւերից տա-
ռապականերին ցոյց տուած օգնութիւնը միսթարտական երևոյթ էր
ընդհանուր հայրենիքի բոլոր զաւակների մէջ եղած սերտ կապակ-
ցութեան: Այդ կապը երեսայ և այն համակրական ցոյցերի ժա-
մանակ, որ առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան արտա-
յայտուեց Ռուսաստանի հետաւոր անկիւններից թէ՛ Սենկիւիչի և
թէ՛ Միխայլովսկու յօբելեանի առիթով: Այդ կապը ազայուց-
ուեց և՛ Այլաղովսկու ու Ջանշեանի մահով: Մէկը իր գլխի
վրձնով, իսկ միւսը իր աղնիւ գրչով եկան ապացուցելու չա-
բամիտ մարդկանց, որ ուստահացը ընդունակ է իր նոր հայրե-
նիքին ոչ միայն պետական անձինք և քաջ զօրապարներ տալ,
այլ և ոյժ ունի դուրս բերել իր միջից այդ հայրենիքի փառ-
քին և առաջադիմութեան նուիրուած աշխարհառջակ զեղար-
ւեստագէտ և ազնիւ գրչի տաղանդաւոր ներկայացուցիչ: Թէև
սուէի նկը էր երրորդ հայի՝ Խորէն Ստեփանէի գործունէու-
թեան ասպարէզը, սակայն այդ գործին էլ իր բոցալաւ քա-
րողներով և կենդանի գրչով օգնել է պետութեան բաղմալեզու
տարրերից մէկին՝ հայի՝ մոսաւոր բարոյական մակերեւոյթի բարձ-
րացման: Նա իր գործունէութեամբ փարատում էր խաւարը,
մտրակում կուշտ եռամուրթիւնը և այդպիսով նպաստում ընդ-
հանուր առաջադիմութեան գործին: Այդ է պատճառը, որ Խո-
րէն Ստեփանէի մահը զգալի էր ոչ միայն հայ ժողովրդի հա-
մար, այլ ամենկատելի չանցաւ նաև ուստաց լուսագոյն մամուլի հա-
մար: Մեր հոգեւորականութեան այդ արժանաւոր ներկայացուց-
չի մահուան առիթով չէ կարելի չը յիշել այն մի քանի կարգա-
դրութիւնների մասին, որոնց շնորհիւ մեր հոգեւոր իշխանու-
թիւնը, մանաւանդ այս վերջին 6 տարիների ընթացքում, բացել

է մի մեծ վիճ իր և ժողովրդի մէջ, ամեն քայլափոխում ոտնակոխ անելով նրա իրաւունքները: Այդպէս մօտ 80 տարի գոյութիւն ունեցող Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձական իրաւունքները մի գրչի հարուածով, առանց բնաւ տեղիք տուած լինելու, փոփոխուեցին: Զօրեղացաւ նրա մէջ կղերական տարրը, որ միշտ և ամենուրեք միայն խաւարի և անկարգութեան նեցուկ է եղել: Այդ ընդհանուր կղերական հոսանքի արտայայտիչներէից մէկն էլ այն խաղերն են, որ թոյլ են տալիս անել կոնսիստորիաները մեր ծուխերի հետ: Իբրեւ նմուշ կոնսիստորիական կամայականութիւնների, մենք առաջ կը բերենք նրա բռնած ընթացքը Թիֆլիսի եկեղեցիների ծուխերից մէկի գէմ:

Անցած տարուայ դեկտեմբերի 3-ին կայացաւ Փամոնցնց ս. Գէորգ եկեղեցու ծխականների ընդհանուր ժողով եկեղեցու երէցփոխ պ. Վարդապետեանի հրաւերով, նոյն եկեղեցու անենակում: Ներկայ էին 51 ծխականներ, ծխականների ժողովի խորհրդածութեան առարկան էր, ի միջի աչլոց, ծխի և վիճ. Կոնսիստորիայի մէջ ծագած տարաձայնութիւնների խնդիրը: Մեր հասարակութեան ինքնաճանաչութեան տեսակէտից և մեր հոգեւոր իշխանութեան մէջ տիրող անկարգութիւնները բնորոշելու նպատակով աւելորդ չենք համարում առաջ բերել ժողովի շօշափած մի քանի հարցերը, օգտուելով արձանագրութիւնից:

Երէցփոխը յայտնեց, որ վիճ. Կոնսիստորիայից ստացել է նոյեմբերի 7-ից մի հրաման, № 5336, որով վիճ. Ատեանը անվաւեր է համարում ներկայ տարւոյս ապրիլի 23-ին և 30-ին կայացած ծխականների ընդհանուր ժողովները, որովհետեւ՝ 1) ժողովներին որպէս թէ ծխականների օրինական թիւը ներկայ չէ եղել, ծխականների ընդհանուր թիւը ընդունելով ո՛չ 232, այլ 246. 2) վիճ. Կոնսիստորիայից նախապէս թոյլատրութիւն չէ ստացուել ծխ. ժողով հրաւիրելու. 3) ժողովի նպատակը նրան չէ յայտնուած. 4) նախադա՛նը Կոնսիստորիայից չէ նշանակուած եղել, և 5) արձանագրութիւնները չեն կրում ծխականների ստորագրութիւնները, այլ վաւերացրած են միայն նախագահի և քարտուղարի ստորագրութեամբ:

Բայց դործերից երևում է, որ ապրիլի 23-ին կայացած ժողովում ներկայ են եղել երէցփոխի հետ՝ 48 հոգի: Եկեղեցու երկու միարան քահանաների առաջարկած ծխականների ցուցակների համաձայն նոյն եկեղեցու ընտրող ծխականների թիւը այն ժամանակ եղել է 232 հոգի և ոչ 246, հետևաբար 48 թիւը օրինատու է, իրրեւ 1/3-ից առաւել՝ նիստը բաց անելու համար: Իսկ ապրիլի 30-ի ժողովը շարունակութիւն էր նախընթաց նիստի, որ ո՛չ մի նոր առաջագրութիւն կամ խնդիր չէ քննուած, ինչպէս ապացուցում է նոյն ժողովների արձանագրութիւններով. ուստի՝ այս դէպքում, ժողովականների թիւը, որ եղել է 30, վճռողական նշանակութիւն չունի: Եթէ մինչև անգամ ծխականների ընդհանուր թիւը ընդունենք փոխանակ 232-ի 246, ինչպէս յայտնում է վիճ. Ատեանը, այնուամենայնիւ 48 թիւը օրինական էր նիստը բաց անելու համար, որովհետեւ ըստ վկայութեան երկու միարան քահանաների, այն ժամանակ քաղաքից բացակայում էին 32 ծխականներ: Իսկ ընդհանուր կարգով ընդունուած է՝

քաղաքից բաղակալողներին ընդհանուր թուից հանելուց չհատչ 1/3 մասը որոշելը

Վիճակ. Վոնսիստորիայի կարծիքով եկեղեցու երէցփոխը ինքնուրոյն չէ կարող ծխականների ժողով հրաւիրել, այլ պարտական է նախօրօք թույլտուութիւն խնդրել վիճ. Վոնսիստորիայից, յաջանելով նրան զումարուելիք ժողովի նպատակը, որի թույլտուութիւնը տուելով, Վոնսիստորիան իր կողմից նշանակում է և նախագահ նիստը կառավարելու համար ներկայ ժողովը հորեոր իշխանութեան այդ կարծիքը գտնում է անհիմն և հակառակ մեր եկեղեցու ժողովրդական ոգուն և տիրող օրէնքին:

Համաձայն մեր եկեղեցու բուն աւանդութեան, եկեղեցու հիմքը համարում է ինքը—ժողովուրդը. նա է ընտրում իր եկեղեցու բոլոր սպասարարներին և պաշտօնականներին, սկսած ժամակոչից մինչև Պաշրադոյն Հայրապետը. ըստ այսմ գծադրուած է և 1836 թ. այն օրէնսդրութիւնը, որ Պօլօմէնիա է անուանում և վերաբերում է մեր եկեղեցու ներքին կառավարութեանը. Նոյն օրէնսդրութեան մէջ կայ առանձին գլուխ, ուր որոշուած են վիճ. Վոնսիստորիայի, երէցփոխի և ծխի իրաւաստութեան սահմանները: Համաձայն 1896 թուի հրատարակած օրէնքի XI հատորից, I մասի 1229 չօդուածի, հակողութիւնը եկեղեցական կապերի պահպանութեան վրայ, եկեղեցու եկամուտների կառավարութիւնը, շինութիւն անելը, շինութիւնների կարկատելը, նրանց վարձով տուլը, եկեղեցու գործերին վերաբերեալ փաստաբանութիւնը պատշաճաւոր զիւանստներում և այլ զրանց նման գործողութիւնները—կազմում են երէցփոխի պարտաւորութիւնները. Նա առհասարակ գործում է իբրև ծուխի հաւատարմատար. իսկ կարևոր գործերի համար նա իրաւունք ունի պահանջել ծուխից առանձին հաւատարմադիր, որ ընդունելով, այդպիսի գործերի վերաբերութեամբ ազատ է մնում պատասխանատուութիւնից ծուխի առաջ:

Եւկ 1232 չօդուածի համաձայն՝ երէցփոխը իւրաքանչիւր տարին անցնելուց չհատչ պարտաւոր է տալ ծխականների ժողովին լիակատար հաշիւ իր բոլոր գործողութիւնների մասին եկեղեցու տնտեսական գործերի վերաբերմամբ, և մանաւանդ նրա զրամարկից վիճակի մասին: Այդ հաշիւը չհատչ նա առաջարկում է Վոնսիստորիային:

Նոյն օրէնսդրութեան համաձայն եկեղեցական կապերի կառավարութեան վրայ ընդհանուր հսկողութիւնը պատկանում է Էջմիածնի Սինօդին, իսկ ամեն մի թեմում՝ վիճակային Վոնսիստորիային, բայց երէցփոխին է պատկանում եկեղեցու կապի եւ գոյքի անմիջական կառավարութիւնը, որ և այդ դէպքում գործում է իբրև ծուխի հաւատարմատար:

Արդ՝ ի նկատի առնելով բոլոր վերոյիշեալ կէտերը, ծխական ընդհանուր ժողովը գտնում է. 1) երէցփոխի իրաւունքը և պարտականութիւնն է՝ եկեղեցու տնտեսութեան և կառավարութեան վերաբերեալ գործերի համար ինքնուրոյն հրաւիրել ժողովներ, առանց նախապէս թույլտուութիւն խնդրելու վիճ. Վոնսիստորիայից. 2) Հետևապէս և իրէցփոխն է ժողովներում քննուելիք խնդիրների որոշողը. 3) Ծախի իրաւունքն է, իբրև օրէնքով ընդունուած որոշ համադրմար ժողովի, իր միջից ընտրել նախագահ՝ նիստը կառավարելու համար, իսկ հոգեոր իշխանութիւնը կարող է, եթէ կամենայ, իր ներկայացուցիչն ունենալ ժողովում, առանց իրական մասնակցութեան եւ ձայնի, և ո'չ որպէս ժողովի նախագահ առանձին հրահանգներով, որ ո'չ նախատեսուած է օրէնքով և ո'չ բողոքում է եկեղեցու աւանդութիւններից. 4) երէցփոխն իրաւունք չունի,

առանց ծուխի հաճութիւնն ստանալու, կատարել հողերը իշխանութեան՝ նիւթականի վերաբերեալ պահանջները, ուստի, վիճ. Կոնսիստորիան, այս կամ այն կարեւոր դէպքում, պէտք է երէցփոխի միջոցով դիմէ ծխական ժողովին, որ և տնօրինում է արժանը: Այսպէս վարումը և Վեհափառ Կաթողիկոսը, առաջադրելով ծուխի բարեհաճութեանը՝ ուսանող Նալբանդեանի ուսման վճարի տուչութիւնը, Ախալքալաքի տառապեալներին և եկեղեցու միաբան Յովսէփ քահ. Տէր-Պետրոսեանցին բժշկութեան նպաստ տալու խնդիրները: Այսպէս վարում է և Սինօքը: Ուրեմն՝ թէ՛ օրէնքը, թէ՛ Վեհափառ Կաթողիկոսը և թէ՛ Սինօքը ընդունում են ծխական ժողովի իրաւունքը, մինչդեռ Կոնսիստորիան, իր վրայ վերցնելով Սենատի իրաւասութիւնը՝ բացատրել օրէնքը—բացատրում է բոլորովին քմահաճ կեկոյով և հակառակ Մայրագոյն Իշխանութեան կարգադրութեան: Ծխական ժողովը չէ ընդունում վիճ. Կոնսիստորիայի այդ իրաւասութիւնը, աշխնքն՝ ինքնակամ բացատրել օրէնքները: Եւ 5) ապրիլի 23-ի արձանագրութիւնը վաւերացրել է յաջորդ՝ 30-ին կապացած ժողովը (որ և երևում է ժողովի արձանագրութիւնից) և ապա՝ նոյն ժողովի հաւանութեամբ ստորագրել են միայն նախագահը և քարտուղարը, որպիսի կարգը ընդունուած է նոյնպէս այլ և այլ հասարակական հաստատութիւնների մէջ: Իսկ 30-ի արձանագրութիւնը այն նիստում կարդացուելուց յետոյ ժողովը հաստատեց, առանց որ և է առարկութեան: Ուստի՝ վիճակային Կոնսիստորիայի առարկութիւնը՝ թէ՛ վերոյիշեալ արձանագրութիւնները, կրելով միայն նախագահի ստորագրութիւնը՝ անվաւեր են,—ժողովը համարում է նոյնպէս անհիմն:

Նոյն թղթում վիճ. Կոնսիստորիան նախատում է երէցփոխին, որ սա չը պէտք է հրախրել ծխականների ժողով նախկին երէցփոխ Զալալեանցի վատնած եկեղեցական գումարի խնդրի առիթով, այլ պէտք է ինքնուրոյն վարուէր, կամ Կոնսիստորիայի տնօրէնութեանն ապաւինելու: Զարմանք է յարուցանում Կոնսիստորիայի վարմունքը, քանի որ նրան քաջ յայտնի պիտի լինէր, որ օրէնքի տրամադրութեամբ երէցփոխի պարտականութիւնն էր անմիջապէս ժողով հրախրել և ծուխին ղեկուցանել եկեղեցու տնտեսական շահերին հասցրած վնասի մասին:

Ապրիլի 23-ի ժողովում ծուխը լսեց Յովսէփ քահ. Տէր-Պետրոսեանցի խնդիրը, յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի, որով նա խնդրում էր օժանդակութիւն բժշկութեան համար: Նորին Սծութիւնը բարեհաճել էր մակադրել. ճանաչեմք երէցփոխի Ս. Գէորգ եկեղեցուց կարգադրել համաձայնութեամբ ծխականաց յաղագս օգնելուց քահանայիս: Ժողովը հպատակուելով Նորին Վեհափառութեան բարեհաճութեանը և յարգելով միանգամայն իր եկեղեցու միաբան քահանայի խնդիրը, որոշեց տալ նպաստ բժշկութեան համար 300 ռ.: Այս գէպը ևս առիթ տուեց Կոնսիստորիային նախատելու երէցփոխին, որ նա նախապէս այդ խնդրի առիթով չէ դիմել Կոնսիստորիային, ապա հարցնում է, թէ զի՞նչ արտաքոյ կարգի և արդիւնաւոր ծառայութեան համար ծուխը վարձատրում է այդ պաշտօնեային և վերջացնում է դատաւարտելով երէցփոխի գործողութիւնը, առաջադրելով նրան միանգամայն պէճարել իր սեփական միջոցներէց Վեհափառ Կաթողիկոսի հաճութեամբ և ծուխի որոշմամբ տուած նպաստը:

Կոնսիստորիայի բռնած ընթացքը այս խնդրի վերաբերութեամբ ժողովը դուռ միանգամայն ապօրինի և եկեղեցական դիտելիքներէն հակառակ: Եւ որովհետեւ ապրիլի 20-ի արձանագրութիւնը իր ամբողջութեամբ

ծխական ժողովից վաերացրած է, ուստի Կոնսիստորիայի առաջադրութիւնը՝ 300 ռուբլու վերադարձի մասին երէցփոխի սեփականութիւնից, ժողովը գտնում է անարդար:

Այսպէս է ահա Կոնսիստորիան յարգում մեր ծխականների իրաւունքները: Եւ ցաւալին այն է, որ Կոնսիստորիայի տարօրինակ հրամանադրերից չատերը ստորագրել է Բաղրատ վ. Թաւաքալեանը...

Լ. Ս.

ԵՐԷՑՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Վերջին տասը տարուան ընթացքում Թիֆլիսի ս. Գէորգ (Քամոյենց) եկեղեցին 4 երէցփոխ է ունեցել, իսկ նրանց հետ տեղւոյս հայոց վիճակային ատեանը տարօրինակ պաշտօնական յարաբերութիւնների մէջ է գտնուել. մինչդեռ մէկի վերաբերութեամբ նա կղել է մեղմ, ներողամիտ և բարեգութ մինչ ցօրինազանցութիւն ի պաշտօնէ, միւսի դէմ վիրաւորական և թըշնամական ցասումով լի պաշտօնական թղթեր է ուղղել, միայն ձգտելով ժողովրդական պաշտօնեայի սիրտը դառնացնելու և նրա հրաժարականը յաջողեցնելու նպատակին... Բայց թող չը կարծէ ընթերցողը, որ հոգևոր ատեանի այդ տարբեր վարմունքն առաջ է եկել երէցփոխական պաշտօնավարութեան մէջ նկատուած դրական կամ բացասական կողմերի չնորհիւ: Բնաւ ոչ. միայն երէցփոխի անձն է եղել Կոնսիստորիայի տրամադրութեան բարոյստը. եթէ երէցփոխը սիրելի է Կոնսիստորիային իր հնազանդութեամբ և այլ՝ միայն հոգևոր ատեանի անդամներին յայտնի յատկութիւններով, նա այդ հաստատութեան persona grata-ն է. նրանց մէջ հաստատուած բարեկամական կապը այն զօրութիւնն ունի, որ երկու կողմն էլ իսկոյն մոռացութեան են տալիս իրանց պարտաւորութիւնը օրէնքի և հասարակութեան առաջ: Եւ ահա մենք տեսնում ենք, որ տարիների ընթացքում հակառակ օրէնքի դրական պահանջին ոչ երէցփոխն է տալիս տարեկան հաշիւ ծուխին, ոչ էլ Կոնսիստորիան է ստուգում իւրաքանչիւր ամիս երէցփոխի մատեանները. իսկ այդ փոխադարձ օրինազանցութեան անմիջական հետևանքը միշտ եղել է եկեղեցական-հասարակական գումարների վատնումը և կորուստը: Բայց բոլորովին այլ կերպ է վարում վիճակային ատեանը այն երէցփոխի հետ, որ չէ հնազանդում Կոնսիստորիայի՝ օրէնքով չը նախատեսուած պահանջներին, օրինապահ է և անկախ իր գործողութիւնների մէջ, որքան այդ թոյլ է տրւում նրան, իբրև ծուխի հաւատարմատարին. այդպիսի երէցփոխի դէմ Կոնսիստորիան պատերազմական արշաւանք

է սկսում, իբրև իր թշնամու դէմ և ամենայն միջոցներով աշխատում է հակառակորդի եռանդը կոտրել, ի չիք դարձնելով նրա արիաջան գործունէութիւնը յօգուտ ժողովրդի և եկեղեցու շահերի: Հաստատունը մեր ասածը փաստերով:

Մի ժամանակ ս. Գէորգ եկեղեցու երէցփոխի պաշտօնը պ. Հ.՝ն էր վարում. սա պատկանում էր կղերականներին նուիրուած երէցփոխների կարգին, որոնք ըստ մեծի մասին չատ չփոթ դաղափար ունեն հասարակական սեփականութեան և իրանց պաշտօնական պարտաւորութիւնների մասին: Այդ մարդը մի անակնկալ վարմունքով անմահացրեց իր անունը երէցփոխական տարեգրութեան մէջ. մինչդեռ ժողովուրդը և մամուլը նրանից միաբերան պահանջում էին նրա պաշտօնավարութեան երկար տարիների հաշիւը, նա արհամարհելով ծուխի օրինաւոր և արդարացի պահանջը, խոյս էր տալիս հաշուետուութիւնից, ասելով որ ինքը պարտաւոր չէ ծուխին հաշիւ տալ, թէ կայ մէկը, որի առաջ միայն նա պատասխանատու է: Եւ ճշմարիտ, մի գեղեցիկ օր Թիֆլիսի ժողովուրդը իմանում է, որ պ. Հ.՝ը Մակար կաթողիկոսին է ներկայացրել Թիֆլիսի ս. Գէորգ եկեղեցու հաշիւը. այնտեհտե ծուխը Կոնստանտնուպոլիսից ստանում է տեղեկութիւն, որ Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաճել է ընդունել և վաւերացնել Հ.՝ի ներկայացրած հաշիւը... Սակայն ծուխը մինչև այժմ անգիտակ է, թէ ինչ հաշիւ էր ներկայացրել Կաթողիկոսին այդ հնարագէտ երէցփոխը և ինչպէս պէտք է հասկանալ օրէնքի այն յօդուածը, ուր ասուած է հետևալը. «Տարին անցնելուց յետոյ երեցփոխը պարտաւոր է տալ ծխականների քննահանուր ժողովին իր բոլոր գործողութիւնների լիակատար հաշիւը եկեղեցու տնտեսական գործերի վերաբերութեամբ. այդ հաշիւը նա յետոյ առաջարկում է Կոնստանտնուպոլիսին»:

Այդ երէցփոխի կատարեալ հակառակարն էր նրա յաջորդը՝ բարեյիշատակ Բ. Մելիք-Ղարադեօղեանը: Հասարակական շահերին նուիրուած և սկզբունքի տէր մարդ, նա երդուեալ թշնամի էր ամենայն կամայականութեան, անձնական հաճոյքի և անօրէն գերիշխանութեան. ինչ որ սահմանուած է օրէնքով, նա կատարում էր ամենայն ճշտութեամբ և չէր ներում որ և է օրինազանցութիւն, մասաւանդ եթէ վերջինը բղխում էր անձնական պղտոր ձգտումներից: Բայց հաճելի չեն հոգևոր իշխանութեան նրա նման մարդիկ և այդ պատճառով նրանց բարի ջանքը և գործունէութիւնը միշտ ապառաժ ժայռի հանդիպելով, փշրւում է առանց որ և է օգուտ բերելու հասարակութեան: Այդ կողմից խրատական է իր բոլանդակութեամբ հանգուցեալի տպագրած

տեղեկագիրը իր երէցփոխական գործունէութեան մասին *)։ Դա մի փոքրիկ գրքոյկ է, որի մեծ մասը կազմում են հանգուցեալի պաշտօնական թղթերը վիճակային Կոնսիստորիային ուղղած։ Տեղեկագրից երևում է, թէ՛ սրբան հանրօգուտ ձգտումներ է ունեցել բարեյիշատակ երէցփոխը, քանի՛ քանի խելացի առաջարկութիւններ է արել Կոնսիստորիային այս կամ այն խնդրի առիթով և ինչպիսի եռանդով ծրագիրներ է մշակել բարեփոխելու համար արգէն հնացած և կեանքի պահանջներին հակասող կարգերը։ Բայց իզուր անցաւ նրա աշխատանքը. Կոնսիստորիան թշնամութեամբ վերաբերուեց հանգուցեալի բոլոր առաջարկութիւններին, որի հետեանքը այն եղաւ, որ այդ օրինակելի ինտելիգենտ երէցփոխը հեռացաւ ասպարէզից և այնուհետև ամեն բան գնաց իր հին կարգով և եղանակով։

«Եկեղեցու երէցփոխը, ասում էր վիճակային ատեանը, է մեր ստորագրեալ պաշտօնեան, ուստի նա պարտաւոր է Կոնսիստորիայի բոլոր պահանջները անմիջապէս կատարել»։ Այդ սկզբունքի հարց է, որ և հարկաւոր է վճուել օրէնքի իմաստի համաձայն և ոչ կամայականութեամբ, այդպէս ցանկանում էր հարցը պարզել և հանգուցեալ Բ. Մելիք-Ղարադեօղեանը, սակայն նա չը հասաւ իր նպատակին, Կոնսիստորիայում նրան լըսող չեղաւ Թարուցուած խնդրի կարեորութիւնը աչքի առաջ ունենալով, մենք յարմար առիթ ենք գտնում Կոնսիստորիային ուղղած հանգուցեալի մի նշանաւոր գրութիւնը այստեղ նույնութեամբ առաջ բերել, ուր շատ հիմնաւոր կերպով քննութեան են ներկայացուած Կոնսիստորիայում տիրած կարգերը և ուղղութիւնը մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերմամբ։

«Օրէնքով և նախնական աւանդութեամբ, ասում է նա, եկեղեցու ստացուածքը պատկանում է նրա ծխականների ընդհանրութեան և կարող է գործադրուել միայն վերջինի հաւանութեամբ և որոշմամբ. իսկ հոգևոր իշխանութեան վրայ պարտք է դրւում հսկել, որպէս զի այդ ստացուածքը կորստի չը մատնուի։ Իրօք հըսկողութիւն չը կայ, նրա փոխարէն վերջին միւսերկու տասնեակ տարիների ընթացքում մտցնւում է մի այլ ուղղութիւն, որ առաջ գնալով, սակաւ առ սակաւ, խախտում է ժողովրդի իրաւունքը, անտես է առնում նրան և ընտելացնում է նրան, անտարբերութեան դէպի եկեղեցու շահերը, թէ՛ ըստ նիւթականին և թէ՛ ըստ բարոյականին, և բառնալով նրանից նրա հոգացողութեան գործը, օտարացնում է նրան եկեղեցուց։ Այդ ուղ-

*) Ձեկուցում և հաշիւ երէցփոխանի Տաթի Թաղի Ս. Գեորգ եկեղեցու նոյն եկեղեցուց ծխականաց ժողովին ի 29 մայիսի 1894 ամիս։

ղուծեան չնորհիւ ժողովուրդն այլևս ինքն իրան չէ համարում եկեղեցու տէր և պարտաւոր հոգալու նրա շահերը, որովհետև նրա իրաւունքն ու պարտաւորութիւնը այժմ անցել են երէցփոխանի և հոգևոր իշխանութեան ձեռքը: Այդ է պատճառը, որ ժողովուրդը չէ յաճախում ծխականների ժողովները, չէ հսկում և չէ քննում երէցփոխի գործունէութիւնը, որովհետև եկեղեցու ստացուածքի կարգադրիչը ինքը չէ: Այդ դրութիւնը, իմ կարծիքով, մեծ վտանգ է սպառնում եկեղեցուն, շարժելով նրա հիմքը, որ ժողովուրդն է: Հարկաւոր է յորդորել, խրախուսել, կապել նրան եկեղեցու շահերի հետ. իսկ այդ կարելի է անել ընդունելով և գործադրելով նրա օրինական իրաւունքը և ցոյց տալով, որ հոգևոր իշխանութիւնը իրօք հսկում է երէցփոխանների գործունէութեան վրայ, անաչառութեամբ պաշտպանելով եկեղեցու և ժողովրդի շահերը և ուղղելով օրինադանցութեամբ կատարածը: Այն, ինչ որ տեսնում ենք մեր շուրջը, շատ հեռու է այդ գաղափարներից, իսկ ժողովուրդը միջոց և յարմարութիւն չունենալով անկարգութիւնների առաջն առնելու, երեսը շուռ է տալիս եկեղեցուց, բայց խուլ տրտունջ ցոյց տալով անդադար»:

Այդ կծու, բայց արդարացի մեղադրութեան դէմ Կոնսիստորիան ոչինչ չէ գտնում պատասխանելու, միայն կրկնում է իր հին և օրինաւոր հիմունքներից դուրս բանահիւսութիւնները, թշնամական տոնով համեմած... «Ոչ մի օրէնք կամ նախնական աւանդութիւն, պատասխանում է Կոնսիստորիան, չեն տուեալ երէցփոխանաց իրաւունս չը կատարելոյ զհրաման թեմական իշխանութեան կամ առաջարկելոյ զդատողութիւնս ի մասէն արդէն եղեալ կարգադրութեան իշխանութեան վերաբերմամբ եկեղեցական կայից և դրամոց: Ըստ այսմ գտանելով ի պաշտաման երէցփոխանի եկեղեցւոյ պարտաւոր էք դուք կատարել ճշտիւ զհրամանս հոգևոր իշխանութեանս ձերոյ, առանց աւելորդ և անտեղի դրագրութեանց»: Այդ պատասխանի մէջ արտափայլում է Կոնսիստորիայի երէցփոխական պաշտօնի վրայ ունեցած յայեցակէտը, որ հաստատւում է Ատեանի միայն «այդպէս կամիմք» օրէնքով...

Բայց բաց անենք օրէնսգիրքը և տեսնենք, որքան համաձայն է Կոնսիստորիայի մեկնութիւնը օրէնքի դրական իմաստին և մեր եկեղեցական հին աւանդութիւններին: Յայտնի է, որ մեր եկեղեցին իր ծագման և գոյութեան հիմնական սկզբունքով ժողովրդական է. նրա ոգին, կենդանի կազմուածքը ժողովուրդն է, և այդ տարրի կենսական ոյժին ապաւինած նա իր բարձր կոչմանն է ծառայում, ում

մասնակցութեամբ, եթէ ոչ ժողովրդի, ընտրուած են եկեղեցու սպասաւորներ սկսած հոգևոր կոչման ստորագրեալ պաշտօնեային մինչև Ծայրագոյն Հայրապետը: Ով է, եթէ ոչ ժողովուրդը հոգևոր դասակարգի միակ նեցուկը և ինսամատարը: Արդ՝ իբրև տիրապետող և կենդանարար տարր եկեղեցու կազմակերպութեան մէջ, նա բնականաբար խոշոր մասնակցութիւն պիտի ունենայ եկեղեցու բարեկարգութեան և տնտեսական կառավարութեան շրջանում: այդ իսկ պատճառով 1836 թուին հրատարակուած Положениւն, որ բովանդակում է իր մէջ մեր եկեղեցու կառավարութեան վերաբերեալ կանոններ, որոշ նշանակութիւն է տուել հայոց եկեղեցու վերոյիշեալ աւանդական առանձնայատկութիւններին, որով և տարբերուած է նա այլադասանների համար սահմանուած օրէնքից: Կոնսիստորիայի սխալ հայեցակէտը հերքելու համար այստեղ առաջ ենք բերում Положениւնի այն յօդուածները, որոնք վերաբերում են երէցփոխական պաշտօնին և եկեղեցու ստացուածքի կառավարութեան խնդրին.

յօդ. 1222 *). Եկեղեցական կայքի կառավարութեան գործի վրայ ընդհանուր հսկողութիւնը պատկանում է Էջմիածնի Սինօդին, իսկ իւրաքանչիւր թեմում—թեմակալ առաջնորդին.

յօդ. 1225. Մասնաւորապէս հայոց եկեղեցու կայքի կառավարութիւնը անմիջապէս կախուած է ամեն մի եկեղեցու երէցփոխից.

յօդ. 1227. Եկեղեցու երէցփոխն ընտրուած է երեք տարի ժամանակով ժողովրդի պատուաւորագոյններից. երեք տարին լրանալուց յետոյ նա կարող է վերընտրուել նոյն պաշտօնի համար.

յօդ. 1229. Հսկողութիւնը եկեղեցական կայքի ամբողջութեան վրայ, եկեղեցու արգիւնքների կառավարութիւնը, շինութիւնը և նորոգութիւնը եկեղեցապատկան կալուածների, նրանց վարձով տալը, երթևեկութիւնը պատշաճաւոր դատարաններում եկեղեցական գործերի համար և այլ դրանց նման գործողութիւնները կազմում են երէցփոխի պարտաւորութիւնը. նա ընդհանրապէս իր պաշտօնը կատարում է իբրև լիազօր հաւատարմատար ժողովրդի կողմից. նշանաւոր գործերի համար նա իրաւունք ունի ժողովրդից պահանջել հաւատարմութեան առանձին թուղթ, որի ստանալուց յետոյ նա այդ գործերի վերաբերմամբ զերծ է մնում որ և է պատասխանատուութիւնից հասարակութեան առաջ.

*) I մ. XI հատ. 1896 թ. հրատ.

յօդ. 1232. Տարին լրանալուց յետոյ երէցփոխը պարտաւոր է տալ ծխականների ընդհանուր ժողովին լիակատար հաշիւ իր բոլոր գործողութիւնների մասին եկեղեցու տնտեսական գործերի վերաբերմամբ: Այդ հաշիւը նա յետոյ առաջարկում է Կոնսիստորիային:

Վերոյիշեալ յօդուածներին իմաստից պարզ երևում է, որ երէցփոխը Կոնսիստորիային ստորադրեալ պաշտօնեայ չէ, ուրեմն և պարտաւոր. չէ նրա բոլոր հրամանները կատարել: Երէցփոխը ժողովրդից ընտրուած պաշտօնեայ է և վարում է իր պաշտօնը, իբրև նրա հաւատարմատար. մինչև անգամ ամենանշանաւոր և պատասխանատու գործերում: Նա չէ դիմում Կոնսիստորիային հրահանգների համար, այլ անմիջապէս նոյն եկեղեցու ծխականներին, որոնցից և կախուած է տալ նրան գործելու կատարեալ լիազօրութիւն. այդպէս նա վարում է իւրաքանչիւր տարի և իր հաշուետուութեան մէջ, միշտ ճանաչելով այդ մասում ևս ծիւի իրաւասութիւնը անթերի: Ահա այստեղ ակնյայտնի կերպով աչքի է ընկնում այն ժողովրդական սկզբունքը, որ օրէնսդիրը կամեցել է ընդգծել երէցփոխի և ծուխի փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ և վարուել է այդպէս, կամենալով եկեղեցական գործերի մէջ պահպանել մեր եկեղեցուն յատուկ աւանդութիւնները: Կոնսիստորիայի ասելով երէցփոխը պարտաւոր է ճիշտ կատարել հոգևոր իշխանութեան հրամանը, առանց ծուխի որ և է մասնակցութեան: Շատ բարի: Բայց ինչո՞ւ օրէնքով երէցփոխական պաշտօնը ընտրողական է և ոչ նշանակովի, և ինչո՞ւ ծխական ժողովն է ընտրում եկեղեցու երէցփոխ և ոչ Կոնսիստորիան: Եթէ ընդունենք վերջինի հայեցակէտը, պէտք է նախ ջնջենք օրէնքի այն յօդուածները, ուր առանձնապէս որոշուած է երէցփոխի և ծուխի իրաւասութիւնը եկեղեցու տնտեսական մասում և նրանց տեղը դնենք հոգևոր ատեանի «երևելի» շրջաբերականները, որոնց մէջ փոխանակ պարզելու, աւելի ևս միջնացնում են օրէնքի ճիշտ իմաստը: Իսկ եթէ երէցփոխին ծուխն է ընտրում և նա գործում է իր իրաւասութեան շրջանում, իբրև ծխական ժողովի հաւատարմատար, եթէ երէցփոխը իւրաքանչիւր տարի նոյն ժողովին տնտեսական մասի կառավարութեան լիակատար հաշիւ է ներկայացնում, ապա ինչպէս նա կարող է առանց ծուխի գիտութեան և հաճութեան կատարել անմիջապէս Կոնսիստորիայի շատ անգամ անհիմն և անտեղի հրամանները. չէ որ ընդհանուր օրէնքի համաձայն նա, իբրև հաւատարմատար, նախ և առաջ պատասխանատու է իր բոլոր գործողութիւնների մէջ ծուխի առաջ: Պարզ է ուրեմն որ Կոնսիստորիան իրաւունք չունի տարածել իր իշխանութիւն-

ներ երէցփոխի վրայ և պահանջել նրանից, որ նա հոգևոր իշխանութեան բոլոր պահանջները հլու կատարողը լինի: *) Այդ դէպքում երէցփոխը կը լինէր ոչ թէ ժողովրդի ընտրուած պաշտօնեայ, այլ Կոնսիստորիային ստորադրեալ անձն, որ չէ համապատասխանում օրէնքի պարզ իմաստին և մեր աւանդութիւններին **): Այդ բոլորը քաջ յայտնի է Կոնսիստորիային, բայց և այնպէս նա միշտ ձգտել է ծուխի իրաւասութիւնը ժխտել և արհամարել, իր ձեռքն առնելով եկեղեցու տնտեսական մասի կառավարութիւնը որոշ կարգի հնազանդ երէցփոխների միջոցով... Նա այնքան անհեռատես է, որ չէ նկատում, թէ ինչպիսի վիճ է բացւում ժողովրդի և եկեղեցու մէջ այդպիսի անխուհեմ ընթացքից, որից կը տուժէ միայն եկեղեցին իր սպասաւորների ամբողջ լեզէոնով: Նաև մոռանում է հոգևոր իշխանութիւնը, որ նրա ոյժը և կարողութիւնը ժողովրդի մէջ է, և միայն ժողովրդի մէջ. արդ՝ ինչ է վաստակում նա, միշտ ոտնատակ անելով ժողովրդի իրաւունքը, միշտ թշնամանալով նրա արդարացի և օրինաւոր պահանջների դէմ. եթէ ոչ միայն անվերջ տրտունջ և երբեմն իսկ ատելութիւն, որով և լցուած է այսօր նրա դէմ ժողովրդի սիրտը:

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

*) Մի քանի դէպքերից մեզ յայտնի է, որ Էջ. Սինօզը և Հայոց Վաթողիկոսը հարկ եղած ժամանակ լանձնում են երէցփոխին՝ ծխականների համաձայնութեամբ կատարել ալս կամ ալն խնդիրը, օրին. տ. Ն. Շանշեանի, ուսանող Ն. և Յ. ք. Տ.-Պ. խնդիրների առիթով:

**) Այդպէս վճռեց ներկայ խնդիրը և Քամուկենց Ս. Գէորգ եկեղեցու ծխական ժողովը Կոնսիստորիայից ստացած մի պաշտօնական թղթի առիթով. նոյն ոգով է ընթանում և Մողնու Ս. Գէորգ եկեղեցու ծուխը, որ նույնպէս մեր քաղաքի նշանաւոր ծուխերից մէկն է:

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Մոռացուած աշխարհ կամ «Մեռնող երկիր»։—Մեր զիմումը մեր ընթերցողներին։—Ընդհանուր տեսութիւն անցեալ տարուայ, տնտեսական վիճակ, բնական աղէտներ։—Միալքալաքի երկրաշարժը, հասարակական լայն բարեգործութիւն, ժողովրդի մասնակցութիւնը։—Վաշխառութիւնը Միալքալաքի դաւառում, մամուլի կատարած դերը։—Նոր դժբախտութիւն Միալքալաքի դաւառում, հացի բղէղ։—Վարս, զիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմելու միտքը։—Ալէքսանդրօպօլ, Վարսի երկաթուղին։—Երեւան, հողարարական ընտրութիւններ։—Շուշի, «նշանակովի» հողարարական ընտրութիւն։—Վաղգուան, վէճեր հասարակութեան և բարերարի մէջ։—Բաթում, քահանայական ոռճիկի հարցը։—Բազու, բանուորների ապահովագրութիւն, ձրի ճաշարան հայ աղքատներին համար, թատրոն և դերասանական ճանապարհորդութիւններ, բարեգործութիւններ, մի դատաստանական դործ։

Մեղանում ընդունուած է անուանել մեր գաւառները մոռացուած աշխարհ։ Եւ այդ անունը, ընդհանրապէս, ձիւտ է։ Գաւառը գնալով անկարեւոր, երրորդական նշանակութիւն է ստանում մեզ համար։ Ամենքը, ինչպէս յայտնի է, փախչում են գաւառներից, մեր մի քանի խոշոր առևտրական-արդիւնաբերական կենդրոնները—Բագու, Թիֆլիսը, Բաթումը—անդադար ծծում են մեր գաւառները, դուրս հանելով նրանցից բոլոր կենսունակ, հիւթալից ոյժերը։ Քաղաքի, այն էլ անպատճառ խոշոր քաղաքի բնակիչ դառնալով, հայ ինտելիգէնտը կատարելապէս մոռացութեան է տալիս իր ծննդավայր գաւառը և այնքան սովորում է այն մտքին թէ գաւառը մոռացուած աշխարհ է, որ երբ պատահաբար գնում է որ և է դիւղ կամ գաւառական քաղաք, այլևս չէ էլ հետաքրքրուում այնտեղի կեանքով, ուշադրութիւն չէ դարձնում նրա ուրախալի կամ ցաւալի երևոյթների վրայ։ Հետևանքը այն է լինում, որ հրապարակում ոչինչ նիւթ չը կայ մեր գաւառական կեանքը ճանաչելու համար։

Մենք չենք ուզում ասել, թէ այս երևոյթը միայն մեր, կովկասեան կեանքում է նկատելի։ Այսպէս է համարեա ամեն

տեղ. քաղաքը ամեն տեղ, աշխարհի ամեն կողմերում կատարում է անխնայ ծծողի, գաւառներն ամայացնողի դեր: Թէ որ քան Ֆրանսիայում այդ հանգամանքը ընդունել է ընդհանուր չարիքի, աղէտի բնաւորութիւն, այդ կարելի է իմանալ «Մեռնող երկիր» անունով մի վէպից: Մեռնում է երկիրը, մեռնում է այն պատճառով, որ երկրի մարդիկ հեռանում են, քաղաքացի դառնում: Մենք մի ուրիշ անգամ կը ծանօթացնենք մեր ընթերցողներին այս վէպի հետ: Առայժմ կ'աւելացնեմ այն, որ մի քանի երկրներում արդէն հասկանում են, թէ ինչ սոսկալի դժբախտութիւն է «մեռնող երկիրը» և սկսել են վերադառնալ դէպի գիւղ, դէպի բնութիւն: Այսպէս, Անգլիայում ոչ միայն չափաւոր կարողութեան տէր մարդիկ, այլ և խոշոր կալուածատէրերը, գիտութեան, դեղարուեստի ներկայացուցիչները կազմակերպում են ընկերակցութիւններ «մեռած երկիրը» կենդանացնելու համար:

Մեղանում էլ վաղ թէ ուշ պիտի հասկացուի, որ մեռցնել երկիրը, նշանակում է մեռցնել կեանքը: Բացատրութիւնների կարօտ չէ այն տարրական հասկացողութիւնը, թէ հողն է ժոժողորդների բարեկեցութեան, առաջադիմութեան միակ հիմնաքարը: Պարբերական մամուլի պարտքն է ամեն ջանք դործ դնել որ իսպառ չը մոռացուի մեր գաւառը, որ մեր «մեռնող երկիրը» խօսէ հրապարակով իր կարիքների և ցաւերի մասին: «Մուրճը» կը կատարէ այդ պարտականութիւնը, իւրաքանչիւր ամիս տեսութիւններ նուիրելով մեր գաւառական կեանքին: Այս անգամ մենք փորձում ենք մի ընդհանուր, թուղցիկ տեսութեան մէջ ամփոփել այն ամենը, ինչ անցեալ տարի նկատելի էր մեր գաւառական կեանքի մէջ: Այսպիսի տեսութիւններ կազմելու համար հարկաւոր են նիւթեր: Մենք առայժմ վերցնում ենք մեզ հարկաւոր նիւթերը մեր լրագիրներից. բայց յոյս ունենք, որ «Մուրճի» ընթերցողներն էլ չեն զլանայ իրանց աջակցութիւնը ցոյց տալով՝ ուղարկելով մեզ տեղեկութիւններ գաւառների մէջ նկատուող հասարակական, տնտեսական երևոյթների մասին: Խմբագրութիւնը մեծ ուրախութեամբ կ'ընդունէ այդ տեղեկութիւնները և կ'աշխատէ օգտուել նրանցից իր տեսութիւնների մէջ:

Մի ընդհանուր ակնարկ դրելով մեր գաւառների կեանքի վրայ, մենք ամենից առաջ պիտի տեսնենք, թէ տնտեսական ինչ հանգամանքների մէջ նա անցկացրեց մի ամբողջ տարի: Գաւառի համար ամենակարեւորը այդ է: Եթէ նա ունի առատ տարի, նշանակում է որ նա ունի և համեմատաբար բարեկեցիկ կեանք,

կարող է մտածել իր մտաւոր շահերի մասին, առաջ գնալու փորձեր անել: Իսկ եթէ աղքատ է ժողովուրդը և կարօտ, այդ դէպքում նրանից չէ կարելի սպասել մի ուրիշ բան, բացի գանգատներից:

Այս տեսակէտից անցեալ 1900 թուականը պէտք է համարել անբարեյաջող: Դա մէկն էր այն տարիներից, որոնք վերջին տասնամեակում յաջորդում են իրար, հարուածելով մեր տնտեսական կեանքը զանազան կողմերից և հասցնում են մեր երկիրը ուժասպառութեան:

1899 թուականի երկարատև երաշտը, համարեա ամեն ահդ եկած կարկուտը և այդ աղէտների հետ միաժամանակ տարածուած անասունների ժանտախտը արդէն տնտեսապէս շատ թուլացրել էին ազգաբնակչութիւնը 1900 թուականին: Բայց այս թուականն էլ բաւական հարուստ էր բնական պատահարներով, որոնք շատ տեղերում աղէտի կերպարանք ընդունեցին: Մեր երկիրը զարնանն ունէր շատ լաւ ցանքեր, բայց, դժբախտաբար, վրայ հասաւ չափից դուրս անձրևային մի ամառ, որ փչացրեց հունձի մեծ մասը և գիւղացուն ժամանակ չը տուեց հաւաքել ու կալել փտութիւնից ազատ մնացած փոքրիկ մասերը: Եկաւ սեպտեմբերը, շատ լեռնային տեղերում արդէն սկսուել էին ձմեռնային ցրտերը, բայց գիւղացին դեռ չէր հաւաքել իր հացահատիկները: Պակաս աղետաբեր չեղաւ և կարկուտը, որ վերջին տարիները առհասարակ մեր գիւղատնտեսութեան ոխերիմ թշնամիներից մէկն է դարձել:

Ահա այս բնական պատուհարները ընդհանրապէս շատ վատ ազդեցին զաւառացի ազգաբնակչութեան բարօրութեան վրայ: Բաւական է յիշել մի հանգամանք, որ շատ լաւ ցոյց է տալիս մեր երկրի խեղճ դրութիւնը: Երկու տարի է ահա, Ռուսաստանից բերուող ալիւրն է պահպանում մեր զաւառների բնակիչներին: Այդ ալիւրը միայն քաղաքացիներին չէ հարկաւոր, այլ և գիւղացիներին: Գիւղը այնքան աղքատացել է, որ չէ կարողանում ոչ միայն հացահատիկ հանել մօտիկ վաճառանոցները և հայթաթել իր առօրեայ կարիքները, այլ և ստիպուած է ուտելու հաց դնել, մի բան, որ աւելի ևս սլիտի ծանրաբեռնէ գիւղացու առանց այդ էլ աղքատիկ բիւջէն: Ռուսաստանի ալիւրը տարածւում է մեր երկրի զանազան կողմերում. նրան մենք տեսնում ենք թէ Ալէքսանդրօպօլում և թէ Ղարաբաղում, այսինքն այնպիսի տեղերում անգամ, ուր ազգաբնակչութեան գլխաւոր պարագամունքը հողագործութիւնն է:

Մի այսպիսի դրութեան մէջ մեր երկիրը, ճիշտ է, այս տարի հացի մեծ պակասութիւն կամ սով չը տեսաւ, բայց կա-

բօսութիւնը, թանգութիւնը, կարող ենք ասել, ընդհանուր է ամեն տեղ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ պակասութիւնների մէջ խրուած ժողովուրդը չէր կարող ցոյց տալ աչքի ընկնող հասարակական և կուլտուրական գործունէութիւն: Եւ մենք, աչքի առջև ունենալով գոնէ այն փաստերը, որոնք մասնուրի միջոցով յայտնի են դարձել հասարակութեան, չենք կարող մատնանիչ անել փոքր ի շատէ նկատելի ընդհանուր հոսանքներ, որոնք վկայէին, թէ գաւառական կեանքը առաջ է գնում անսպթաք քայլերով:

Դիմելով մեր երկրի առանձին-առանձին տեղերին մենք ամենից առաջ պիտի խօսենք մի խկապէս բազմատանջ և խեղճ գաւառի մասին: Դա Ախալքալաքն է:

Երբ տարին լուսացաւ, Ախալքալաքի գաւառի մեծ մասը ներկայացնում էր աւերակների կոյտ: Դեկտեմբերի 19-ի երկրաշարժը հաղարաւոր մարդկանց թողեց բաց երկնքի տակ, ձմեռուայ սարսափելի ցրտերի մէջ, զրկուած տնային կենդանիներից, դռքից, շատերը նաև կորցրած իրանց սիրելիներին: Աղէտը իր ահելի չափերով, իր պատճառած դժբախտութիւններով ցնցող էր, անսովոր: Մի ամբողջ գաւառի ազգաբնակչութեան լինելու կամ չը լինելու հարցը կախուած էր այն օգնութիւնից, որ պիտի դար գրսից:

Եւ օգնութիւնը չը յապաղեց: Ամենից առաջ, տեղն ու տեղը, օգնութեան հասաւ կառավարութիւնը: Տեղական զօրքերից ուղարկուեց աղէտի տեղը մի քանի վաշտ զինուորներ, որոնց գործն էր փորել աւերակները, հանել նրանց տակից այն ամենը, ինչ դեռ կարելի էր ազատել: Ախալքալաքի գաւառի ազգաբնակչութիւնը երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ զինուորների և օֆիցէրների անձնագոհ ջանքերը. զրանք էին, որ հանեցին դիակները, հաց ու օթեան տուին դժբախտացածներին: Թիֆլիսի նահանգապետի կարգադրութեամբ տեղական մասնա-ժողով կազմուեց Ախալքալաքում. իսկոյն եռանդուն միջոցներ ձեռք առնուեցան՝ վիրաւորուածներին հիւանդանոցներ տեղափոխելու և խնամելու համար. իր մարդասիրական ջանքերով անուն հանեց մանաւանդ գաւառապետի ամուսին տիկին Զիսսերման:

Աղէտից դժբախտացած ազգաբնակչութիւնը, որի ամենամեծ մասը կազմում էին հայերը, արժանացաւ և բարձրագոյն շնորհների: Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց 50 հազար ռուբլի նուիրել՝ աղէտից վնասուածներին և բացի զրանից հրամայեց

վերադարձնել իրանց տները այն երիտասարդներին, որոնք ծառայում էին զօրքերի մէջ:

Աղէտը լայն արձագանք գտաւ և կայսրութեան զանազան անկիւններում ու առաջ բերեց խոշոր հասարակական բարեգործութիւն: Թիֆլիսում, նահանգապետի նախագահութեամբ, կազմուեց գլխավոր Կօմիտէտ, որ սկսեց ժողովել և գործադրել ամեն կողմից թափուող նուիրատուութիւնները: Վերին աստիճանի միւլթարական երևոյթ էր տեսնել, թէ ինչպէս հայ ժողովուրդը միաժամ շտապեց օգնութեան հասնել դժբախտացած ախալքալաքիցներին: Աղէտը արձագանք տուեց ոչ միայն քաղաքներում, այլ և հեռավոր, մոռացուած գիւղերում: Միայն «Մըշակ» լրագրին ուղարկուած նուէրների ընդհանուր գումարը հասնում է 35 հազար ռուբլու: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ մեր ապահովուած զստակարգը բարեգործական մի առանձին եռանդ ցոյց չը տուեց, մինչդեռ մեզանում կան հարուստներ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր իր սեփական միջոցներով, առանց ուրիշների օգնութեան, ապահովել երկրաշարժից վնասուածներին: Դրա փոխարէն խոշոր գումարներ կազմուեցան այն փոքրիկ նուէրներից, որ ընդհանուր գանձարանի մէջ մըտցնում էր մեր հասարակ, գլխավորապէս գաւառական ժողուրդը: Ղազարի գաւառում կային գիւղեր, որոնք կարօտ էին օրական հացին, որոնց նոյնպէս պիտի օգնէր հասարակական բարեգործութիւնը. բայց այդ գիւղերը մոռացան իրանց ցաւը, 5—10 կռպէկանոց նուէրներով տասնեակ ռուբլիներ կազմեցին և ուղարկեցին ախալքալաքիցներին: Շիրակում եղան գիւղեր, ուր մարդիկ, առձեռն փող չունենալով, տալիս էին գարի, ցորեն, ալիւր, այրիներ եղան, որոնք իրանց մի հատ հաւով օգնեցին:

Այս ընդհանուր համակրանքի շնորհիւ, երկրաշարժից վնասուած ազգաբնակչութիւնն ազատուեց վերահաս կորուստից: Երկու մասնաժողովները իրանց տրամադրութեան տակ զրահական առատ միջոցներ ունէին և կարողանում էին իսկոյն, առանց յետաձգելու, բաւարարութիւն տալ այն բոլոր պահանջներին, որոնք բլիսում էին բացառիկ և անօրինակ դրութիւնից: Կազմակերպուեց բժշկական օգնութիւն, որ տարափոխիկ հիւանդութիւնների տարածման առաջն առաւ: Բացուեցին ձրի ճաշարաններ, ուր մարդիկ ստանում էին կերակուր: Մտածելով առօրեայ կարիքների մասին, մասնաժողովները գովելի հեռատնութեամբ նկատի առան և այն անյետաձգելի պահանջները, որոնց առաջացնում էր վնասուած ազգաբնակչութեան ապագան: Հարկաւոր էր տալ ժողովրդին գարնանացան անելու միջոցներ,

և որ գլխաւորն էր, վերանորոգել քանդուած բնակարանները, որպէսզի ժողովուրդն ապրելու տեղ ունենայ:

Առաջին հարցը հեշտութեամբ լուծուեց: Մասնաժողովի հաշուով Հիւսիսային Կովկասում գնուեց բաւական չափով հաշահատիկ և ձրի բաժանուեց ազգաբնակչութեան իրքե սերմացու: Աւելի դժուար էր բնակարանների հարցը, որ դժբախտաբար, անկարելի եղաւ վերջացնել տարուայ ընթացքում: Օգտուելով պատահութիւնից, մասնաժողովը հարկ համարեց և մի կուլտուրական դաս տալ հայ գիւղացիներին, շինելով նրանց գետնափոր խրճիթների փոխարէն ժամանակակից մարդկութեան վայել բնակարաններ: Երկրաշարժը լոյս աշխարհ հանեց այն սոսկալի պայմանները, որոնց մէջ ապրում է հայ գիւղական ժողովրդի ամենամեծ մասը: Մեր գիւղական բնակարանները շարունակում են մնալ նոյնը, ինչ եղել են դարեր առաջ. դետնի տակ փորած խոնաւ, օգից և լոյսից զուրկ որջեր են դրանք, ուր մարդիկ ապրում են անասունների հետ: Մասնաժողովը արդէն շինել է տուել մի քանի հատ տներ և ծրագրել է ներկայ տարում կառուցանել տալ 162 տուն:

Մինչև այժմ էլ գեռ շարունակում են նուէրները, թէև, ի հարկէ, փոքրիկ քանակութեամբ: Ընդհանուր առմամբ նուիրատուութիւնները 200 հազար ռուբլուց աւել են: Գլխաւոր մասնաժողովը շուտով կը հրատարակէ իր հաշիւները և մենք կը ծանօթացնենք նրանց հետ մեր ընթերցողներին:

Եւ այսպէս, Ախալքալաքի գաւառը, չորհրդէ հասարակական աշակցութեան, առանց մեծ ցնցումների աղատուեց բնական պատահարի սոսկալի աւերմունքներից: Բայց դա մի թշուառ ու ճնշուած գաւառ է առհասարակ: Մամուլի մէջ երևան հանուեցին բաղմաթիւ պերճախօս փաստեր, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ որպիսի հրէշաւոր չափերի է հասել վաշխառութիւնը Ախալքալաքի գաւառում: Գիւղական անկուշտ ազրուկների ստրուկ մի ազգաբնակչութիւն է դա, որ այս բոլորին հիւծում է ահալին պարտքերի տակ: Որ վաշխառութիւնը մեր բոլոր գաւառների համար մի սոսկալի չարիք է, մի անբուժելի խոց, դա ամենքին է յայտնի: Բայց եթէ Ախալքալաքի գաւառը մի առանձին տխուր հոշակ ստացաւ, դրա պատճառն այն է, որ այնտեղ դտնուեցան մարդիկ, որոնք կռիւ սկսեցին գիւղական վամպիրների դէմ, յակնիէ յանուանէ մատնելով նրանց հասարակական դատաստանին մամուլի միջոցով: Այդ արշաւանքը այնքան ուժեղ էր, մամուլի կատարած դերը (գլխաւորապէս «Մշակ» լրագրի) այնքան դրական, որ գիւղացիներին ծծող ազրուկների վրայ մի տեսակ ահ իջաւ: Այստեղից հետեւում է, թէ ինչ միջոց-

ներով պէտք է կուռել զիւղական այդ սոսկալի չարիքի դէմ: Ի հարկէ, լոկ լրագրական արշաւանքով չէ կարելի արմատախիլ անել մի չարիք, որ, ինչպէս վկայում է Պլուտարքոս, գոյութիւն ունէր դեռ մեր Տիգրան թագաւորի ժամանակ: Ամենակտրուկ միջոցը այն կը լինի, որ կը վերացունեն վաշխառութիւնը ծագուկեցնող, նրան մի անխուսափելի չարիք դարձնող տնտեսական պայմանները: Բայց մամուլի կատարած դերն էլ առայժմ, քանի որ անկարելի է արմատական միջոցներ գործադրելը, բաւական աչքի ընկնող է, քանի որ զսպում է ազրուկներին շատերին, իսկ զսպել հեշտ է, նկատի ունենալով վաշխառութիւնը պատժող օրէնքը:

Կարծէք բաւական չէին երկրաշարժի պատճառած աւերանքները, և ահա ամառը Ախալքալաքի գաւառը այցելում է մի նոր դժբախտութիւն. հացի բղէղը ոչնչացնում է արտերը, պատճառելով անաղին վնասներ: Շատ զիւղեր զուրկ մնացին հունձից: Իր անհիւրընկալ բնութեան հարուածներին սովորած զիւղացին չը կարողացաւ դիմանալ այս նոր աղէտին: Առաջներում ինչ էլ լինէր, ախալքալաքցին իր հողից չէր բաժանւում և գաղթականութիւնը անյայտ էր նրան: Բայց այժմ տնտեսական ճգնաժամը Ախալքալաքի գաւառումն էլ անհրաժեշտութիւն դարձրեց գաղթելը: Գիւղացիները ջրւում են զանազան կողմեր, զլխաւորապէս գաղթում են Թիֆլիս, ապրուստի միջոց որոնելու համար: Թէև նոր աղէտը ուսումնասիրողները միաբերան վկայում էին, որ Ախալքալաքի գաւառի վնասուած տեղերը չը պիտի կարողանան առանց զրսի օգնութեան ապրել, բայց մինչև այժմ ոչ մի նպաստ չը տրուեց զիւղացիներին: Վերջին տեղեկութիւններին նայելով, որոնք տպուած են «Кавказ» լրագրում, հացի բղէղի հասցրած թշուառութիւնը այն աստիճան մեծ է, որ համարեա սով է սկսուել դժբախտ գաւառում: Աղաչում են օգնել: Դարձեալ մեր հասարակութեան առաջ դրուած է՝ իր բարեգործութեամբ մի ժողովուրդ ապրեցնելու անհրաժեշտութիւնը: Տեսնենք այս անգամ ինչպէս կը վերաբերուի նա իր այդ պարտականութեան:

Երկրաշարժ ևզաւ և Վարսի շրջանում, յունիսի 27-ին: Բայց սա այնքան աղետաբեր չէր: Վնասուեցին երեք զիւղեր, որոնցից մէկը, ամենից շատ վնասուածը, Բերնա հայաբնակ գիւղն էր: Տեղական նահանգապետի կարգադրութեամբ կազմուեց մի նպաստող յանձնաժողով. սակայն վնասները այնքան քիչ էին, որ հարկ չեղաւ գիմելու հասարակական օգնութեան: Կարսում փոքր ի շատէ աչքի ընկնող երևոյթ պէտք է համարել այն, որ

10 հոգի կազմում են գիւղատնտեսական-արդիւնաբերական մի ընկերակցութիւն: Մենք յիշատակում ենք այս մասնաւոր, ան-նշան գէպքը՝ խրախուսելու, յորդորելու նպատակով: Մեր դաւառներին համար ահագին գործեր կարող են կատարել այդ-պիսի փոքրիկ ընկերակցութիւնները, եթէ միայն գործը դնեն լաւ հիմքերի վրայ: Հայերը առհասարակ ընդունակ չեն ընկե-րական սկզբունքով կուլտուրական գործեր առաջ տանելու: Նրանք միայն առևտրի մէջ են կարողացել ընկերութեամբ գոր-ծելու անհրաժեշտութիւնն զգալ: Նաւթային արդիւնաբերութիւ-նը եկաւ մի նոր զարկ տալու ընկերակցութիւններ կազմելու գաղափարին: Բայց երկիրն արդիւնաբերելու, գիւղատնտեսու-թիւնը զարդացնելու նպատակ ունեցող ընկերակցութիւններ մեզանում չը կան: Թէև հայը սիրում է պարծենալ իր կուլտու-րական զարգացումով, բայց վատ չէր լինի, եթէ նա օրինակ վերցնէր այս գէպքում մեր հարևան վրացիներից: Վրաստանում, առաւելապէս Գութայիսի նահանգում, ինչպէս լսում ենք, շատ զարդացած են գիւղատնտեսական ընկերակցութիւնները, զը-րանք փոքրիկ մարմիններ են, միահամուռ ջանքերով և փոխա-դարձ անկցութեամբ չորացնում են ճահիճները, ջուր են տա-նում անջրգի տեղերը, մշակում են գիւղատնտեսական որ և է ձիւղ և առհասարակ ջանք չեն խնայում իրանց մայր-հողը պտղաւէտ և արդիւնաւոր դարձնելու համար: Մենք յոյս ու-նենք թէ կարող կը լինենք մի ուրիշ անդամ վերադառնալ այս կարևոր և համակրելի գործին: Առայժմ կ'ասենք, որ ամենայն խրախուսանքի և համակրութեան արժանի է Կարսի մէջ սկսած գործը: Մենք, հայերս, պիտի հասկանանք, որ նաւթային հողեր շահագործելը, միլիոններ բերող ֆոնտանների կտնից վազելը, դեռ բարեբախտութիւն չէ մեր հայրենի երկրի համար, եթէ նա չա-րունակ պիտի մոռացուած մնայ:

Կարսից մօտ գտնուող Ալեքսանդրօպօլ քաղաքը մի առան-ձին գործունէութիւն չէ ցոյց տուել: Մեր դաւառական քաղաք-ներից այժմ պէտք է խիստ պահանջներ անել, քանի որ նրանք ունեն այժմ ինքնավարութիւն: Ալեքսանդրօպօլի քաղաքային վարչութեան լաւ գործերից են. աղքատների խնամատար ըն-կերութիւնը և գբադարան-ընթերցարանը, որոնք բացուեցան անցեալ տարի: Ինչպէս լսում ենք, նոյն վարչութիւնը աշխա-տում է նոյնպէս, որ քաղաքում բացուի միջնակարգ դպրոց—մի բան, որի իրադրութեամբ, անկասկած, պատիւ կը բերէր այդ հայաբնակ քաղաքին:

Ուշագրութեան արժանի է մի հանգամանք: Երբ չինուում

էր Կարսի երկաթուղին, ամենքս էլ կարծում էինք որ ստույգ ու յարմար հաղորդակցութիւնը կը բարձրացնէ երկրի սնտուսական դրութիւնը, կը մտցնէ բնակիչներին արդիւնազորութեան նոր և անծանօթ շրջանների մէջ: Բայց այդ ակնկալութիւնները, գոնէ առայժմ, չարդարացան: Երկաթուղին ոչ միայն չը նպաստեց, այլ ուղղակի սկսեց վնասել երկրին: Շատ գիւղեր զըրկուեցան իրանց ապրուստի միջոցներից, այն է ծանրոյքներ տեղափոխելու, փայտ վաճառելու հնարաւորութիւնից: Այս մասին բարձրացած գանգատները, ի հարկէ, չեն կարող ապացուցանել, թէ երկաթուղին, ուրեմն, անհարկաւոր էր երկրին: Թէև մենք առայժմ տեսնում ենք միայն բացասական կողմեր, թէև երկաթուղու շնորհիւ Ալէքսանդրօպօլն ու նրա գաւառը սկսել են դատարկուել (ոլ փոքր ի չատէ կարողութիւն ունի, գտնւմ է Բագու կամ Թիֆլիս, իսկ տանը մնում են միայն անապահով, արհեստաւոր մարդիկ), բայց և այնպէս, մենք պէտք է յոյս ունենանք որ երկաթուղին կը կերպարանափոխէ իրերի դրութիւնը, և ազգաբնակչութիւնը նոր միջոցներ կը գտնէ իր կացութիւնը լաւացնելու համար:

Երեւանի քաղաքային ինքնավարութիւնը երկար զբաղւում է ջրանցքի հարցով, թէև վերջնական լուծում տալ այդ հարցին չը կարողացաւ: Անկարող եղաւ նա կռուելու և հացի արուեստական թանգութեան դէմ, սանձահարել հացթուխների կամայականութիւնը, որից առաջանում էին զանազան անախորժութիւններ ազգաբնակչութեան համար: Բացւում է զրազարանւնթերցարան: Առհասարակ Երևանը ցոյց է տալիս մի քանի նշաններ, որոնք լաւ ապացոյց են թէ այդտեղ հաստատուել են առաջադիմական հոսանքները: Այսպէս, ամառուայ սկզբում էջմիածինը կարգադրեց հոգաբարձական ընտրութիւններ կատարել թեմական դպրոցների համար: Այս անգամ մտցուած էր մի կղերական նորութիւն, հոգաբարձուների թւում պիտի լինէին և երկու քահանաներ: Ընտրութեան գործը ամենից առաջ սկսուեց Երևանում, Ժողովրդի կողմից պատգամաւորութիւն գնաց էջմիածին՝ խնդրելու որ ոչնչացուի ոչ մի հիմք չունեցող կարգադրութիւնը: Չը ստանալով այնտեղ բաւարար պատասխան, ընտրողները այնպիսի դրութիւն ստեղծեցին, որ քահանաները հրաժարուեցան հոգաբարձական պաշտօն ընդունել: Եւ Երևանում չը գործադրուեց այդ նորմութիւնը: Երևանը մինչև իսկ Թիֆլիսից բարձր հանդիսացաւ այդ հարցի մէջ:

Սովորական անտարբերութեան և անշարժութեան մէջ թաղուած մնաց Ղարաբաղի մայրաքաղաք Շուշին: Միայն աչքի ընկնող երևոյթը այնտեղ այն էր, որ բէալական դպրոցի շինութեան հիմքը դրուեց: Շինութիւնը, ինչպէս յայտնի է, յանձն է առել կառուցանել շուշեցի հարուստ Առափելեանը, որ նշանակել է այդ նպատակով 100 հազար ռուբլի: Քաղաքային վարչութիւնը մի կերպ քարշ էր տալիս իր գոյութիւնը, անկարող լինելով որ և է ստեղծագործական շնորք ցոյց տալ: Փակուեց Շուշու հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, նրա գրադարանը յանձնուեց քաղաքին. նահանգական վարչութիւնը թոյլ տուեց քաղաքին բաց անել այդ կրթական հիմնարկութիւնը: Բայց քաղաքը չը կարողացաւ կամ չը կամեցաւ մի ամբողջ տարուայ ընթացքում բաց անել գրադարանը, որի պահպանութիւնը ընդամենը պահանջում է 600—700 ռուբլու մի գումար: Շուշու յետամնացութեան մի նշանն էլ այն է, որ այնտեղ թեմական դպրոցի համար հոգաբարձուներ ոչ թէ ընտրուած էին, այլ նշանակուեցին հոգաբարձական ընտրութիւնների, բայց առանց քահանաների մասնակցութեան, որովհետև հոգևոր կառավարութիւնը գտել էր որ Շուշում չը կան այդ պաշտօնի համար արժանաւոր քահանաներ—մի հանգամանք, որ շատ լաւ է բնորոշում մեր ժողովրդի դրութիւնը:

Անդրկովկասեան մի շարք քաղաքներ ու բաղամարդ աւաններ մեզ բոլորովին անյայտ մնացին անցեալ տարուայ ընթացքում և ներկայացրին մեր երկրի, այսպէս ասած, «մնում կէտերը»: Այսպէս են, օրինակ, Գանձակը, Հին-Նախիջևանը, Ագուլիսը, Ախալցխան, Արտուինը, Արդահանը, Նուխին, Շամախին և այլն: Գուցէ նրանք էլ ունեցել են ուշագրութեան արժանի գործեր, բայց լրագրութեան մէջ արձագանք չեն գտել այդ գործերը: Մենք, ի հարկէ, ի նկատի չունենք անվերջ քահանայական, տիրացուական և երէցփոխանական վէճերը, որոնք կան ամեն տեղ, ուր հայեր են ապրում և որոնց մասին ահագին աղմուկ և իրարանցում բարձրացնելը մեր գաւառական թղթակիցների սիրած գործն է:

Փոքրիկ և համեստ Կաղզուանը տարուայ վերջերում ունեցաւ մի բաւական հետաքրքրական վէճ: Մի հարուստ մարդ յանձն էր առել իր հաշուով վերջացնել հայոց եկեղեցու կիսատ մնացած շինութիւնը. բայց մեր բոլոր «բարեհիշորհներին» առհասարակ յատուկ է մի շատ անհամակրելի յատկութիւն—իրանց արած բարեգործութիւնների հաշուով բռնանալ հասարակական

իրաւունքները վրայ, պահանջել որ բարերարուող հասարակութիւնը փոխարէնը հատուցանէ իր հլու կամակատարութեամբ, կամ, ուրիշ խօսքով, մի կերպ ստրկանայ բարերարին: Այս հոգի վրայ էլ Կաղզուանի հասարակութիւնը ընդհարումներ ունեցաւ եկեղեցի կառուցանող հարուստի հետ: Մենք առայժմ չենք խօսի գործի էութեան մասին, կը սպասենք մինչև որ լաւ կը պարզուեն բոլոր հանգամանքները: Բայց մի բան, որ պէտք է այժմ էլ մատնանիչ անել, հասարակութեան այն բուն հետաքրքրութիւնն էր, որ յարուցեց այդ վէճը: Մի առանձին հաճութեամբ ենք արձանագրում այն, որ Կաղզուանի հասարակութիւնը դիմեց ազդու բողոքների՝ իր իրաւունքները պաշտպանելու համար: Հասարակական այնպիսի աշխոյժ հոսանքներ, որոնք Լրեան եկան Կաղզուանում եկեղեցու շինութեան գործում, սակաւագէպ երևոյթներ են մեր գաւառների ընդհանրապէս ճահճայած կեանքի մէջ:

Բաքումը անցեալ տարի մի նշանաւոր քայլ արաւ. այնտեղի հայ համայնքը իրականացրեց քահանաներին ռոճիկ նշանակելու հարցը, որ վաղուց հասունացած է մեր մէջ և սպասում է իր լուծման: Հայերի մէջ այդ նորոգութիւնը մեծ ուշադրութեան արժանացաւ և առաջացրեց կարծիքների փոխանակութիւն: Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր նորութիւն սարսափեցնում է ժողովրդի մէջ ապրող պահպանողական, մտաւախ տարրերը, այդ պատճառով էլ Բաթումի մէջ սկսուած գործը որքան համակրութեան արժանի, օրինակելի մի ըէֆօրմ համարուեց շատ շատերի կողմից, այնքան էլ, եթէ ոչ աւելի, պահպանողական վայնասուններ պատճառեց: Ամենից առաջ այդ նորութեան դէմ խօսողները թիւրքահայերն էին, որոնք գտնում էին որ քահանային ռոճիկ տալը հակառակ է հայոց եկեղեցու աւանդութիւններին և կարգերին, ուրիշ խօսքով, որ հայոց եկեղեցին նուիրագործել է մուրացիկ քահանայի գոյութիւնը մեր մէջ: Մեզանում նոյն հարցը դրուեց նախ Ալէքսանդրապօլում և ապա Երևանում, բայց այդ երկու քաղաքներում էլ վերջնական լուծում չը ստացաւ: Պէտք է խոստովանել, որ հարցը լաւ չէ ուսումնասիրուած և ժողովրդի համար չափազանց շատ մութ կողմեր ունի, այդ պատճառով էլ մենք չենք տեսնում լուրջ վերաբերմունք դէպի գործը, գիտակցութիւն: Յամենայն դէպս, կարող ենք վստահութեամբ ասել որ մեր ժողովրդի առաջ դրուած է բարեկարգութեան մի նշանաւոր հարց, որի բաւարար լուծումը պիտի սպասենք մօտիկ ապագայից, եթէ ի հարկէ, նա չը խլանայ և գտնէ բարեխիղճ ու եռանդուն մշակողներ:—Բաթումի կեանքի աչքի ընկնող մի նորութիւնն էլ ժողովրդական ձրի գրադա-

րան-ընթերցարան բաց անելն է: Որքան յիշում ենք, Անդրկովկասի ոչ մի անկիւնում զեռ գոյութիւն չէ ստացել մի այսպիսի հիմնարկութիւն:

Գաւառական քաղաքների թւում պիտի դնենք նաև հարուստ ու հռչակուած Բագու, թէև նա հսկայական հասակ քաշելով օրերով, չուտով, երևի, շատ հեռու կը թողնէ իր ևսևում կովկասեան մայրաքաղաք Թիֆլիսը: Բագուի արդիւնաբերական գործունէութեան բոլոր հանգամանքները մենք, ի հարկէ, չենք կարող զետեղել մեր այս թռուցիկ տեսութեան մէջ: Բայց և այնպէս, պիտի մի քանի զծեր հանենք այդ վաճառաշահ քաղաքից, որ ներկայումս ահագին զեր է կատարում մեր երկրում, զէպի իրան գրաւելով բոլոր փոքր ի շատէ աչքի ընկնող ոյժերը, դառնալով օրինակ և իդէալ մեր բոլոր քաղաքների համար:

Անցեալ տարի Բագուում զեռ շարունակում էր տենդոտ սպեկիւլիացիան, որի ձգտումն էր օգտաւէտ առուծախսով մեծ հարստութիւններ ձեռք բերել: Այդ իրարանցումը, միլիոնների այդ սարսափելի ծաւաւը հրապարակ էին հանում այնպիսի բարոյական այլանդակութիւններ, որոնք ընդունակ են ապշեցնելու ամեն մի մարդու, որի համար կան յայտնի հասկացողութիւններ վատի և լաւի մասին: Նաւթի գինը շատ բարձր էր և փոքր ի շատէ աջող գործ ունեցողը վաստակում էր առասպելական հարստութիւններ, զրդուելով նաւթային մայրաքաղաքում ամեն կողմերից հաւաքուած բաղմութեան ախորժակը: Բայց Բագուի մէջ տիրած բաբելոնական իրարանցումը, այնտեղ հաստատուած Սողոմ-Գոմորը միանգամայն չը մթնացրին այդ արդիւնաբերական խոչոր կենդրոնի մթնոլորտը և մենք կարող ենք մի քանի հատ միսթիաբական երևոյթներ արձանագրել:

Ամենից առաջ նշանակենք բանուորների դրութեան մէջ մոցրած մի փոփոխութիւն, որ թէև այդ չարքաչ և մոռացուած դասակարգի համար փոքր ի շատէ մարդավարի կացութիւն չէ ստեղծում, բայց գոնէ իբրև առաջին քայլ՝ ունի իր նշանակութիւնը: Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գործարանական կեանքը բաղմութիւ վտանդներ ունի պահած աշխատող դասակարգի համար, վտանդներ, որոնցից հարիւրաւոր դժբախտ մարդիկ վնասում են այնպէս, որ այլևս գործելու անընդունակ են դառնում,—նաւթարդիւնաբերողների ժողովն ընդունեց բանուորներին ապահովագրելու պարտադիր կարգը: Դրա չնորհիւ ստեղծուած է գոնէ այն միսթարութիւնը, որ գործարանում ոտ, ձեռք, աչք կորցրած մարդը կ'ունենայ փոքր ի շատէ ապահովութիւն և զուրա չի նետուի փողոց իբրև միանգամայն ան-

պէտք մի իր—Չը լուծուած մնացին նոյն բանուորներին վերաբերուող մի քանի այլ հարցեր. օրինակ նրանց բնակարաններին, առողջապահութեան հարցերը, որոնք աւելի կարևոր և կենսական նշանակութիւն ունեն տաանեակ հազարաւոր աշխատողների համար:

Բազուի հայերի գործերից նշանակե՛նք մի քանի գծեր: Նոր կանոնադրութեամբ վերակազմուած Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը բաց արեց ձրի ճաշարան աղքատների համար, մի գործ, որ պէտք է իսկական բարերարութիւն համարել, քանի որ Բազուի պէս մի խոշոր արդիւնաբերական կենդրոնում, ինչպէս և ուրիշ այգպիսի տեղեր, ամենափարթամ և զեղլի հարըստութեան կողքին ապրում և տանջւում է ամենասոսկալի աղքատութիւնը:

Աւելի աչքի ընկնող և պատուաբեր իրողութիւն է այն, որ Բազուում գոյութիւն ունի հայոց մշտական թատրոն, այն էլ այնպիսի վիճակում, որ կարողանում է իր մէջ կենդրոնացած պահել հայ բեմի բոլոր փոքր ի շատէ աչքի ընկնող ոյժերը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է թատրոնի նշանակութիւնը Բազուի հայ հասարակութեան համար: Բայց մենք այստեղ արձանագրում ենք և այն հանգամանքը, որ Բազուն թատրոնական գործում օգնում է և մեր գաւառներին: Անցեալ տարի էլ, սեղօնը վերջանալուց յետոյ, դերասանական ընկերակցութիւնը դնաց ներկայացումներ տալու զանազան քաղաքներում: Նախ նա ուղևորուեց զէպի Ռուսաստան. և եթէ այնպիսի քաղաքներ, ինչպէս են Նոր-Նախիջևան, Եկատերինօդար և այլն տեսան տիկին Սիրանոյշի պէս մի տաղանդ, դա չնորհիւ Բագուի թատրոնի էր: Ամառը խումբը գնաց Շուշի. այս անգամ նրա հետ չէր տ. Սիրանոյշը, բայց դրա փոխարէն դերասանները Շուշում սկիզբ դրին ժողովրդական ներկայացումների. մի քայլ, որ մենք ողջունում ենք ամբողջ որսով:

Այստեղ չենք կարող չը յիշատակել և այն, որ Թիֆլիսում գործող հայ դերասաններից մի քանիսը ամառը ներկայացումներ էին տալիս Սղնախում, Թելաւում, Զաքաթալում: Աւելորդ է ասել, թէ որքան մեծ բարերարութիւններ են այդ դերասանական ճանապարհորդութիւնները մեր մեռած ու զրկուած գաւառների համար...

Ուր կան դրամական մեծ միջոցներ, այնտեղ էլ պիտի կատարուեն հասարակական օգուտը նկատի ունեցող բարեգործութիւններ: Սա ընական պահանջ է: Անցեալ տարի պ. Յ. Թումայեանցը 40 հազար ռուբլի նուիրեց Բազու քաղաքին՝ մանկական հիւանդանոց բաց անելու համար: Աւելի նշանաւոր և-

րևոյթ էր հանգուցեալ Ենովք Բուդաղեանի կտակը, որով զանազան բարի նպատակների յատկացում էր 560,000 ռուբլի մի դումար: Կտակն ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեց մանաւանդ իր լայն մարդասիրական հիմքերով. այդտեղ խտրութիւն չէր դրուած «հրէայի և հեթանոսի» մէջ. հանգուցեալի առատաձեռնութիւններից իրաւունք ունի օգտուելու ամեն մի տառապող, կարօտ մարդ:

Արձանագրելով այս լուսաւոր երևոյթները, մենք չենք կարող չաւելացնել, որ Բագում աւելի շատ են մութ բծեր, ըստ ուերների: Տարուայ վերջում քննուում էր մի դատաստանական գործ. նաւթ գողանալու մէջ մեղադրւում էին մի շարք մարդիկ, լուսաբանուեցան շատ և շատ խայտառակութիւններ: Բանից դուրս եկաւ, որ նոյնիսկ միլիօնատէրերը ամօթ չէին համարում ուրիշից նաւթ գողանալը: Այս հրէշաւոր բարքերից մենք, հեռաւոր մարդիկս էլ, պիտի կարմրենք...

Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երեսուն տարի առաջ Իօհաննէսըւրդ քաղաքը Հարաւային Աֆրիկայում դեռ ևս գոյութիւն չունէր աշխարհիս վրայ և Վայտլօտերսրանդի շրջանը մի ամայի և անմարդաբնակ անապատ էր։ Ո՛չ մի պետական անձը, որքան էլ հեռատես լինէր նա, որքան էլ ազգերի բախտը նախագուշակելու ձիրքով օժտուած լինէր, չէր կարող մարդարէանալ, որ Վայտլօտերսրանդի կամ, ինչպէս կրճատ կերպով անուանում են այժմ, Բանդի այդ ամայի անապատում կարճ ժամանակի մէջ սկիզբն կ'առնի ու կը զարգանայ մի բազմաբնակ, լայնանիւտ քաղաք, որին վիճակուած կը լինի տասն և իններորդ դարի վերջին երկու տարուայ ընթացքում ահագին քաղաքական դեր խաղալ մարդկային պատմութեան մէջ։

«Ուր գէշն եղիցի, անդ և ժողովեացին արծուիք»։ Ազգերի համար այդ գէշը միշտ էլ եղել է ոսկին, և նրա շուրջը իրար զլուխ կոտրելով, իրար արնաշաղախ անելով հաւաքուել են արծիւները... Անցած դարի 80-ական թուականների սկզբում, երբ լուր տարածուեց, թէ Տրանսվաալի հանրապետութեան Բանդի շրջանում գտնուել են առասպելական հարստութեան ոսկի հանքեր, աշխարհիս ամեն կողմերից, մանաւանդ Անգլիայից, Թաիլեցին այնտեղ բախտախնդիրներ՝ կարճ ժամանակուայ մէջ հարստութիւններ գիղելու դիտաւորութեամբ։ Հիմնուեց Իօհաննէսըւրդ քաղաքը, որ տասը տարի իր սկզբնաւորութեան օրից յետոյ ունէր արդէն 102,708 բնակիչ, որոնք բաշտապէս պարապում էին Բանդի հարուստ ոսկեհանքերի շահագործութեամբ։ 1892 թուին այդ ոսկեհանքերից ստացուեց 1,210,868 ունց ոսկի, 1895-ին՝ 2,277,640 ունց, իսկ 1897-ին՝ 3,034,678 ունց, այսինքն աշխարհիս վրայ այդ թուականին ստացուած ոսկու ընդհանուր քանակութեան $\frac{1}{8}$ -ական մասից աւելի։ Չը հաշուելով Աֆրիկայի սեամորթներին, որոնք կադմում էին քաղաքի ազգաբնակութեան կէսը և որոնք օրավարձով

բանուորներ են, բնակիչների միւս կէսը բաղկացած է, ըստ մեծի մասին, անգլիացիներից—պիլեգրիմներից (օտարերկրացիներից):

Բանդի չրջանի ապագայ կորստաբեր դերը Տրանսվալեան հասարակութեան համար չէին նախագուշակում և երկրի բնիկ տէրերը՝ բօէրները: Այս նահապետական երկրագործ և խաշնաբած ժողովուրդը, որ մոլեռանդութեամբ սիրում է իր դաշտն ու ագարակը, չը գրաւուեց ամենևին ոսկեհանքերով հարստանալու հեշտ միջոցով, չը թողեց իր գիւղատնտեսական արդար աշխատանքը ի սէր ոսկեհանքերի, թէև նրանք գտնուում էին Տրանսվալի հողի վրայ: Հանքագործութիւնը ամբողջովին անցաւ օտարների՝ ոյսլենդերների ձեռքը:

Բանն այն է, որ թէ՛ բօէր գիւղատնտեսները և թէ՛ հանքագործ դրամատէրերը հաւասարապէս կարօտ էին սեամորթների աշխատանքին: Բօէրները, որպէս ընդարձակ հողերի տէրեր, սնկարող էին անձնական աշխատանքով կատարել այն ամենը, ինչ որ պահանջուում էր կատարել նրանց ագարակներում: այս պատճառով նրանցից ամեն մէկը պահում էր բաղբաթիւ սեամորթ բանուորներ: Նոյն բանուորները անհրաժեշտ էին և՛ հանքագործներին և առանց սեամորթների անշուշտ ոչ մի աշխատանք չէր կարող կատարուել հանքահորերում: Սկսուեց կատաղի տնտեսական մրցում բօէր ագարակատէրերի և հանքագործ օտարների մէջ: Ամեն մէկը նրանցից աշխատում էր իր կողմը գրաւել սեամորթ բանուորներին: Իրանք սեամորթներն աւելի դերադաս էին համարում ծառայել բօէրների ագարակներում և մեծ գովաբութեամբ էին գնում Բանդի չրջանը, ուր բացի հանքահորերում ծառայելու տաժանելի աշխատանքից, նրանք անձնատուր էին լինում նաև արքեպիսկոպոստի ու ռեզիդէնտի տալիս իրանց վերջին կարողութիւնները:

Բանուորներ գրաւելու համար՝ հանքագործները ստիպուած էին շարունակ աւելացնել բանուորական օրավարձը, այսինքն շարունակ պակասեցնել իրանց արդիւնքները: Տնտեսական մրցումը քանի գնում, աւելի ևս սաստկանում էր գիւղատնտեսների՝ երկրի տէրերի և օտար հանքագործների մէջ: Տրանսվալի հանրապետական կառավարութիւնը, բնականաբար, ամեն կերպ աշխատում էր պաշտպանել գիւղատնտեսութեան շահերը ի վրաս հանքագործների: Մի չափ օրէնքներով նա մաքսային բարձր սակագներ էր նշանակել գիւղատնտեսութեան օտար արդիւնքների վրայ՝ ներքին արդիւնաբերութիւնը հովանաւորելու նպատակով, նշանաւոր չափով տուրք էր վերցնում հան-

քային արդիւնքներից և այդ գումարներով օգնութեան հասնում գիւղատնտեսներին:

Հանքագործների դրութիւնն աւելի ևս ծանրացնում էր այն հանգամանքը, որ ոսկու վերին շերտերը հետզհետէ սպառւում էին, հարկաւոր էր փորել աւելի խորը՝ ստորին շերտերին հասնելու համար, հարկաւոր էր աւելի աշխատանք գործ դնելուց զատ՝ գործածել նաև աւելի կատարելագործուած մեքենաներ, ուրեմն և հետզհետէ աւելացնել ծախսերը: Հանքագործական մօտ 300 ընկերութիւններից շատերը հարկադրուած էին պակասեցնել այն առատ դիվիդենտները, որ նախկին տարիներում տալիս էին նրանք իրանց բաժնետէրերին: Հանքագործութիւնը, չնորհիւ այս հանգամանքների, դիմում էր գէպի անկումը՝ սպառնալով ի կորուստ մատնել այն ահագին դրամադուխները, որոնք դրուած էին Րանդի ոսկեհանքերը շահագործելու վրայ: Անհրաժեշտ էր գիմել մի արտակարգ միջոցի՝ վերահաս կորստից ազատուելու համար:

Ի հարկէ, եթէ գիւղատնտեսների և արդիւնագործների մրցումը սահմանափակուէր լոկ տնտեսական ասպարէզով, այն ժամանակ այդ կարգը կը ստանար այն կերպարանքը միայն, ինչ կերպարանք որ ունի նա այժմ, օրինակ, Գերմանիայում, ուր նոյնպէս կատաղի մրցումն կայ խոշոր կալուածատէրերի և արդիւնագործների մէջ: Ինքն ըստ ինքեան տնտեսական մրցումը չէր կարող դառնալ զինուորական ընդհարման անմիջական պատճառ, եթէ նրան չը նպաստէին այլ քաղաքական հանգամանքներ, բայց և այնպէս տնտեսական մրցումը բօէրների և ոյտլինդէրների մէջ տարաձայնութիւնների այն սկզբնական շարժառիթն էր, որի շուրջը փաթաթուեցին ապա քաղաքական հարցերը. հարցեր, որոնք վաղուցուանից ի վեր գոյութիւն ունէին Տրանսվաալի և Անգլիայի մէջ և որոնք արդէն մի անգամ, 1881 թուին պատճառ էին դարձել զինուորական ընդհարման այդ երկու պետութեան մէջ:

Փոքրիկ և աննշան Տրանսվաալում անգլիացին դառնում էր այնպիսի դրութեան մէջ, որին բոլորովին սովոր չէր նա, որ բոլորովին չէր համապատասխանում նրա պատմական տրադիցիաներին: Բօէրը երկրի տէրն էր և կարգադրիչը, իսկ, անգլիացին կատարում էր հպատակի դեր: Եւ անհանգիստ անգլիացի հանքագործները 1895 թուին կազմեցին մի գաղտնի դաւադրութիւն, իրանց պարագլուխ ունենալով «Աֆրիկայի Նապօլէօն»՝ Սեսիլ Րօզսին, ու մի հարուածով կամեցան տապալել բօէրների պետութիւնը և երկրի իշխանութիւնը առնել իրանց ձեռքը: Հէնց այդ գաղտնի դաւադրութեան արդիւնք էր դօկտօր Զէմսօնի յայտնի արշա-

ւանքը դէպի Տրանսվալ, որ վերջացաւ ամօթալի պարտութեամբ անգլիացիների համար: Դօկտօր Ջէմսօնը իր 800 զինակիցներով գերի ընկաւ գններալ Կրօնիէի ձեռքը և 64 դաւադիրներ ձերբակալուեցին ու բանտարկուեցին Իօհաննէսբուրգում:

Ջէմսօնի արշաւանքը չափ քան պարզեց թէ բօէրների և թէ անգլիացիների համար: Ջէմսօնի մօտ գտնուած թղթերից, որ նա չէր կարողացել կամ չէր կամեցել ոչնչացնել, բօէրները պարզապէս տեսան, որ դաւադրութեան մէջ խառն էր և անգլիական կառավարութիւնը. նրանք հասկացան, որ Անգլիայի ձգտումն է վերջ ի վերջոյ գրաւել ու ոչնչացնել Տրանսվալի հանրապետութիւնը, և վաղ թէ ուշ իրանք օրհասական պայքար են մղելու Անգլիայի դէմ իրանց անկախութիւնը պաշտպանելու համար. իսկ Տրանսվալի անգլիացիները հասկացան, որ տեղական միջոցներով, առանց անգլիական զօրքերի օգնութեան, նրանք անգոր են բօէրներին առաջ: Այդ 1895 չարաբախտ տարուանից սկսած թէ բօէրները և թէ անգլիացիները կազմում են ապագայ գործունէութեան ծրագիր և ամեն մէկը նրանցից ամենայն եռանդով աշխատում է իրագործել իր ծրագիրը:

Բօէրների ծրագիրն էր զինել երկիրը կատարելագործուած զէնքերով, որքան կարելի է առատ և զաղտնաբար, առանց ցոյց տալու Անգլիային, որ Տրանսվալը զինւում է. ոյալենդէրների և նրանց պարագլուխների ծրագիրն էր զրգուել Անգլիայի հասարակական կարծիքը բօէրների դէմ զլիսաւորապէս կաշառուած մամուլի մի ահադին բանակի միջոցով: Երկու կողմերը ևս գործում էին եռանդով: Եւ ահա 1899 թուին, Անգլիան, առիթ բռնելով ոյալենդէրների պահանջը ընտրողական իրաւունքներ տալու նրանց Տրանսվալում, Տրանսվալի բնիկներին դրեց այնպիսի գրութեան մէջ, որ նրանք, իրանց հայրենիքի մօտաւուտ կորուստը նախատեսելով, ստիպուած էին զիմել մի վերջնական միջոցի, որից խուսափելն անհնարին էր այլևս: Անգլիան կարկադրել էր արդէն 50,000 զօրք ուղարկել դէպի Հարաւային Աֆրիկա և պատրաստուած էր կլանել բօէրների անկախութիւնը: Բայի սրանից՝ բանակցութիւնների ընթացքից, որ տեղի ունէին ոյալենդէրներին ընտրողական իրաւունքներ տալու հարցի վերաբերմամբ Տրանսվալի և Անգլիայի մէջ, բօէրները պարզապէս համոզուեցին, որ ոչ մի զիջումն չէ կարող գոհացնել Անգլիային և որ նա անդառնալի կերպով նախաորոշել է Տրանսվալի բախտը, կամենալով ձեռք գցել մի այնպիսի երկիր, որ նախ՝ համարեա ամեն կողմից չըջապատուած է բրիտանական տիրապետութիւններով և խախտում է այդ տիրա-

պետութիւնների ամբողջացումը և երկրորդ՝ լի է մեծահարուստ հանքերով: Զը կամենալով առանց պայքարի զրկուել մի այդպիսի անգնահատելի բարեբեկ, որպիսին է հայրենիքի անկախութիւնը, բռնակցող՝ մասամբ յոյսերն իրանց վրայ դրած, մասամբ կապի և Նատալի հօլլանդացիների և մասամբ Եւրոպայի միջամտութեան վրայ՝ 1899 թուի հոկտեմբերի 11-ին պատերազմ յայտնեցին Անգլիային: Տրանսվալին միացաւ և հոգեւան Օրանժեան հանրապետութիւնը՝ այն դաշնակցութեան զօրութեամբ, որ նախապէս կապուած էր այդ երկու ցեղակից հանրապետութիւնների միջև:

Մենք երկար կանգ չենք առնի անգլո-բօէրական պատերազմի մանրամասնութիւնների վրայ, նրանք արդէն յայտնի են լրագիրներէրէ: Կը յիշենք միայն, որ համարեա մի ամբողջ տարի և կէս տեղող պատերազմը բաժանուեց երկու գլխաւոր շրջաների: Առաջին շրջանն սկսուեց պատերազմի սկզբից և տեց մինչև 1900 թուի մարտի 1-ը: Այս ժամանակամիջոցում պատերազմական բախտի աջողութիւնը անընդհատ բօէրների կողմն էր. նրանք պաշարեցին Լէդի-Սմիտ, Կիմբերլէյ և Մեֆնինգ քաղաքները, տարան փառաւոր յաղթութիւններ անգլիական հողի վրայ, Ստրոմբէրգի մօտ՝ գեներալ Գատէգրի զօրքերի դէմ, Մադերսֆոնդէնի մօտ՝ լօրդ Մեթուէնի զօրքերի դէմ և Տագելս գետի ափերին՝ գեներալ Բուլլէրի զօրքերի դէմ: Բօէր կամաւորների այս յաղթութիւնները ապշեցրին և հիացմունք պատճառեցին բոլոր ազգերին: Նոյնիսկ անգլիացիները խոստովանուեցին, որ այդպիսի խիստ պարտութիւններ նրանք չէին կրել դեռ ևս ամբողջ XIX դարի ընթացքում:

Պատերազմի երկրորդ շրջանն սկսուեց 1900 թուի մարտի 1-ից, գեներալ Կրօնիէի զերութեան օրից, և տևում է մինչև այսօր: Այդ շրջանում պատերազմի բախտը թեքուեց անգլիացիների կողմը, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ Անգլիան հարաւային Աֆրիկա ուղարկեց 220,000 զինուորից բաղկացած մի ահագին բանակ՝ հմուտ զօրավար լօրդ Բօբերտսի առաջնորդութեամբ, որի դէմ բօէրները հաշիւ 30—35,000 զինուոր ունէին: Պատերազմի կերպարանքը փոխուեց բոլորովին. մեծ քանակներով, ճակատ առ ճակատ մղուող կռիւներէրէ յետոյ՝ նա ընդունեց պարտիզանական պատերազմի կերպարանք: Հասկանալի է, որ բօէրական փոքրիկ զօրաբաժինները չէին կարող արգելք դառնալ անգլիացիներին խուժելու դէպի Օրանժեան հանրապետութիւնը և Տրանսվալ, և լօրդ Բօբերտսը հետզհետէ դրաւեց Բլումֆօնտէն, Իօհաննէսբուրգ, Պրետորիա և այն ամբողջ քաղաքները, որոնք գտնուում են երկաթուղային գծերի վրայ:

Բօժէրները իրանց յազթուած ճանաչեցին և ևրկու հանրապետութիւնների նախագահների միջոցով դիմեցին Անգլիայի մինիստր-նախագահ Սօլսբիւրիին հաշտութիւն խնդրելու՝ այն պայմանով միայն, որ բօժէրական հանրապետութիւնների անկախութիւնը պահպանուած լինի, սակայն Սօլսբիւրի մերժեց ընդունել այդ պահանջը և յայտնեց, որ բօժէրները պէտք է ենթարկուեն Անգլիային առանց որ և է պայմանի։ Վերջապէս Անգլիան ի լուր աշխարհի յայտնեց իր թաղցրած ցանկութիւնը և այս փաստը պերճախօս ապացոյց է, որ ոչտլենդէրներին ընտրողական իրաւունքներ տալու պահանջը լոկ պատրուակ էր միայն և պատե-րազմի առիթ։

Բայց բօժէրները չը յուսահատուեցին. նրանք որոշեցին ան-ընդհատ շարունակել պատերազմը և միևնոյն ժամանակ պատ-գամաւորներ ուղարկել Եւրոպա և Ամերիկա՝ պետութիւնների միջամտութիւնը խնդրելու համար։ Տրանսվաալեան և Օրան-ժեան հանրապետութիւնների պետական գործիչներից բաղկա-ցած այդ պատգամաւորութիւնը ոչ մի աջողութիւն չը գտաւ թէ Եւրոպայում և թէ Ամերիկայում։ Անգլիայի այն ազդարա-րութիւնից յետոյ, որով նա յայտնեց, թէ ամեն մի միջամտու-թիւն օտար պետութիւնների կողմից անգլո-բօժէրական հար-ցում նա կը համարէ թշնամական վերաբերմունք դէպի Անգ-լիան։ Այդ անյաջողութիւնից յետոյ բօժէրները ուղարկեցին Եւ-րոպա նոյն նպատակով Տրանսվաալի ծերունի նախագահ Պաուլ կրիզէբիին։ Սակայն նշանաւոր ծերունին հանդիպեց նոյն անա-ջողութեան։ Ուղիղ է, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և Հօլլան-դիայում ժողովուրդն ընդունեց նրան բուռն և անսահման ոգե-ւորութեամբ, արտայայտելով եւրոպական ցամաքի բոլոր ազգերի զգացմունքները, բայց կառավարութիւնները այդ երեք երկրնե-րում եւ ձեռնպահ մնացին, իսկ գերմանական կայսրը հռչա-կեց իրան նաև նրանով, որ չընդունեց այդ մեծ հայրենասէրին և կեօլնից յետ դարձրեց նրան... Եւրոպան պարզ և ակնյայտի կերպով ցոյց տուեց դրանով իր բարոյական անվիճելի անան-կութիւնը։

Եւ մինչև այսօր այդ առասպելական հերոս ժողովուրդը շարունակում է կուռել, կռուել՝ չը նայելով այն անգութ և ան-խիղճ միջոցներին, որոնց գիմում են անգլիացիները նրան զս-պելու համար, չը նայելով այն բոց ու հրդեհին, որին մատնուած են նրանց ազարակները, չը նայելով այն անլուր տանջանքնե-րին, որոնց ենթարկում են նրանց կանայք և երեխաները։

Ռճիւրներով լի XIX դարի ամենավերջին ոճիրն էր այդ պատերազմը։

Տասն և իններորդ դարը թողեց քսաներորդին մաքրելու և մի այլ քաղաքական կնճռոտ հաշիւ—չինական հարցը։ Այդ հարցը նոր չէ. դա մի դարաւոր հարց է, որ անցեալ 1900 թուականին ստացաւ մի առանձին սուր կերպարանք։ Սկսած այն հին օրերից, երբ եւրոպացի միսիօնարը առաջին անգամ ոտք կոխեց չինական հողի վրայ՝ իր հետ աւետարանական արտաքին ծիսապաշտութեան հետ միասին տանելով նաև Եւրոպայի անկուշտ վաճառականին, չինական հարցը ծնունդ առաւ և մտաւ խանձարուր։ Որքան աւելի բազմացան միսիօնարները՝ Գրիստոսի այդ սուտ-աշակերտները Չինաստանում, որքան աւելի կրկնապատկուեց նրանց յանդգնութիւնը չինական կրօնի և ժողովրդական շահերի դէմ, որքան աւելի եւրոպացի վաճառականը պարզեց իր հողին չինական ժողովրդի և կառավարութեան առաջ՝ չրջելով չինական բաց նաւահանգիստներում օպիումի, հրադէնքերի կասկածելի որակութեան ապրանքների և դիպլոմատիական սպառնալիքների անհուն քանակութեամբ զինուած, այնքան աւելի չինական հարցը աճեց ու զարգացաւ՝ չինական ժողովրդի զգուհներ և անսահման ատելութեան հողի վրայ դէպ ի օտարերկրացիները։ Իր դարաւոր յարաբերութիւններից եւրոպական քաղաքակրթութեան այդ կարապետների հետ՝ չինական խաղաղ, աշխատասէր, թէև յետամնաց, բայց ոչ անխելք ժողովուրդը այն համոզմունքը դուրս բերեց, որ օտարները բացի մեծասից, ոչինչ օգուտ չեն տալիս Չինաստանին, որ նրանք ոչ թէ իսկական բարիք, այլ նոյնիսկ բարեացակամութեան զգացմունքի նշոյլ անգամ չեն ցոյց տալիս դէպի չինական ժողովուրդը։

Այս համոզմունքը աւելի ևս արմատացաւ նրանց մէջ չինեապոնական պատերազմից յետոյ, երբ եւրոպական պետութիւնները տեսնելով այդ հսկայ ժողովրդի զինուորական անզօրութիւնը, չը բաւականանալով առևտրական այն մեծ օգուտներով, որ նրանք ստանում էին չինացիներից, մէկը միւսից յետոյ սկսեցին գրաւել չինական երկրի զանազան մասերը։ Չինական ժողովրդի համբերութեան բաժակը լցուեց. նա պարզապէս տեսաւ, որ եւրոպացիները ձեռնամուխ եղան մի այնպիսի գործի, որի հետեանքը անխուսափելի կերպով պիտի լինի չինական պետութեան անկումը, այն պետութեան, որ իր անկախ դոյութիւնը պահպանել է անյիշելի ժամանակներից ի վեր։ Կազմուեց Չինաստանում 'ի թիւս այլ ընկերութիւնների նաև մի բազմամեզամ ընկերութիւն՝ «Մեծ-բռունցք» անունով, որի նպատակն էր դուրս անել Չինաստանից բոլոր օտարերկրացիներին և ազատել երկիրը մօտալուտ կորուստից։

Կազմակերպուած էր արդեօք այդ շարժումը չինական կա-

ռավարութեան և չինական պետական անձերի կողմից, թէ դա լոկ ժողովրդական շարժում էր, որին ապա հարկադրուած միացաւ և չինական կառավարութիւնը, չէ կարելի առայժմ հաստատապէս ասել. անկասկած է միայն այն, որ չինական պետական գործիչների և մանդարինների մէջ կային բաղմամբիւ անձինք, որոնք տեղեակ էին պատրաստուող յեղափոխութեանը և ամեն կերպ քաջալերում ու աջակցում էին «Մեծ-բռունցքներին»: Այդ դերում նշանաւոր հանդիսացաւ մանաւանդ իշխան Տուան, որ չինական այժմեան թագաժառանգի հայրն է և որ, նոյնիսկ ի սէր իր որդու, պէտք է աշխատէր փրկել չինական գործը կործանումից:

Թէ ինչպէս էին նայում չինական պետական անձինք «Մեծ-բռունցքի» շարժման վրայ, այդ երևում է չինական կայսրի հղբայր իշխան Չուանի խօսքերից որ հաղորդեց ուսուց հեռագրական գործակալութիւնը Պեկինից ղեկտեմբերի 31-ին. «Մեծ-բռունցքի» շարժումը, ասուած է հեռագրի մէջ, իշխան Չուան անուանում է հայրենասիրութիւն: Օտար աղգերը շատ տարիներ շարունակ աշխատում էին առևտրական արտօնութիւններ ձեռք բերել, և ձեռք բերելով այդ արտօնութիւնները՝ օգուտներ ստացան, հարստացան և վաթաթեցին Չինաստանի վրին անձեռնտու դաշնագրեր, սպառնալով հակառակ դէպքում խլել երկրի ամենալաւ մասերը: Չինական ժողովրդի զայրոյթը հետզհետէ զրգում էր Վէյ-Սայ-Վէյի և միւս չրջանների կորստեամբ: Չինացիները վարուեցին ոչ աւելի վատ, քան ֆրանսիացիները մեծ յեղափոխութեան ժամանակ: Չինացիներ ամենախաղաղ ժողովուրդն է աշխարհիս վրայ: Այսպիսի շարժումներ, ինչպէս էր ներկայ շարժումը, չեն կրկնւում, երևի, մի դարի ընթացքում»:

Եւ յիրաւի, իշխան Չուան չէ մեղանչում ճշմարտութեան դէմ:

Հարմանալին այն է, որ օտարերկրեայ պետութիւնների դեսպանները շատ քիչ տեղեկութիւններ ունէին «Մեծ-բռունցք»-ի պատրաստութիւնների մասին և չէին նախատեսում այն մեծ վտանգը, որ սպառնում էր ոչ միայն պետութիւնների շահերին ընդհանրապէս, այլ և մասնաւորապէս իրանց՝ դեսպաններին: Փոխադարձ նախանձի, ինտրիգների և մրցութեան տնդով բռնուած՝ նրանք նկատեցին վտանգը միայն այն ժամանակ, երբ նա արդէն կոխել էր դեսպանատների չէմքը և երբ նրա առաջն առնել անհնարին էր: Պետութիւնների զինուորական նաւերից դեսպանատների պաշտպանութեան համար Պեկին հասած

փոքրաթիւ պահակախումբը աւելի ևս զրգռեց չինացիների զայրոյթը, և պատերազմն սկսուեց Չինաստանի ու օտարերկրեայ պետութիւնների մէջ՝ առանց այդպիսի դէպքերում ընդունուած ձեական պահանջների կատարման: Պեկինի օտարերկրեայ դեսպանատները ենթարկուեցին պաշարման «Մեծ-բուռնցքի» և չինական կանոնաւոր զորքերի կողմից. պաշարման հէնց սկզբում տեղի ունեցաւ գերմանական դեսպան Կէտտելէրի սպանումը:

«Մեծ-բուռնցքի» նշանաբանն էր արտաքսել Չինաստանից բոլոր օտարերկրացիներին, ոչնչացնել դաշնագրերը, յետ առնել նոյն երկիրները, որոնք գրաւուած էին եւրոպական պետութիւններից և փակել Չինաստանի մուտքը օտարների առաջ: Գրգռուած և կատաղած ամբոխն ամենից առաջ իր զայրոյթի հարուածները ուղղեց օտարերկրեայ այն տարրի դէմ, որ տարիների ընթացքում ամենից աւելի ասուլի էր դարձել նրան— միսիօնարների դէմ, որոնցից շատերը Չինաստանի զանազան շրջաններում զոհ զնացին ժողովրդի անդուսպ վրէժխնդրութեան: Նրանց եկեղեցիները հրդեհուեցին, վանքերը կողոպտուեցին, մենաստանները աւերուեցին և միայն սակաւ շրջաններում, որոնց նահանգապետները չէին համակրում «Մեծ-բուռնցքի» շարժմանը, նրանք կարողացան ազատ մնալ ամբոխի հալածանքներից: Միսիօնարների հետ միասին հալածուած և կոտորուած էին նրանց արբանեակները՝ չինացի քրիստոնեաները, որոնց վրայ չինական հայրենասէրները իրաւամբ նայում էին որպէս ներքին թշնամիների վրայ:

Չինական կանոնաւոր զօրքը, միացած «Մեծ-բուռնցքի»-ի կամաւորների բաղմութեան հետ, յարձակուեց նաև չինական-արեւելեան երկաթուղային նոր շինուող դժի վրայ և ստիպեց ռուսինժէներներին և բանուորներին հեռանալ Չինաստանի սահմաններից:

Պարզ է, որ օտարերկրեայ պետութիւնները չէին կարող անպատիժ թողնել չինական կառավարութեան և ամբոխի այս արարքները, որոնք համարուած էին լուրջ միայն չինական ազգի վայրենութեան և երախտամոռութեան նշան դէպի իրանց եւրոպացի բարերարները: Բայց ամենից առաջ պետութիւնների հոգան ու մտածման առարկան էր ազատել պաշարումից Պեկինի դեսպանատները, ուր դեսպանների հետ միասին փակուած և վտանգի էին ենթարկուած նրանց ընտանիքները, դեսպանատների միւս բաղմաթիւ անդամները և փոքրաթիւ պահակախումբը, որոնցից արդէն ոչ մի լուր, ոչ մի տեղեկութիւն չէր ստացուում ոչ միայն եւրոպայում, այլ նաև չինական ծովայինայ քա-

ղաքներում, ուր ապրում էին բազմաթիւ եւրոպացիներ: Պաշարումը տեւեց ամբողջ երկու ամիս, սկսած յունիսի 3-ից մինչև օգոստոսի 2-ը և միայն այս վերջին ամսի 3-ին եւրոպական միացեալ զօրքերին՝ ռուս զենեքալ Լինեիչի հրամանատարութեամբ, աջողուեց գրաւել Պեկինը և ազատել ղեսպանատները պաշարումից:

Չինական արքունիքը Պեկինի գրաւումից երկու օր առաջ թողեց մայրաքաղաքը և հեռացաւ դէպի երկրի խորքերը, դէպի Սինաֆու:

Եւրոպացիները բաժանեցին Պեկինը զանազան մասերի, տեղաւորուեցին Պեկինում ինչպէս իրանց սեփական տանը և սկսեցին արիւնով ու սրով խաղաղացնել Չինաստանը:

Սակայն այդ գործի մէջ ամենից աւելի մեծ փառք ու պատիւ վերագահուած էր գերմանական ֆէյլդմարշալ կոմս Վալդերզէէին, որ գերմանական կայսրի առաջարկութեամբ և միւս պետութիւնների համաձայնութեամբ ստանձնեց օտարերկրեայ զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի պաշտօնը Չինաստանում՝ յանձնարարութիւն ստանալով Վիլհելմ 11-ից չը խնայել ոչինչ և ոչ ղքի, նոյնիսկ անձնատուր եղած գերիներին: Եւ գերմանացի ֆէյլդմարշալը, Չինաստան հասնելով, ապացուցեց, որ նա առաջնակարգ կարգապահ զինուոր է և ամենայն սրբութեամբ գիտէ կատարել իր իշխանաւորի հրամանը: «Պատժողական արշաւանքների» մի ահագին շարքով նա հիմնահատակ կործանեց և աւերեց այն բոլոր երկիրները, ուր միայն կարող էր հասնել եւրոպացու ոտքը: Չինացի անհամար ամբոխ զոհ գնաց նրա սառնասիրտ վրիժառութեանը, որ չը գիտէր ջոգել մեղաւորին անմեղից, երիտասարդին ծերից, սպառազէն պատերազմողին զինաթափ զթութիւն հայցողից:

Եւ Չինաստանում տիրեց համեմատական խաղաղութիւն...

Չինական կանոնաւոր զօրքն ու «Մեծ-բռունցք»-ները վերջնականապէս ջարդուեցին, թեպէտ և նրանք զինուած էին ամենանոր տեսակի հրացաններով և թնդանօթներով և ունէին ռազմամթերքի ահադին պաշար: Չինացի խաղաղ աշխատասէր, իր գիւղատնտեսական պարապմունքներին մոլեռանդութեամբ նուիրուած ժողովուրդը բաւականաչափ ժամանակ չէր ունեցել զինավարժուելու, որպէսզի կարողանար գէթ հեռաւորապէս համեմատուել եւրոպական աշխարհակալների հետ, որոնց ամբողջ ուշքը կեդրոնացած է զօրքի և նրա զինավարժութեան վրայ:

Բայց ինչպէս պէտք էր վարուել պարտուած Չինաստանի հետ: Կործանել իսպառ այդ հինաւորաց պետութիւնը և բաժանել նրան մասերի: Սակայն որ մասը տալ մի պետութեանը և որը միւսին: Ընդհանուր պատերազմ չի ծագի արդեօք մասերը բաժանելիս, երբ մէկին ընկնի աւելի համեղ պատառ, քան միւսին: Պետութիւնների մէջ տիրող մրցութիւնը, որի չնորհիւ մօտիկ Արևելքում թիւրքիան պահպանում է իր թշուառ գոյութիւնը, փրկեց նաև չինական պետութիւնը հռուսոր Արևելքում: Համալսարհային ընդհանուր հրդեհի մեծ երկիւղն ստիպեց օտար պետութիւններին վճռելու՝ պահպանել չինական պետութեան գոյութիւնը: Այս սկզբունքն ամենից առաջ յայտարարեց ռուսական կառավարութիւնը և ապա նոյնը հաստատուեց և անդլօգերմանական զաշնակցութեամբ:

Սկսուեց երկար ու անվերջ բանակցութիւններ Պեկինում օտարերկրեայ ղեսպանների մէջ՝ խաղաղութեան պայմանների վերաբերմամբ միացած յայտագիր կազմելու չինական կառավարութեանը յանձնելու համար: Վերջապէս կազմուեց և ստորագրուեց բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչների կողմից այդ յայտագրերը, որ իր մէջ պարունակում է հետևեալ 12 կետերը.

1) Չինական իշխաններից մէկը պէտք է ուղարկուի Բերլին, որպէսզի այնտեղ ցաւակցութիւն յայտնէ չինական կայսրի կողմից Կետտելէրի սպանութեան առիթով: 2) Ամենախիստ, գործած յանցանքներին համապատասխան, պատիժներ պէտք է նշանակուեն այն անձանց համար, որոնց անունները կը տան ղեսպանները: Պետական քննութիւնները պէտք է վերացուեն հինգ տարով այն քաղաքներում, ուր տեղի են ունեցել սպանութիւններ կամ բռնութիւններ օտարերկրացիների դէմ: 3) Եսպոնիան պէտք է ըստ արժանւոյն բաւարարութիւն ստանայ ղեսպանատան դիւանապետ Սուգիամիի սպանութեան համար: 4) Օտարերկրացիների բոլոր գերեզմանատներում, ուր տեղի է ունեցել գերեզմանների պղծումն, պէտք է կանգնեցուեն քաւոզական արձաններ: 5) Չէնքի և ռազմամթերքի ներմուծումը, նոյնպէս և նրանց պատրաստումն արգելւում են: 6) Կրած վրնասների համար համապատասխան վարձատրութիւն պէտք է վճարուի պետութիւններին, ընկերութիւններին, անհատներին և այն չինացի քրիստոնեաներին, որոնք վրասներ կրեցին օտարերկրացիների մօտ ծառայական պաշտօններ վարելու պատճառով: Չինաստանը պէտք է դիմէ համապատասխան ֆինանսական միջոցների, որոնք ընդունելի լինեն պետութիւններին և որոնցով ապահովուեն պետական փոխառութիւնները և վարձա-

տրութեան վճարումը: 7) Դեսպանութիւնները իրաւունք են ստանում պահելու մշտական պահակախումբ, ղեսպանական թաղը պէտք է ամրացնուի: 8) Տակուի և Պեկինի ու ծովի միջև դանուած մարտկոցները պէտք է կործանուեն: 9) Մշտական զօրաբաժիններ պէտք է նշանակուեն այնպիսի կէտերում, ուր այդ հարկաւոր կը համարուի՝ հազորդակցութեան ճանապարհը Պեկինի և ծովի մէջ ապահովելու համար: 10) Ամբողջ պետութեան մէջ երկու տարի շարունակ պէտք է կախուեն յայտարարագրեր, որոնցով մահուան պատիժ սպառնացուի իւրաքանչիւր մարդու, որ անդամ կը լինի օտարերկրացիներին թշնամաբար վերաբերուող ընկերութեան: Այդ յայտարարագրերի մէջ պէտք է թուած լինեն այն պատիժները, որոնց ենթարկեց չինական կառավարութիւնը անկարգութիւնների ղեկավարներին: Ապա պէտք է հրատարակուի կայսերական հրաման, որով փոխարքաների, նահանգապետների և նահանգական այլ իշխանութիւնների վրայ պատասխանատուութիւն դրուի օտարերկրացիների դէմ ուղղուած սպստամբութիւնների և դաշնագրերի խախտման համար այդ աստիճանաւորների իշխանութեան սահմաններում: Եթէ նրանք չեն աշխատի մաքառել այս չարիքի դէմ, պէտք է անյապաղ արձակուեն պաշտօնից և այլևս չըստանան ոչ մի կառավարչական պաշտօն: 11) Ձինաստանը յանձն է առնում վերաբնակ առևտրական դաշնագրերը՝ առևտրական յարաբերութիւնները հետադարձելու համար: 12) Ճուշդ-լի-եամէնը պէտք է վերակազմուի և պալատական արարողութիւնը դիւպանների ընդունելութեան վերաբերմամբ պէտք է փոխուի այն ձևով, որ ցոյց կը տան պետութիւնները:

Պարտուած և անճարացած Ձինաստանը իր լիազօրների՝ իշխան Չինի և Լի-Սունգ-Չանգի միջոցով ստիպուած էր ընդունել և ստորագրել այս խստագոյն և վիրավորական պայմանները, որոնցով իսկապէս նա դառնում է մի վասալական պետութիւն՝ եւրոպական մեծ պետութիւնների, Միացեալ-Նահանգների և Եսպանիայի գերագոյն իշխանութեան սակ:

Ֆրանսիական ժողովուրդը մտածում էր արժանաւորապէս պսակել XIX դարը 1900 թուականի ցուցահանդէսով, որի մէջ, իբրև մի համագումարի մէջ, հաւաքուէր և ի ցոյց դրուէր այն ամենը, ինչ որ ձեռք էր բերել մարդկութեան առաջադիմութիւնը այդ հարիւրամեակի ընթացքում: Սակայն դարի վերջի տարուայ քաղաքական նշանաւոր անցքերը—երկու վերոյիշեալ պատերազմները, ձեռնարկուած յօգուտ և ի շահ համաշխարհային բուրժուազիայի և ի վրաս ժողովրդական մասսաների—եկան

փառաւորապէս ապացուցանելու, որ XIX դարի պսակը չէր կարող համարուել ազգերի խաղաղ մրցութեան հանդէսը, որովհետեւ խաղաղ մրցութիւնը գերակշիռ դեր չէր կատարում այդ դարում, որ անթիւ և անհամար արիւնհեղութիւնների, անլուր կոտորածների և աւերմունքների ասպարէզ էր բացել: Յուցահանդէսը մի առանձին հետաքրքրութիւն չը զարթեցրեց. նա չը կարողացաւ գէթ առժամանակ լիովին կենդրոնացնել իր վրայ ազգերի ուշադրութիւնը. — այդ ուշադրութիւնը ամբողջովին ուղղուած էր դէպի հարաւ-աֆրիկական և չինական պատերազմական դաշտերը, ուր ազգերի փարթամ շրջանները հարուստ որս ունէին անելու՝ իրանց ապագայ բարեկեցութիւնը աւելի աճողեցնելու համար, իսկ զրկուած և աղքատ շրջանները կորցնում էին, գուցէ, իրանց միակ աշխատաւորին: Եւ ունի կարող էին առանձնապէս հետաքրքրել մարդասիրական գաղափարների ջատագովութեան համար արտասանուած բազմաթիւ ճառերը՝ ցուցահանդէսի ժամանակ տեղի ունեցած նոյնքան բազմաթիւ կոնգրէսների նիստերում, քանի որ այդ նոյն թուականներին աշխարհի այս և այն կողմում կատարուող խոշոր անցքերը, առանց որ և է կասկած թողնելու, ապացուցանում էին, որ մարդասիրական գաղափարները դեռ ևս ապագայ սերունդների համար վերապահուած միայն հեռավոր երազ են: Թէ որ աստիճանի դեռ թոյլ և անզօր էին այդ գաղափարները զարաւերջի տարուայ ընթացքում՝ դա պարզ երևաց այն անաշուղտութիւններից, որին հանդիպեցին բօէրները, երբ սնահաւասար կռուի մէջ ուժասպառ եղած՝ օգնութիւն էին խնդրում համարեա բոլոր քաղաքակիրթ ազգերից: Այդ ազգերը զգում էին, որ բօէրներն արդար են, որ պէտք է նրանց օգնել, որ անհրաժեշտ է մի բան անել, գէթ արդարութիւնը վերջնականապէս խայտառակուած չը տեսնելու համար, բայց և այնպէս ոչ մի պետութիւն չը կարողացաւ հրաժարուել իր եսամոլ շահերից, իր քաղաքական հաշիւներից՝ արդարութեան և մարդասիրութեան սեղանի վրայ մի զոհ գնելու համար:

Ա. Մ.

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ց

1900 թ. դեկտեմբ. 23-ին Փեհրան

Օգոստոսի 27-ին դուրս եկայ Բագուից, 27-ին հասայ Պարսկաստանի առաջին ֆաղափր—էն գելի: Բուսականութիւնը նոյն եւ գեղեցիկ է. պարսեզների ծառերի մեծ մասը նարնջի, փորթոգալի եւ լիմոնի է. անցնում ես պարսկական կեղտոտ նեղ փողոցներով, երկու կողմը նոյն ծառերից են ճկկած. կասարեալ հակապատկեր: Էն գելի ում 20 տուն հայեր կան. ունեն մի փոքրիկ եկեղեցի եւ ուսումնարանի շէնք. այս տարի մտադրութիւն չունեին բանալ դպրոց, որովհետեւ այդ 15—20 տուն հայերը միմեանց հետ այլ եւ այլ, մանաւանդ վանառականական հաշիւների պատճառով այնքան էլ լաւ չեն: Ժողովի հրաւիրեցի, աշխատեցի մի համաձայնութեան բերել. քեւ խոսացան ուսուցիչ հրաւիրել, բայց այնքան էլ չեմ հաւատում. պարսկական ընդհանուր եւ ֆաղափաւրութիւնն է եւ՝ ֆաղափաւրութիւն—խոսանալ ու չը կատարել: Դժուար է լսել քո յայտնած կարծիքին մի հակառակ բան, ամենքն իսկոյն համաձայնում են. մի կողմից լրսւում է «հրամանդ ինչպէս հրամայեցիք, կ'աշխատենք կատարել», միւս կողմից «հրամանդդ շնորհ բերելով, ամեն բան լաւ կը լինի» եւ այլն այսպիսի պարսկական հանդապաւնութիւններ. բայց այդ խօսքերը մասամբ արդէն պիտի վկայեն, որ իրանք ոչինչ չեն անի: Էնգելիից գնացի Ռաշ, որտեղ 100 տուն չափ հայեր կան. ունեն մի գեղեցիկ օրիորդաց դպրոց (Թումանեանց տան գործակատարն է շինել իր ծախով) եւ մի տղայոց խաւիսով դպրոց: Ինչպէս Էնգելիում նոյնպէս եւ այստեղ շատ տարիների երեցիկութեան կան եւ հոգաբարձական հաշիւները չեն նայուած. ամեն ոք ինքնազուլիս, ամենայն ինչ խառն ի խուռն: Ուսումնարաններում պատահական ուսուցիչներ են, որոնք ինչ ցանկանում են, այն էլ անում են. ոչ մի կողմից հսկողութիւն չը կայ:

Ռաշից Փեհրան գալիս մտայ եւ Կագուին ֆաղափր, որ նշանաւոր է մրգի եւ բրնձի արդիւնաբերութեամբ. կան 40 տուն

հայեր, ունեն եկեղեցի (աղօթասուն) եւ միդասեան ուսումնարան, քանկասանցի խաբէբայ բախսախնդիր մի ուսուցչով: Դա Թաւրի-գից զնալիս է եղել Զուդա Առաջնորդի մօտ, որ իրան մի տեղ տալ՝ սոված չը մնալու համար. ուզեցել է քանակաւորութեան տեղ գտնել. «մարդ չի դարձել, գոնէ քանակաւ դառնայ»: Ղազուխցիք հանապարհին բռնում են եւ վարձում իբրեւ ուսուցիչ. այժմ պատիժ է դարձել: Ղազուխնում ենթադրում էի, քէ Թեհրանում մեր կրթական հաստատութիւնները գոնէ զոհացուցիչ կը լինեն. բայց դժբախտաբար սպասածիցս վաս էին: Այս քանի օրերս միայն սկսուեց դաստնութիւնը փոքր ինչ կանոնաւոր կերպով:

Հասարակական կեանքը Թեհրանում չափազանց թոյլ է, ընդհանրապէս ազգային գործերով հետաքրքրուելը շուայութիւն է համարում. հասարակական գործերին մասնակցողները մի քանի հոգի են, այն էլ քերի կերպով: Ընդարձակ քաղերում միմեանցից հեռու ցրուած են հայերը. ընդհանուր ժողով գումարելիս մի 15—20 հոգի արդէն սովորական մեծ քիւ է կազմելիս եղել: Այն մի քանի անհասներն էլ, որոնք իրանց կրթուած են համարում, աշխատում են շարունակ դպրոցների կառավարութիւնն իրանց ձեռնում պահել, դրանք եւս իրանց վարմունքով նպաստում են անարբերութեան զօրեղանալուն: Վեց տարու չափ է, որ այդ հոգաբարձութիւնը հաշիւ չի տուել ժողովրդին. երկու տարի առաջ Առաջնորդը յիշեցրել է. պատասխանել են, որ հաշիւ տալու հետ իրանք էլ հրաժարուելու են: Առաջնորդը վախեցել է եւ ձայնը կտրել: Բայց եւ այնպէս խոստացել են յունուարին տալ իրանց հաշիւը: Ահա անցնում է երրորդ յունուարը, սակայն հաշիւը դեռ պատրաստ չունեն: Դժբախտաբար կրթուածներն էլ են պայտիսի աղայական եւ բռնակալական ձգտումներով: Նրեւի լրտել են եւ տեսել Պօլսոյ ազգային ժողովում մի քանի էֆենդիներին ու փաշաներին, որոնք իրանց հակաժողովրդական գործերով միայն զգուանք են ազդում եւ հարուածներ տալիս մեր կեանքին:

Ընդհանրապէս յայտնի է, որ Պարսկաստանում հոգեւորականութեան ոյժը զօրեղ է: Դեպի հայ հոգեւորականներն եւս վերաբերում են յարգանքով եւ Առաջնորդին ընդունում են ազգապէտ, որ իրաւունք ունի խառնուելու ժողովրդական, կրթական, կալուածական եւ այլ գործերի մեջ՝ պաշտպանելով այս կամ այն հայի, համայնքի կամ հաստատութեան օգուտը. նոյն իսկ քանակաւ հետեւութեամբ ներկայանում է սադրազամին կամ նախարարներին այդպիսի դատեր պաշտպանելու համար. այն ինչ աշխարհականի համար դժուար է եւ մեծ կաշառքներ էլ պիտի տա մի որ եւ է գործ յաջողեցնելու համար: Դեպքեր են եղել, երբ պարսիկ մօլլաները (այս տարի Թեհրան) դիմել

են հայ ֆահանային, որ իրանց առաջ ընկնի, որպէսզի գնան այս կամ այն նախարարին բողոքելու, որովհետեւ իրանց կարող են դուրս վճռել եւ չընդունել:

Շաս ուրախալի է, որ հետզհետէ ռուսական ֆաղափականութեան ազդեցութիւնը այստեղ գորեղանում է. Թեհրանում ամենաազդեցիկը ռուսաց դեսպանն է:

Էնգելիից մինչեւ Թեհրան նանապարհը ռուսաց ձեռքին է. նանապարհի հարկը ռուսաց պաշտօնեաներն են ստանում. Ղազուխից Համադան նրանք պիտի անցկացնեն նանապարհը: Ապրանքների մեծ մասը Ռուսաստանից է. նոյն իսկ Ջուղա են հասնում: Վանառականական յարաբերութիւնները օրեցօր չափազանց գորեղանում են Թեհրանում. կան Մոսկուայի «միջազգային» կոչուած եւ ռուսաց պետական բանկերի ճիւղեր. վերջինի ճիւղերը մի քանի պարսկական ֆաղափներում մտադրութիւն կայ մօտիկ ապագայում բանալու. ի միջի այլոց եւ Սպահանում: Թեհրանի ձիաֆաշը Բելգիական ընկերութեան ձեռքին էր. հետքահետէ անցնում է ռուսաց ձեռքը. նոյնպէս եւ Պարսկաստանի միակ երկաթուղու գիծը Թեհրանից մինչեւ Շահարդուլագիւմ ուխտատեղին (10 վերսաչափ): Այս երեք տարի է, որ Իսպահանում ճիւղնուել է ռուսաց հիւպատոսարան: Այն կողմերը գորեղ է անգլիական ազդեցութիւնը. անգլիներէն շատ է տարածուած Ջուղայի հայերի մէջ. այդ պատճառով ջուղապեցի հայերից շատերը ծառայում են անգլիական հաստատութիւնների մէջ—բանկերում եւ հեռագրատներում: Պարսկաստանում կայ անգլիական բանկ, որ կոչուում է Imperiale Banque de Perse. ունի ճիւղեր Թաւրիզում, Ռաշում, Ղազուխում, Շիրազում, Բուշիրում, Թեհրանում, Իսպահանում եւ այլն: Այս բանկը «Լիօնի վարկ» բանկի հետ յարաբերութիւն ունի. տալիս է 6%: Ռուսաստանը շատ լաւ մրցում է անգլիականի հետ. նոյնպէս տալիս է 6%:

Թեհրանում ապրուսքը քանզի է. քե՛ հացը, քե՛ ջուրը եւ քե՛ օդը շատ վատ: Հացի գին բարձրացնելը արհեստական է, ինչպէս Պարսկաստանի այլ տեղերում եւս. մեծ կալուածատէրեր կան, որոնք 50—100 գիւղեր ունեն, ցորենն ամբարում են. գիւղացին էլ կեղեքումների շնորհիւ այնպէս ֆայտայուած է տեսնապէս, որ իր չնչին աւելցած հացահատիկը (որ երբեմն է պատահում) չէ կարողանում կամ չէ համարձակուում բերել շուկայ եւ ծախել: Ցորենի գին որոշողները մի քանի մեծ կալուածատէրերն են: Պարսկաստանի ֆաղափների միջով երբ անցնում եւ կառնով, բազմաթիւ երեխաներ կիսամերկ, մարդիկ եւ կանայք ետեւիցդ ընկած վագում են օգնութիւն խնդրելով. քե՛ աղֆասութիւնը եւ

քէ հարստութիւնը ծայրայեղութեան է հասած: Հարուստների մանաւանդ պաշտօնեաների սները կահաւորուած են աւելի եւրոպական նաշակով—քանկագին բազկաքոռներ (ոսկեգօծ), սեղաններ. սեղ-սեղ սեւնում եւ եւ դաշնամուր, ի հարկէ շնորհի համար: Տեսնում եւ աքաները գցած դուրս են գալիս կառերով. երբեմն էլ վեց ձի լծած. մի խօսով՝ քաղաքակրթութեան արտաքին բաւականաչափ մոտ է գործել: Փրանսերէնը շատ սարածուած է պարսիկների մէջ:

Լսել էի, որ կաշառակերութիւնը շատ է սարածուած, բայց չէի իմանում որ բոլորովին արագործուած մի սովորութիւն է. այստեղ մի տեսակ դաւանանքի կերպարան է ստացել: Երբ խորէն վարդապետը Զուղայի Ամենափրկչեան վանքի կալուածական մի դաս պաշտպանելու համար ներկայանում է արտաքին գործոց նախարարին եւ խօսակցութեան ժամանակ յայտնում, որ հակառակորդները շահի եղբօր՝ Զիլլի Սուլթանին կաշառքներ են տւել, արտաքին գործոց նախարարը ժպտալով ասում է՝ «ախր չե՞ որ մեր մէջ դա (կաշառք) սովորութիւն է»: Կաշառքի քանակութեան մասին նախապէս համաձայնութիւն են կայացնում: Կաշառքի քոյլ աստիճանը—անամն է: Թագաւորի, նրա որդիների, նախարարի եւ այլ պաշտօնեաների մօտ գնալիս առաջովդ գնում են ծառաւորներ փայտեր ձեռքերին. անպատշաճ նրանց մի քանի քուման պիտի տան. եթէ ոչ հետեւեալ անգամ կամ մոտ է չես ունենայ, կամ նամակդ չեն հասցնի եւ այլն: Բերում են նամակներ, հեռագիրներ, լրագիրներ եթէ անամ (ՅԱ ՎԱՅ) չես տայ՝ շաքարներով չեն բերի. ո՞ւմ գանգատես, քանի որ մեծերն էլ նման են ծառաւորին: Եթէ տաս, այդ էլ ցաւ է, կը սկսեն ամեն or մի-մի հաս բերել, եթէ նոյն իսկ չորս-հինգ նամակ կամ լրագիր միասին տեսնուած լինեն: Կաշառքն այստեղ Բելգ. Ա. նօնիմ ընկերութեանն է. պիտի ընկերութեան կայարանն ուղարկես մարդ որ կտոճ տան: Ընկերութեանը վնասելուց յետոյ, պիտի անամ տաս իւրաքանչիւր անգամ կառապանին երկու, երբեմն էլ երեք դռան (40—50 կոպ.): Մի քանակ-երեսուն եւ հինգ տեղ այցելեցի. մի ամիս յետոյ տեսնեմ ընկերութիւնն ուղարկեց մի հաշիւ 24 քումանի (48 բուրլու չափ) բացի այն, որ կառապանին տուել էի իբրեւ անամ, ամեն անգամ երկու դռան: Աւելի ընդարձակ կը լինի միւս նամակս:

*

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Համդէս Ամսօրեայ», զեկտեմբերի Վիեննայի Միլիթարեան «ուսումնաթերթը» վերջին տարին շատ է անհետաքրքրական դարձել ընթերցողների լայն շրջանի համար. նա միանգամայն խրուել է նեղ մասնագիտութեան մէջ և համարեա չէ մտածում այն ընթերցողների մասին, որոնք ոչ հնախօս են, ոչ լեզուարան: Ձէ՛ կարելի ուրանալ, որ մասնագիտական շրջանում «Հանդէսը» պահպանում է զիտնական լրջութիւն և կարող է նույնիսկ հեղինակաւոր համարուել. բայց որովհետեւ հայերի մէջ չը կայ մասնագէտների այնքան լայն շրջան, որ կարողանայ պահպանել այսպիսի մի ամսօրեայ հրատարակութիւն, ուստի ցանկալի է, որ «Հանդէսը» վերադառնայ այն ուղղութեան, որ ընդունել էր երկուերեք տարի առաջ, այն է՝ հնար եղածին չափ նիւթ տալ և սովորական ընթերցողներին: Ամբողջ համարում, բացի մատենախօսական բաժնից և քաղաքական համառօտ ու այսպիսի հրատարակութեան մէջ անտեղի բաժնից, փոքր ի շատե ուշադրութիւն է դրաւում պատմական բաժինը, ուր հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան հայութիւնից կարուած և հայութիւնը կորցրած մի հեռաւոր զաղութի, Տրանսիլվանիայի Նդիսարեթապօլիս քաղաքի մասին:

«Արարա», 1900 թ., զեկտեմբերի Այդ համարում շարունակում էին տպուել տեղեկութիւններ թէ՛ հայոց և թէ՛ օտար եկեղեցիների

ընթացիկ կեանքի մասին: Բացի այդ շարունակում էին հետեւալ յօդուածները. լեզուաբանական— քննադատութիւն Ղարաբաղի Բարբառի՝ Աճառեանի, քննադատական—Հայ ժողովրդական առասպելները Խորենացու պատմութեան մէջ՝ Արեղեանի, և պատմական—Եջմիածնի հայոց մատենադարանից և Գիւանից զանազան նիւթերի տպագրութիւնը: Նոյնպէս շարունակութիւն է և «Երկրագործական անհրաժեշտ զիտելիքներ» յօդուածը, որից կարող էին օգուտ քաղել մեր զիւղական քահանաները, եթէ այնքան տգէտ չը լինէին: «Մատենախօսական»-ի մէջ տպուած է Ս. Մ-ի քննադատութիւնը, որի մէջ Եջմիածնական չոռի կարգերը փաստաբանութեամբ են և զուրջանք է դործ դրում համոզել ընթերցողին, որ Ա. եպ. Սեդրակեանի «Քահանայական Խնդիր» զիրքը... պարսաւադիր է: Գծուար էր Վանքի հացկատակից ուրիշ վերաբերմունք սպասել, Եջմիածնի պաշտօնական օրգանի այդ տեսակ վերաբերմունքը դէպի մի լուրջ և անկեղծ ցանկութիւն՝ վերանորոգել հինը, նեխուածը—ցոյց է տալիս, որ իզուր չէ ասուած. «Սեին սապոնն ի՞նչ անի, խեղճ՝ խրատը»:

«Բազմավէպ», 1901, լունուար: Ձէ՛ կարելի չը խոստովանել, որ Վենետիկի Միլիթարեանները աշխատում են իրանց ամսագիրը կենդանի և հետաքրքրական դարձնել: «Բազմավէպը» այլևս բացառապէս հնախօսութեան և բանասիրութեան

նուիրում մի ժողովածու է, ինչպէս էլ առաջ. նա վերացրել է իւրանից և «կրօնական» անունը և ձգտում է դառնալ ժամանակակից կեանքին մօտիկ մի հրատարակութիւն: Վեր ազգը և Բարբը 1800—1900» խմբագրական ջօղումն մէջ խօսուում է անցեալ XIX դարի մասին: Բայց զրոգը շատ թեթեւ է վերարբերուել իր գործին և ջօղումը ներկայացնում է ըսպէի ազգեցութեան տակ զրոում մի վիճաբանական տրտունջ, առանց փաստերի, առանց ծանրակշիռ ուսումնասիրութեան: Երբ նայում են մի ամբողջ դարի պատմութեան՝ զանազան մանր-մունր հանգամանքները, պատանական հոսանքները թողնում են մի կողմ և աշխատում են ընդհանուր ողին, երկարատե տիրող հանգամանքները ընորոշել: Այս չափութիւններից զուրկ է այդ ջօղումը:—Հ. Ալիշանի «Սըշալոյս և Արեւելք լուսատուութեան Հայոց» աշխատութիւնը, որի մէջ պատմում է քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան, այս համարում էլ չէ վերջանում: Առհասարակ «Բազմավէպը» մոռանում է իր փոքրիկ ծաւալը և տպագրում է ստուար աշխատութիւններ, փոքրիկ կտորներով. դա մեծ անյարմարութիւն է, որի շնորհիւ ամսագիրը կորցնում է կենսունակութիւնը:—Միւսնունը պէտք է ասել Հ. Եփրեկեանի «Բնաշխարհիկ Բառարան» անունով գնահատելի և հետաքրքրական աշխատութեան մասին: Մի ամբողջ տարի է այդ բառարանը, որի մէջ նկարագրում են հայաբնակ տեղերը, տպում է «Բազմավէպի» մէջ, լայց մինչև այժմ միայն Բ տառին է հասցրած: Միթէ Միթիթարեան միաբանութեան համար էլ այժմ անկարելի է դարձել միանգամից տպագրել առանձին զրքով այդպիսի ստուար աշխատութիւնները:—Յովսէփ Վ. Սանտալճեանը զնում է այն սեպածև

արձանագրութեան թարգմանութիւնն ու բացատրութիւնը, որ անցեալ ամառ գտնուել է Եջմիածնում: Բանից դուրս է գալիս, որ դա մի թանկագին գիւտ է, որովհետև ցոյց է տալիս, թէ Ուրարտեան թագաւորութիւնը ինչ տարածութիւն ունէր այն ահեղ պատերազմից յետոյ, որ տեղի ունեցաւ Ուրսա թագաւորի և Սաորեստանի Սարգոն թագաւորի մէջ և վերջացաւ Ուրարտուի կատարեալ պարտութեամբ: Նոր գտած արձանագրութիւնը պատկանում է Ուրսա II թագաւորին, որի ուրիշ արձանագրութիւնները գտել է մի քանի տարի առաջ ռուս գիտնական Նիկոլսկի—«Ժամանակակից պատմութեան» վերնագրի տակ բերում է մի կտոր Հ. Նուրիեանի «Ժամանակակից Պատմութիւն» անունով գնահատելի աշխատութեան (XIX դարի պատմութիւն) երրորդ հատորից, որի շուտ հրատարակութիւնը ցանկալի է:—Գ. Վահան Ջարդարեանը մի փոքրիկ ջօղումն մէջ խոստանում է հրատարակել նոյն «Բազմավէպում» արեւմտեան հայերի մէջ XIX դարում լայտնի դարձած բոլոր գործիչների կենսագրութիւնները: Դա էլ մի շատ հետաքրքրական գործ է երևում և մենք կը տեսնենք թէ հեղինակը ինչպէս է կատարում իր խոստումը...

«Миръ Божій», դեկտեմբեր: Ինքնակրթութեան նուիրում այս զրբական և դիտական-ժողովրդական ամսագիրը գնալով մեծացնում է իր ծաւալը և ճոխացնում բովանդակութիւնը, տալով ահագին քանակութեամբ նիւթ օղտակար ընթերցանութեան համար: Վիսպական բաժինը մեծ մասամբ անցեալ համարներից շարունակուող գործերից է կազմուած, այն էլ մեծ մասամբ թարգմանական: Թարգմանական է և դիտական ջօղումների մեծ մասը: Դրանց թւում նշանակեցք

«Զիօրդանօ Բրունօ» XVI դարի այս երեւելի գիտնականը մեռաւ ինկվիզիցիայի խաբույկի վրայ այն պատճառով, որ Գալիլէի նման հաստատում էր, թէ երկնային մարմինները առանձին-առանձին աշխարհներ են: Յօդուածը մանրամասն ներկայացրում է մանաւանդ «սրբազան ինկվիզիցիայի» դատաստանը, այն իսկ տառակ հանդէսը, որով պապականութիւնը սպանել տուեց այդ մեծ մարդուն և այն սատնասրտութիւնը, որով զիտութեան նահատակը վերաբերում էր մահոտան դատաւճախին:—Սմաղրի այս համարում վերջացաւ Յիզլէրի «Տասնիններորդ դարի մտաւոր և հասարակական հոսանքները» անունով աշխատութեան թարգմանութիւնը. հեղինակը այդ գործի մէջ ի նկատի ունի միայն Գերմանիան և հետեւում է գերմանական մտքի զարգացման դարի սկզբից մինչև վերջը:—Վերջապա նաև հռչակաւոր գիտնական Երեստ Հեկկէլի «Տրանսֆօրմիզմ և դարվինականութիւն» աշխատութեան թարգմանութիւնը:—Մանր յօդուածներից ուշագրութիւն է դրաւում կլին-բօլշկ Պօկրովսկեայի «Պետերբուրգի բանուրուհին», որի մէջ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան իրանց աշխատանքով ապրող կանանց դրութեան մասին:

«ՀԱՅԳԵՆ», դեկտեմբեր, Ռուսաց ամենահամակրելի ամսագրերից մէկը, հարուստ և հետաքրքրական բովանդակութեամբ. տալիս է և պատկերներ, Նշխատակիցների մէջ է և Մաքսիմ Գօրկի, տաղանդաւոր վիպագրողը, որ այժմեան ժամանակ առաջ հասարակութեան ամենից շատ սիրած հեղինակներից մէկն է: Այս համարում Գօրկիի «Трое» (Երեքը) վէպի շարունակութիւնն է տպուած: Կը խօսենք սրա մասին, երբ կը վերջանայ:—Հէնրիխ Վունտլի Քին-

աստանի տնտեսական զարգացումը յօդուածը (Թարգմանութիւն գերմաներէնից) ծանօթացնում է Երկնային կաշարութեան անցեալ և ներկայ կուլտուրայի հետ: Սխալ է ասել թէ Զինաստանը ոչինչ առաջադիմութիւն չէ ցոյց տուել մեր օրերում, քաբայած է. նախ քան եւրոպացիների խուժումը, Զինաստանում հիմնուած էին եւրոպական ձեռով գործարաններ. ներկայ խառնակութիւնները տնտեսական նոր պայմանների և մանաւանդ երկաթուղիների առաջ բերած չեղափոխութեան հետևանքներն են: Հեղինակը տպացուցանում է որ եւրոպացիները կամենալով շահագործել չինական հողերը և առևտրական հրապարակները, ամենեկին նկատի չառնան չինական կեանքի առանձնատեսակ, ինքնուրոյն պայմանները, և տեղի ունեցաւ ընդհարում:—Պրօֆեսօր Ղաւմարեանն սկսել է գրել «Պարիզեան նամակներ». այս համարում տպուած է առաջին նամակը, որ ծանօթացնում է Ֆրանսիական ներկայ կառավարութեան բռնած ուղղութեան հետ: Շատ հետաքրքրական կերպով է ներկայացրած Ֆրանսիայի այժմեան դրութիւնը:—«Ֆերդինանդ Լասսալ» յօդուածի մէջ պ. Մուրկովը խօսում է Լասսալի կատարած դերի, նրա սրկաստութիւնների մասին:—«Վոսպաշտութիւնը Վեստկայի նահանգի մէջ» յօդուածը բաց է անում Ռուսաստանի հեռւոր և անծանօթ անկիւններից մէկի պատկերը: Բանից դուրս է դալիս, որ այդ նահանգում բնիկների մի նշանաւոր մասը, 25 հազար հոգի, դեռ իրանց նախկին հեթանոսական կրօնի մէջ են մնացել, իսկ քրիստոնէայ մկրտուածներից շատերը դեռ շարունակում են կոսպաշտական զոհեր մատուցանել: Վերջին տասնամեակում բնիկների (չերեմիս) տնտեսական ծանր դրութիւնը և մանաւանդ 1892

և 1898 սով տարիները շատ նպաստեցին որ հեթանոսութիւնը վերածնունդ և ունենայ շատ ֆանատիկոս ներկայացուցիչներ: Ռուս հոգեորականութիւնը միսիօներութիւնն է պահում այդ երկրում, բայց միանգամայն արմատախիլ անել հեթանոսութիւնը դեռ չէ աջողում:— Միշտ հետաքրքրական են «Դաւառական պատկերները», որ գրում է ամսագրի իւրաքանչիւր համարում Եւգենի Յիրիկովը: Այս անգամ էլ այդ պատկերները, որոնց մէջ գաւառիցաւ են նկարում, գեղեցիկ տպատրութիւն են թողնում: Միւս յօդուածներից աչքի է ընկնում հոշակաւոր իտալացի նկարիչ Լէօնարդո դաՎինչիի կենսագրութիւնը, որ կաղմել է Գէն և վերջանում է այս համարում:

«Научное Обозрение», գեկտեմբեր: Այս գիտական ամսագրի մէջ տպւում են շատ օգտակար յօդուածներ: Ներկայ համարում տպուածներին յիշատակենք. «Միկրօբիօլօգիայի նշանակութիւնը արդիւնաբերութեան մէջ», «Բակտերիաները իբրև հիանդութիւնների պատճառներ», «Նախնական հասարակութիւնը», «Գի դը-Մօպսսան և նրա հասարակութիւնը», «Մաքս Միլլերը: Իբրև յաւելում՝ համարին կցած է մի հետաքրքրական գործ, որ կրում է «XIX դար» վերնագիրը: Դա մի հաւաքական աշխատութիւն է, որի մէջ առանձին յօդուածներով պարզաբանուած են անցած դարի մտաւոր առաջադիմութեան, գիտութեան ճիւղերը և քաղաքական ու կուլտուրական հանգամանքները:

«Кавказский Вестник», յունուար: Թիֆլիսում անցեալ տարւանից հրատարակուող այս ամսագրի ներկայ տարւոյ առաջին համարը բաական հետաքրքրական թովանդակութիւն ունի: Սկսուած է

Բաֆֆիի «Խենթի» թարգմանութեան տպագրութիւնը, պ. Ալ. Խատիսեան քննական-կենսագրական մի յօդուած է տպագրել Բաֆֆիի մասին. այդտեղ նա մանրամասն խօսում է հայ տաղանդաւոր վիպագրողի կեանքի հանգամանքների, գրուածքների մասին, վերջում է որոշել Բաֆֆիի տեղը և նշանակութիւնը մեր գրականութեան մէջ, խոստովանելով որ Բաֆֆիի գրական գործունէութեան լիակատար գնահատման մասնակը դեռ չէ եկել: Մի առանձին յօդուած էլ նուիրուած է անցեալ տարւոյ հայ պարբերական մամուլին:—Մեզ վրայ շատ լաւ տպատրութիւն թողեց Լեվ. Վիպլանիի «Հաշտութիւն» ոտանաւորը, որի մէջ շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացրած է ազգերի եղբայրասպան թըշնամութեան փնտր և գրուած է սրտառուչ հրաւեր որ ազգութիւնները միմեանց եղբայրութեան ձեռք մեկնեն ու համբուրուեն:—Հետաքրքրական է Լ. Պետրովի ուսումնասիրութիւնը՝ «Սովորութի իրաւունք և օրէնք Վովկասում», ինչպէս նաև Ա. Միլլանիի «Վրաստանի և Ռուսաստանի զիպլօմատիական շարաբերութիւնները XVI և XVII դարերում»:—Մ. Քամադշեանը խօսում է Լասկինի թարգմանած «Բիւզանդիայի Վոնստանդին Միրանաձին կալսւրի հեղինակութիւնները Քէմերի և Ժողովրդների մասին». այդտեղ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան նաև Հալաստանի և հայերի վերաբերմամբ:—Ձենք կարող առանց յիշատակութեան թողնել «Ընթերցող» ստորագրութիւն կրող մի նամակ, որ ուղղուած է ամսագրի խմբագրութեան և շօշափում է մի կենսական հարց: Դա այն է, որ Վովկասի պէս մի չքնաղ երկիր շատ քիչ է յայտնի Ռուսաստանին: Անչափ են մնում մանաւանդ այդտեղ ապրող ազգերը, մինչդեռ դրանցից երկուսը—հայերը և վրացիները ու-

նեցել են կուլտուրական անցեալի
Այդ ազգերի ներկայի մասին ուս
հասարակութիւնը ունի այն հասկա
ցողութիւնները, որոնք դոյութիւն
ունէին դեռ Պուշկինի և Լերմոնտո
վի ժամանակ. մինչդեռ այդ երկու
բանաստեղծներից յետոյ շատ ջուր

է անցել կամուրջի տակով: Ճշմա
րիտ և անկողմնապահ ուսումնասի
րութիւն կովկասեան ազգերի և
բարքերի—ահա ինչ է ցանկանում
«Ընթերցողը», մի ցանկութիւն, ո
րին մենք չենք կարող չլլ միանալ
ամբողջ սրտով...

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

երես	սող	սպուած է	պիտ է լինի
51.	9	Ներքերից՝ շտապում էին բարենել	շտապում էին ժպտալ
66.	11	» ծծուած	լծուած
86.	11	» Կրկրի	Կրկսի
166.	1	Վերերից՝ ЭПОХЪ	ЭПОСЪ
195.	7	» НАСОСА	НАСОСЫ
198.	12	Ներքերից՝ Կեանքի, որոնք	Կեանքի իւրացման և այն մարդիկ, որոնք
200.	10	» որոնց շատերը	որոնցից շատերը

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ

«Մուրն» ամսագրի համարները լոյս կը տեսնեն իւրաքանչիւր ամսուայ սկզբներին: Իւրաքանչիւր համար կ'ունենայ մօտ 256 երես: Խմբագրութիւնը ոչ մի ջանք չէ խնայելու՝ ամսագրի բովանդակութիւնը բազմակողմանի և հետաքրքրական դարձնելու համար: Միայն պէտք է որ ընթերցող հասարակութիւնն իր անտարբերութեամբ չը ջլատէ մեր ոյժերը: Ժամանակ է, որ հայ ամսագիրն ունենայ այնքան բաժանորդներ, որ աշխատանքի վարձատրութեան սկզբունքը սկսէ գործադրուել և՛ հայ գրականութեան մէջ աւելի լայն չափերով: Խմբագրութեան ցանկութիւնն է, որ ամսագիրը բոլորովին ապահովուի իր բաժանորդներով: Դրա համար պէտք է ունենալ առնուազն 800 բաժանորդ:

Ներկայ տարին բերում է մեզ, հայերիս, երեք նշանաւոր դարեդարձներ. անցաւ XIX դարը, լրանում է հարիւր տարի այն օրից, երբ սկսուեց ռուսների տիրապետութիւնը Անդրկովկասում, իսկ սեպտեմբերին Մխիթարեան միաբանութիւնը կը տօնէ իր գոյութեան երկուհարիւրամեակը: Այս դարեդարձերի հետ «Մուրն» ամսագիրը կը ծանօթացնէ իր ընթերցողներին: Մխիթարեանների մասին արդէն այս համարից տալիս ենք մի տեսութիւն, իսկ XIX դարի և Կովկասի համար նոր հարիւրամեակի պատմութիւնից ուրուագծեր կը տանք տարուայ ընթացքում:

Եկող համարից մենք կը սկսենք ծանօթացնել մեր ընթերցողներին Էմիլ Զօլայի «Աշխատանք» նոր վէպի հետ: Եւ որովհետեւ այդ վէպը ներքին կապ ունի հեղինակի «Բեղմնաւորութիւն» վէպի հետ, ուստի մի առանձին յօդուածով էլ կը ծանօթացնենք ընթերցողներին այս վերջինի հետ:

Հրատարակիչ եւ ժամանակաւոր խմբագիր՝

Կ. ԿՐԱՍՆՆԻԿԵԱՆ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԿԱՅ 1901 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

ՄՇԱԿ

(ԶԹ-րդ տարի)

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՓԵՂԱՓԵԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

«Մշակը» հրատարակում է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր բացի Տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագիրը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրասանը (Բազարնայա և Բարձնակայա փողոցների անկիւն):

Կայտընթեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար, և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է դիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունւում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
XIX ԱՂԲԻՐ XIX և XII ՏԱՐԱԶ XII

Միամետայ պատկերազարդ հանդէս
մանուկների և զառուխարակների
համար:

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ ըն-
տանեկան ընթերցանութեան
համար:

Կը հրահարակուեն նոյն ուղղութեամբ եւ աշխատակիցներ
մասնակցութեամբ

U. S. U. 4

Աղբիւրի նախատակն է զարթեցնել և զարգացնել հայ երեխայի մէջ բարի նախանձ դէպի վսեմն ու ազնիւր և տոեղութիւն դէպի Հայն ու միաստակարար:

Ազրիւրը իր մատաղ բնութեցողների սրտերում ցանում է զթութեան, ինքնաճանաչութեան, անվեհերութեան սերմեր:

Տարազը Աղբիւրի հաստնացած սաների խնդակցութեան և վշալի արտայայտողն է, նրանց մտքերի, զգացումների թարգմանը:

Տարազը ձգաում է առաջինութեան ուղիղ ճանապարհով ընթացող, առաջինութեամբ օժտուած, դիտութեան անշէջ լուսով զարդացած, ել-լայլարիւթեամբ բորբոքուած հալ անդամներ սնուցանելու

ᐅ ᐱ ᐱ ᐱ ᐱ ᐱ

Աղբիւրը լոյս կը տեսնի իւրաքանչիւր ամիս 2—3 թերթ,
տարեկան 12 №№:

Ա. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ. Մանկավայր, Զրույց, Հեքիաթ, ճանապարհորդություն, Կենսագրություն, Բանաստեղծություն, Գիտություն և արուեստ: Նոր լուրեր: Այլ և այլք: Զուարճալիք,—մանկական, փոքրեկեղևոն, շախմատի և այլ խաղեր, բերդասեր, Թուարանական խնդիրներ, Անեկդոտ, Հանելուկ, Երգեր և ոտանավոր:

Բ, ԲԱԺԻՆ, Կրթութեան և դատարարակութեան վերաբերեալ չօրոմաներ և տեղեկութիւններ: Առաջարկութիւններ: Խորհուրդներ: Մատենախօսութիւն և հոր գրքեր: Խառն լուրեր: Պատասխաններ:

Տարազը լոյս կը տեսնի ամեն կիրակի, իւրաքանչիւր
№ 1—2 թերթ. տարեկան 40—50 №№:

Քեղապրեւեստ և գիտութիւն Պատմական, ժամանակակից վէպեր, պատկերներ, խաղորոնական զրոտաճքեր: Բանաստեղծութիւն: Քննադատութիւն: Սեռապարտութիւն: Սար, ձև, ձևագործ և ամեն նորութիւն արեւտների վերաբերակ: Տնային արդիւրգործութիւն, տնտեսութիւն ձանապարհործութիւն և արկածը: Երաճարտութիւն և թատրոն: Լուրեր, տեղեկութիւններ: Զօրոտաճքեր և ալլը: Ֆելիէտոն. ծաղը, առաճ և կատակ: Եալմատի և ալլ խաղեր: Բերտու: Զարցեր, խորնուրդներ: Ալլ և ալլը: Սորհանակ: Յալապարտութիւններ:

Ա. ՂՐԻԼՐ-ՏԱՐԱՂԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒ 10 ՈՒՐԸԻ Է, ԱՐ-
ԹԻՆԸ յԱՆԷՐԱԾՈՒ և ԱՐԷՄԲԱՅՈՒ

18 ^{n.} 50 ^{gr.}
quint

Պարիզի մօտա, իլլիւստրաիօն, առողջապահական,
սեղանի փառակազմ՝ ՕՐԱՅՈՅՑ ստանում են Աղբիւր-
Տարազի միեւնոյն հասցէով ստացող բաժանորդները:

Աղբիւրի տարեկան գինը **3** ռ. Տարագինը **6** ռ.:

Tiflis (Caucase) Réd. des jour. Agbur et Taraz.

3-1

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Տիգրան Նազարեան

ՆՈՐ-ԴԱՐ

(ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԻ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1901-ին
կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն դիրքով եւ ծրագրով
ամեն օր, բացի տօներէն հետեւող օրերից:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց
ամսուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռուբ. 50 կ.,
Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝
7 կ., Թիֆլիսում 5 կ.:

Բաժանորդ եւ գրում միմիայն խմբագրատանը:
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում են 40
ֆրանկ:

Յայտարարւիւններ ընդունում են եւ օտար լե-
զուներով, բառը 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կոպէկ:

Խմբագրատունը գտնւում է Դաւիդովսկայա փողոց,
տ. № 5.

Պոստով «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ Тифлисъ, въ Редак-
цію „НОРЪ-ДАРЪ“, կամ Tiflis (Caucase) Rédaction du
journal „Nor-Dar“. 3—1

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ
ГОДЪ II. КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ 1901 Г.

Издаваемый въ г. ТИФЛИСѢ В. Д. Коргановымъ подъ редакціею
К. Н. Бѣгичева.

Редакція помѣщается на углу Тургеневской и Авчальской ул.
№№ 11—28.

ПОДПИСКА принимается въ конторѣ журнала (Головинскій пр. № 10)
и во всѣхъ книжныхъ магазинахъ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

	Для городскихъ подписчиковъ	Для иногород- ныхъ	За границу
На годъ	9 р.	10 р.	12 р.
„ 1/2 года	5 „	6 „	7 „
„ 3 мѣсяца.	3 „	3 „ 50 к.	4 „

За перемѣну адреса взимается 50 коп.

Отдѣльные экземпляры продаются по 1 руб.

Въ 1900 году „КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ“ далъ свыше трехъ тысячъ
печатныхъ страницъ.

Полный экземпляръ журнала „Кавказскій Вѣстникъ“
за 1900 годъ стоитъ 11 рублей.

3—1

Книжные магазины пользуются 5% уступкой.

Открыта подписка на 1901 годъ.

ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ

(26-й годъ изданія).

„Тифлисскій Листокъ“ и въ 1901 году будетъ выходить ежедневно по прежней программѣ газеты литературной, общественной и политической.

Будетъ обращено особое вниманіе на развитіе отдѣла корреспонденцій изъ разныхъ мѣстъ Закавказья.

Въ теченіе года подписчики получаютъ не менѣе 12-ти литературныхъ приложений, въ которыхъ будутъ помѣщаться статьи по казавшійся, повѣсти, рассказы, стихотворенія и пр.

Время отъ времени приложенія будутъ иллюстрироваться портретами и рисунками.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Въ Тифлисѣ: на годъ—5 руб., на 6 мѣс.—3 р., на 3 мѣс.—1 р. 75 к. и на 1 мѣс.—75 к.

Для иногороднихъ: на годъ—7 руб., на полгода—4 руб., на 3 мѣсяца 2 р. 50 к. и на 1 мѣс.—1 руб.

На всѣ указанные сроки подписка принимается съ перваго числа каждаго мѣсяца.

Разсрочка и подписка на другіе сроки не допускается.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія: Тифлисъ, Головинскій, № 3.

3—1

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

на 1901 годъ

на издающуюся въ Тифлисѣ политическую и литературную ежедневную газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Газета будетъ выходить въ 1901 году подъ прежней редакціей и по прежней программѣ.

Съ цѣлью удовлетворить все болѣе развивающуюся потребность въ теченіи, ФОРМАТЪ газеты съ конца нынѣшняго года будетъ УВЕЛИЧЕНЪ.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой:

На 12 мѣсяцевъ. 10 р. | На 6 мѣсяцевъ. 6 р.

За границу: на годъ—17 р., на полгода—9 р., на 3 мѣсяца—5 р.

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится—3 р., къ 1-му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и къ 1-му сентября—2 р. Для сельскихъ учителей льгота: подписная цѣна на годъ—7 р., на полгода—4 р.

Лица, подписывающіеся на будущій годъ, получаютъ газету въ нынѣшнемъ году бесплатно.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа каждаго мѣсяца. Подписка принимается въ Тифлисѣ, въ конторѣ газеты, Бяратинская ул. д. № 8.

Книги, издаваемые редакціей, будутъ продаваться подписчикамъ „Нов. Об.“ съ уступкою 50%.

3—1

ГОДЪ ОТКРЫТА ПОДПИСКА XI.

на 1901 годъ

НА ИЗДАЮЩУЮСЯ ВЪ РОСТОВѢ НА ДОНУ

большую ежедневную политическую, литературную и экономическую газету

ПРИАЗОВСКІЙ КРАЙ

съ еженедѣльными иллюстрированными приложеніями.

XI годъ изданія.

Давая ежедневно обширную хронику явленій и событий общей русской и заграничной жизни, „Приазовскій Край“ преслѣдуетъ разъ намѣченную цѣль—самую широкую разработку мѣстныхъ краевыхъ вопросовъ и нуждъ по всѣмъ отраслямъ общественной, экономической и торгово-промышленной жизни. Всѣ факты, отмѣченные общественнымъ интересомъ, находятъ мѣсто и надлежащее овлѣщеніе на страницахъ газеты.

Собственные корреспонденты въ крупнѣйшихъ европейскихъ центрахъ, во внутренней Россіи и во всѣхъ мѣстностяхъ Донской области, Приазовья и Сѣвернаго Кавказа.

Собственные и агентскія телеграммы—политическія, общественныя и биржевыя.

Въ еженедѣльныхъ „приложеніяхъ“—иллюстраціи, беллетристика, новости науки, литературы и промышленности, смѣсь.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ ВЪ РОССИИ:

Съ доставкой и пересылкой для городскихъ и иног. подписчиковъ:				Безъ доставки для городскихъ подписчиковъ:			
на годъ.		9 руб.	— к.	на годъ.		8 руб.	— к.
6 мѣсяцъ	5	—	—	6 мѣсяцевъ	4	—	50
5 „	4	25	—	5 „	3	—	75
4 „	3	50	—	4 „	3	—	—
3 „	2	75	—	3 „	2	—	25
2 „	2	—	—	2 „	1	—	50
1 „	1	—	—	1 „	—	—	80

За пересылку газеты за границу взимается сверхъ подписной цѣны добавоч. 60 к. ежемѣсячно.

За перемѣну адреса взимается: съ иногородн. или съ городскихъ на иногородніе 25 к.

Подписка принимается въ Ростовъ на Дону въ главной конторѣ газеты „Приазовскій Край“.

Разсрочка подписной платы допускается только для лицъ, подписывающихся съ 1-го января на годъ (о чемъ должно быть заявлено при уплатѣ перваго взноса), и только на слѣдующихъ условіяхъ: I) полугодичная—при подпискѣ—5 р. и къ 1-му іюля—4 р. и II) въ три срока: при подпискѣ—4 руб., къ 1 мая—3 руб. и къ 1 сентября—2 р.

Редакторъ и отвѣтственный издатель С. Х. Арутюновъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА на 1901 годъ
НА ГАЗЕТУ

„КАВКАЗЪ“

съ бесплатнымъ приложениемъ

„Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“

Издается канцелярією главноначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ

„Вѣстникъ горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“, въ виду своего спеціального характера, редактируется горнымъ инженеромъ, при содѣйствіи особаго редакціоннаго комитета.

Приложеніе это выходитъ 2 раза въ мѣсяцъ, въ форматѣ 1/4 листа, въ количествѣ 1—2 листовъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА на газету „Кавказъ“ съ приложеніемъ „Вѣстника горнаго дѣла и орошенія на Кавказѣ“: съ доставкою въ Тифлисъ на годъ—11 руб. 50 коп., на 1/2 года—6 руб., на 1 мѣсяцъ—1 р., съ пересылкою иногороднымъ: на годъ—13 р., на 1/2 года—7 р., на 1 мѣсяцъ—1 р. 50 коп.; за границу: на годъ—18 р. 40 к., на 1/2 года—10 р., на 1 мѣсяцъ—2 руб.

Отдѣльные №№ „Кавказа“ въ розничной продажѣ безъ приложеній по 5 к.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: въ самой газетѣ—для объявителей Кавказскаго края впереди текста 16 к. позади текста—8 к. со строки петита или занимаемаго ею мѣста; для остальныхъ—20 коп. впереди текста и 10 коп. позади текста; въ „Вѣстникѣ“—15 к. съ такой же строки или 20 руб. со страницы. Многократныя объявленія, по соглашенію со скидкой.

Иногородные подписчики и объявители благоволятъ присылать плату по подпискѣ и за объявленія въ канцелярію Главнначальствующаго гражданскою частью на Кавказѣ полностью, безъ вычета за пересылку, и съ точнымъ указаніемъ, на какой предметъ (за подписку или за объявленія) высланы деньги, а при заказѣ объявленій—гдѣ таковое должно быть помѣщено: въ газетѣ или въ „Вѣстникѣ“.

АДРЕСЪ РЕДАКЦИИ „Кавказа“: Тифлисъ. Эриванская площадь, домъ Харазовой. Телефонъ редакціи № 184, а конторы № 182. Адресъ редактора „Вѣстника“: „Кавказское горное управленіе“.

3—1

**ՄՈՒՐՃ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ ԵՒ ԹԻՖԼԻՉԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ**

ԾԱԽԻՌՈՒՄ ԵՆ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ՝	Այց Թիւրքաց Հայաստանից	
»	Թիֆլիզ, 1890 թ. գինն է.	60 Կ.
»	Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, 1892 թ. գ.	20 »
»	Հին ցաւ (Հրապարակախօսական խոհեր), 1900 թ. գ.	30 »
»	Լ ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ՝ Մայրենի խօսք (Ընթերց. ձեռնարկ) 1900 թ.	70 »

1901 წლისათვის

მ ი ი ლ ე ბ ა ხ ე ლ ი ს მ ო წ ე რ ა

„მოამბე“ - ცნობის ფურცელი - ზმ

ყოველ თვიური ჟურნალი

„მოამბე“

(წელიწადი გერვე)

ფასი ჟურნალისა გაგზავნით:

კავკასიაში და რუსეთში:	საზღვარ- გარეთ:
1 წლით . 10 მ.	1 წლით . 13 მ.
6 თვით . . 6 „	6 თვით . 7 „
3 „ . . 3 „	3 „ . 5 „

წლიური ფასის განაწილება

პირველად — 5 მანეთი,
1-ლ აზრიდან — 3 მანეთი
და 1-ლ სექტემბრამდე — 2 მან.

ყოველ დღიური გაზეთი

„ცნობის ფურცელი“

(წელიწადი მეექვსე)

ფასი გაზეთისა გაგზავნით:

კავკასიაში და რუსეთში:	საზღვარ გარეთ:
1 წლით . . 6 მ.	1 წლით . . 9 მ.
6 თვით . . 4 „	6 თვით . . 7 „
1 „ . . 75 კ.	1 „ . . 90 კ.

წლიური ფასის განაწილება:

პირველად — 3 მანეთი,
პირველ აზრიდან — 3 მანეთი.
თითო ნომერი — 3 კაპ.

ვინც „მოამბე“-ს მთელის წლით გაამოიწერს,

„ცნობის ფურცელი“ უფასოდ გაეგზავნება,
მხოლოდ ძალაში გარეშად გასაგზავნად ფოსტის ხარჯისათ-
ვის უნდა დაუმატოს 1 მანეთი, რომელიც ხელის მოწმე
რისათავე უნდა იქმნას შემოტანილი.

ფასი განცხადებისა: პირველ გვერდზე სტრიქონი „პეტე-
ტით“ — 10 კაპ., მეოთხეზე — 5 კაპ.; თუ განცხადება 3-ჯერზე
მეტად დაიბეჭდება, მაშინ დაბეჭდვა ნაკლები ელირება.

ფოსტის აღრესი: Тифлисъ, въ редакцію „Моамбе“ и
„Цнобисъ Пурцели“.

რედაქცია იმყოფება ვანქის დიდ ქუჩაზე, მარტირუშოვის
სახლში.

ტელეფონი № 372.

22. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Արտաքին անցքերի ազդեցությունը երկրի ներքին կեանքի վրայ. — Ամառուայ ընթացքում հրատարակուած օրէնսդրական կարգադրութիւններ, — Մի քանի վերանորոգումների չեղումը, — Լուս. մինիստրի շրջաբերականը, — Նոր բարձրագոյն դպրոցներ, — Բէալիստներին համալսարանում ընդունելու հարցը, — Չինուորական մինիստրի կարգադրութիւնը՝ նորակոչներին զրազխութիւն սովորեցնելու մասին, — Աքսորի վերացումը, — Գլխահարկի վերացումը Վովկատում, — Ծաղրերի և կենտրոնի խնդիրը, — Հովանաւորեալ արդիւնադործներ, — Գոյութեան կռուի էթիկան, — Ազդու միջոց սանձահարելու շահագէտներին, — Նաւթագործների ժողովներում ձայնատուութեան և զանակը, — Պետութեան տարբեր ցեղերը կապող զգացմունքներ, — Յօրեխաններ և մահեր, — Հայոց հոգեւորականութեան վերաբերմունքը դէպի իր ժողովուրդը, — Նորագոյն նմուշներ կոնսիստորիական իրաւագիտութեան, Լ. Ս. — Երէցիութական հարց, Թ. Ս. — 235
23. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ, Մոռացուած աշխարհ կամ «Մեռնող երկիր»։ — Մեր դիմումը մեր ընթերցողներին, — Ընդհանուր տեսութիւն անցեալ տարուայ, տնտեսական վիճակ, բնական աղէտներ, — Ախալքալաքի երկրաշարժը, հասարակական լայն բարեգործութիւն, ժողովրդի մասնակցութիւնը, — Աշխատութիւնը Ախալքալաքի գաւառում, մամուլի կատարած դերը, — Նոր դժբախտութիւն Ախալքալաքի գաւառում, հացի բղէղ, — Վարս, գիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմելու միտքը, — Ալէքսանդրօպօլ, Վարսի երկաթուղին, — Նրեան, հողալարձական ընտրութիւններ, — Եռշի, «Նշանակովի» հոգաբարձուներ, — «Մեռած կէտեր»։ — Վաղղուան, վէճեր հասարակութեան և բարեխարի մէջ, — Բաթում, քահանայական սոճիկի հարցը, — Բադու, բանուորների ապահովագրութիւն, ձրի ճաշարան հայ աղքատների համար, թատրոն և դերասանական ճանապարհորդութիւններ, բարեգործութիւններ, մի դատաստանական գործ։ Ա. — 253
24. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Ա. Մ. — 267
25. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ, Նամակ Թէհրանից. * — 276
26. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ — 280
27. ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վէպ Լ. Տօլստօյի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի։ 1—32
28. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.
2. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդուածագիրներին՝ գրել պարզ և թերթի միայն մի երեսի վրայ։
3. Զ'ընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուում։ Ձեռագիրը չիտ տառնալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը։
4. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը։
5. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը։

ԲԱՑՈՒԱԾ Է 1901 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.ՄՍԱԳՐԻ

Խմբագրութեան և մշտական աշխատակիցները նոր կազմով:
Խմբագրութեան անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագրին առաջիմ խոսացել են աշխատակցել.
Ահարոնեան Ա. և Խոս, Աղայեան Ղ., Առաքելեան Հ., Արծրունի Վ.,
Բժ., Բաղդեան Սամուէլ, Բալուզեան Ջ., Բաշինջազեան Գ., Եր-
մայեան Մ., Թումանեան Յովաննէս, Լիսիցեան Սա., Լուսկեովիչ Վ.,
Խալաթեան Գր., Մատուրեան Ալ., Կարա-Մուրզա Խ., Կուսիկեան Կ.,
Մալխասեան Սա., Մելիք-Բէկլարեան-Օհանեան Բժ., Սիմեոն-
Եան Արշ., Յովաննիսեան Տիգրան, Յովաննիսեան Միք., Շիւսեան
Սիմ., Սաղաթէլեան Յ., Սարգսեան Գար. Բժ., Սարուխանեան Առ.,
Սպենդիարեան Յ., Տոմաեան Վ., Քալանթար Ալ., Քոչարեան Յ.,
Օհանեան Ք. Բժ., և ուրիշներ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագրին ունենալու է հետեւեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պատմութիւններ, դրամա. 2. Բանաստեղծութիւններ. 3. Գրա-
կան-պատմական և հրապարակախօսական լուրեր. 4. Քննադատութիւն
և Մատենախօսութիւն. 5. Նորութիւններ ուստաց և արտասահմանեան գրա-
կանութիւնից. 6. Քրիստոնէական, գեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից. 7. Տըն-
տեսական հարցեր. 8. Ներքին տեսութիւն. 9. Գաղութական կեանք. 10. Ար-
տաքին տեսութիւն. 11. Նամակներ արտասահմանից. 12. Պարբերական հրա-
տարակութիւններ. 13. Յայտարարութիւններ ամեն լիզուով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Արաստահման՝ 30 ֆրանկ.

” կէս տարին 6 ” ” ” 18 ”

” 1 ամսուան 1 ” ” ” 3 ”

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է զրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը
(Երևանեան հրապարակ, տ. Խարազեանի):

Կայսերական այլ քաղաքից պէտք է ղրակել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журн. „Мурдж“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtch“.

Ծանոթութիւն. 1900 թուի այն բաժանորդները, որոնք չեն չեն ստանալ այդ
թուի բաժանորդագրի մնացորդը (5 ռ.), բայց և չեն ուղարկել
1901 թ. երկրորդ կիսամիակի 5 անգլիան, կը ստանան
«Մուրճ» միայն մինչև յունիս ամիսը—ով դժուարանում է
տարեկան բաժանորդագրին (10 ռ.) վճարել միանուագ, կա-
րող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ռ., մարտի 1-ին 3 ռ. և
յունիսի 1-ին 2 ռ.):